

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXXV

COMMITTEE OF RURAL AREAS
POLISH GEOGRAPHICAL SOCIETY

STANISLAW LESZCZYCKI
INSTITUTE OF GEOGRAPHY AND SPATIAL ORGANIZATION
POLISH ACADEMY OF SCIENCES

Rural Studies
Vol. 35

**REGIONAL DIMENSION
OF CHANGES IN POLISH
RURAL AREAS – SOCIAL AND
ENVIRONMENTAL ASPECTS**

Marcin WÓJCIK (ed.)

KOMISJA OBSZARÓW WIEJSKICH
POLSKIE TOWARZYSTWO GEOGRAFICZNE

INSTYTUT GEOGRAFII I PRZESTRZENNEGO ZAGOSPODAROWANIA
IM. STANISŁAWA LESZCZYCKIEGO
POLSKA AKADEMIA NAUK

Studia Obszarów Wiejskich
tom XXXV

**REGIONALNY WYMIAR
PRZEMIAN POLSKIEJ WSI –
ASPEKTY SPOŁECZNE
I ŚRODOWISKOWE**

Pod redakcją
Marcina WÓJCIKA

WARSZAWA 2014

STUDIA OBSZARÓW WIEJSKICH / RURAL STUDIES

RADA REDAKCYJNA / EDITORIAL BOARD:

Jerzy BAŃSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Michael SOFER <i>Bar-Ilan University</i>
Roman KULIKOWSKI <i>Polish Academy of Sciences</i>	Vladimír SZÉKELY <i>Slovak Academy of Sciences</i>
Toivo MUILU <i>University of Oulu</i>	Antonín VAISHAR <i>Mendel University of Brno</i>
Roman RUDNICKI <i>Nicolaus Copernicus University</i>	Michael WOODS <i>Aberystwyth University</i>

KOMITET REDAKCYJNY / EDITORIAL COMMITTEE

Redaktor / Editor-in-Chief

Konrad CZAPIEWSKI
Polish Academy of Sciences

Zastępcy Redaktora / Deputy Editors

Maria BEDNAREK-SZCZEPAŃSKA <i>Polish Academy of Sciences</i>	Marcin WÓJCIK <i>University of Łódź</i>
---	--

Członkowie Komitetu / Committee Members

Barbara SOLON (Managing Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Edyta REGULSKA <i>Polish Academy of Sciences</i>
Michał KONOPSKI (English Language Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Mirosław BICZKOWSKI <i>Nicolaus Copernicus University</i>
Marcin MAZUR (Cartography Editor) <i>Polish Academy of Sciences</i>	Krzysztof JANC <i>University of Wrocław</i>

RECENZENCI / REVIEWERS

Elżbieta KOBOJEK
University of Łódź

Paweł CHMIELIŃSKI
*Institute of Agricultural and Food
Economics - National Research Institute*

Marek FURMANKIEWICZ
*Wrocław University of Environmental
and Life Sciences*

Adres Redakcji / Editorial Office
00-818 Warszawa, Twarda 51/55
phone (+48 22) 697 88 34 fax (+48 22) 620 62 21
e-mail: b.solon@twarda.pan.pl, www.igipz.pan.pl

Skład i łamanie / Typesetting
Janusz KSIEŻAK

Tytuł indeksowany w BazEkon. Pełne teksty artykułów dostępne
w Repozytorium Cyfrowym IGiPZ PAN

Publikacja sfinansowana ze środków Oddziału Łódzkiego
Polskiego Towarzystwa Geograficznego

ISSN 1642-4689

ISBN 978-83-62089-27-7

Oddano do druku w lipcu 2014 r.

Druk i oprawa: Wydawnictwo „Bernardinum” Sp. z o.o.

Spis treści

Wprowadzenie	7
Jan FALKOWSKI – Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski	9
Paulina TOBIASZ-LIS, Marcin WÓJCIK – Wyobrażenia przestrzenne mieszkańców wsi. Wykorzystanie metody odręcznych szkiców.	29
Magdalena SZCZEPAŃSKA, Agnieszka WILKANIEC – Przekształcenia krajobrazu kulturowego wybranych wsi strefy podmiejskiej Poznania	45
Czesław ADAMIAK – Wpływ drugich domów na zmiany krajobrazu kulturowego wsi w regionie Borów Tucholskich	61
Stanisław KRYSIAK – Rola odłogów i terenów rekreacyjnych we współczesnych przemianach krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego	75
Daniela SZYMAŃSKA, Jadwiga BIEGAŃSKA – Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności	89
Karolina DMOCHOWSKA-DUDEK – Konflikty społeczno-przestrzenne związane z rozwojem infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich w ujęciu funkcjonalnym i społecznym	109
Gabriela CZAPIEWSKA – Kapitał społeczno-kulturowy na obszarach wiejskich województwa pomorskiego – geneza i współczesne trendy zmian	121
Marek BARWIŃSKI – Mniejszość litewska w Polsce. Studium przypadku gminy Puńsk	137
Katarzyna ZAJDA – Wybrane uwarunkowania aktywności lokalnych grup działania na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej	155
Agnieszka KRETEK-KAMIŃSKA, Elżbieta PSYK-PIOTROWSKA – Znaczenie lokalnych grup działania w kształtowaniu i pomnażaniu zasobów kapitałowych na obszarach wiejskich	169
Robert HOFFMANN – Aktywność podmiotów lokalnych w realizacji działania „Odnowa i rozwój wsi” na obszarze lokalnych grup działania w województwie wielkopolskim	183

Bogusława BARAN-ZGŁOBICKA – Znaczenie środowiska przyrodniczego w procesie zarządzania rozwojem lokalnym na obszarach wiejskich w południowo-wschodniej Polsce.....	197
Anna MAJCHROWSKA – Odłogowanie gruntów w otoczeniu parków krajobrazowych.....	215
Justyna CHODKOWSKA-MISZCZUK – Odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie jako nowe trendy na obszarach wiejskich w Polsce.....	227
Michał JASIULEWICZ, Dorota JANISZEWSKA – Możliwości rozwoju produkcji energii odnawialnej z biomasy rolniczej w Polsce	243
Hubert KRYSZK, Krystyna KUROWSKA – Fotowoltaika jako źródło energii odnawialnej i nowy obszar aktywności na obszarach wiejskich.....	255
Barbara SOLON – Tradycyjne media (prasa, radio, telewizja) jako źródła wiedzy rolniczej	273

Wprowadzenie

Mamy przyjemność przekazać do rąk czytelników 35 tom Studiów Obszarów Wiejskich poświęcony problemom kształtowania środowiska życia człowieka – przyrodniczego i społecznego. Podobnie jak tom 34 stanowi on zbiór prac, które są efektem XXIX Seminarium Geografii Wsi, „*Regionalny wymiar przemian polskiej wsi*”, które odbyło się w Rochnie koło Łodzi w dniach 20–21 czerwca 2013 r. Za organizację spotkania naukowego odpowiedzialna była Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej Uniwersytetu Łódzkiego oraz Komisja Obszarów Wiejskich PTG we współpracy z Oddziałem Łódzkim PTG i Sekretariatem Regionalnym Krajowej Sieci Obszarów Wiejskich Województwa Łódzkiego.

Problemy społeczne i środowiskowe wsi wzbudzają obecnie duże zainteresowanie badaczy i praktyków przede wszystkim z uwagi na wzrost znaczenia nieprodukcyjnych funkcji obszarów wiejskich. Stąd też tematyka artykułów dotyczy zagadnień struktury i kształtowania kapitału społecznego i kulturowego wsi, percepcji przemian, efektów krajobrazowych procesów rozwoju przestrzeni rezydencjonalnej, itp. Szczególnie ciekawe pod względem poznawczym są studia mikroskalowe, w których autorzy ukazują struktury i procesy kształtujące oblicze współczesnych wsi (studia przypadku).

Duży wybór artykułów w tomie poświęconym zagadnieniom przyrodniczym i społeczno-kulturowym ukazuje ogromną różnorodność podejmowanych w tym zakresie prac przez geografów oraz przedstawicieli pokrewnych dziedzin – socjologów, planistów oraz specjalistów od szeroko pojętego zagospodarowania przestrzennego.

Tom otwiera praca J. Falkowskiego będąca syntezą problemu kształtowania wielofunkcyjnego wsi w kontekście przemian krajobrazu kulturowego. Równie szeroki zakres merytoryczny ma artykuł autorstwa D. Szymańskiej i J. Biegańskiej na temat przemian struktur demograficznych obszarów wiejskich.

W różny sposób autorzy przedstawili wątki społeczno-kulturowe regionów wiejskich. P. Tobiasz-Lis i M. Wójcik podejmują zagadnienie, które jeszcze nie miało precedensu w studiach wiejskich, a mianowicie kształtowanie się wyobrażeń przestrzennych mieszkańców wsi oraz sposób jego badania przez odrębne szkiece. K. Dmochowska-Dudek zwraca natomiast uwagę na wzrost problemów związanych z konfliktami społeczno-przestrzennymi na obszarach wiejskich, co wynika z rozwoju nowych funkcji i społecznych potrzeb. Duże zainteresowanie wzbudzają zjawiska związane z działalnością grup działania i wpływu funduszy UE na aktywność mieszkańców (G. Czapiewska, K. Zajda, A. Krettek-Kamińska i E. Psyk-Piotrowska, R. Hoffman). Uwagę warto również zwrócić na problem funkcjonowania mniejszości narodowej (na przykładzie Litwinów) w środowisku wiejskim (M. Barwiński) oraz rolę mediów w przepływach wiedzy (B. Solon).

Duża grupa prac związana jest z prezentacją wyników badań dotyczących zmienności krajobrazu kulturowego, szczególnie w zakresie zmian fizjonomicznych i użytkowania przestrzeni (M. Szczepańska, A. Wilkaniec, Cz. Adamiak) oraz renaturalizacji środowiska (S. Krysiak, A. Majchrowska). Natomiast B. Baran-Zgłobicka dokonuje analizy związku uwarunkowań przyrodniczych i sposobów zarządzania rozwojem lokalnym.

Związek społeczeństwa i środowiska przyrodniczego jest przedmiotem wyjaśniania na przykładzie licznych opracowań dotyczących zagadnień energetyki odnawialnej (J. Chodkowska-Miszcuk, H. Kryszk i K. Kurowska) oraz nowych sposobów zarządzania energią w rozwoju wsi (M. Jasiulewicz i D. A. Janiszewska).

Mamy nadzieję, że i ten tom zwróci uwagę czytelników w różnych środowiskach naukowych. Różnorodność problematyki oraz wzrost zainteresowania nowymi metodami badań daje nadzieję, że zagadnienia związku człowieka ze środowiskiem (otoczeniem) geograficznym staną się nie tylko przedmiotem bardziej intensywnych studiów, ale będą również sposobem na integrację działań zespołów naukowców wokół takich tematów.

Redaktor tomu
Marcin Wójcik

Jan FALKOWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego

Instytut Geografii

Wydział Kultury Fizycznej, Zdrowia i Turystyki

85-064 Bydgoszcz, ul. Chodkiewicza 30

falk@umk.pl

Wielofunkcyjność i próba wyróżnienia funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski

Multifunctionality and attempt to define functional and economic types of rural landscapes in Poland

Zarys treści: Od lat 70. ubiegłego wieku nasiliły się badania i opracowania dotyczące wielofunkcyjności i zróżnicowania krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich. W artykule podjęto próbę wykazania zróżnicowania procesu wielofunkcyjności obszarów wiejskich w okresie 1970–2010. Następnie przedstawiono konsekwencje wielofunkcyjności w wiejskim krajobrazie kulturowym w ujęciu regionalnym i krajowym. W artykule dokonano zwięzłej charakterystyki 9 typów krajobrazu wiejskiego w Polsce: rolniczego, leśnego, turystyczno-wypoczynkowego, mieszkaniowo-usługowego (zurbanizowanego), górniczo-przemysłowego, osadniczego, wielofunkcyjnego (mieszanego), komunikacyjnego oraz dziedzictwa kulturowego. Zwrócono też uwagę na czynniki kształtujące wiejski krajobraz kulturowy w Polsce w przyszłości, zgodnie z wdrażanymi zasadami i normami Europejskiej Konwencji Krajobrazowej z 2000 r.

Słowa kluczowe: wielofunkcyjność, obszar wiejski, typy krajobrazu wiejskiego, strategia przemian.

Wielofunkcyjność i krajobraz w przestrzeni wiejskiej

Opracowanie ma na celu przedstawienie wyników badań dotyczących wpływu wielofunkcyjności na przemiany w krajobrazie kulturowym polskiej wsi w okresie 1970–2010. Problematyka wielofunkcyjności obszarów wiejskich jest rozpoznawana w sposób interdyscyplinarny od co najmniej lat 70. ubiegłego wieku (Berry 1976, Cherry 1976, Kostrowicki 1976, Whitby i Willis 1978, Wibberley 1972) do ostatnich lat (m.in. Adamowicz i Zwolińska-Ligaj 2009, Bański 2010, Bański i Stola 2002, Cloke i in. 2006, Gillmor i Bański 2003, Ilieva i Iliev 2008, Kłodziński 2008, Kopeva i in. 2012, Madureira i Costa 2009, Marsden i Sonnino 2008, Pender i Sharpley 2008, Stanny i Drygas 2010). Z kolei różnorodna problematyka krajobrazu wiejskiego ma znacznie dłuższą tradycję, bowiem pierwsze prace z tego zakresu były publikowane już w geograficznej literaturze niemieckiej pod koniec XVIII w. (Berninger 1968, Buchwald i Engelhardt 1968), następnie

rozwijane są w literaturze światowej aż do dziś (m.in. Apostol i Paraschiv 2011, Armand 1980, Dahlstrom i in. 2006, Garcia-Moruno L. 2010, Healy i Short 2010, Helinski 2006, McGranahan 2008, Nassauer i Wascher 2008, Sevenant 2010). Istotny jest wkład polskich uczonych, jak np. Bogdanowski 1979, Chilczuk 1970, Cymerman i in. 1992, Janecki i Borkowski 2004–2008, Kostrowicki 1975, Leszczycki 1988, Paprzycka 1992, Raszeja 2005, Richling i Solon 2002, Szczęśny 1975, Tworowski 1977, Wilkin 2007.

W polskiej literaturze geograficznej pierwszym szerszym opracowaniem na temat przestrzeni wielofunkcyjnej obszarów wiejskich był artykuł J. Kostrowickiego w *Przeglądzie Geograficznym* (1976, s. 601–611). Autor zwrócił uwagę na ekspansję funkcji zewnętrznych (egzogenicznych), które powodują zmianę w strukturze zatrudnienia na obszarach wiejskich, a w konsekwencji zmniejszenie zatrudnienia w rolnictwie, leśnictwie i rybołówstwie, natomiast zwiększenie w przemyśle, budownictwie, komunikacji i usługach.

Ważnym krokiem w rozpoznaniu wielofunkcyjności obszarów wiejskich było opracowanie W. Stoli (1987) na temat klasyfikacji funkcjonalnej obszarów wiejskich wg stanu z lat 80. ubiegłego wieku. Problematyka ta była rozwijana przez autorkę w następnych latach (Stola 1987, 2004). W 2002 r. ukazało się opracowanie wspólne J. Bańskiego i W. Stoli na temat przemian struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich Polski, a w 2006 r. J. Bańskiego – *Geografia polskiej wsi* (2006), w którym rozdział 11 poświęcony jest strukturze funkcjonalnej obszarów wiejskich (s. 155–161).

W problematyce wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich Polski inni autorzy (np. Siekierski i Romanowska 2000, Szczurowska i in. 2005), podkreślają znaczenie uwarunkowań wewnętrznych, takich jak: wyposażenie w infrastrukturę, zasoby naturalne, stan środowiska przyrodniczego, kondycja finansowa, aktywność i umiejętności władz lokalnych itp. oraz uwarunkowań zewnętrznych, jak np. czynniki demograficzne, ekonomiczne, techniczne, prawno-instytucjonalne, kulturowo-społeczne i ekologiczne.

Wielokierunkowe badanie obszarów wiejskich nie ogranicza się tylko do problematyki wielofunkcyjności. Różne środowiska (związane np. z architekturą i urbanistyką, geodezją, geografą i planowaniem oraz zagospodarowaniem przestrzennym) podejmują problematykę roli i znaczenia krajobrazu w przestrzeni wiejskiej. Potrzeba uwzględnienia walorów przyrodniczych, ekonomicznych i przestrzennych krajobrazu jest rozpatrywana na co najmniej trzech zasadniczych poziomach: lokalnym, regionalnym i krajowym. Coraz częściej analizuje się też konsekwencje współpracy międzynarodowej w zakresie kształtowania krajobrazu (np. Europejska Konwencja Krajobrazowa z 2000 r.).

Większość dotychczasowych opracowań dotyczących wiejskich krajobrazów Polski koncentruje się na aspektach teoretycznych i metodologicznych, walorach krajobrazowych, np. dla turystyki, ocenie i typologii krajobrazu kulturowego, ochronie i kształtowaniu krajobrazu, współczesnej i strategicznej odnowie krajobrazu kulturowego (np. Andrejczuk 2010, Bohm 2006, Heldak 2012, Myczkowski 2013, Myga-Piątek 2005, Paprzycka 1992, Raszeja 2005, Wieczorkiewicz

1996, Wójcik 2012). Należy też wspomnieć o znaczącej roli w polskiej literaturze publikacji Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego, wydawanej przez Uniwersytet Śląski (do 2012 r. ukazało się 16 tomów).

Moim zdaniem brak jest jednak szerszych prac badawczych zajmujących się wpływem wielofunkcyjności obszarów wiejskich na krajobraz kulturowy. Nie ma pogłębionej analizy pozytywnego, jak i negatywnego oddziaływania na wiejski krajobraz kulturowy wielu funkcji, zwłaszcza pozarolniczych. W konsekwencji słabe rozpoznanie tej problematyki powoduje, że w planowaniu przestrzennym, zwłaszcza strategicznym, nie znajduje ona odpowiedniego odzwierciedlenia. Choć badania krajobrazu wiejskiego w Polsce zajmowano się już w XIX i XX w., to istnieje stała potrzeba ciągłości badań, a nawet przyjęcia nowych kryteriów i zasad w celu dalszej szczegółowej analizy wpływu wielofunkcyjności na krajobraz wiejski.

Zróznicowanie wielofunkcyjności obszarów wiejskich w latach 1970–2010

Proces wielofunkcyjności obszarów wiejskich Polski w latach 70. XX w. miał zupełnie inny wymiar problemowy i przestrzenny niż obecnie. W tamtym okresie dominującymi funkcjami były: rolnictwo, leśnictwo, rybołówstwo, przetwórstwo produktów rolnych, leśnych lub rybnych, eksploatacja złóż mineralnych (górnictwo), rzemiosło usługowe, przemysł, komunikacja, rekreacja, usługi (por. Kostrowicki 1976, s. 601–603). 10 podstawowych funkcji występowało w różnych relacjach w stosunku do siebie. Miernikiem tych relacji była struktura zatrudnienia, struktura użytkowania ziemi, kierunki zagospodarowania przestrzennego. Od lat 70. XX w. proces wielofunkcyjności uległ znacznemu przyspieszeniu. Wysoka (i stale wzrastająca) cena gruntów w miastach (w 1970 r. cena 1 m² działki budowlanej w Warszawie była kilkakrotnie wyższa niż w strefie podmiejskiej, w 2010 r., wg danych GUS w Warszawie wynosiła od 500 do 4000 zł/m² – w zależności od atrakcyjności położenia, natomiast w dalszej strefie podmiejskiej 50–100 zł/m²), tańsza siła robocza na wsi, znaczne możliwości nabywania gruntów, stały się główną przyczyną silnego i na ogół chaotycznego budownictwa mieszkaniowego, a także przenoszenia zakładów pracy na wieś oraz dojazdów tutaj do pracy. Ekspansja funkcji pozarolniczych wywołała w wielu przypadkach konsekwencje ujemne dla obszarów wiejskich, zwłaszcza przez coraz większą presję zagospodarowania przemysłowego, komunikacyjnego i budownictwa usługowego na tereny rolnicze o dobrej bonitacji gleb. Żywiłowy rozwój, zwłaszcza niektórych gałęzi przemysłu (chemicznego, mineralnego, a nawet spożywczego), powodował też degradację środowiska przyrodniczego.

W okresie 1970–1988 nastąpiło dalsze rozszerzenie wielofunkcyjności na obszarach wiejskich w warunkach preferowanej uspołecznionej gospodarki socjalistycznej (państwowej i spółdzielczej). W 1988 r. W. Stola wyróżniła 15 klas funkcjonalnych obszarów wiejskich Polski (Bański i Stola 2002, s. 64). Od 1989 r. w Polsce zaczął się proces przechodzenia do systemu gospodarki kapitalistycznej poprzez prywatyzację, reprivatyzację wielu dziedzin i gałęzi, pod ogólną nazwą

transformacji ustrojowej (systemowej), zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich. Kolejna klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich w 2000 r. (Bański i Stola 2002, Bański 2006) dla 1599 gmin wiejskich i 572 gmin miejsko-wiejskich, tj. dla 14,8 mln osób zamieszkujących obszary wiejskie, wyróżnia 10 klas funkcjonalnych: 1 – rolnictwo ekstensywne i niskotowarowe, 2 – rolnictwo intensywne i towarowe, 3 – rolnictwo mieszane, 4 – rolnictwo ze znacznym udziałem gospodarstw „socjalnych” i funkcji pozarolniczych, 5 – funkcje mieszane, 6 – leśnictwo z udziałem funkcji pozarolniczych, 7 – leśnictwo z udziałem rolnictwa, 8 – turystyka i wypoczynek z udziałem leśnictwa i rolnictwa, 9 – turystyka i wypoczynek z udziałem funkcji pozarolniczych, 10 – funkcje pozarolnicze – przemysłowe, usługowe, mieszkaniowe itp. Mniejsza liczba klas funkcjonalnych w 2000 r. w stosunku do 1988 r. była głównie wynikiem likwidacji państwowych gospodarstw rolnych i wyłączenia z użytków „uspołecznionych” gruntów spółdzielczych. Z braku danych statystycznych nie uwzględniono też dojazdów do pracy. Likwidacja wielu zakładów przemysłowych i zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle uniemożliwiło wyodrębnienie klasy o przewadze funkcji przemysłowych. O strukturze funkcjonalno-przestrzennej kraju w formie uogólnionej świadczą dwa podstawowe mierniki: 1 – struktura użytkowania ziemi oraz 2 – struktura zatrudnienia. W 2000 r. użytki rolne zajmowały 59,2%, lasy 29,2%, tereny pod wodami 2,7%, tereny komunikacyjne 2,9%, tereny osiedlowe 3,4%, użytki kopalne 0,1%, nieużytki 2,5%. Tereny pozostałe (np. przemysłowe, handlowe, usługowe itp.) ujęte zostały w terenach osiedlowych (czyli tzw. zurbanizowanych lub zagospodarowanych).

Struktura zawodowa ludności wiejskiej w 1999 r. przedstawiała się następująco: rolnictwo 60,9%, przemysł i budownictwo 18,5%, usługi rynkowe 9,2%, usługi nierynkowe 11,4% ogółu zatrudnionych (Kołodziejczyk 1999). W latach 70. XX w. dominujących funkcji w strukturze zatrudnienia było ok. 10–15, obecnie ich liczba wzrosła do ponad 20. Do funkcji pozarolniczych, szczególnie rozwojowych, można zaliczyć następujące: 1 – handel i naprawa pojazdów samochodowych 31% (w 2010 r. wg miejsca zamieszkania i sekcji PKD), 2 – budownictwo 24,4%, 3 – przetwórstwo przemysłowe 14,4%, 4 – transport i gospodarka magazynowa 8,8%, 5 – opieka medyczna i pomoc społeczna 2,5%, 6 – edukacja 1,5%. Ponadto rozwinęły się funkcje związane z: ochroną i kształtowaniem środowiska oraz krajobrazu, turystyką, wypoczynkiem i rekreacją, lecznictwem i rehabilitacją, infrastrukturą techniczną, zwłaszcza gospodarką komunalną, wyspecjalizowanym rzemiosłem, muzealnictwem i innymi formami zachowania dziedzictwa kulturowego (np. zabytków archeologicznych), sportem i kulturystyką, gospodarką wodną, zakwaterowaniem i gastronomią, działalnością finansową i ubezpieczeniową, obsługą rynku nieruchomości, administracją, kulturą itp. (Pałka 2004).

Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich jest dziś i będzie w przyszłości kluczowym czynnikiem poprawy spójności społeczno-ekonomicznej i terytorialnej na terenie Polski i w ramach Unii Europejskiej. Pozytywne skutki wielofunkcyjności są oczywiste. Jednak powoduje ona też wiele skutków ujemnych, jak np.

degradację środowiska, wzrost i spekulację w zakresie ceny gruntów pozarolniczych, presję zagospodarowania pozarolniczego na terenach dobrych i bardzo dobrych gleb, dysharmonijną zabudowę, co w konsekwencji przekłada się na degradację i zmniejszenie wartości krajobrazu (Bernat 2011, Cairol i in. 2009, Kosiński 2012, Kupidura i in. 2011, Raszeja 2005).

Założenia metodyczne delimitacji funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego

Krajobraz kulturowy to antropogenicznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzących specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną (a nawet lokalną) odrębnością, postrzeganą jako swoista fizjonomia (Bogdanowski 1979, Cymerman i in. 1992, European Landscape Convention 2000, Hełdak 2012, Myga-Piątek 2005, Nita i Myga-Piątek 2006). Na krajobraz kulturowy składają się więc zarówno elementy przyrodnicze, jak i antropogeniczne, powstałe w procesie rozwoju historycznego i cywilizacyjnego (stąd wpływ na krajobraz industrializacji, komunikacji, ale też różnych reform agrarnych, struktury własności, procesów urbanizacji, informatyzacji itp. w XX w., a obecnie procesów prywatyzacji i reprivatyzacji, ze skutkami i zmianami transformacyjnymi, systemowymi i strukturalnymi). Krajobrazy kulturowe ulegają ciągłym zmianom, w mniejszym stopniu w zakresie uwarunkowań środowiska przyrodniczego i bardziej dynamicznie w zakresie środowiska antropogenicznego.

Wielofunkcyjność w sferze zatrudnienia i zagospodarowania obszarów wiejskich powoduje w konsekwencji wielofunkcyjność krajobrazów. Tej problematyce była poświęcona m.in. konferencja naukowa w Roskilde na temat: „*Wielofunkcyjne krajobrazy: interdyscyplinarne podejście do krajobrazu w badaniach i zarządzaniu*” (18–21.X.2000). Rada Europy w 2000 r. powołała Europejską Konwencję Krajobrazową (*European Landscape...* 2000), która ustaliła zasady prawno-organizacyjne w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu. Zgodnie z tymi zasadami krajobrazowi należy nadać status prawny i powinien on być uznawany jako podstawa dla jakości życia, kształtowania regionalnej i lokalnej świadomości oraz wyrażania naturalnej i kulturowej różnorodności. Powinna zostać zagwarantowana też ochrona, zarządzanie i planowanie krajobrazu, niezależnie od tego, czy jest on naturalny, kulturowy, miejski lub wiejski, zdegradowany, czy charakteryzuje go niepowtarzalne piękno, czy też należy do „codziennych” krajobrazów (Stoeglehner i Schmid 2007).

W wiejskich krajobrazach kulturowych Polski wyróżnia się: 1) klasyfikację genetyczną (gdzie podstawą są zmiany krajobrazowe wywołane czynnikami historyczno-cywilizacyjnymi); 2) klasyfikację fizjonomiczną, ściśle związaną z uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego; 3) klasyfikację morfogenetyczną, czyli wyodrębniającą poszczególne typy wsi; 4) klasyfikację dziedzictwa kulturowego, wynikająca z nagromadzenia zabytków nieruchomych; 5) klasyfikację funkcjonalno-gospodarczą (strukturalną), a więc krajobrazy ściśle związane z wielofunkcyjnością obszarów wiejskich (por. Cymerman i in. 1992, s. 41–89).

Regionalizacja wiejskich krajobrazów kulturowych wykazuje duże podobieństwo do regionalizacji wielofunkcyjnych obszarów wiejskich, chociaż jedna funkcja może wywoływać różne konsekwencje w krajobrazie, inne mogą z kolei mieć zbliżony charakter oddziaływania na krajobraz (np. funkcja usługowa, przemysłowa, budownictwa, mieszkaniowa, transportowa, turystyczna, rzemieślnicza, urbanizacyjna – Szczurowska i in. 2005). Bardziej uchwytne różnice są widoczne w krajobrazie na poziomie gmin, sołectw i obrębów. Przykładem może być rozbudowa funkcji handlowo-targowiskowo-hurtowej w strefie podmiejskiej Łodzi – gmina Rzgów, w strefie podmiejskiej Warszawy – gmina Niepokalanów, w strefie podmiejskiej Trójmiasta, Poznania, Wrocławia, Krakowa itp. – głównie na byłych terenach rolniczych.

Zasadniczym celem podjętej próby typologii i regionalizacji krajobrazów wiejskich Polski było wyróżnienie typów funkcjonalno-gospodarczych i dziedzictwa kulturowego. Za podstawową jednostkę statystyczną przyjęto gminę wiejską i miejsko-wiejską. Empiryczny materiał statystyczny stanowiły dane GUS z lat 1990, 2002, 2010, dotyczące struktury użytkowania ziemi, gęstości zaludnienia i aktywności społeczno-zawodowej ludności wsi, struktury agrarnej, rodzajów działalności pozarolniczej, mieszkalnictwa i infrastruktury technicznej, zagospodarowania turystyczno-rekreacyjnego itp. W zakresie dziedzictwa kulturowego wykorzystano dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie. Materiały robocze wykonano na podkładach kartograficznych w skali 1:1 2500 000. Do publikacji przygotowano wersję w skali 1: 8 000 000 dla 2010 r.

Podstawę kartograficzną dla lokalizacji (regionalizacji) wyróżnianych typów krajobrazów wiejskich stanowił aktualny podział administracyjny dla wyżej wymienionych lat oraz podział fizycznogeograficzny Polski wg J. Kondrackiego (2002). Zgodnie z regionalizacją fizycznogeograficzną wyróżniono VII typów krajobrazów fizjograficznych. Na podstawie kryteriów wielofunkcyjności, uwzględniających wskaźniki (zmienne) np. dla wyróżnienia krajobrazu rolniczego przyjęto kryteria: 1) udział użytków rolnych w powierzchni ogólnej powyżej 50%, 2) strukturę użytkowania ziemi w %, 3) pracujący w rolnictwie powyżej 50% wg sekcji EKD, 4) kierunki upraw i hodowli zwierząt gospodarczych. Podstawową zmienną wydzielenia krajobrazu leśnego był udział powierzchni leśnej w powierzchni ogółem. Wiodącymi cechami dla wyróżnienia krajobrazu turystyczno-rekreacyjnego, obok walorów przyrodniczych i kulturowych, były m. in. dane dotyczące liczby turystycznych obiektów zbiorowego zakwaterowania, w tym liczba miejsc noclegowych. Krajobraz zurbanizowany wsi został określony na podstawie dwóch kryteriów: zatrudnienia w zawodach pozarolniczych oraz zabudowy mieszkaniowej w strukturze budownictwa wiejskiego. Pod względem przestrzennym obejmuje on głównie gminy (wsie) podmiejskie.

Krajobraz górniczo-przemysłowy jest odbiciem przestrzennego zasięgu zakładów przemysłowych i górniczych na podstawie map eksploatowanych złóż surowców mineralnych oraz udziału zatrudnionych w przemyśle w liczbie zatrudnionych ogółem. Krajobraz osadniczy jest odzwierciedleniem dominacji trzech typów: A – zwartego, B – skupionego i C – rozproszonego, zgodnie z wynikami

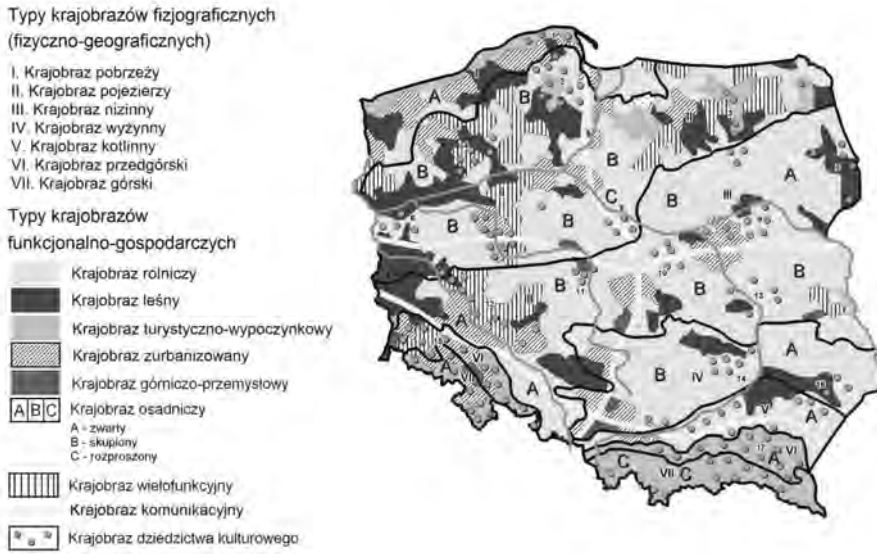
badan m.in. Kielczewskiej-Zaleskiej 1976, Szulc 2002, Szymańskiej 2009. Typ krajobrazu wielofunkcyjnego wykazuje najbardziej dynamiczne zmiany w badanym okresie. Podstawą wyróżnienia tego typu były dane dotyczące przede wszystkim struktury zatrudnienia – o zbliżonych (10–15%) proporcjach funkcji: rolniczych, leśnych, turystyczno-wypoczynkowych, usługowych itp. Do wyznaczenia krajobrazu komunikacyjnego posłużyły mapy komunikacyjne. Uznano, że najbardziej dynamiczne zmiany w tym typie krajobrazu zachodzą w strefach autostrad, więc w przyjętej skali odzwierciedlają ich przebieg aktualny i planowany (gdzie trwają już prace przygotowawcze i z reguły są w pobliżu linii dróg ekspresowych lub kolejowych). Krajobraz dziedzictwa kulturowego przedstawia obszary nagromadzenia się (w procesie rozwoju historycznego) obiektów sakralnych i świeckich (w tym „dziedzictwa gospodarczego”), które nie tylko z powodu liczby, lecz przede wszystkim od strony wizualnej, estetycznej, historyczno-kulturowej kształtują krajobraz wiejski. Do wyznaczenia tego typu krajobrazu wykorzystano dane Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Warszawie.

Charakterystyka funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski

Na podstawie wyżej omówionej metodologii dokonano wyróżnienia następujących funkcjonalno-gospodarczych typów krajobrazu wiejskiego Polski: 1 – rolniczy, 2 – leśny, 3 – turystyczno-wypoczynkowy, 4 – mieszkaniowo-usługowy (zurbanizowany), 5 – górniczo-przemysłowy, 6 – osadniczy, 7 – wielofunkcyjny (mieszany), 8 – komunikacyjny i 9 – dziedzictwa kulturowego (por. rys. 1).

Poniższa charakterystyka obejmuje 9 zasadniczych typów tego krajobrazu, ze zwróceniem uwagi na przekształcenia, które dokonały się w ostatnich 20 latach (1990–2010) pod wpływem rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich.

1. Krajobraz rolniczy jest nadal przeważającym typem krajobrazu wiejskiego w Polsce, zwłaszcza na Nizinie Mazowieckiej, Pojezierzu Wielkopolskim, Wyżynie Lubelskiej, Wyżynie Małopolskiej i Kotlinie Sandomierskiej. W strefach podmiejskich największych aglomeracji oraz wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych (autostrad), zamienił się w krajobraz budownictwa mieszkaniowego, często o charakterze rezydencjalnym i budownictwa usługowego. Transformacja systemowa po 1989 r. spowodowała też zmianę w wielkości i kształcie rozłogu gospodarstw rolnych w kierunku powiększania ich areалу, zwłaszcza na północy Polski (w związku z przejmowaniem przez osoby prywatne dawnych gospodarstw państwowych). W części byłych gospodarstw uspołecznionych (zwłaszcza w Polsce północno-zachodniej) obserwuje się znaczący proces zaniechania produkcji (ugory i odłogi), a zwłaszcza użytkowania budynków inwentarskich. W południowo-wschodniej części kraju nadal dominuje szachownica gruntów, czyli silne rozdrobnienie gospodarstw – od kilku do kilkunastu działek (Bański 2005, Kozłowski 2012). Natomiast nie zaszły zasadnicze zmiany regionalne w krajobrazie głównych form użytkowania rolniczego ziemi, z tendencją ogólną zmniejszenia areалу użytków rolnych na rzecz terenów osiedlowych i komunikacyjnych.

Ryc. 1. Typologia i regionalizacja krajobrazów wiejskich na tle krajobrazów fizjograficznych Polski, 2010. 9. Krajobraz dziedzictwa kulturowego: 1. Słowiński, 2. Kaszubski, 3. Mazurski, 4. Pomorski, 5. Podlaski, 6. Lubuski, 7. Poznański, 8. Kujawski, 9. Mazowiecki, 10. Warszawski, 11. Łęczycki, 12. Leszczyński-Trzebnicki, 13. Lubelski, 14. Świętokrzyski, 15. Dolnośląsko-Sudecki, 16. Przemyski, 17. Małopolsko-Karpacki.

Źródło: opracowanie własne

Typology and regionalization of rural landscapes in Poland in comparison with physiographic landscapes, 2010. a. Types of physiographic (physical-geographical) landscapes: I. Coastal landscape, II. Landscape of lakelands, III. Landscape of plains, IV. Landscape of uplands, V. Landscape of valleys, VI. Landscape of foothills, VII. Mountain landscape; b. Types of functional and economic landscapes: 1. Agricultural landscape, 2. Forest landscape, 3. Tourism and recreation landscape, 4. Urban landscape, 5. Industrial landscape, 6. Landscape of settlements: A – compact settlement, B – clustered settlement, C – scattered settlement, 7. Multifunctional landscape, 8. Landscape of communication areas, 9. Landscape of cultural heritage: 1-17.

Source: own elaboration.

W krajobrazie rolniczym (w skali poszczególnych gmin) zaznaczają się też coraz bardziej funkcje produkcyjne i usługowe (np. agroturystyczne) oraz ekologiczne (gospodarstwa związane z programami rolnośrodowiskowymi). W wizualnych krajobrazach rolniczego użytkowania ziemi w 2010 r. (w porównaniu z 1990 r.) nastąpiło zmniejszenie pól obsiewanych żytem (o ok. 50%), na korzyść pszenżyta, pszenicy i kukurydzy na ziarno. W strukturze upraw przemysłowych zmniejszył się areal ziemniaków, buraków cukrowych, natomiast wzrósł rzepak i rzepiku, co jest szczególnie widoczne w krajobrazie pojezierzy (Kulikowski 2013).

2. Krajobraz leśny, zajmuje ok. 27% powierzchni wiejskiej kraju i cechuje go duże rozproszenie (ponad 23 tys. kompleksów krajobrazowych, z czego 50% ma powierzchnię poniżej 25 ha). Gminy wiejskie o przewadze funkcji leśnej stanowiły w 2010 r. ponad 10% ogółu gmin. Krajobraz leśny dominuje w północno-zachodniej części kraju, na Pojezierzu Pomorskim, Pojezierzu Lubuskim, w Bieszczadach (z wykorzystaniem w dużym stopniu przez funkcję turystyczno-rekreacyjną), Kotlinie Sandomierskiej i na Podlasiu. W analizowanym okresie powierzchnia leśna powiększyła się o ok. 2% (*Raport o stanie lasów 2010, 2011*).

Chociaż poprawia się struktura gatunkowa drzewostanu, to jednak w krajobrazie leśnym nadal dominuje sosna (ok. 65%). W drzewostanie iglastym kolejne miejsca zajmują: świerk, modrzew i jodła. Największy odsetek w krajobrazie drzew liściastych zajmują: buk, dąb, brzoza, olcha, jesion, klon, jawor i wiąz. Lasy wyróżniające się szczególnymi wartościami przyrodniczymi, naukowo-educacyjnymi społecznymi, kulturowymi i krajobrazowymi o pow. powyżej 1000 ha są zaliczone do parków narodowych (do 1990 r. było ich 16, obecnie 23), o łącznej powierzchni 3173 km² (Richling i Solon 2002). Pewną specyfiką zwartych krajobrazów leśnych jest podział ich fitocenozy na: puszcze, bory, lasy, łęgi, grądy, dąbrowy (np. Bory Dolnośląskie, Puszcza Niepołomska, Lasy Włocławsko-Gostyńskie).

3. Krajobraz turystyczno-wypoczynkowy to przede wszystkim walory przyrodnicze, kulturowe, ale także zagospodarowania turystyczno-rekreacyjnego. Zasadniczym elementem tego krajobrazu jest położenie geograficzne i rzeźba terenu, a więc dominują tutaj trzy typy krajobrazu: nadmorski, pojezierny i górski. Typy te mają zarówno walory turystyczne (poznawcze), jak i wypoczynkowo-rekreacyjne (lecnicze). Najkorzystniejsza baza noclegowo-gastronomiczna (w postaci hoteli, moteli, pensjonatów, domów wycieczkowych) ośrodków wczasowych i sportowo-wypoczynkowych jest w wielu wsiach Pojezierza Słowińskiego, Mazurskiego oraz Sudetów i Karpat. W krajobrazie tych miejscowości występują też liczne szlaki i trasy turystyczne prowadzące przez najciekawsze osobliwości przyrodnicze i zasoby kulturowe. We wsiach woj. zachodniopomorskiego w 2010 r. było 65 tys. miejsc noclegowych, pomorskiego 28 tys., wielkopolskiego 19 tys., warmińsko-mazurskiego 17 tys. i małopolskim ponad 16 tys. tys. Z kolei pod względem kwatery agroturystycznych przodowały województwa: małopolskie, podkarpackie, pomorskie, warmińsko-mazurskie i dolnośląskie, mając łącznie 56,1% ogółu obiektów i 49,8% miejsc noclegowych na obszarach wiejskich Polski (Jagusiewicz i Byszevska-Dawidek 2010).

Najbardziej wartościowe przyrodniczo tereny są objęte ochroną w postaci tzw. parków krajobrazowych, których jest najwięcej w woj. lubelskim – 17, wielkopolskim 13, dolnośląskim 12 i małopolskim 11. W krajobrazie sudeckim i karpackim, a częściowo mazurskim, kaszubskim i nadmorskim spotyka się coraz więcej gospodarstw agroturystycznych (Krysa (Partyka) i Basaj 2009, Bański 2010).

4. Krajobraz mieszkaniowo-usługowy, zwany też w strefach podmiejskich największych miast krajobrazem zurbanizowanym, jest efektem narastających procesów zagospodarowania urbanistycznego oraz zatrudnienia w zawodach poza-

rolniczych (także w gospodarstwach rolnych). W strefie podmiejskiej Warszawy, Łodzi, GOP, Krakowa, Wrocławia, Poznania, Trójmiasta coraz większego znaczenia nabierają funkcje mieszkaniowe, rekreacyjne (wypoczynku weekendowego), usługowe i produkcyjne, a zabudowa inwentarsko-gospodarcza zamienia się na mieszkaniową typu willowego lub rezydencjalnego. Rozszerza się też zabudowa usługowa, zwłaszcza handlowa (sklepy i hurtownie) oraz noclegowo-gastronomiczna.

W 2002 r. strefie podmiejskiej Warszawy w gminie Raszyn było 296 sklepów, a w gminie Michałowice 191. Podobnie w strefie podmiejskiej Poznania, w gminie Tarnowo Podgórne było 290, a w strefie podmiejskiej Krakowa, w gminie Zabierzów – 183 (Bański 2006, s. 133). Zasięg tego typu krajobrazu w strefach podmiejskich największych miast kraju sięga kilkunastu kilometrów, a w strefie podmiejskiej Warszawy przekracza nawet 30–50 km.

5. Krajobraz górniczo-przemysłowy uległ po 1990 r. istotnym przeobrażeniom zarówno w zakresie zajmowanej powierzchni, a przede wszystkim pod względem strukturalnym. Krajobraz górniczy w zasadzie pozostał nieznacznie tylko zmieniony i to głównie pod względem poprawienia w nim walorów ochrony środowiska. Nadal koncentruje się on w miejscach wydobywania surowców, takich jak: węgiel kamienny i brunatny, sól kamienna, siarka, gaz ziemny, metale kolorowe, a więc na Górnym i Dolnym Śląsku, w Zagłębiu Turoszowskim, Konińskim, Bełchatowskim, Staropolskim, Lubelskim i Karpackim.

W latach 1990–2010 nastąpiło poważne ograniczenie produkcji przemysłowej. Wystąpiły też zmiany strukturalne – gałęziowo-branżowe. W większości przypadków zmiany te dotknęły duże zakłady przemysłowe w miastach. Ale też na terenach wiejskich stale ogranicza się zarówno liczbę tych zakładów, jak i zmienia ich strukturę branżową w ramach restrukturyzacji, prywatyzacji i repriwatyzacji przemysłu. W celu zmniejszenia kosztów produkcji trwa przenoszenie części zakładów przemysłowych na obszary wiejskie, zwłaszcza do stref podmiejskich. Obserwuje się tutaj zamianę krajobrazu rolniczego na krajobraz coraz bardziej przemysłowy lub przemysłowo-usługowy (Domański 2001, Kurowska i Gwiazdzińska-Goraj 2012). Przykładem może być Strefa Ekonomiczna k. Torunia (gmina Łysomice) jako efekt współpracy z Japonią, zamieniająca dawny krajobraz rolniczy (popegeerowski) w krajobraz przemysłowy (przemysłowo-usługowy).

6. Krajobraz osadniczy (morfogenetyczny) jest szczególnie charakterystyczny w obrębie pierwszego typu tzw. osadnictwa zwartej, gdzie w obrębie poszczególnych wsi jest 100 i więcej zagród. W wiejskim krajobrazie osadniczym Polski można wyróżnić 5 typów: 1 – krajobraz osadnictwa zwartej, z dominacją w strefie nadmorskiej, w Sudetach i Karpatach, 2 – krajobraz osadnictwa zwartej, z udziałem skupionego na Pojezierzu Słowińskim, Kujawach, Nizinie Podlaskiej, Nizinie Śląskiej, Nizinie Sandomierskiej oraz w Karpatach, 3 – krajobraz osadnictwa skupionego koncentruje się na Pojezierzach: Pomorskim, Mazurskim i Wielkopolskim oraz na Nizinie Mazowieckiej i Wyżynie Małopolskiej, 4 – krajobraz osadnictwa skupionego z udziałem rozproszonego na Pojezierzu Kaszubskim, w północnej części Niziny Mazowieckiej, zachodniej części Niziny Śląskiej,

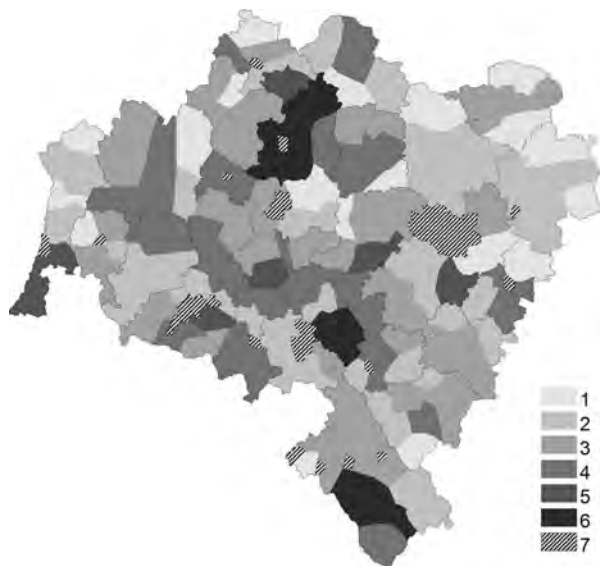
5 – krajobraz osadnictwa rozproszonego dominuje w dolinach rzek Wisły, Warty i Noteci oraz częściowo w Karpatach (por. Kiełczewska-Zaleska 1976, Szymańska 2009).

Na ryc. 1 wyróżniono trzy zasadnicze typy krajobrazu osadniczego: A – zwarte, B – skupiony i C – rozproszony, podając ze względu na skalę opracowania tylko ich główne koncentracje. Zasadnicza zmiana w krajobrazie osadnictwa wiejskiego (w latach 1990–2010) polega na powiększaniu się zawartości osadnictwa podmiejskiego, jego zasięgu przestrzennego, unowocześnieniu typów zabudowy, a zwłaszcza powiększaniu się zabudowy mieszkaniowej (rezydencjalnej), usługowej i handlowej, w miejsce gospodarczej – rolniczej.

7. Krajobraz wielofunkcyjny (mieszany) dotyczy obszarów wiejskich, dla których nie ma jednej lub dwóch funkcji wiodących. Ten typ krajobrazu występuje przede wszystkim na Pojezierzu Pomorskim i Mazurskim, na niewielkim obszarze Pojezierza Wielkopolskiego oraz w zachodniej części Niziny Wielkopolskiej. W krajobrazie jest równorzędny (lub zbliżony) udział takich funkcji, jak: rolnicza, leśna, turystyczno-wypoczynkowa, rehabilitacyjna, handlowa, usługowa itp. J. Bański i W. Stola (2002, s. 66–67) ten typ wielofunkcyjności obszarów wiejskich nazywają mieszanym. Ten typ krajobrazu ukształtował się głównie pod wpływem wzrastającego znaczenia funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich lub też większej integracji funkcji rolniczych z funkcjami pozaprodukcyjnymi, np. usługowymi, logistycznymi, kulturalnymi itp.

8. Krajobraz komunikacyjny odzwierciedla tereny z dominującym udziałem sieci drogowej i kolejowej. Przede wszystkim dotyczy obszarów objętych przebiegiem autostrad A-1, A-2, A-4, które łącznie z tzw. zapleczem usługowym (stacje benzynowe i gazowe, a w przyszłości też elektryczne, motele, restauracje itp.) wywierają coraz większe piętno w krajobrazie obszarów wiejskich. Obok autostrad (często jeszcze w budowie), duże znaczenie mają też w tym typie krajobrazu już istniejące drogi ekspresowe oraz większe linie kolejowe z zapleczem usługowym (stacje, miejsca przeładunkowe itp.). Rodzajem podtypu krajobrazowego są szosy i drogi obsadzone drzewami, dopełniające piękno wiejskiego krajobrazu przyrodniczego.

9. Krajobraz dziedzictwa kulturowego (kultury materialnej) obejmuje tereny o znacznym nagromadzeniu bogactwa kultury materialnej. W skład obiektów dziedzictwa kulturowego wchodzi m.in. zamki lub ich ruiny, dwory i pałace, budownictwo sakralne, zabytki archeologiczne, zabytki techniki, obiekty militarne itp. Na obszarach wiejskich Polski można wyróżnić 17 regionów kultury materialnej (por. ryc. 1). Rejestr zabytków dla obszarów wiejskich wskazuje, że jest ich najwięcej w województwach: podkarpackim, dolnośląskim (rys. 2), mazowieckim, małopolskim i wielkopolskim, najmniej w zachodniopomorskim, podlaskim, kujawsko-pomorskim, lubuskim i pomorskim.

Ryc. 2. Typy krajobrazów wiejskich dziedzictwa kulturowego w województwie dolnośląskim – gminami, 2010. 1 – do 10 zabytków kulturowych, 2 – 11–20, 3 – 21–30, 4 – 31–40, 5 – 41–50, 6 – 51 i więcej, 7 – miasta.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Types of cultural heritage rural landscapes in the Dolnośląskie Voivodship – by communes, 2010
1- up to 10 cultural monuments; 2 – 11–20, 3 – 21–30, 4 – 31–40, 5 – 41–50, 6 – 51 and more, 7 – cities.

Source: own elaboration based on data from the National Heritage Institute in Warsaw, 2010.

Planowanie strategiczne wiejskiego krajobrazu kulturowego

Podnoszona w wielu opracowaniach opinia, aby procesowi rozwoju krajobrazowego nadać charakter zarówno ochronny, jak i racjonalny planistycznie (Antrop 2005, Harvey i Works 2001, Wescoaoat i Johnson 2008), ma nie tylko coraz więcej zwolenników, ale doczekała się odpowiedniego miejsca zarówno w badaniach naukowych, zarządzaniu lokalnym i regionalnym, jak i w opracowaniach planowania przestrzennego (Kurowska i Gwiazdzińska-Goraj 2012, *Landscape Research 2004–2010*). Dbałość o krajobraz wynika przede wszystkim z Europejskiej Konwencji Krajobrazowej (EKK) podpisanej w październiku 2000 r. we Florencji, ratyfikowanej przez Polskę we wrześniu 2004 r. i obowiązującej od 2005 r. W urzędach gmin, powiatów i marszałkowskich ocenie i racjonalnemu zarządzaniu podlegają przede wszystkim cenne krajobrazy kulturowe. Jednak w wielu gminach krajobraz jest przedmiotem niekontrolowanego i nieskoordynowanego działania różnych grup, mających na względzie tylko własny interes biznesowy, bez liczenia się z zachowaniem odpowiedniej ochrony i form jego kształtowania obecnie i w przyszłości (przykładem są degradujące krajobraz wieże turbin wiat-

rowych, a w przyszłości będą obszary wydobywania gazu łupkowego). Takie działania mogą prowadzić do obniżenia odporności walorów środowiska geograficznego na jego degradację, a nawet do eksterminacji krajobrazu (Kistowski 2010, Zimny 1988).

W wielu regionach kraju brak jest wizji rozwoju i ochrony krajobrazu na najbliższe 20–30 lat. Potrzebna jest wizja wybiegająca w przyszłość i mówiąca o tym, jak pokonywać pewne bariery i jakie są najważniejsze cele i metody, aby dojść do uprzednio sformułowanej wizji czy strategii. W 1999 r. została przyjęta przez Radę Ministrów oraz przez Sejm RP w 2000 r. *Koncepcja polityki przestrzennego zagospodarowania kraju*, która zawiera *Strategię rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013*. Wyznaczono w niej kilka celów operacyjnych, m.in. zachowanie walorów przyrodniczo-krajobrazowych obszarów wiejskich, rozwijanie i popularyzację turystyki wiejskiej w nawiązaniu do lokalnej specyfiki i lokalnych tradycji, odnowę wsi oraz zachowanie i poprawę dziedzictwa kulturowego wsi.

W 2005 r. Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi opracowało kolejną wersję *Strategii rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013*, z elementami prognozy do roku 2020 (93 s.). Celem nadrzędnym tego dokumentu jest wspieranie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich przez zróżnicowanie działalności w celu zapewnienia alternatywnych źródeł dochodów, kształtowanie produkcji rolnej w zgodzie z wymogami środowiska i przy zachowaniu walorów krajobrazowych. W 2010 r. dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego została opracowana ekspertyza pt. *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych* (Rakowska i Wojewódzka-Wiewiórska 2010), w której autorki przedstawiają perspektywy rozwoju obszarów wiejskich do 2030 r. w podziale na trzy grupy obszarów wiejskich: 1 – zintegrowane obszary wiejskie, 2 – pośrednie obszary wiejskie, z przewagą rolnictwa, 3 – peryferyjne obszary wiejskie, jako tereny o negatywnych zjawiskach. Na s. 33 i następnych tego opracowania, autorki stwierdzają, że „to właśnie walory przyrodnicze, krajobrazowe i kulturowe stanowią rzeczywisty potencjał rozwojowy obszarów wiejskich” i rekomendują jego ochronę w połączeniu z działaniami promującymi. W świetle badań rozwoju krajobrazów wiejskich w Polsce oraz ostatnich prac planistycznych z tego zakresu (m.in. *Europa 2020, Wdrażanie Europejskiej... 2012, Koncepcja przestrzennego zagospodarowania... 2010, Wilkin 2007*) w okresie perspektywicznym (do 2020/30) należy realizować w pierwszej kolejności programy strategiczne dotyczące: zachowania piękna naturalnego krajobrazu dla człowieka, roślin i zwierząt, ochrony w krajobrazie gleb o dobrej jakości dla rolnictwa, sadownictwa, ogrodnictwa, ochrony i zwiększenia wartościowych krajobrazów leśnych, ochrony i odnowy krajobrazu dziedzictwa kulturowego, rozwoju krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych i uzdrowiskowych. Takie cele muszą uwzględniać plany i strategie zagospodarowania przestrzennego kraju, zwłaszcza zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich. Polska wieś za lat kilkanaście powinna być w coraz większym stopniu miejscem zamieszkania i pracy zarówno ludności rolniczej, jak i różnych innych zawodów, ale jednocześnie

nie miejscem atrakcyjnego wypoczynku, uprawiania różnych sportów i hobby, oazą spokoju i generalnie łatwiejszego życia, a więc też multisensorycznego odbioru i wykorzystania krajobrazów wiejskich.

Podsumowanie

Wielofunkcyjność, jaką obserwuje się na obszarach wiejskich od co najmniej lat 70. XX w., powoduje istotne konsekwencje w krajobrazie wiejskim Polski. Krajobraz ten z typu monofunkcyjnego, o wyraźnej dominacji krajobrazu rolniczego, staje się coraz bardziej zróżnicowany. Współcześnie można wyróżnić kilkanaście typów krajobrazu. Przedstawiona szczegółowa analiza wielu czynników (zmiennych) wskazuje, że w 2010 r. można było wyróżnić 9 zasadniczych typów krajobrazu wiejskiego: rolniczy, leśny, turystyczno-wypoczynkowy, zurbanizowany, górniczo-przemysłowy, osadniczy, wielofunkcyjny (mieszany), komunikacyjny i dziedzictwa kulturowego. Wśród wyżej wymienionych, najbardziej dynamiczne przemiany zachodzą w krajobrazie turystyczno-wypoczynkowym, zurbanizowanym (podmiejskim), komunikacyjnym oraz dziedzictwa kulturowego (wywołane m.in. rewitalizacją dóbr kultury materialnej). Także w krajobrazie rolniczym w latach 1990–2010 zaszły duże zmiany spowodowane transformacją ustrojową w strukturze własności i wielkości gospodarstw, układu działek, użytkowaniu ziemi itp.

Zmiany planistyczne (strategiczne) powinny zmierzać w kierunku prawidłowego kształtowania krajobrazu wiejskiego, zgodnie z wytycznymi Europejskiej Konwencji Krajobrazowej, a więc w kierunku ochrony i kształtowania tego krajobrazu dla społeczeństwa, gospodarki i kultury.

Literatura

- Adamowicz M., Zwolińska-Ligaj M., 2009, *Koncepcja wielofunkcyjności jako element zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, Zeszyty Naukowe – Polityka Europejska, Finanse i Marketing, 2 (51), SGGW, Warszawa s. 11–38.
- Andrejczuk W. (red.), 2010, *Krajobraz a turystyka*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, nr 14, Sosnowiec.
- Antrop M., 2005, *Why landscapes of the past are important for the future*, Landscape and Urban Planning, 10, 1–2, s. 21–34.
- Apostol L., Paraschiv V., 2011, *The cycle of anthropic rural landscape in Giurgeu Depression. Spatial-Temporal Evolutions*, Present Environment and Sustainable Development, 5, 1, s. 160–178.
- Armand G.L., 1980, *Nauka o krajobrazie*, PWN, Warszawa.
- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.
- Bański J. (red.), 2010, *Atlas rolnictwa Polski*, IGiPZ PAN, Warszawa.

- Bański J., Stola W., 2002, *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, Studia Obszarów Wiejskich, 3, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bernat S. (red.), 2011, *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 15, Sosnowiec.
- Berninger O., 1968, *Landschaft und ihre Teilen*, [w:] K. Buchwald, W. Engelhardt (red.), *Handbuch für Landschaftspflege und Naturschutz*, Bayerischer Landwirtschaftsverlag GmbH, München, s. 24–48.
- Berry B. (red.), 1976, *Urbanisation and counterurbanisation*, Sage, Beverly Hills, California.
- Bogdanowski J., 1979, *Architektura krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Bohm A., 2006, *Planowanie przestrzenne dla architektów krajobrazu*, Politechnika Krakowska, Kraków.
- Buchwald K., Engelhardt W. (red.), 1968, *Handbuch für Landschaftspflege und Naturschutz*, Bayerischer Landwirtschaftsverlag GmbH, München.
- Cairol D., Coudel E., Knickel K., Caron P., Kroger M., 2009, *Multifunctionality of agriculture and rural areas as reflected in policies: The importance and relevance of the territorial view*, Journal of environmental policy and planning, 11 (4), s. 269–289.
- Cherry G., 1976, *Rural planning problems*, Leonard Hill, London.
- Chilczuk M., 1970, *Osadnictwo wiejskie Polski*, PWN, Warszawa.
- Clocke P., Marsden T., Mooney P.H., (red.), 2006, *Handbook of Rural Studies*, Sage, London.
- Cymerman R., Falkowski J., Hopfer A., 1992, *Krajobrazy wiejskie (klasyfikacja i kształtowanie)*, Wyd. ART, Olsztyn.
- Dahlstrom A., Cousins S.A.O., Eriksson O., 2006, *The History of Land Use, People and Livestock, and the Relationship to Present Plant Species Diversity in a Rural Landscape in Sweden*, Environment and History, 12, 2, s. 191–212.
- Domański B., 2001, *Kapitał zagraniczny w przemyśle Polski, prawidłowości rozmieszczenia, uwarunkowania i skutki*, IGiGP UJ, Kraków.
- Europa 2020. *Strategia na rzecz inteligentnego i zrównoważonego rozwoju sprzyjającego włączeniu społecznemu*, 2010, Komunikat Komisji. KOM (2010) 2020, Bruksela.
- European Landscape Convention 2000*, czyli *Europejska Konwencja Krajobrazowa*, 2006, Dziennik Ustaw nr 14, poz. 98, wersja obowiązująca od 01.01.2005, 10 s.
- Garcia-Moruno L., 2010, *Analiza linii i formy budynków w integracji krajobrazu wiejskiego*, Hiszpański Dz. Badań Rolniczych, 8 (3), s. 833–847.
- Gillmor D.A., Bański J. (red.), 2003, *Aspects of changes in European rural space*, Geographia Polonica, 76, 1, IGSO PAS, Warsaw.
- GUS, 2010, *Charakterystyka obszarów wiejskich w 2008 r.*, Warszawa.
- GUS, 2011, *Raport o stanie lasów 2010*, Warszawa.
- Harvey T., Works M.A., 2001, *The Rural Landscape as Urban Amenity: Land Use on the Rural-Urban Interface in the Portland, Oregon, Metropolitan Area*, Portland State University, Portland.

- Healy R.G., Short J.L., 2010, *The Changing Rural Landscape*, Environment: Science and Policy for Sustainable Development, 23, 10, s. 6–34.
- Helinski K.L., 2006, *Redefining identity in the altered rural landscape*, Massachusetts Institute of Technology.
- Heldak M., 2012, *Decyzje planistyczne przemiany krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich*, Uniwersytet Przyrodniczy, Wrocław.
- Ilieva M., Iliev I., 2008, *Small towns and large villages in Bulgaria as elements of urban-rural continuum*, [w:] A. Jezierska-Thole, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna*, s. 407–420.
- Jagusiewicz A., Byszewska-Dawidek M., 2010, *Turystyka wiejska w 2010 roku i założenia jej rozwoju*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Janecki J., Borkowski Z. (red.), 2004–2008, *Krajobraz i ogród wiejski*, t. 3–7, KUL, Lublin.
- Kiełczewska-Zaleska M., 1976, *Geografia osadnictwa. Zarys problematyki*, PWN, Warszawa.
- Kistowski M., 2010, *Eksterminacja krajobrazu Polski jako skutek wadliwej transformacji społeczno-gospodarczej państwa*, [w:] D. Chylińska, J. Łach (red.), *Studia krajobrazowe a ginące krajobrazy*, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 9–20.
- Kłodziński M., 2008, *Czynniki warunkujące wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, Centr. Bibl. Roln., Rolniczy Magazyn Elektroniczny, 27.
- Kołodziejczyk D., 1999, *Pozarolnicza działalność gospodarcza w środowisku lokalnym i regionalnym*, *Wież i Rolnictwo*, 2, s. 109–117.
- Koncepcja przestrzennego zagospodarowania kraju na lata 2008–2030*, 2010, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Kondracki J., 2002, *Geografia regionalna Polski*, WN PWN, Warszawa.
- Kopeva D., Madjarova S., Peneva M., 2012, *Assessing EU policy impacts on the multifunctional characters of rural areas*, *Trakia Journal of Sciences*, 10, 4, s. 28–35.
- Kostrowicki A.S., 1975, *Kształtowanie krajobrazu rolniczego Polski*, [w:] K. Buchwald, W. Engelhardt (red.), *Kształtowanie krajobrazu a ochrona przyrody*, PWN, Warszawa, s. 580–625.
- Kostrowicki J. 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, *Przegląd Geograficzny*, 43, 4, s. 601–611.
- Koziński J., 2012, *Finansowe i społeczne koszty chaotycznej urbanizacji – jak uniknąć fatalnych skutków dla budżetu gmin*, UŚ, Katowice, konferencja 2.X.2012.
- Kozłowski L., 2012, *Rozłogi wsi jako treść krajobrazu*, [w:] K. Kurowska, M. Gwiazdzińska-Goraj (red.), *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 29, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–30.
- Krysa (Partyka) A., Basaj M., 2009, *Agroturystyka jako kierunek rozwoju gminy Gwdów w opinii jej mieszkańców*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 27, s. 225–230.
- Kupidura P., Kupidura A., Łuczewski M., 2011, *Wartość krajobrazu przestrzeni obszarów wiejskich*, WN PWN, Warszawa.

- Kurowska K., Gwiazdzińska-Goraj M. (red.), 2012, *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Landscape Research 2004-2010*, Routledge Taylor & Francis Group, Milano.
- Leszczycki S., 1988, *Mikroregiony i krajobrazy antropogeograficzne*, [w:] *Krajobrazy Polski Lokalnej*, Warszawa.
- Madureira L., Costa S., 2009, *Wielofunkcyjność rolnictwa jako innowacja PATH dla obszarów wiejskich*, [w:] Materiały 113 seminarium EAAE nt. *Rola wiedzy, innowacji i kapitału ludzkiego w wielofunkcyjnym rozwoju rolnictwa i terytorialnego rozwoju wsi*, Belgrad, 9-11.XII.2009.
- Marsden T., Sonnino R., 2008, *Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK*, *Journal of Rural Studies*, s. 422–231.
- McGranahan D.A., 2008, *Landscape Influence on Recent Rural Migration in the U.S.*, *Landscape and Urban Planning* 85, 3–4, s. 228–240.
- Myczkowski Z., 2013, *Kryteria waloryzacji krajobrazów Polski – propozycja systematyki*, Konferencja Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska, Czosnów k. Warszawy 25–26.IX.2013.
- Myga-Piątek U. (red.), 2005, *Krajobraz kulturowy. Aspekty teoretyczne i metodyczne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego PTG, 4, Sosnowiec.
- Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID), 2010, *Rejestr zabytków nieruchomości Polskiej*, Warszawa.
- Nassauer J.I., Wascher D.M., 2008, *The Globalized Landscape: Rural Landscape Change and Policy in the United States and European Union*, [w:] J.L. Jr Wescoat, D.M. Johnston (red.), *Political Economies of Landscape Change*, The GeoJournal Library, 89, s. 169–194.
- Nita J., Miga-Piątek U., 2006, *Krajobrazowe kierunki w zagospodarowaniu terenów pogórniczych*, *Przegląd Geologiczny*, 54 (3), s. 256–262.
- Pałka E. (red.), 2004, *Pozarolnicza działalność gospodarcza na obszarach wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 5, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Paprzycka A., 1992, *Kryteria typologii i oceny krajobrazu kulturowego*, Wyd. IGiRR, Wrocław.
- Pender L., Sharpley R. (red.), 2008, *Zarządzanie turystyką*, PWE, Warszawa.
- Przemiany krajobrazu kulturowego w Polsce. Tradycja, współczesność, przyszłość*, VI Kongres Krajoznawstwa Polskiego, 3, Olsztyn.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych*, Ekspertyza dla Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Raszeja E., 2005, *Tożsamość, trwałość, rozwój. Ochrona krajobrazu kulturowego w projektach odnowy wsi*, *Architektura Krajobrazu*, 1–2, Wrocław, s. 41–50.
- Richling A., Solon J., 2002, *Ekologia krajobrazu*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Sevenant M., 2010, *Variation in landscape perception and preference: experiences from case studies in rural and urban landscapes observed by different groups of respondents*, Ghent University, Ghent.

- Siekierski Cz., Romanowska K., 2000, *Wpływ przystąpienia do Unii Europejskiej na możliwości rozwoju wielofunkcyjnego wsi polskiej*, [w:] Materiały z konferencji: *Możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi polskiej w początkach XXI w., w kontekście integracji z Unią Europejską: aspekty regionalne*, KPZK PAN, SGGW, Warszawa.
- Stanny M., Drygas M. (red.), 2010, *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Stoeglehner G., Schmid J., 2007, *Development of cultural landscapes – Austrian situation and future perspectives in the Protection Shaping, light of the ELC*, [w:] J. Hernik, J.M. Pijanowski (red.), *Cultural Landscape – Assessment*, Wyd. AR, Kraków, s. 59–67.
- Stola W., 1987, *Klasyfikacja funkcjonalna obszarów wiejskich Polski. Próba metodyczna*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Stola W., 2004, *Regionalne zróżnicowanie struktury funkcjonalnej obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] J. Bański (red.), 2004, *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, Studia Obszarów Wiejskich, 6, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Szczęsny T., 1975, *Ochrona przyrody i krajobrazu*, PWN, Warszawa.
- Szczurowska M., Podawca K., Gworek B., 2005, *Wielofunkcyjny rozwój terenów wiejskich szansą dla wsi*, Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych, 28, s. 49–59.
- Szulc H., 2002, *Atlas historyczny wsi w Polsce*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Szymańska D., 2009, *Geografia osadnictwa*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Tworowski S., 1977, *Problemy krajobrazu i architektury wsi*, Politechnika Warszawska, Warszawa.
- Wescocoat J.L., Johnson D.M. (red.), 2008, *Political Economies of Landscape Change (The Globalized Landscape: Rural Landscape Change and Policy in the United States and European Union)*, Springer.
- Wdrażanie Europejskiej Konwencji Krajobrazowej w Polsce, 20.IX.2012, Konferencja naukowa, Józefów k. Warszawy.
- Whitby M., Willis K., 1978, *Rural resurce development*, Methuen, London.
- Wibberley G.P., 1972, *Conflicts in the countryside*, Town and Country Planning, 40, s. 259–264.
- Wieczorkiewicz W., 1996, *Architektura i planowanie wsi*, Oficyna Wyd. Politechniki Warszawskiej, Warszawa.
- Wilkin J. (red.) 2007, *Polska wieś 2025 – wizja rozwoju*, Fundusz Współpracy, Warszawa.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce, studium zmian podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wyd. U.Ł., Łódź.
- Zimny H., 1988, *Ekologia krajobrazu*, [w:] *Problemy architektury krajobrazu*, t. I, SGGW AR, Warszawa.

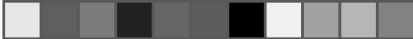

Summary

Research related to multifunctionality and diversity of cultural landscape in rural areas has been intensified since the 1970s of the 20th century. This article attempts to demonstrate the differentiated process of multifunctionality in rural areas in the years 1970-2010 as well as to analyze the impact of multifunctionality on rural landscape. Nine types of rural landscape in Poland (2010) have been distinguished: agricultural, forest, tourism and recreation, residential and commercial (urbanized), mining and industrial, residential, multi-functional (mixed), communication and cultural heritage in the light of fundamental changes that have taken place in 1990-2010 in rural areas. Particular attention was paid to factors shaping rural landscape in the coming future, in accordance with the implemented principles and standards of the European Landscape Convention of 2000.

Paulina TOBIASZ-LIS

Uniwersytet Łódzki

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

90-141 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

ptobiasz@geo.uni.lodz.pl

Marcin WÓJCIK

Uniwersytet Łódzki

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

90-141 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

marwoj@geo.uni.lodz.pl

Wyobrażenia przestrzenne mieszkańców wsi. Wykorzystanie metody odręcznych szkiców.

Spatial images of countryside residents. The use of sketch maps' analysis.

Zarys treści: W artykule podjęto problem społecznej percepcji przestrzeni wsi, który wydaje się być marginalizowany we współczesnych badaniach geograficznych. W pracach dotyczących doświadczenia i wyobrażeń przestrzeni dominuje bowiem zainteresowanie przestrzenią zurbanizowaną. Opracowanie składa się z trzech zasadniczych części. W pierwszej kolejności wskazano na teoretyczne podstawy podjęcia badań nad wyobrażeniami wsi związane ze „zwrotem kulturowym” w naukach społecznych, w tym w geografii oraz wielowymiarowym rozumieniem „wsi” i „wiejskości”. Następnie zaprezentowano dwie propozycje analizy i klasyfikacji odręcznych szkiców, które mogą służyć w badaniach subiektywnej przestrzeni wsi. W ostatniej części omówiono przykłady szkiców wybranych wsi, zwracając uwagę na szereg funkcji poznawczych i praktycznych, które jako subiektywne formy reprezentacji przestrzeni mogą spełniać w badaniach środowiska życia ludzi.

Słowa kluczowe: wyobrażenie, analiza odręcznych szkiców, społeczna geografia wsi.

Wprowadzenie

Prowadzone przez geografów badania przestrzeni doświadczanej przez człowieka mają dość długą tradycję. W 1947 r. J. K. Wright zaproponował rozwinięcie zainteresowań geografii człowieka w kierunku badań nad obrazem świata zawartym w ludzkich wyobrażeniach. Uznał on to ujęcie za najbardziej fascynującą, ówczesną *terra incognitae* (Wright 1947). Pogłębione interdyscyplinarne badania nad percepcją przestrzeni pojawiły się jednak dopiero w latach 60. XX w. i były wyrazem odejścia nauk społecznych od mechanistycznych i deterministycznych modeli wyjaśniających relacje człowiek–środowisko, a tym samym efektem prze-wartościowania świata i towarzyszących mu nowych perspektyw badawczych.

Zredefiniowano pojęcie „przestrzeń”, wzbogacając ją o wymiar społeczny oraz kulturowy, zwracając uwagę w większym stopniu na fakty jednostkowe i wiedzę potoczną (Lisowski 2003).

Tradycyjny sposób myślenia o przestrzeni geografów, architektów, urbanistów, psychologów środowiskowych i socjologów zmieniła praca K. Lyncha *The image of the city* (1960), która do chwili obecnej stanowi wzorzec dla przedstawicieli dyscyplin podejmujących problem interakcji człowieka ze środowiskiem (otoczeniem). Zaprezentowana w niej idea badania wyobrażeń za pomocą odręcznych szkiców spotkała się z dużym zainteresowaniem i znalazła wielu kontynuatorów (m.in. Appleyard 1970, Pocock i Hudson 1978, a w Polsce: Libura 1983, 1988, Bartnicka 1986, 1989, Mordwa 1993, 2003, Tobiasz-Lis 2013). W dalszej kolejności zaczęły powstawać prace osadzone w nurcie wartościującym i symbolicznym, które stanowią istotne uzupełnienie i wzbogacenie strukturalnego aspektu wyobrażenia przestrzeni miejskiej (np. prace: Gould 1966, Francescato i Mebane 1973, a w Polsce m.in.: Ślódczyk 1984, Wallis 1967, 1969, 1971, 1977, Jałowiecki 1980, 2000a, 2000b, Jędrzejczyk, 2004, Grzelak i Zarycki 2004, Bagiński i Damski 2009, Tobiasz-Lis i Wójcik 2013a, 2013b).

Wydaje się, iż bez względu na aspekt podejmowanych badań doświadczania i zapamiętywania przestrzeni zarówno w geografii polskiej, jak i zachodniej brakuje prac odnoszących się do społecznej percepcji przestrzeni wsi. Niniejszy artykuł stanowi próbę wypełnienia tej luki. Dlatego na początku, przed właściwą (badawczą) częścią artykułu omówiono teoretyczne źródła takiego podejścia, które związane są z koncepcją społeczno-kulturowych reprezentacji (*social/cultural representations*). Zasadniczym celem pracy jest przedstawienie propozycji analizy i klasyfikacji odręcznych szkiców, które mogłyby służyć w badaniach subiektywnej przestrzeni wsi (Lynch 1960, Appleyard 1970, Ladd 1970). Dalszą część opracowania stanowią przykłady szkiców wybranych wsi wraz z próbą analizy i interpretacji ich struktury zgodnie z prezentowanymi założeniami K. Lyncha (1960) i F.C. Ladd (1970). Zwrócono uwagę, że poza znaczeniem omawianej metody w poszerzaniu perspektywy badań geograficznych o kwestię przestrzeni subiektywnej, jej zmianach, współczesnym kształcie i charakterze, odręczne szkice dostarczają także informacji o stosunku mieszkańców wsi do przestrzeni ich życia codziennego, elementach najbardziej istotnych podczas codziennych doświadczeń, stopniu przywiązania do miejsca zamieszkania.

Badania społeczne prowadzono w jedenastu wsiach środkowej Polski, różniących się między sobą genezą, sposobem zagospodarowania i pełnionymi funkcjami. W każdym przypadku dobór osób uczestniczących w badaniu miał charakter kwotowy. Próbowano zachować proporcje podstawowych cech demograficzno-społecznych populacji poszczególnych osiedli, takich jak: wiek, płeć i wykształcenie. Niewielka liczba respondentów – po kilkanaście osób w każdej wsi, była uzasadniona ze względu na podstawowy cel prowadzonych badań, którym jest wstępna eksploracja zjawiska, a także ich jakościowy charakter (Babbie 2004).

Spółeczne reprezentacje jako teoretyczna podstawa studiów nad wyobrażeniami wsi

Współczesne nauki społeczne doświadczają od długiego czasu „zwrotu kulturowego”. W krajach postsocjalistycznych nowe, antypozytywistyczne propozycje badań zostały przyjęte z opóźnieniem. Wynikało to przede wszystkim z czynników ideologicznych, których oddziaływanie osłabło wraz z transformacją i demokratyzacją struktur politycznych i społecznych. Wzrost znaczenia ujęć jakościowych w naukach społecznych (np. w socjologii i w geografii człowieka) jest związany przede wszystkim ze zmianą wzorca teoretycznego (por. Burrell i Morgan 1979). Ostatnie 30 lat w naukach społecznych to swoista rewolucja teoretyczna i metodologiczna, przejawiająca się przede wszystkim w zainteresowaniu kulturą w różnych kontekstach i wymiarach. Całość przekształceń, które zaszły w tym okresie, najczęściej określa się „zwrotem kulturowym”. Liczba podejmowanych przez badaczy kultury (antropologów, socjologów, geografów) problemów badawczych jest tak olbrzymia, że trudno skonstruować przejrzystą klasyfikację takich studiów. Wspólnym mianownikiem większości prac jest odwołanie się do codzienności, jako specyficznego ujęcia charakteru życia społecznego. Różne dziedziny wiedzy „odkrywają” i interpretują codzienność w odniesieniu do rozmaitych jej przejawów. Jednym z nich jest poszukiwanie znaczeń, które nadawane są przez ludzi w procesie postrzegania i porządkowania (strukturyzowania) otaczającej ich rzeczywistości poprzez pryzmat swojej kultury i doświadczeń (Rose 2010, s. 20). Konstruktivism społeczny, który upowszechnił się wraz z rozwojem teorii postmodernistycznych i z którym badania percepcji i wyobrażeń przestrzeni są silnie powiązane zakłada, że nikt nie może zaobserwować obiektywnej rzeczywistości, oderwanej od nadawanych znaczeń i kontekstów.

Kluczowym elementem świadomego procesu osławania rzeczywistości przez ludzi jest sfera wizualna. Charakter otaczających nas obrazów (naturalnych i sztucznych) oraz ich społeczny odbiór jest zdaniem wielu badaczy ważnym elementem kulturowego procesu konstruowania życia społecznego cywilizacji Zachodu (por. Forster 1988, Cosgrove 2006, Rose 2010). G. Rose (2010, s. 20–21 za Foster 1988) podaje, że wizualność odnosi się do różnych sposobów konstruowania obrazu (tego, co widziane), a to z kolei ulega rozwarstwieniu na szereg perspektyw, zależnie od tego, „kto widzi?”, „jak widzi?”, „co widzi?”, „jak chce to widzieć?” itd. Nasycenie rzeczywistości ogromem obrazów i sposobów ich widzenia jest jednym z najbardziej charakterystycznych elementów epoki, w której żyjemy. Złożona wizualność, jako jedna z kluczowych sfer życia społecznego, wytwarza swoisty rodzaj współczesnej kultury, w której wykorzystuje się obraz, w różnych jego odmianach, do kształtowania społeczeństw, ich gustów, nawyków, wyobrażeń.

Formy reprezentacji (nadawania znaczeń) w procesie wizualizacji są w nieustannym procesie zderzania się (ścierania się) poglądów, wartości i postaw wobec świata. Sposób przedstawiania jest zatem odzwierciedleniem pewnych idei, a walka między konkurencyjnymi poglądami przeniosła się dziś w dużej mierze w sferę ikonografii (por. Cosgrove 2006).

Ikonografia ta może mieć z jednej strony charakter formalny, powszechny (zewnątrzny) i wynika z oddziaływania określonych wzorów kultury masowej, z drugiej zaś mamy do czynienia z ogromnym materiałem, który reprezentuje indywidulane (często intymne) odwzorowanie środowiska życia. Odrębne szkice mieszczą się w tym drugim sposobie subiektywnego podejścia do kulturowej reprezentacji (przedstawiania) środowiska życia.

„Kulturowy zwrot” w badaniach geograficznych wsi wiązał się przede wszystkim z pracami brytyjskimi (lata 90. XX w.). Geografowie zaczęli się wówczas zastanawiać nad wymiarami „wiejskości” oraz próbowali je osadzić w kontekście tradycyjnych pojęć, np. regionu, środowiska, krajobrazu, terytorialnej zbiorowości. Badania te koncentrowały się na procesach współtworzących współczesne pojęcie „wiejskości”, zwłaszcza różne formy praktyk przestrzennych, które charakteryzują wiejski styl życia (Woods 2011). Podkreślano również interpretację wsi jako lokalnej struktury społecznej. K. Hoggart (1990) proponował m.in. rezygnację z koncepcji badań wsi i poszukiwania cech określających współcześnie „wiejskość” na rzecz studiów nad lokalnością.

W polskiej tradycji geograficznej społeczna i kulturowa geografia wsi wyrasta ze studiów nad wiejskim osadnictwem, w obrębie których problematyka badawcza ewoluuje głównie od zagadnień funkcjonalnych do społecznych (Wójcik 2009, 2012). „Wieś” to specyficzny rodzaj ludzkiego zamieszkania, władania terytorium i jego przekształcania. W znaczenie i treść osadnictwa wpisany jest głęboki sens społeczny. Osadnictwo jest sposobem organizacji i współtworzenia wraz z naturą środowiska życia, dostosowanego do ludzkich potrzeb i wyobrażeń (por. Suliborski 2005, Wójcik 2010, 2012).

Współczesne rozumienie „wsi” i „wiejskości” jest wielowymiarowe. W geografii wsi najbardziej znaną propozycją zintegrowanych badań jest koncepcja „potrójnie złożonej” przestrzeni wiejskiej K. Halfacree (2004), oparta na teorii uprzedzielenia H. Lefebvre. W tym ujęciu przestrzeń wiejska jest połączeniem trzech wzajemnie powiązanych ze sobą aspektów:

1. lokalnych praktyk społecznych (*rural locality*), czyli takich zachowań i działań, które mają wymiar lokalny;
2. przedstawień wsi (*social representations*), czyli form wiedzy i konstrukcji wsi (potocznych i zinstytucjonalizowanych);
3. codzienności życia wiejskiego (*everyday lives*), czyli form popularnej dyskusji o wsi oraz specyficznego (lokalnego) doświadczania przestrzeni.

Szkice wsi są jedną z form przedstawień wsi (*social representations*), które opierają się na potocznym (codziennym) doświadczaniu przestrzeni (środowiska). Przestrzeń w takim ujęciu jest „żywa”, codziennie doświadczana i podlega, zgodnie z założeniami konstruktywizmu społecznego, strukturyzacji w ludzkich umysłach. Szkic bliskiej przestrzeni (w przypadku wsi to w dużej mierze przestrzeń sąsiedzka) nasycony jest symbolami, wyrażającymi znaczenia, ale również i wartości. Interesujące z tego punktu widzenia jest odwzorowanie w ludzkim umyśle przestrzeni wsi, w tym określenie symboliki, która wyraża codzienne doświadczanie najbliższego środowiska (otoczenia).

Odręczne szkice przestrzeni próbą analizy i interpretacji wyobrażeń

Pionierem badań wyobrażeń przestrzeni był K. Lynch, który opracował i zastosował metodę analizy odręcznych szkiców – formy graficznej będącej odtworzeniem wiedzy o przestrzeni opartej w przeważającej części na percepcji wzrokowej. Na podstawie badań prowadzonych w trzech miastach: Bostonie, New Jersey i Los Angeles, wyróżnił pięć elementów struktury przestrzeni miast, które składają się na jego wyobrażenie:

1. Ścieżki (*paths*) to kanały, wzdłuż których poruszają się ludzie. Mogą być nimi ulice, chodniki, ścieżki rowerowe czy linie kolejowe. W strukturze wyobrażeń wielu ludzi jest to element dominujący ponieważ obserwują oni miasto w trakcie poruszania się wzdłuż ścieżek, podczas gdy pozostałe elementy są do szkiców dodawane i pozostają ze ścieżkami w ścisłej relacji przestrzennej.

2. Węzły (*nodes*) to obiekty, do których można wejść, lub które stanowią strategiczne punkty służące nawigacji i orientacji w mieście. Mogą je stanowić skrzyżowania, ronda, miejsca przesiadek w transporcie publicznym, pętle autobusowe czy tramwajowe. Węzły mogą być istotnymi „wydarzeniami” w trakcie podróży wzdłuż ścieżek, stąd ich koncepcja nawiązuje silnie do koncepcji pierwszego z elementów wyróżnionych przez autora. Jednocześnie bardzo często wskazują centrum obszarów, dlatego ich rola w kształcie struktury fizycznego wyobrażenia miasta jest bardzo istotna.

3. Krawędzie (*edges*) najczęściej stanowią rodzaj bariery, ograniczenia przestrzeni lub przerwy między obszarami, choć bywa także, że je z sobą łączą. Są to najczęściej nabrzeża, mury, nasypy kolejowe, rzeki.

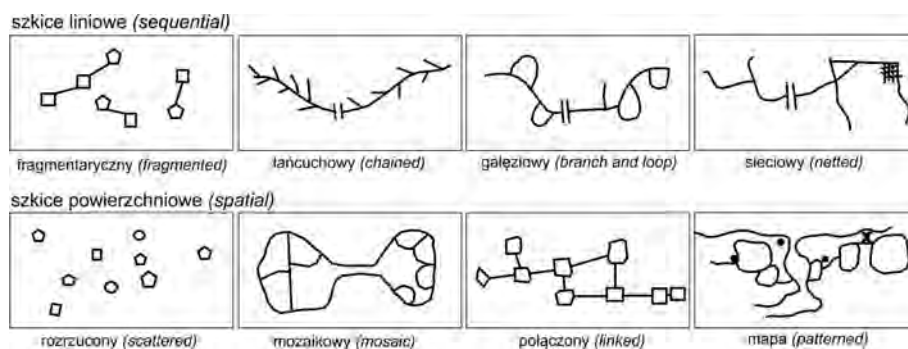
4. Obszary (*aeras*) stanowią średnie lub duże jednostki o indywidualnym charakterze wyróżniane w przestrzeni miasta. Obok ścieżek są drugim elementem, który może zdominować szkice wykonywane przez respondentów. Według autora metody zależy to nie tylko od cech indywidualnych, ale także od przestrzeni miasta.

5. Punkty orientacyjne (*landmarks*) są podobnie jak węzły, punktami odniesienia używanymi w nawigacji w mieście. Zazwyczaj stanowią je budynki, znaki czy inne detale urbanistyczne, które wypełniają wyobrażenia większości użytkowników przestrzeni miejskiej. Część z nich może mieć charakter lokalny, część – zwłaszcza jeśli dzięki swym rozmiarom góruje ponad zabudową całego miasta, wyznacza jego dominantę percepcyjną – staje się symbolem.

Analiza odręcznych szkiców miast zaproponowana przez K. Lyncha (1960) zapoczątkowała tzw. strukturalny aspekt badania wyobrażeń przestrzeni związany z ich fizyczną strukturą oraz relacją subiektywnego obrazu z rzeczywistością. Analizie zarówno ilościowej, jak i jakościowej podlegają: zawartość, wewnętrzna struktura i styl szkiców, a także ich zasięg przestrzenny oraz orientacja według stron świata. K. Lynch (1960) wskazywał na dwie podstawowe cechy w krajobrazie miasta istotne dla tworzenia wyobrażeń, a zatem także dla tworzenia szkiców:

czytelność (*legibility*), która oznacza łatwość, z jaką poszczególne fragmenty miasta są rozpoznawane i organizowane w spójny obraz oraz obrazowość (*imageability*) – specyficzna cecha miasta łącząca elementy fizyczno-przestrzenne z wydarzeniami w życiu społecznym i przeżyciami osobistymi ludzi zachodzącymi w tych lub na tych elementach (Lynch 1960).

Metodę analizy odrębnych szkiców K. Lyncha (1960) poszerzył o propozycję ich klasyfikacji D. Appleyard (1970). Na podstawie analizy struktury szkiców i stopnia ich dokładności porządkował szkice w grupy według podobieństwa oraz w podgrupy według innych szczególnych cech. W ten sposób rozróżnił typ liniowy i powierzchniowy. Szkice o przewadze elementów liniowych (ścieżki, węzły, krawędzie) podzielił na fragmentaryczne, łańcuchowe, gałęziowe i sieciowe. Wśród szkiców o przewadze elementów powierzchniowych (punkty orientacyjne, obszary) wyróżnił szkice rozrzucone, mozaikowe, połączone oraz mapę (rys. 1).

Rys. 1. Typy szkiców według D. Appleyarda (1970).

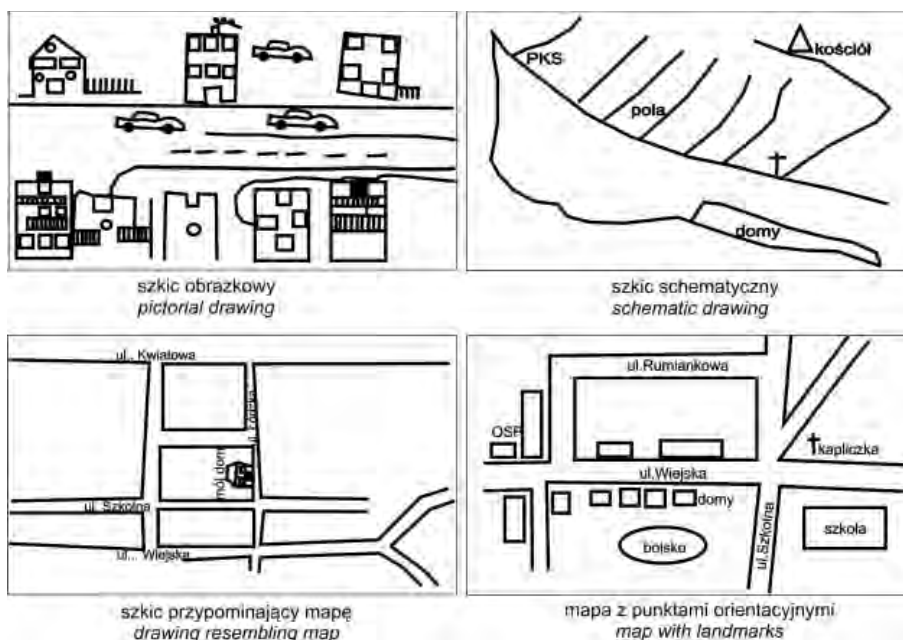
Źródło: opracowanie własne na podstawie: Appleyard 1970.

Types of sketch maps according to D. Appleyard (1970).

Source: own study based on Appleyard (1970).

Elementy wyobrażeń struktury przestrzeni miast wyróżnione przez K. Lyncha (1960) oraz próba klasyfikacji odrębnych szkiców zaproponowana przez D. Appleyarda należą do najczęściej stosowanych w późniejszych opracowaniach, jednak nie są jedyne. Inną propozycję typów szkiców zaprezentowała F. C. Ladd (1970). Autorka nie prosiła respondentów o naszkicowanie całego miasta, a jedynie okolicy ich miejsca zamieszkania, sąsiedztwa. W efekcie uzyskała szkice o dużo mniejszym zasięgu, ale jednocześnie dużo bardziej szczegółowe i często dużo bardziej przypominające rysunek prezentujący typowy miejski krajobraz niż mapę. Wśród szkiców sąsiedztwa F. C. Ladd (1970) wyróżniła cztery następujące typy:

- 1) szkice obrazkowe (*pictorial drawings*), które najczęściej prezentowały ulicę;
- 2) szkice schematyczne (*schematic drawings*), które zawierały informacje o ulicach, obszarach, ale sposób prezentacji był dość ogólny;
- 3) szkice, które przypominały mapę (*drawings resembling map*), które mogłyby posłużyć jako mapa i pomóc w orientacji w terenie, ale zawierały niewielką liczbę elementów;
- 4) mapy z punktami orientacyjnymi (*maps with landmarks*), które pozwalały rozpoznać okolicę i mogłyby pomóc zorientować się w terenie (rys. 2).

Rys. 2. Typy szkiców wg. F. C. Ladd (1970).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Walmsley (1988).

Types of sketch maps according to F. C. Ladd (1970).

Source: own study based on Walmsley (1988).

Wydaje się, że pomimo innej klasyfikacji odręcznych szkiców, która mogła wynikać z różnej skali odwzorowywanego przez respondentów fragmentu przestrzeni, zawartość map wyobrażeniowych we wszystkich przypadkach nawiązuje do propozycji K. Lyncha (1960), a więc można wyróżnić w nich ścieżki, punkty orientacyjne, węzły, obszary i krawędzie, które składają się na wyobrażenie struktury określonego fragmentu przestrzeni – bez względu na to, czy rysowano całe miasto, czy tylko jego fragment. W niniejszym opracowaniu zaprezentowano pró-

bę analizy i interpretacji odręcznych szkiców wybranych wsi w środkowej Polsce, odwołując się do elementów wyobrażeń wyróżnionych przez K. Lyncha (1960) oraz, ze względu na skalę badanych jednostek osadniczych, klasyfikację szkiców sąsiedztwa zaproponowaną przez F. C. Ladd (1970).

Struktura i charakter wyobrażeń przestrzeni wsi w świetle odręcznych szkiców

Badania społeczne dotyczące wyobrażeń przestrzeni prowadzono w jedenastu wsiach położonych w województwach łódzkim, mazowieckim i wielkopolskim: Imielnik Stary, Babiczki, Kaczki Średnie, Podgórzyce, Byczki, Żardki, Augustopol, Sacin, Poświętne, Rzuców i Radzice Duże. Wybrane wsie charakteryzują się zróżnicowaną genezą, fizjonomią i pełnionymi funkcjami. Mieszkańców poproszono o wykonanie odręcznych szkiców wsi tak, aby prezentowały okolicę z uwzględnieniem najważniejszych według nich elementów przestrzeni. Poniżej zaprezentowano i omówiono przykładowe szkice wsi Babiczki, Kaczki Średnie, Podgórzyce i Sacin.

Bez względu na charakter i specyficzne cechy poszczególnych wsi, a także cechy demograficzno-społeczne osób biorących udział w prowadzonym badaniu, ich wyobrażenia w postaci odręcznych szkiców najbliższej okolicy przyjmują różną postać i można je zaklasyfikować do wszystkich typów wyróżnionych i opisanych w literaturze przez F. C. Ladd (1970) – od obrazkowych, prezentujących tylko najważniejszy fragment osady, po mapy z punktami orientacyjnymi, które odzwierciedlały całe wsie, wskazując i nazywając jednocześnie tereny sąsiednie.

Typy szkiców wsi, ich kształt, strukturę i zawartość można interpretować w kontekście dwóch zasadniczych kwestii – wielkości, charakteru zagospodarowania i pełnienia funkcji wsi, a zwłaszcza jakości infrastruktury społecznej oraz przyjętej przez poszczególne osoby biorące udział w badaniu strategii rysowania szkicu. W pierwszym przypadku – im większe zróżnicowanie, tym bogatsze wyobrażenia, przybierające kształt rozbudowanych szkiców obrazkowych, szkiców przypominających mapę lub map z punktami orientacyjnymi. W przypadku strategii rysowania szkiców należy odwołać się do klasyfikacji map wyobrażeniowych G. Randa (1969 za: Mordwa 2003), który wyróżnił szkice typu „kierowcy takśówek” – prezentujące fragmenty przestrzeni, zawierające nieorientowane układy tras wynikające z codziennych, indywidualnych doświadczeń – w tym przypadku główną drogę we wsi i położone wzdłuż niej najważniejsze obiekty oraz szkice typu „pilota samolotu” – bardziej abstrakcyjne i wewnętrznie zintegrowane, obejmujące w tym przypadku większe fragmenty lub całe wsie.

Szkice wszystkich wsi, bez względu na reprezentowany typ, rozpoczynano od głównej drogi, wzdłuż której rozwijała się osada. W szkicach obrazkowych, w zależności od wielkości wsi, uwzględniano jedną lub kilka ulic, koncentrowano się jednak przede wszystkim na obiektach o ważnych funkcjach społecznych, tj. kościołach, przydrożnych kapliczkach, cmentarzach, szkołach, przystankach PKS, remizach strażackich. To właśnie te elementy dominowały we wszystkich wyobrażeniach wsi. Poza siecią dróg i istotnymi punktami orientacyjnymi w szkicach uwzględniano także tereny mieszkaniowe, często podkreślając własne miejsce za-

mieszkania lub domy należące do krewnych. Ciekawe, zwłaszcza w perspektywie współczesnych przemian społeczno-gospodarczych polskiej wsi, wydaje się być bardzo rzadkie rysowanie rozłogów, które pojawiały się jedynie w co dziesiątym szkicu i pełniły w większości funkcję „wypełniającą” puste przestrzenie na kartce (rys. 6b).

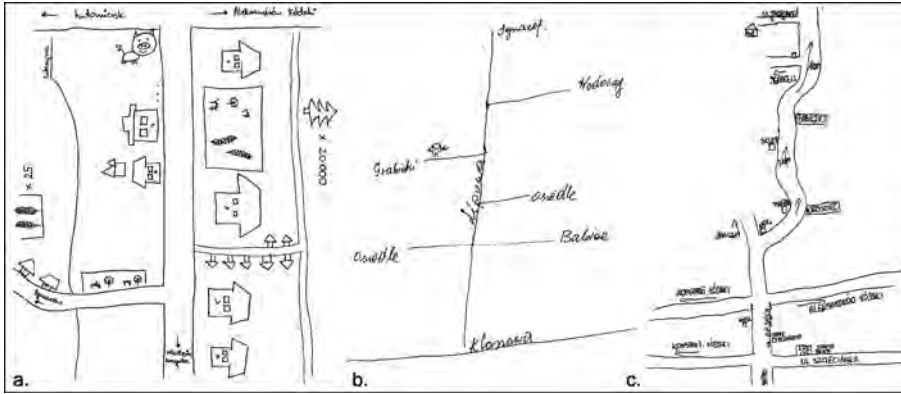
Zasięg przestrzenny szkiców jest zróżnicowany – najmniejszy charakteryzuje szkice obrazkowe obejmujące te fragmenty wsi, w których znajdują się ważne obiekty – kościół, szkoła, kapliczka, przy których mieszkańcy spotykają się, spędzają wspólnie czas, nawiązują i pielęgnują sąsiedzkie relacje (rys. 4a). Szkice schematyczne, przypominające mapę czy mapy z punktami orientacyjnymi, mają dużo większy zasięg, często uwzględniają nazwy terenów sąsiednich i wskazują ich położenie względem odwzorowywanych wsi (rys. 4b, 6b).

Struktura, kolejność rysowanych elementów i zasięg przestrzenny szkiców wsi są odmienne od omawianych w literaturze szkiców, które wykonują mieszkańcy miast. Przestrzeń zurbanizowaną charakteryzuje dużo większa złożoność form, funkcji i znaczeń, a jej użytkownicy doświadczają zazwyczaj tylko wybranych fragmentów, co przekłada się na charakter ich wyobrażeń. Szkice miast, w zależności od obranej strategii rysowania, mieszkańcy zaczynają od narysowania własnego miejsca zamieszkania i najbliższego otoczenia (wówczas zasięg szkicu obejmuje fragment miasta, ale zawiera więcej szczegółów) lub od okolic centrum, które mają zazwyczaj charakter reprezentacyjny, wypełnione są elementami o charakterze symbolicznym – zarówno w perspektywie zbiorowych, jak i indywidualnych znaczeń (wówczas zasięg szkicu częściej obejmuje całe miasto, ale uwzględniane elementy ulegają generalizacji) (Tobiasz-Lis 2013).

Z kolei zróżnicowanie orientacji szkiców wsi wynika z szeregu czynników, na które zwracano także uwagę w badaniach wyobrażeń, prowadzonych z zastosowaniem tej metody w miastach (Mordwa 2003, Tobiasz-Lis 2013), m.in.:

- 1) z występowania charakterystycznych obiektów w przestrzeni wsi, które tę orientację ułatwiają, np. kościół, układ dróg i zabudowy (rys. 5), staw (rys. 6);
- 2) z zasięgu przestrzennego szkicu – im większy, tym częściej szkic obejmuje charakterystyczne elementy struktury przestrzennej i zorientowany jest w kierunku północnym;
- 3) z miejsca zamieszkania osoby rysującej szkic, które wpływa na uwzględnioną w szkicu perspektywę i kierunki odpowiadające codziennym doświadczeniom w przestrzeni (rys. 3).

Analiza prezentowanych szkiców wsi potwierdza, że percepcja przestrzeni polega w pierwszej kolejności na identyfikacji, czyli rozpoznaniu składników środowiska i odróżnieniu jednych elementów od innych, ich strukturalizacji, czyli określeniu relacji przestrzennych między składnikami środowiska oraz na wartościowaniu, czyli określeniu znaczeń poszczególnych elementów dla podmiotu percepującego.

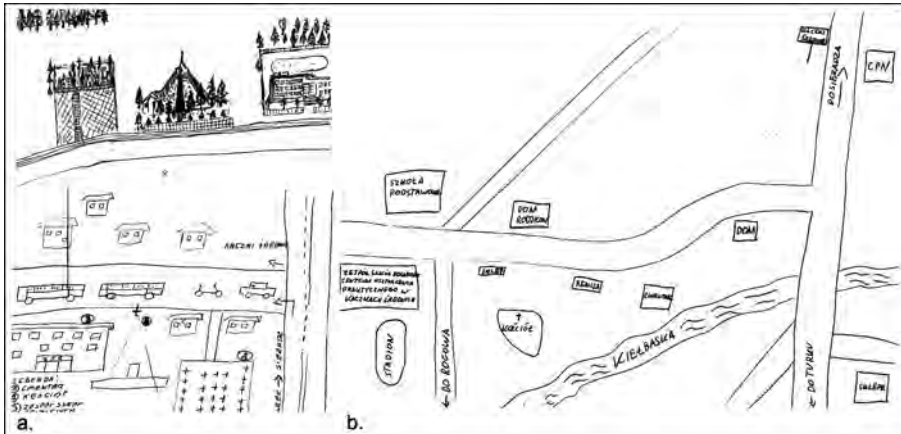

Rys. 3. Przykłady odręcznych szkiców wsi Babiczki (gmina Lutomiersk, powiat pabianicki, województwo łódzkie), a – szkic obrazkowy, b – szkic schematyczny, c – mapa z punktami orientacyjnymi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

Examples of sketch maps of the Babiczki village (Lutomiersk commune, pabianicki district, Łódzkie voivodship), a – pictorial drawing, b – schematic drawing, c – map with landmarks.

Source: own study.

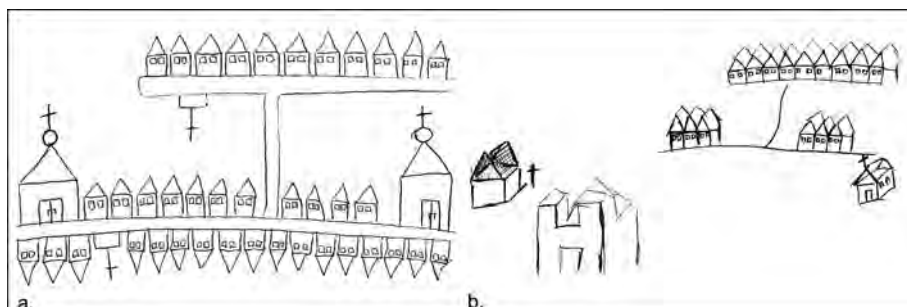

Rys. 4. Przykłady odręcznych szkiców wsi Kaczki Średnie (gmina Turek, powiat turecki, województwo wielkopolskie), a – szkice obrazkowe, b – mapa z punktami orientacyjnymi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

Examples of sketch maps of the Kaczki Średnie village (Turek commune, Turecki district, Wielkopolskie Voivodship), a – pictorial drawings, b – map with landmarks.

Source: own study.

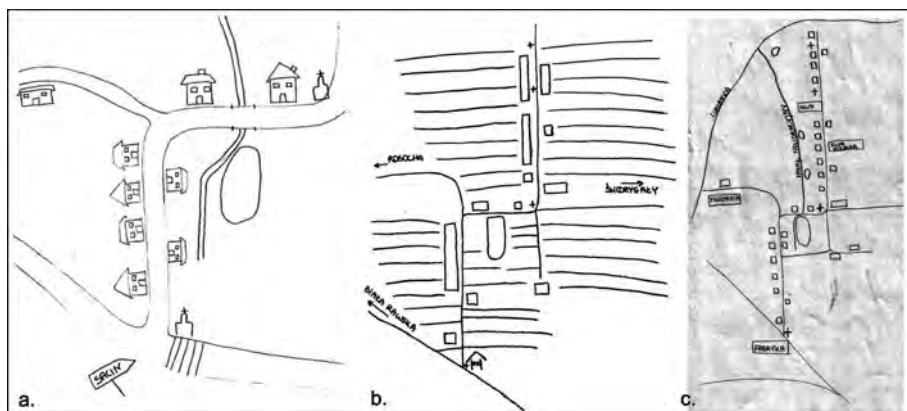

Rys. 5. Przykłady odręcznych szkiców wsi Podgórzycze (gmina św. Małgorzaty, powiat łęczycki, województwo łódzkie), a, b – szkice obrazkowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

Examples of sketch maps of the Podgórzycze village (Św. Małgorzata commune, Łęczycki district, Łódzkie Voivodship), a, b – pictorial drawings.

Source: own study.

Rys. 6. Przykłady odręcznych szkiców wsi Sacin (gmina Nowe Miasto nad Pilicą, powiat grójecki, województwo mazowieckie), a – szkic obrazkowy, b – szkic schematyczny, c – mapa z punktami orientacyjnymi.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań kwestionariuszowych.

Examples of sketch maps of the Sacin village (Nowe Miasto nad Pilicą commune, Grójecki district, Mazowieckie Voivodship), a – pictorial drawing, b – schematic drawing, c – map with landmarks.

Source: own study.

Podsumowanie

Szkice przedstawiające wyobrażenia przestrzenne wsi mają duże znaczenie w badaniach środowiska życia ludzi. Odręczny rysunek jako forma strukturyzacji świata powstająca w ludzkim umyśle ma wiele funkcji poznawczych i praktycznych – poszerzając perspektywy badań o kwestię przestrzeni subiektywnej. Szkice wsi pozwalają określić nie tylko charakter wyobrażeń (formę), ale także przez zawarte w nim treści można opisać współczesną naturę „wiejskości” i jej przejawy.

Funkcja poznawcza odnosi się przede wszystkim do interpretacji wsi jako pewnego terytorium, na którym zachodzą procesy społeczne, co odzwierciedla się w uwzględnianych w sposób symboliczny typach instytucji. Zasadnicza różnica w kształtowaniu środowiska społecznego wsi w stosunku do środowiska miejskiego polega na kluczowej roli sąsiedztwa w reprodukcji relacji interpersonalnych. W tym przypadku ważna jest skala, która odnosi się do wyobrażenia struktury materialnej (morfologii czyli budowy wsi) oraz charakteru relacji człowieka ze środowiskiem, które w znacznej mierze oparte są na funkcjonalnych i społecznych związkach pomiędzy „środkiem” (w tym przypadku najczęściej rodzinnym domem) a kolejnymi strefami otoczenia odpowiadającymi głównie bliższemu i dalszemu sąsiedztwu.

W aspekcie funkcjonalnym zawarta jest użyteczność środowiska oraz sposoby łączenia się poszczególnych przestrzeni („miejsc”) będących przedmiotem codziennych doświadczeń. Mieszkańcy wsi poprzez szkic ukazują przede wszystkim formy zamieszkiwania wsi (ich jednorodność lub różnorodność), przez co można wnioskować o spójności lub jej braku w wymiarze architektoniczno-krajobrazowym. Łączność jest natomiast nie tylko funkcją granicy domostw, zagród, działek, ale głównie wyraża się ona przez wyobrażenie przestrzeni wspólnej, publicznej oraz zawartych w niej różnego rodzaju instytucjach (funkcja ruchu).

W aspekcie społecznym mieści się głównie sfera symboliki, która wynika już z samego wyboru, a następnie z wielkości i stopnia generalizacji określonych elementów. Instytucje uwzględnione w szkicu należy wówczas w dużej mierze traktować jako emanację życia wspólnoty. Informują nas one o sposobach komunikacji społecznej, a co za tym idzie możemy uzyskać wiedzę nie tylko o sposobie subiektywnego odzwierciedlenia przestrzeni, ale również wiele dowiadujemy się o samym rysującym i jego związku z wsią.

Praktyczny wymiar tego sposobu badania współczesnej wsi ma duży związek z planowaniem wsi, zwłaszcza w warunkach jej szybkiej dezagraryzacji. Szkice w dużej mierze uzmysławiają nam zanik funkcji produkcyjnej wsi, a tym samym marginalizację roli rozłogu w kształtowaniu związków funkcjonalnych i społecznych. Właściwe planowanie wsi powinno uwzględniać rolę natury (przyrody) w wytwarzaniu wiejskości. Harmonia środowiska wsi jest wynikiem wchodzenia człowieka w relacje z naturą, które mają różne podłoże (produkcyjne i nieprodukcyjne). Dla zachowania specyfiki wsi ważne jest planowanie terenów otwartych, które powinny służyć współczesnemu społeczeństwu w takim samym stopniu jak niegdyś rozłogi w utrzymywaniu potrzeb biologicznych (żywność) i społecznych mieszkańców wsi. Dlatego istotne jest planowanie takich funkcji wsi, których

charakter będzie uwzględniał formy praktyk społecznych odnoszących się zagospodarowania powierzchniowego. Szkice mogą w tym przypadku okazać się niezwykle pomocne, zwłaszcza na etapie identyfikacji podstawowych problemów planowania rozwoju lokalnego związanych z kwestią słabnących relacji społecznych czy obrazowości i czytelności elementów struktury przestrzeni wsi, które są wyrazem dynamicznych przemian współczesnego świata. Uzyskujemy bowiem informacje na temat jakości przestrzeni życia codziennego poszczególnych osób, miejsc ważnych zarówno z perspektywy indywidualnych doświadczeń, jak i doświadczeń całych społeczności lokalnych.

Literatura

- Appleyard D., 1970, *Styles and methods of structuring a city*, Environment and Behaviour, 2, s. 100–117.
- Babbie E., 2004, *Badania społeczne w praktyce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bagiński E., Damurski Ł., 2009, *Wizerunek Wrocławia*, Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- Bartnicka M., 1986, *Percepcja przestrzeni miejskiej Warszawy na przykładzie dzielnicy Ochota*, Przegląd Geograficzny, 58, 1–2, s. 165–189.
- Bartnicka M., 1989, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy – studium geografii percepcji*, Dokumentacja Geograficzna, 2, Warszawa.
- Burrell G., Morgan G., 1979, *Sociological Paradigms and Organizational Analysis*, Heinemann, London.
- Cosgrove D., 2006, *Geographical imagination and the authority of images*, Franz Steiner Verlag, University of Heidelberg, Heidelberg.
- Forster H., 1988, *Vision and Visuality*, Bay Press, Seattle.
- Francescato D., Mebane W., 1973, *How citizens view two great cities: Milan and Rome*, [w:] R. M. Downs, D. Stea (red.), *Image and Environment*, Chicago.
- Gould P. R., 1966, *On mental maps*, Discussion Paper, 9, Michigan University.
- Grzelak J., Zarycki T. (red.), 2004, *Spółeczna mapa Warszawy. Interdyscyplinarne studium metropolii warszawskiej*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Halfacree K., 2004, *Rethinking 'Rurality'*, [w:] Champion T., Graeme H. (red.), *New Form of Urbanization. Beyond the Urban-Rural Dichotomy*, Ashgate, Burlington, s. 285–306.
- Hoggart K., 1990, *Let's do away with rural*, Journal of Rural Studies, 6(3), 245–257.
- Jałowiecki B., 1980, *Człowiek w przestrzeni miasta*, Śląski Instytut Nauk, Katowice.
- Jałowiecki B., 2000a, *Spółeczna przestrzeń metropolii*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jałowiecki B., 2000b, *Percepcja przestrzeni Warszawy*, Studia Regionalne i Lokalne, 2(2), Warszawa, s. 79–100.

- Jędrzejczyk D., (red.) 2004, *Humanistyczne oblicze miasta*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Ladd F.C., 1970, *Black youths view their environment: neighbourhood maps*, Environment and Behaviour, 2, s. 74–99.
- Libura H., 1983, *Aspekty kartograficzne map wyobrażeniowych*, Polski Przegląd Kartograficzny, 15, Warszawa.
- Libura H., 1988, *Badania wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*, Dokumentacja Geograficzna, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Lisowski A., 2003, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Lynch K., 1960, *The image of the city*, MIT Press Cambridge.
- Mordwa S., 1993, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Łodzi*, Kronika Miasta Łodzi, 2, s. 69–80.
- Mordwa S., 2003, *Wyobrażenia miast Polski Środkowej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Pocock D., Hudson R., 1978, *Images of the Urban Environment*, Macmillan, London.
- Rose G., 2010, *Interpretacja materiałów wizualnych. Krytyczna metodologia badań nad wizualnością*, Wydawnictwo naukowe PWN, Warszawa.
- Słodczyk J., 1984, *Mapy mentalne i ich zastosowanie w badaniach geograficznych*, Czasopismo Geograficzne, 55, s. 73–87.
- Suliborski A., 2005, *W poszukiwaniu geograficznej tożsamości geografii osadnictwa i ludności*, [w:] Liszewski St., Maik W. (red.), *Rola i miejsce geografii osadnictwa i ludności w systemie nauk geograficznych*, Studia i Materiały Instytutu Geografii i Gospodarki Przestrzennej WSG w Bydgoszczy, Bydgoszcz, s. 107–113.
- Tobiasz-Lis P., 2013, *Zmiany wyobrażeń przestrzeni Łodzi w świadomości mieszkańców*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tobiasz-Lis P., Wójcik M., 2013 a, *Evaluating and interpreting the city using a photo projective method. The example of Lodz*, Geographia Polonica, 86(2), IG&SO PAS, s. 137–152.
- Tobiasz-Lis P., Wójcik M., 2013b., *Interpreting Contrasts of the Post-Industrial City: The Example of Lodz*, International Journal of Humanities and Social Science, 3(14), CPI, USA, s. 22–31.
- Wallis A., 1967, *Socjologia wielkiego miasta*, PWN, Warszawa.
- Wallis A., 1969, *Warszawa i przestrzenny układ kultury*, PWN, Warszawa.
- Wallis A., 1971, *Socjologia i kształtowanie przestrzeni*, PWN, Warszawa.
- Wallis A., 1977, *Miasto i przestrzeń*, PWN, Warszawa.
- Walmsley D. J., 1988, *Urban Living, the individual in the city*, Harlow: Longman.
- Woods M., 2011, *Rurality*, [w:] M. Juergensmeyer (red.), *The Encyclopaedia of Global Studies*. Sage.
- Wójcik M., 2009, *Spoleczna geografia wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, s. 42–62.

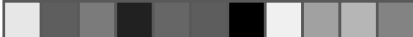
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] Kacprzak E., Kołodziejczak A. (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, t. XXIV, Komisja Obszarów Wiejskich PTG, Zespół Badań Obszarów Wiejskich IGiPZ PAN, Warszawa, s. 186–201
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce, Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Wright J. K., 1947, *Terrae Incognitae: The Place of the Imagination in Geography*, Annals, Association of American Geographers, 37, s. 1–15.

Summary

The article discusses the problem of social perception of the countryside, which seems to be marginalized in contemporary geographical research. The scientific interest in the spatial experience and perceptions is focused mainly on urban areas. This article consists of three main parts. In the first place, the theoretical basis of the research on rural imagery, associated with „the cultural turn” in the social sciences and a multi-dimensional understanding of „rural” and „rurality”, have been introduced. Then, the article presents two proposals for the analysis and classification of freehand sketches, which can be used in studies of subjective image of the countryside. In its last part, the article discusses examples of sketches presenting selected villages and pays attention to a number of cognitive and practical goals, which they can meet in studies of relations between humans and their life space.

Praca zrealizowana ze środków statutowych Katedry Geografii Regionalnej i Społecznej UŁ. Marcin Wójcik – laureat Nagrody Naukowej Fundacji Uniwersytetu Łódzkiego 2013 r.

Magdalena SZCZEPAŃSKA

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej i Gospodarki Przestrzennej
61-680 Poznań, ul. Dziegielowa 27
szmagda@amu.edu.pl

Agnieszka WILKANIEC

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu
60-594 Poznań, ul. Dąbrowskiego 159
ktzagawi@up.poznan.pl

Przekształcenia krajobrazu kulturowego wybranych wsi strefy podmiejskiej Poznania

Transformation of cultural landscape of selected villages in the suburban zone of Poznań

Zarys treści: Współczesne obszary wiejskie podlegają niekontrolowanym przekształceniom strukturalno-przestrzennym w wyniku przejmowania nowych funkcji (np. mieszkaniowych, rekreacyjnych, usługowych, przemysłowych, komunikacyjnych), często o terenochłonnym i wielkogabarytowym charakterze, co powoduje deformację wielowiekowych układów przestrzennych o wysokiej wartości. Istnieje zatem potrzeba sprecyzowania uregulowań prawnych, norm i standardów projektowych wpływających na jakość współczesnego krajobrazu kulturowego danego regionu. Celem pracy jest ocena kondycji krajobrazu kulturowego fragmentu strefy podmiejskiej miasta Poznania. Szczególny nacisk położono na identyfikację zasobów badanej przestrzeni i ich zagrożeń. Ponadto przeprowadzono ocenę stanu zachowania różnych kategorii układów przestrzennych: siedliska wsi, założeń rezydencjonalno-parkowych, założeń folwarcznych, układów drogowych i alejowych oraz pokrycia terenu. W pracy wykorzystano dane GUS, dostępne opracowania planistyczne, współczesne i archiwalne materiały źródłowe, kartograficzne oraz fotograficzne.

Słowa kluczowe: przekształcenia, obszary wiejskie, krajobraz kulturowy, strefa podmiejska, układy przestrzenne.

Wprowadzenie

Współczesny krajobraz posiada zwykle bardzo złożoną strukturę, która powstała w wyniku nawarstwienia wielowiekowych przemian. Najczęściej krajobraz przechodził przeobrażenia w określonej kolejności – od typu pierwotnego przez naturalny, po formy związane z osadnictwem, tradycyjną gospodarką rolniczą, przemysłową lub usługową. Wynikiem takiej transformacji jest krajobraz kulturowy – przestrzeń geograficzna powstała w rezultacie oddziaływania człowieka na środowisko przyrodnicze, zapis dziejów kolejnych pokoleń oraz ich kultury kształtowania przestrzeni (Bogdanowski 1976). Na obszarach wiejskich występuje bo-

gactwo zasobów krajobrazu kulturowego, są one zróżnicowane zarówno pod względem materialnym, jak i niematerialnym, przyrodniczym oraz historycznym. Ponadto tereny wiejskie położone w strefie podmiejskiej dużego miasta odznaczają się ogromną dynamiką przemian społeczno-gospodarczych prowadzących do zachwiania ich stabilności ekologicznej, deformacji struktury funkcjonalno-przestrzennej i degradacji krajobrazu. Coraz bardziej komplikuje się system powiązań miast z obszarami je otaczającymi, złożoność procesów cywilizacyjnych tworzy nowe wzajemne zależności i oddziaływania (Raszeja i in. 2010, Staszewska 2012).

Celem prowadzonych badań była identyfikacja różnych kategorii historycznych układów przestrzennych wybranych wsi strefy podmiejskiej miasta Poznania, co pozwoliło wyróżnić elementy o największym znaczeniu dla ich struktury oraz krajobrazu kulturowego. Starano się również określić ich trwałość, co umożliwiło prognozowanie efektów współcześnie występujących tendencji w zagospodarowaniu przestrzennym wsi oraz wytypowanie tych kategorii układów, które wymagają szczególnej ochrony.

Obszar i metody badań

Wybrane do badań gminy Dopiewo oraz Tarnowo Podgórne położone są w powiecie poznańskim, w zachodniej części strefy podmiejskiej miasta Poznania. Jest to jedna z dominujących w ostatnich latach lokalizacji dla rozwoju funkcji mieszkaniowych. Dawniej charakter obu gmin był w przeważającym stopniu rolniczy, obecnie następuje tu bardzo szybki rozwój zabudowy, która w znaczący sposób wpływa na historyczne układy przestrzenne wsi. Dokonując wyboru wsi na terenie gmin, starano się zróżnicować ich oddalenie od centrum miasta Poznania, zakładając, że będzie to jeden z czynników, który decyduje o nasileniu presji zabudowy mieszkaniowej na terenach wiejskich, a tym samym o stopniu przekształcania historycznych układów przestrzennych. W każdej z gmin wybrano wieś graniczącą z Poznaniem (Skórzewo w gminie Dopiewo i Przeźmierowo w gminie Tarnowo Podgórne), wieś położoną w środkowej części gminy, oddaloną 10–15 km od centrum miasta (Dąbrówka w gminie Dopiewo oraz Lusowo w gminie Tarnowo Podgórne), a także wieś położoną przy zachodniej granicy gminy, oddaloną 15–20 km od centrum Poznania (Lisówki w gminie Dopiewo oraz Janówko w gminie Tarnowo Podgórne) (ryc. 1). Starano się, aby historyczne wielkości wsi (z pierwszej połowy XX w.) odpowiadały sobie w poszczególnych parach odniesień.

Stopień przekształcania układów przestrzennych wsi na obszarze obu gmin oraz zmiany powierzchni zabudowy określano, konfrontując:

- archiwalne mapy stolikowe założone w latach 1800–1892 r. w skali 1:25000; Messtischblatt 1940 r.: Gr. Gay (sekcja 3565), Sady (sekcja 3566), Buk (sekcja 3665), Dombrowka (sekcja 3666) (Archiwum Map Zachodniej Polski, dostępne na www.ampz.pl),
- współczesne mapy topograficzne opracowanie w 1998 r. w skali 1:10000; arkusze: N-33-130-C-b-3, N-33-130-C-b-4, N-33-130-C-d-1, N-33-130-

C-d-2, N-33-130-C-d-3, N-33-130-C-d-4, N-33-130-D-a-3, N-33-130-D-a-4, N-33-130-D-c-1, N-33-130-D-c-2, N-33-130-D-c-3 (Główny Urząd Geodezji i Kartografii, Geokart-International Sp. z o.o.),

- ortofotomapy dostępne na serwerze www.geoportal.gov.pl.

Ryc. 1. Lokalizacja badanych wsi na tle podziału administracyjnego.

Źródło: opracowanie własne.

Location of examined villages on the background of administrative division.

Source: own compilation.

Dokonano analizy materiałów Archiwum Państwowego w Poznaniu (sygnatury: II 14; 574; 1097), wykazu rejestru zabytków województwa wielkopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków oraz danych statystycznych Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego. Przeanalizowano również dokumenty planistyczne, tj. *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tarnowo Podgórne* (Uchwała Rady Gminy Nr XII/134/2011) oraz *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dopiewo* (Uchwała Rady Gminy Dopiewo Nr XLIII/308/13), aby ustalić wpływ przyjętych strategii rozwoju na zachodzące zmiany przestrzenne tych gmin. Ponadto przeprowadzono inwentaryzacyjne badania w terenie, tworząc dokumentację fotograficzną. Obserwacje rozwoju przestrzennego wsi prowadzono w latach 2005–2013. Ostatnią aktualizację przeprowadzono jesienią i zimą 2012 r. oraz wiosną 2013 r. Badania mają charakter pilotażowy i będą kontynuowane w odniesieniu do kolejnych gmin strefy podmiejskiej Poznania, co pozwoli uzyskać pełniejszy obraz przekształceń krajobrazu kulturowego.

W badaniach zastosowano metodę bonitacji punktowej, która polega na przypisywaniu poszczególnym cechom, o zróżnicowanej wartości, występującym w obrębie badanej jednostki przestrzennej, odpowiedniej liczby punktów, ustalonej

według obranej skali wartości (tzw. szereg bonitacyjny). Jest to ocena jakości i klasyfikacja stosowana w bardzo wielu dyscyplinach, m.in. w ocenach atrakcyjności środowiska przyrodniczego (Sołowiej 1992), potencjału rekreacyjnego (Kistowski 1993). Badano stan zachowania pięciu podstawowych kategorii układów przestrzennych występujących na terenie wsi: układu przestrzennego siedliska, założeń rezydencjonalno-parkowych, założeń folwarcznych, układu drogowego i alejowego oraz pokrycia terenu w rozłogu pól. Aby określić stan zachowania poszczególnych historycznych układów przestrzennych, posługiwano się pięciostopniową skalą. Stan zachowania określano jako: 5 – dobry, 4 – dobry przekształcony, 3 – przekształcony zaniedbany, 2 – przekształcony zdegradowany, 1 – zachowany śladowo, 0 – niezachowany oraz „•” – nie dotyczy.

W odniesieniu do układu przestrzennego wsi zwrócono uwagę na przebieg ulic we wnętrzu wsi, rozmieszczenie budynków, uzupełnienia układu nowymi budowlami, rozmieszczenie nowo powstałych terenów budowlanych, stan zachowania takich obiektów, jak: cmentarze wiejskie, świątynie, elementy zieleni. W przypadku założeń rezydencjonalno-parkowych analizowano stan zachowania budynków pałacowych, dworów lub domów zarządców, historycznego układu tych założeń oraz towarzyszących im parków. W analizach założeń folwarcznych skoncentrowano się na czytelności układu podwórzy folwarcznych, stanie zabudowań folwarcznych, współcześnie pełnionej przez budynki i działki funkcji, istnieniu wtórnych podziałów własnościowych, rozmieszczeniu budowli, będących uzupełnieniami historycznego układu. W odniesieniu do układu drogowego zwracano uwagę na istnienie poszczególnych odcinków dróg, ich przebieg, zmiany rangi. Jako odrębne zagadnienie wydzielono zachowanie układów alejowych towarzyszących drogom. Zwracano uwagę na istnienie wiekowych nasadzeń, ale również współcześnie odtwarzanych lub zakładanych. W ramach analizy zmian w pokryciu terenu zanotowano zmiany w zasięgu powierzchni uprawowych i lasów oraz terenów nowo zabudowanych, znajdujących się w dawnym rozłogu pól.

Charakterystyka obszaru objętego badaniami

Na współczesny kształt analizowanej przestrzeni szczególnie wpływ ma transformacja społeczno-gospodarcza. Wzrost liczby ludności przekłada się na zmiany w powierzchni i strukturze zabudowy, co w istotny sposób wpływa na przekształcenia w krajobrazie kulturowym. Według danych Narodowego Spisu Powszechnego w 2011 r. gminę Dopiewo i Tarnowo Podgórne zamieszkiwał podobny odsetek mieszkańców populacji powiatu poznańskiego; w gminie Dopiewo było to 5,6%, a w gminie Tarnowo Podgórne 6,5%. Obie gminy charakteryzowały się dużą dynamiką przyrostu liczby ludności w latach 1998–2011, w gminie Dopiewo nastąpił wzrost o 115% – największa wartość w powiecie poznańskim, a w gminie Tarnowo Podgórne o 74,1% – 6 miejsce w powiecie. W gminie Tarnowo Podgórne na 1 km² przypadało 215 osób, a w gminie Dopiewo 172 osoby – wartość zbliżona do średniej dla powiatu (175 osób). Na rycinie 2 przedstawiono dynamikę przyrostu ludności w latach 1998–2011 w gminach powiatu poznańskiego.

Ryc. 2. Dynamika przyrostu ludności w latach 1998–2011 w gminach powiatu poznańskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Bank Danych Lokalnych, GUS (2013).

Population growth dynamics in the years 1998–2011 in the communes of Poznań district.

Source: own compilation on the basis of Local Data Bank, CSO data (2013).

Wybrane do badań wsie z terenu gminy Dopiewo w latach 1995–2004 charakteryzowały się największą w skali gminy dynamiką wzrostu liczby ludności: Dąbrówka – 376,3%; Skórzewo – 239,8%; Lisówki – 219,3%. W 2004 r. Skórzewo zamieszkiwała największa liczba ludności (3121 osoby – 24,7% populacji gminy), Dąbrówka – 636 (5%) i Lisówki – 136 (1%) (*Studium...* 2013). Spośród wytypowanych do badań wsi z obszaru gminy Tarnowo Podgórne w 2007 r. Przeźmierowo charakteryzowało się również największą w skali gminy liczbą ludności, (5965 osoby – 31% populacji gminy), Lusowo – 1155 mieszkańców (6%), Jan-kowice – 523 (2,7%) (*Studium...* 2011).

W 2011 r. w gminie Dopiewo oddano do użytku 301 budynków mieszkalnych, co było najwyższą liczbą wśród gmin powiatu poznańskiego i stanowiło 12,3% wszystkich budynków oddanych w powiecie poznańskim; gmina Tarnowo Podgórne zajęła pod tym względem 5 pozycję (190 obiektów – 7,7%) (GUS 2013). Objęte badaniami wsie charakteryzowały się odmienną dynamiką rozwoju zabudowy mieszkaniowej (tab. 1). O zróżnicowanym tempie rozwoju mieszkalnictwa na terenie poszczególnych wsi decydowała między innymi ich odległość od granic Poznania – największe zmiany w udziale powierzchni zabudowy dokonały się w Przeźmierowie i Skórzewie (30- i 15-krotny wzrost w latach 1940–2012).

Tabela 1. Zmiany powierzchni zabudowy wybranych wsi w gminach Tarnowo Podgórne i Dopiewo w latach 1940–2012 w hektarach.

Wieś	Powierzchnia zabudowy w 1940 r. (ha)	Powierzchnia zabudowy w 2012 r. (ha)
Gmina Dopiewo		
Skórzewo	16	237
Dąbrówka	10	75
Lisówki	3	7
Gmina Tarnowo Podgórne		
Przeźmierowo	11	348
Lusowo	12	89
Jankowice	8	89

Źródło: obliczenia własne na podstawie Messtischblatt 1940 (<http://mapy.amzp.pl>); ortofotomapa (www.geoportal.gov.pl)

Prześledzenie dziejów poszczególnych wsi pozwoliło ustalić chronologię przekształceń przestrzennych i pojawianie się w krajobrazie form charakterystycznych dla współczesnego wizerunku obu gmin (Archiwum Państwowe – sygnatury: II 14; 574; 1097; Chmielewski i Walewski 1880, Kowalski 2010, Kijas 2006, Strykowski 1999, Sulimierski i in. 1888). Współcześnie niestety często nie jest dostrzegana wysoka wartość historycznych układów przestrzennych wsi lub elementów krajobrazu kulturowego. Wprawdzie niezależni od władz urbanistki i architektki dostrzegają ich wysoką wartość i postulują ochronę, jednak istniejące prawne narzędzia ochrony, takie jak strefy ochrony konserwatorskiej, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, parki kulturowe nie zawsze są wykorzystywane w wystarczającym stopniu przez władze lokalne i inwestorów. Zazwyczaj jako „zabytkowe” i szczególnie cenne postrzegane są pojedyncze obiekty, najczęściej budynki, np.: kościoły, dwory, pałace, domy itp. Według wykazu zabytków nieruchomych wpisanych do Rejestru Zabytków – stan na 31 marca 2013 r., w gminie Dopiewo znajduje się 18 obiektów (w tym 3 pałace/dwory, 7 parków, 3 kościoły i 1 cmentarz), a w gminie Tarnowo Podgórne 16 obiektów (w tym 5 pałaców/dworów, 7 parków i 5 kościołów). W żadnej z gmin nie objęto ochroną układów folwarcznych lub istniejących układów przestrzennych wsi. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568) nakłada na jednostki samorządu terytorialnego obowiązek sporządzenia programu opieki nad zabytkami (art. 87 ustawy). Wśród obiektów wpisanych na listę gminnej ewidencji zabytków wymieniane są obiekty folwarku w Jankowicach: obora murowana z końca XIX w., stodoła murowana – 1909 r., spichlerz murowany – 1810 r., ubojnia (obecnie magazyn) z końca XIX w. Niestety, obiekty te obecnie już nie istnieją (poza magazynem), co potwierdza nietrwałość tych układów w krajobrazie oraz dowodzi braku poszanowania i egzekucji lokalnego prawa ochrony.

Tempo i skala przekształceń oraz trwałość poszczególnych struktur przestrzennych

Objęte badaniami wsie posiadały zróżnicowane kategorie historycznych układów przestrzennych; stan ich zachowania obrazuje tabela 2. W miarę oddalania od granic miasta zwiększa się trwałość analizowanych układów przestrzennych. Najniższy wskaźnik trwałości zaobserwowano w Skórzewie i Przeźmierowie, a więc wsiach graniczących z miastem, odpowiednio: 40% i 48%.

Tabela 2. Stan zachowania układów przestrzennych występujących w badanych wsiach gminy Dopiewo i Tarnowo Podgórne.

Badana kategoria	Gmina Dopiewo			Gmina Tarnowo Podgórne		
	Skórzewo	Dąbrówka	Lisówki	Przeźmierowo	Lusowo	Jankowice
Układ przestrzenny siedliska	2	4	3	3	4	2
Założenie rezydencjonalno-parkowe	2	3	•	•	2	4
Założenie folwarczne	2	2	0	0	1	1
Układ drogowy	4	4	5	4	5	4
Aleje	1	1	3	1	2	1
Pokrycie terenu	1	4	4	4	4	4
Wskaźnik trwałości układów wyrażony w procentach możliwej oceny maksymalnej	12/30 (40%)	18/30 (60%)	15/25 (60%)	12/25 (48%)	18/30 (60%)	16/30 (53%)
Wskaźnik trwałości układów wyrażony średnią ocen	2	3	3	2,4	3	2,6

Skala określająca stan zachowania historycznych układów przestrzennych: 5 – dobry, 4 – dobry przekształcony, 3 – przekształcony zaniedbany, 2 – przekształcony zdegradowany, 1 – zachowany śladowo, 0 – niezachowany oraz • – nie dotyczy.

Źródło: opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Lusowo, Jankowice, Skórzewo, Dąbrówka były siedzibami majątków składających się z rozbudowanej części rezydencjonalno-parkowej i folwarcznej. W badanym okresie najbardziej trwałymi elementami krajobrazu kulturowego w opisywanych wsiach okazały się: pokrycie terenu, układ dróg oraz układ przestrzenny siedliska; natomiast najmniej: aleje, założenia folwarczne i założenia pałacowo-parkowe. Jest to, niestety, ogólna tendencja i dotyczy również układów przestrzennych wsi znajdujących się na terenach objętych ochroną, np. Lednicki Park Krajobrazowy (Chojnacka i Wilkaniec 2009).

Układ przestrzenny siedliska, układ dróg oraz pokrycie terenu mają tendencję do najwyższej trwałości, ponieważ wynikają z istnienia dosyć stabilnych podziałów własnościowych. Podobnie układ drogowy okazał się najtrwalszą strukturą przestrzenną w odniesieniu do reliktywów wyburzonych wsi na terenie poligonu Biedrusko. Mimo skrajnie odmiennego kierunku przemian, jakim podlegały układy przestrzenno-krajobrazowe w obu przypadkach badawczych, wnioski okazały się podobne (Wilkaniec i in. 2013). Układ drogowy wskazywany jest jako jeden z najtrwalszych elementów struktury przestrzennej również w badaniach innych autorów, na przykład J. Wolskiego (2007), który zajmował się przypadkiem wysiedlonych wsi w Bieszczadach. Stałe i niezmiennie pozostają działki wyznaczone pod drogi, poszczególne działki w obrębie siedliska zajmowane przez budowle, a także podziały własnościowe pól. Z czasem podziały własnościowe mogą podlegać rozdrobnieniu, ale w swoim „szkielecie” pozostają niezmiennie. Przykładami zagęszczających się podziałów własnościowych mogą być wszystkie wsie, gdzie zabudowa zajęła miejsce upraw rolnych, jednak zazwyczaj nowe podziały wpisują się w dawny układ dróg polnych, co świadczy o tym, że wypełniają dawniej istniejące obrysy poszczególnych pól uprawnych. Przykłady to: wachlarzowaty układ dróg polnych i działek uprawowych (zamienionych na budowlane) w Lusowie (ryc. 3), regularne i geometryczne rozplanowanie Przeźmierowa (ryc. 4). W ramach tych układów uległ jednak zmianie charakter zabudowy, czego szczególnym przykładem jest wieś Dąbrówka. Charakter nowego zespołu osiedlowego jest spójny i jednolity, tworzy harmonijną całość, jednak nie nawiązuje swoją formą i stylem do tradycji budownictwa wiejskiego, a raczej wykorzystuje wzorce miejskie.

Ryc. 3. Historyczny i współczesny układ przestrzenny wsi Lusowo.

Historical and present-day spatial arrangement of the village of Lusowo.

Źródło/Source: Messtischblatt 1940 (<http://mapy.amzp.pl>), ortofotomapa (www.geoportal.gov.pl)

Bardzo trwałą strukturą okazały się również zasięgi powierzchniowe lasów, układ cieków wodnych i zbiorników powierzchniowych, które stanowią ważny element przyrodniczy krajobrazu. Sytuacja ta może wynikać ze skuteczniejszego egzekwowania prawa związanego z ochroną wartości przyrodniczych, w stosunku do przepisów odnoszących się do ochrony walorów kulturowych.

Ryc. 4. Historyczny i współczesny układ przestrzenny wsi Przeźmierowo.

Historical and present-day spatial arrangement of Przeźmierowo village.

Źródło/Source: Messtischblatt 1940 (<http://mapy.amzp.pl>), ortofotomapa (www.geoportal.gov.pl)

Umiarkowaną trwałość wykazywały założenia rezydencjonalno-parkowe. Zazwyczaj obiekty takie, jak pałace lub dwory i towarzyszące im parki posiadają formę ochrony, jaką jest wpis do Rejestru Zabytków. Ich obecny, nienajlepszy stan wynika z zaszłości historycznych oraz ograniczeń finansowych. W okresie po II wojnie światowej obiekty te często stanowiły własność Państwowych Gospodarstw Rolnych lub Spółdzielni Produkcyjnych (Jankowice, Skórzewo i Dąbrowka), co zapewniało im bieżące funkcjonowanie, jednak zazwyczaj przyczyniało się do pozabawienia cech stylowych (poprzez dowolne przebudowy i remonty). Na przełomie lat 80. i 90. XX w. wiele spośród pałaców i dworów utraciło swoich dotychczasowych właścicieli, co skutkowało całkowitym brakiem opieki nad zabytkową substancją. Część obiektów została przejęta przez gminy (Dąbrowka, Jankowice), które zazwyczaj dysponują ograniczonymi finansami. Zróżnicowany jest los założeń, które znalazły się w rękach prywatnych, np. pałac w Lusowie od lat jest bezskutecznie remontowany (fot. 1).

Fot. 1. Zdewastowana elewacja zabytkowego pałacu w Lusowie od lat bezskutecznie remontowana (fot. M. Szczepańska).

Ruined façade of the historical palace in Lusowo, for years in a never-ending process of restoration.

Fot. 2. Zabytkowe założenie pałacowo-parkowe w Lusowie wtórnie podzielone i zdegradowane współczesną zabudową ośrodka wypoczynkowego (fot. M. Szczepańska).

Historical palace/park arrangement in Lusowo, divided and degraded by modern buildings of a recreational centre.

Odrębnym problemem jest zachowanie układów parków zabytkowych, które bardzo często są zaniedbane (Lusowo, Dąbrówka), przekształcane niewłaściwie lub niezgodnie z regułami sztuki konserwatorskiej (Jankowice, gdzie wprowadzono nie do końca przemyślane nowe nasadzenia). Ponadto są zdegradowane poprzez wprowadzane wtórnie podziały własnościowe i zabudowywanie części terenu należącego do parku: podzielony wtórnie park w Lusowie, gdzie wytyczono teren pod ośrodek wypoczynkowy (fot. 2); Jankowice, gdzie z terenu parku wydzielono działki budowlane; Skórzewo, gdzie część parku zajęła zabudowa; Dąbrówka, w której dawną część gospodarczą majątku (sad, warzywnik) przekształcono w działkę budowlaną.

Najmniej trwale w opisywanych wsiach okazały się założenia folwarczne. Na ich obecny stan miały wpływ wcześniejsze akcje parcelacyjne (przeprowadzane na początku XX w. w Lusowie i Przeźmierowie), ale przede wszystkim brak ochrony tych obiektów, brak świadomości dotyczącej ich walorów kulturowych i historycznych oraz zmienna sytuacja własnościowa. W stosunkowo najlepszym stanie znajdują się te obiekty, które zachowały swoją pierwotną funkcję związaną z produkcją lub przetwórstwem płodów rolnych (Dąbrówka, Skórzewo). Co prawda wymianie lub przebudowie uległy tworzące zabudowę folwarczną budynki, jednak nadal czytelny pozostał kształt podwórza folwarcznego, a kontynuację pierwotnej funkcji założenia można uznać za wartość kulturową (produkcja rolna lub przetwórstwo płodów rolnych).

Dawniej we wszystkich opisywanych wsiach istniały liczne towarzyszące drogom nasadzenia alejowe. Do dzisiaj przetrwały pojedyncze, w tym aleja pomnikowa w Lusowie. Główną przyczyną zaniku alei na opisywanym terenie są prowadzone przebudowy dróg, jak również powstawanie zabudowy wzdłuż ciągów komunikacyjnych. Przykładem takiej sytuacji jest Skórzewo, gdzie dawniej aleja istniała wzdłuż całej ul. Kolejowej, prowadzącej do Plewisk, a obecnie istnieje jedynie na odcinku pozbawionym przylegającej zabudowy. Nie są rekompensowane straty powstające w zadrzewieniach przydrożnych. Nieliczne odcinki dróg, które posiadają nowe nasadzenia, zazwyczaj zostały obsadzone gatunkami mało reprezentacyjnymi, niezbyt cennymi i krótkowiecznymi (klon jesionolistny w Dąb-

rówce, topole w Dąbrówce i Lusowie). Istniejące fragmenty starych alei nie są właściwie pielęgnowane i uzupełniane, przez co zmniejsza się ich ciągłość i czytelność w krajobrazie, a co za tym idzie wartość kulturowa.

Rozwój przestrzenny a zasoby krajobrazu kulturowego wsi

Bodźcem dla rozwoju zabudowy mieszkaniowej w obu gminach jest ich bliskie położenie w stosunku do miasta Poznania oraz dogodnie powiązania komunikacyjne opisywanych wsi (drogi w gminie Dopiewo: S-5 i S-11 oraz A2, a w gminie Tarnowo Podgórne: 92, 184 i 307 oraz S-11). Obie gminy są także dobrze skomunikowane z miastem pod względem transportu publicznego.

Część wsi posiada zaplecze w postaci atrakcyjnych terenów rekreacyjnych, które stanowią pożądane sąsiedztwo dla zabudowy mieszkaniowej i tzw. „drugich domów” (Wielkopolski Park Narodowy, kompleksy leśne oraz jeziora: Lusowskie, Niepruszewskie, Kierskie i Tomickie). Jednak niekontrolowany rozwój masowej rekreacji i zabudowy letniskowej prowadzi do degradacji przyrodniczej i krajobrazowej tych obszarów oraz ograniczenia ich turystyczno-rekreacyjnego użytkowania zarówno przez mieszkańców tych okolic, jak i osób przybywających w celach wypoczynkowych (Szczepańska i Szczepański 2010).

Rozwój osadnictwa w obu gminach jest w niewielkim stopniu hamowany przez niekorzystne zjawiska, takie jak uciążliwe obiekty przemysłowe i źródła hałasu. Jedynie w Przeźmierowie występuje problem związany z funkcjonowaniem portu lotniczego Ławica i Toru Poznań; w Skórzewie pewną uciążliwość stanowi ruch samochodów na fragmencie zachodniej obwodnicy Poznania S-11.

Na rozwój poszczególnych jednostek osiedleńczych w obu gminach (w tym analizowanych wsi) wyraźny wpływ mają przygotowywane przez władze samorządowe opracowania planistyczne. Zgodnie z zapisami *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego* zarówno dla gminy Dopiewo, jak i Tarnowo Podgórne, przeznacza się duże powierzchnie terenów na rozwój zabudowy mieszkaniowej oraz aktywizację gospodarczą i usługową, często w oderwaniu od historycznych układów i wbrew rozmieszczeniu zabytkowych obiektów folwarku, czego przykładem są Jankowice (ryc. 5), gdzie teren historycznego założenia został potencjalnie przeznaczony na rozwój zabudowy mieszkaniowej z usługami.

Szczególnie niepokojące są plany rozwoju dla gminy Dopiewo. Kierunek związany z zabudową mieszkaniową, usługową i produkcyjno-składowo-magazynową jest uzasadniony, jednak skala i zasięg tych przekształceń wydają się nieadekwatne do zapotrzebowania. Zwłaszcza w sytuacji, gdy gmina nie posiada studium ruralistycznego, opracowania historycznego, ujmującego całościowo wszystkie zagadnienia związane z ochroną zabytków lub innych opracowań monograficznych poświęconych środowisku kulturowemu. Koncepcja rozwoju zawarta w *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dopiewo* nie przewiduje wyraźnego wyodrębnienia poszczególnych jednostek osiedleńczych. Tereny przeznaczone potencjalnie na zabudowę mieszkaniową we wsiach Gołuski, Pałędzie, Dąbrówka, Dopiewiec, Dopiewo łączą się ze sobą, co może powodować w przyszłości zlewanie się układów przestrzennych tych wsi. Już obecnie

Planned changes in the historical arrangement and manorial properties in Jankowice.

Planned transformation in the range of residential development in the village of Lisówki.

SOW_35.indb 56

Podsumowanie i wnioski

Rola wartości kulturowych krajobrazu jest szczególnie cenna w gospodarowaniu przestrzenią – stwarzają one możliwość zrównoważonego rozwoju. Znajomość historii i walorów danego regionu pozwala na wprowadzanie zmian na zasadzie harmonijnej kontynuacji, stanowi o tożsamości lokalnej, a ta przekłada się na chęć podejmowania działań na rzecz „małej ojczyzny” i zachowania jej dla przyszłych pokoleń w jak najlepszym stanie. Niestety, zaobserwowane przekształcenia w krajobrazie kulturowym wsi dowodzą niekorzystnych tendencji i zjawisk. Najbardziej trwałymi elementami krajobrazu kulturowego w opisywanych wsiach okazały się: pokrycie terenu, układ dróg oraz układ przestrzenny siedliska; natomiast najmniej: aleje, założenia folwarczne i założenia pałacowo-parkowe. W obliczu zróżnicowanej trwałości poszczególnych kategorii układów przestrzennych szczególnej ochrony wymagają założenia folwarczne i aleje przydrożne.

Historyczne układy ruralistyczne są istotnymi walorami kulturowymi, ich trwałość jest ograniczona w czasie i zróżnicowana przestrzennie, a stopień ich przekształcenia jest uwarunkowany rozwojem zabudowy mieszkaniowej. Największe zmiany w udziale powierzchni zabudowy dokonały się we wsiach graniczących z miastem. Oddalenie od centrum miasta zwiększa stopień zachowania analizowanych układów przestrzennych. Zdaniem J. Bańskiego (2008) również różnorodność i intensywność zjawisk społecznych i gospodarczych słabnie w miarę oddalania się od granic miasta w kierunku obszarów wiejskich. Opisywane gminy, a w ich obrębie poszczególne, objęte badaniami wsie, posiadają korzystne dla rozwoju mieszkalnictwa uwarunkowania, co w najbliższym czasie będzie stymulowało ich dalszy rozwój. Zachowanie walorów krajobrazowych dawnych folwarków należy uznać za istotną wartość kulturową. Z powodu utraty dawnych funkcji rolniczo-produkcyjnych, konieczne jest poszukiwanie nowych sposobów zagospodarowania tych specyficznych założeń, zgodnie z kierunkiem rozwoju poszczególnych wsi. Dla krajobrazu kulturowego istotne jest również odnawianie istniejących ciągów alejowych w oparciu o starannie opracowane wytyczne, dotyczące doboru gatunków. Na przyszłość krajobrazu kulturowego poszczególnych jednostek osiedleńczych w obu gminach (w tym analizowanych wsi) wyraźny wpływ mają przygotowywane przez władze samorządowe opracowania planistyczne. Przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały Gminny program opieki nad zabytkami jest elementem polityki samorządowej. Powinien służyć podejmowaniu planowych działań dotyczących inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Niestety, zmiany jakim podlegają historyczne układy przestrzenne wsi świadczą o często niskiej świadomości ich znaczenia i wartości kulturowej wśród mieszkańców i władz gminnych. Jednocześnie samorządy lokalne często są nastawione na maksymalizację zysków przy minimalizacji kosztów, bez odpowiedniej dbałości o zachowanie walorów przyrodniczo-kulturowych. Istnieje zatem potrzeba sprecyzowania uregulowań prawnych, norm i standardów projektowych wpływających na jakość współczesnego krajobrazu kulturowego danego regionu.

Literatura

- Bański J., 2008, *Strefa podmiejska – już nie miasto, jeszcze nie wieś*, [w:] A. Jezierska-Thöle, L. Kozłowski (red.), *Gospodarka przestrzenna w strefie kontinuum miejsko-wiejskiego w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń.
- Bogdanowski J., 1976, *Kompozycja i planowanie w architekturze krajobrazu*, Ossolineum, Kraków.
- Chojancka M., Wilkaniec A., 2009, *Przekształcenia układów przestrzennych wsi na terenie Lednickiego Parku Krajobrazowego*, *Polskie krajobrazy wiejskie dawne i historyczne*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 12, s. 119–128.
- Główny Urząd Statystyczny, Bank Danych Lokalnych, 2013, dostępny na: http://www.stat.gov.pl/bdl/app/strona.html?p_name=indeks (data dostępu: maj 2013)
- Kijas A., 2006, *Podpoznańska wieś Skórzewo. Kartki z dziejów wsi i kościoła*, Skórzewo.
- Kistowski M., 1993, *Metoda oceny potencjatu rekreacyjnego na przykładzie Polski północno-wschodniej*, [w:] M. Pietrzak (red.), *Ekologia krajobrazu w badaniach Terytorialnych Systemów Rekreacyjnych*, Poznań.
- Kowalski J., 2010, *Goty Wielkopolski*, Fundacja Świętego Benedykta, Poznań.
- Raszeja E., Wilkaniec A., de Mezer E., 2010, *Krajobraz i dziedzictwo kulturowe wsi w aglomeracji poznańskiej*, Biblioteka Aglomeracji Poznańskiej, 3, Wydawnictwo Naukowe Bogucki, Poznań.
- Sołowiej D., 1992, *Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka*, PWN, Warszawa.
- Staszewska S., 2012, *Przekształcenia urbanistyczne osiedli wiejskich strefy podmiejskiej dużego miasta*, *Barometr Regionalny*, 4 (30), s. 53–68.
- Strykowski K., 1999, *Dzieje Tarnowa Podgórnego*, Poznań-Tarnowo Podgórne.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Dopiewo*, 2013, Uchwała Rady Gminy Dopiewo Nr XLIII/308/13.
- Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy Tarnowo Podgórne*, 2011, Uchwała Rady Gminy Nr XII/134/2011.
- Sulimierski F., Chlebowski B., Walewski W., 1880, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, Warszawa.
- Szczepańska M., Szczepański M., 2010, *Transformacja krajobrazu okolic Jeziora Kierskiego w Wielkopolsce. Krajobrazy rekreacyjne – kształtowanie, wykorzystanie, transformacja*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 36, s. 353–361.
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 nr 162 poz. 1568).
- Wilkaniec A., Gałęcka A., de Mezer E., Jeleniewska M., 2012, *Relicts of agricultural and settlement landscape in the Biedrusko military training ground*, *Annals of Warsaw University of Life Sciences, SGGW Horticulture and Landscape Architecture*, 33, s. 113–124.
- Wolski J., 2007, *Przekształcenia krajobrazu wiejskiego Bieszczadów Wysokich w ciągu ostatnich 150 lat*, *Prace Geograficzne*, 214, IGiPZ PAN, Warszawa.

Summary

Contemporary rural areas undergo uncontrolled structural and spatial transformation as a result of new functions they take over (e.g. residential, recreational, service, industrial, transport), often land-consuming and large-sized in nature. This process deforms centuries-old, highly valuable spatial patterns. Historical spatial arrangements in the countryside are significant cultural assets, their endurance is limited in time and diversified spatially, and the changes they undergo prove the poor awareness of their value among inhabitants and, regrettably, often also local authorities. It was found that the most durable resources of the cultural landscape of the villages under analysis were land cover, the road system, and the spatial arrangement of the habitat; the least durable turned out to be lanes, manorial estate layouts, and palace/park arrangements. It is therefore necessary to specify more precisely the legal regulations as well as establish norms and standards affecting the quality of the modern cultural landscape in the given region.

Czesław ADAMIAK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Katedra Gospodarki Przestrzennej i Turyzmu

87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

czeslaw@doktorant.umk.pl

Wpływ drugich domów na zmiany krajobrazu kulturowego wsi w regionie Borów Tucholskich

The impact of second homes on the transformation of rural cultural landscape in the Bory Tucholskie region

Zarys treści: Drugie domy, w tym celowo zbudowane domy letniskowe i zaadaptowane istniejące gospodarstwa rolne, stanowią istotny i coraz częstszy element zagospodarowania obszarów wiejskich o wysokich walorach krajobrazowych. W niniejszym opracowaniu zanalizowano wpływ, jaki rozwój drugich domów wywiera na zmiany krajobrazu kulturowego wsi na przykładzie regionu Borów Tucholskich. Na podstawie historycznych źródeł teledetekcyjnych i kartograficznych oraz badań terenowych dokonano analizy i oceny procesów przemian morfologii oraz fizjonomii osadnictwa wiejskiego wskutek ekspansji drugich domów.

Słowa kluczowe: drugie domy, domy letniskowe, krajobraz kulturowy, krajobraz wsi, Bory Tucholskie.

Wstęp

Drugimi domami nazywa się domy zlokalizowane najczęściej na obszarach wiejskich, wykorzystywane sezonowo w celach rekreacyjnych, głównie lub wyłącznie przez właścicieli i ich rodziny (Kowalczyk 1994). Stanowią one istotny element zagospodarowania wielu atrakcyjnych krajobrazowo obszarów wiejskich, stanowiąc jednocześnie składnik zasobów mieszkaniowych i bazy turystycznej (Adamiaak 2012). Według europejskich badaczy rozwój drugich domów stanowi element przemian obszarów wiejskich w kierunku „wsi postprodukcyjnej”, w której głównym sposobem użytkowania i czynnikiem antropogenicznych zmian krajobrazu nie jest już produkcja (rolna), ale konsumpcja walorów krajobrazu (Hall i Müller 2004).

Liczba drugich domów w Polsce szybko rośnie od lat 70. XX w. Odsetek posiadających je gospodarstw domowych wzrósł z 2,5% w 1995 r. do 4,9% w 2013 r., czyli do ok. 650 tys. (Czapiński 1998, Czapiński i Panek 2013). Biorąc pod uwagę dotychczasową dynamikę oraz porównując pod względem wskaźników posiada-

nia drugich domów Polskę z innymi krajami europejskimi, należy w najbliższych dekadach spodziewać się dalszego szybkiego wzrostu ich liczby. W związku z tym będą one coraz częstszym elementem krajobrazu obszarów wiejskich, nie tylko w strefach podmiejskich dużych miast, gdzie tradycyjnie jest ich najwięcej, ale również w regionach peryferyjnych. Wzrost liczby drugich domów będzie więc stanowił jedno z najważniejszych wyzwań dla planowania przestrzennego i ochrony krajobrazu.

W niniejszej pracy podjęto próbę odpowiedzi na pytanie: jak rozwój zjawiska drugich domów wpływa na przemiany krajobrazu kulturowego wsi w atrakcyjnym przyrodniczo, peryferyjnym regionie Polski? W tym celu opisano i oceniono procesy przemian krajobrazu wiejskiego dokonujące się w regionie Borów Tucholskich, stanowiącym przykład obszaru wiejskiego odznaczającego się wysoką atrakcyjnością krajobrazową. W pierwszej części artykułu zaprezentowano problematykę wpływu drugich domów na krajobraz w świetle dotychczasowych badań, omówiono wykorzystane źródła informacji oraz obszar badań. Następnie na konkretnych przykładach przeanalizowano procesy przekształceń morfologii osadnictwa wiejskiego (układu przestrzennego osiedli) oraz jego fizjonomii (wyglądu osiedli, w tym architektury) pod wpływem wzrostu liczby drugich domów. Ostatnia część zawiera wnioski z analizy.

Drugie domy w krajobrazie kulturowym wsi w świetle literatury

Krajobraz kulturowy, definiowany jako „historycznie ukształtowany fragment przestrzeni geograficznej, powstały w wyniku zespolenia oddziaływań środowiskowych i kulturowych, tworzący specyficzną strukturę, objawiającą się regionalną odrębnością postrzeganą jako swoista fizjonomia” (Myga-Piątek 2012), jest uznawany za dobro, z którego odpowiedzialne korzystanie i ochrona przed degradacją wpływa na jakość życia obecnych i przyszłych mieszkańców. Krajobraz kulturowy nie stoi w opozycji do krajobrazu naturalnego, ale jest z nim ściśle związany, co jest szczególnie widoczne na obszarach wiejskich. Zagrożeniem dla zachowania krajobrazu kulturowego jest niewłaściwe lub zbyt intensywne użytkowanie i zagospodarowanie terenu, których efektem może być zanik regionalnej specyfiki i zaburzenie równowagi między środowiskiem przyrodniczym a działalnością człowieka.

Współczesne drugie domy pojawiły się w krajobrazie wiejskim Europy, w tym również Polski, pod koniec XIX w., początkowo głównie w dobrze skomunikowanych miejscach w obrębie stref podmiejskich dużych miast (Kowalczyk 1994). W krajach zachodnioeuropejskich największy wzrost ich liczby przypadł na lata 50.–70. XX w. (Hall i Müller 2004). Z perspektywy wpływu na krajobraz drugie domy można podzielić na dwie grupy: nowe, celowo wybudowane na wcześniej niezabudowanym terenie i adaptowane wcześniej istniejące gospodarstwa domowe. W większości krajów dominują te pierwsze, co oznacza, że drugie domy stanowią nowy element krajobrazu, najczęściej obecny w obszarach atrakcyjnych krajobrazowo: na wybrzeżach morskich, w regionach górskich i pojeziernych.

Masowy rozwój drugich domów w Europie był często krytykowany przez geografów i planistów, jako zagrożenie dla krajobrazu, przyrody, a także lokalnych społeczności (Coppock 1977). Negatywne skutki rozwoju tego zjawiska są szczególnie zauważalne w miejscach ich największego zagęszczenia, w kurortach nadmorskich i górskich. Nadmierny wzrost liczby drugich domów spotyka się tam czasem ze sprzeciwem społecznym, jak w Szwajcarii, gdzie w 2012 r. obywatele w trosce o ochronę alpejskich kurortów przed zbyt intensywną zabudową opowiedzieli się w referendum za prawem ograniczającym budowę nowych mieszkań wakacyjnych do maksymalnie 20% mieszkań w każdej gminie (Simonian 2012).

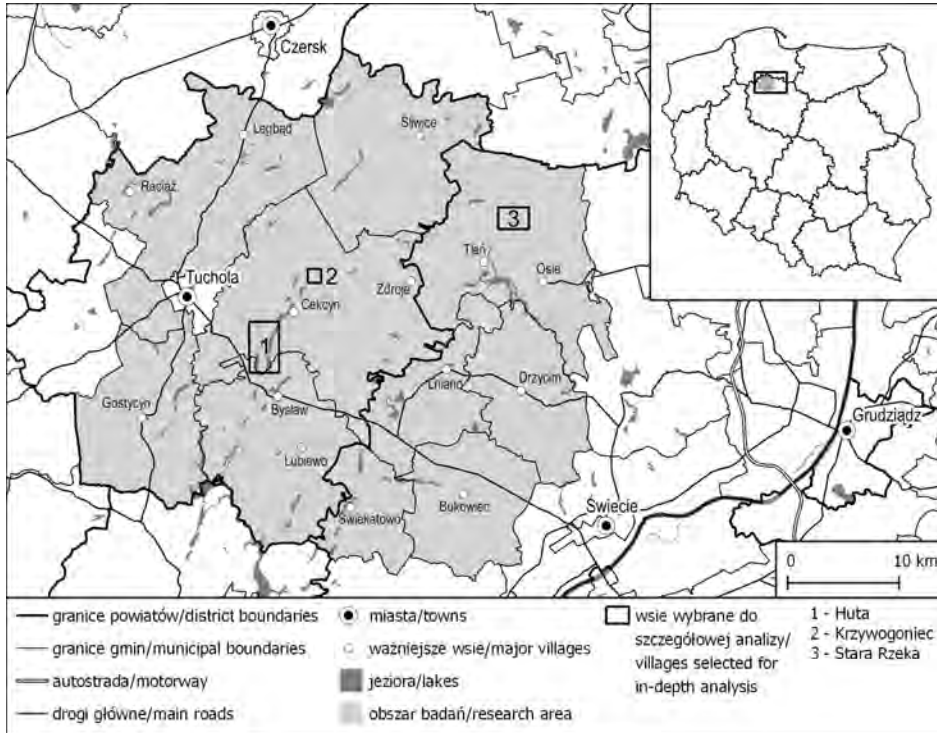
Na peryferyjnych obszarach wiejskich rozwój drugich domów powoduje konflikty rzadziej niż w kurortach. Co więcej, na obszarach depopulacyjnych adaptowanie na drugie domy starych gospodarstw rolnych, które w innym przypadku zostałyby opuszczone, bywa jedyną drogą obrony przed całkowitą marginalizacją czy wręcz fizycznym zanikiem miejscowości (Müller 2002). Drugie domy same w sobie też mogą stanowić ważny element krajobrazu kulturowego. W krajach o długiej i egalitarnej tradycji tego rodzaju wypoczynku stanowią one element kultury i narodowej tożsamości. Skupiska fińskich *mökki*, szwedzkich *stuga* czy czeskich *chat* i *chalup* nie stanowią już nowych elementów w krajobrazie, za to jako element narodowego dziedzictwa wymagają czasem ochrony przed innymi, bardziej intensywnymi formami użytkowania terenu.

Historia drugich domów w Polsce jest młodsza niż w innych krajach europejskich. Praktycznie zanikły one po II wojnie światowej i zaczęły pojawiać się ponownie dopiero pod koniec lat 60. Mimo obecnej dynamiki zjawiska poświęca się mu niewiele uwagi w badaniach i praktyce planowania przestrzennego. Problematyka planowania osiedli domów letniskowych była poruszana w latach 70. i 80. (m.in. Michalak 1981, Śliwińska-Ładzińska 1981), ale po przemianach ustrojowych i ekonomicznych jest rzadko podejmowana. W literaturze geograficznej w ostatnim czasie dominuje krytyka chaotycznego, bezplanowego rozwoju celowo wybudowanych drugich domów i ich negatywnego wpływu na krajobraz (Krukowska i in. 2005, Krysiak 2010, Latocha 2012, Mika 2012). Rzadziej zwraca się uwagę na gospodarstwa rolne adaptowane na drugie domy jako czynnik łagodzenia skutków marginalizacji obszarów wiejskich, zwłaszcza we wschodnich regionach kraju (Heffner i Czarnecki 2011, Wesołowska 2011).

Materiały źródłowe i obszar badawczy

W analizie wykorzystano następujące źródła danych: autorską inwentaryzację drugich domów oraz historyczne zdjęcia lotnicze. Przy inwentaryzacji na obszarze badawczym korzystano ze źródłowych materiałów kartograficznych: map topograficznych, ortofotomap oraz map ewidencyjnych gruntów i budynków. Po analizie materiałów kartograficznych przeprowadzono badania terenowe, w czasie których zweryfikowano faktyczny sposób użytkowania domów, zgromadzono dodatkowe informacje dotyczące rozplanowania osiedli i charakterystyki technicznej drugich domów, a także przeprowadzono wywiady z ich użytkownikami oraz lokalnymi mieszkańcami. Drugim źródłem danych, które posłużyło do rekon-

struktury rozwoju przestrzennego drugich domów na obszarze badawczym, były skany zdjęć lotniczych w skali 1:13 000 i 1:26 000 wykonanych w latach: 1964, 1984–1987 oraz 1996–1997. Taki dobór przekrojów czasowych był podyktowany dostępnością zdjęć. Zdjęcia zostały pozyskane z Centralnego Ośrodka Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej. Analizy przestrzenne wykonano w programie Quantum GIS.

Ryc.1. Lokalizacja obszaru badawczego Borów Tucholskich i trzech wsi wybranych do szczegółowej analizy.

Źródło: opracowanie własne.

Location of the Bory Tucholskie research area and three villages selected for in-depth analysis.

Source: Own elaboration.

Analizę przekształceń krajobrazu kulturowego pod wpływem rozwoju drugich domów przeprowadzono na obszarze badawczym Borów Tucholskich (ryc. 1), zdefiniowanym jako obszar 10 gmin położonych w województwie kujawsko-pomorskim na terenie powiatów: tucholskiego (Cekcyn, Gostycyn, Lubiewo i Śliwice oraz obszar wiejski gminy Tuchola) i świeckiego (Bukowiec, Drzycim, Lniarno, Osie i Świekatowo). Obszar badawczy ma powierzchnię 1528 km² i jest zamieszkały przez 53 tys. mieszkańców (w 2012 r.). Cechuje się peryferyjną loka-

lizacją względem dużych miast, niskim poziomem urbanizacji i uprzemysłowienia oraz względnie niską produktywnością rolnictwa, a jednocześnie wysoką atrakcyjnością przyrodniczą związaną z obfitością lasów (49% powierzchni), jezior i zbiorników (2% powierzchni) oraz rzek i kanałów. Na obszarze badawczym są zlokalizowane dwa parki krajobrazowe, a większość obszaru znajduje się w granicach założonego w 2010 r. rezerwatu biosfery UNESCO (Nienartowicz i in. 2010). Do szczegółowej prezentacji przemian morfologii osadnictwa pod wpływem wzrostu liczby drugich domów wybrano w sposób celowy trzy wsie reprezentujące różne drogi przekształceń krajobrazu kulturowego: Hutę, Krzywogoniec i Starą Rzekę.

Na całym obszarze badawczym zinventaryzowano 2,9 tys. drugich domów. Na 100 mieszkań stałe zamieszkałych przypadają 23 drugie domy i taką wartość tego wskaźnika można uznać za wysoką w skali Polski (Faracik 2006, Kowalczyk 1994). 85% zinventaryzowanych drugich domów to nowe domy zlokalizowane na wcześniej niezabudowanych działkach, pozostałe 15% to zaadaptowane gospodarstwa rolne. Pierwsze drugie domy pojawiły się na obszarze badawczym pod koniec lat 60. XX w., jednak największy wzrost ich liczby rozpoczął się w latach 80. i wciąż trwa.

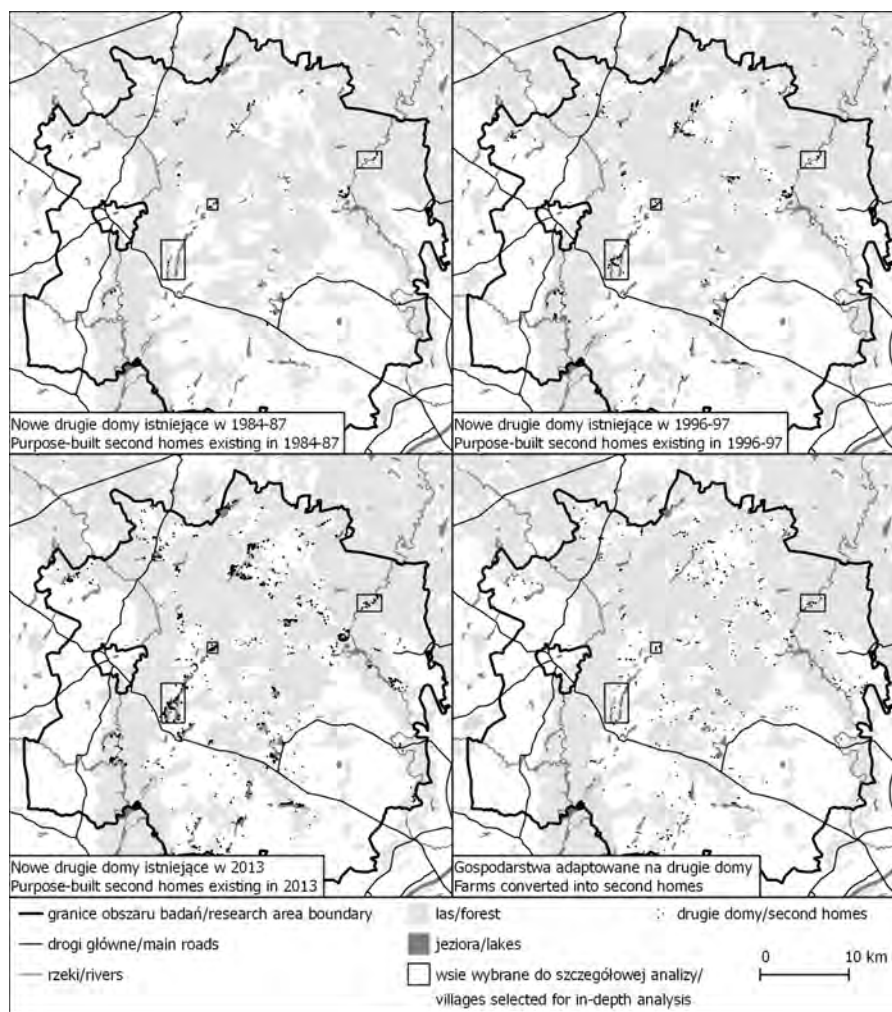
Wpływ na morfologię osadnictwa

Niewielki udział adaptowanych gospodarstw rolnych wśród drugich domów oznacza, że wprowadzają one do krajobrazu Borów Tucholskich nowy element zagospodarowania terenu. Na podstawie historycznych zdjęć lotniczych i informacji z inwentaryzacji terenowej można prześledzić wzrost liczby celowo wybudowanych drugich domów: w 1987 r. było ich 0,4 tys., w 1996 r. – 0,9 tys., a w 1996 r. – 2,5 tys., co znaczy, że w obu tych okresach ich liczba wzrastała ok. 2,5-krotnie (ryc. 2).

Lokalizacja nowo budowanych drugich domów jest ściśle związana z obecnością dwóch podstawowych dla obszaru badawczego walorów przyrodniczych: wód powierzchniowych i lasów. Dwie trzecie nowych domów znajduje się w odległości nie większej niż 500 m od najbliższego jeziora lub rzeki, a w przypadku 43% domów ten dystans nie przekracza 200 m. Również dwie trzecie jest położonych w lesie lub nie dalej niż 200 m od jego granicy, a 90% w obrębie do 500 m od granicy lasu. Tylko 1% celowo wybudowanych drugich domów jest oddalonych bardziej niż o 500 m od każdej z tych dwóch form pokrycia terenu.

Celowo wybudowane domy są najczęściej lokalizowane na działkach o powierzchni między 500 i 1000 m², w skupieniach liczących od kilku do kilkadziesiąt obiektów, choć występują również pojedynczo. Kolonie drugich domów są zlokalizowane poza największymi wsiami, zwykle w sąsiedztwie małych wsi położonych w wycinkach otoczonych lasem, nad jeziorem lub rzeką, albo na zrębie przysiółków lub odizolowanych gospodarstw. Niekiedy tworzą kompleksy mniejszych skupień rozciągające się na obszarze kilku wsi, gdzie tereny rolne, lasy i zabudowania wiejskie są przemieszane z koloniami drugich domów o różnej wielkości i gęstości.

Na ryc. 3 przedstawiono przykłady reprezentujące trzy drogi transformacji morfologii osadnictwa pod wpływem wzrostu liczby drugich domów. Przypadek Huty to nowe osiedle domów letniskowych położone poza istniejącymi wsiami. Krzywogoniec to przykład dawnej wsi rolniczej przekształconej w wyniku rozwoju drugich domów w wieś letniskową o zupełnie przekształconym układzie przestrzennym. Z kolei w przypadku Starej Rzeki przemiana funkcjonalna w wieś letniskową przebiega w sposób ekstensywny, bez pełnego przekształcenia układu przestrzennego wsi.

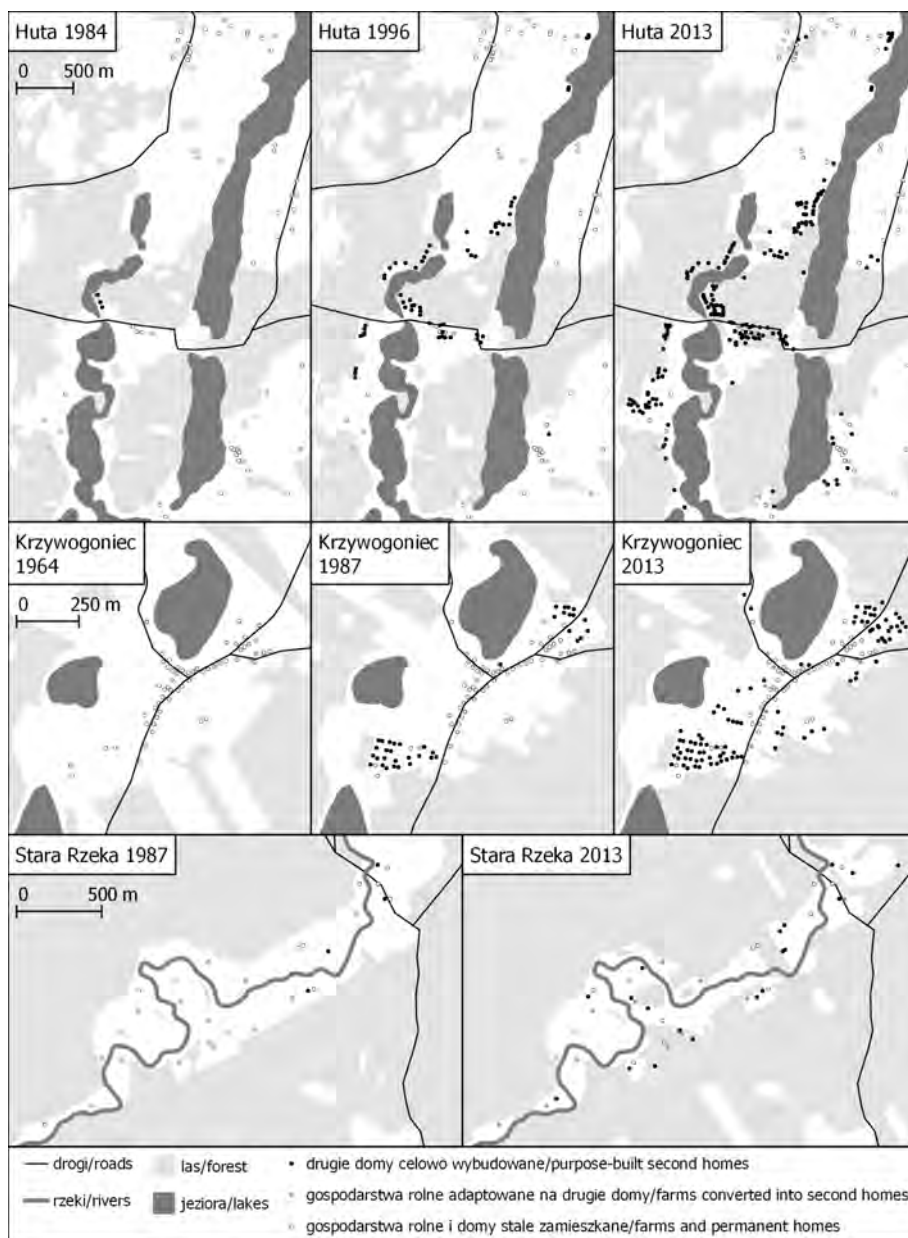

Ryc. 2. Rozmieszczenie i rozwój drugich domów w Borach Tucholskich.

Źródło: opracowanie własne.

Distribution and development of second homes in Bory Tucholskie.

Source: own elaboration.

Ryc. 3. Rozmieszczenie i rozwój drugich domów we wsiach: Huta, Krzywogoniec i Stara Rzeka.
Źródło: opracowanie własne.

Distribution and development of second homes in villages: Huta, Krzywogoniec and Stara Rzeka.
Source: own elaboration.

Huta, a właściwie cały obszar wokół jezior Wielkiego Czekcyńskiego, Drzycimskiego, Gwiazda i Miały na południe od Czekcyna, to przykład skolonizowanego przez drugie domy obszaru dawniej niezabudowanego. Na tym leśno-rolnym terenie uprzednio istniało jedynie rozproszone osadnictwo rolne pomiędzy wsiami: Huta, Dziuki, Teolog i Kruszką. Ze względu na wysoką atrakcyjność przyrodniczą (obecność jezior i lasu), a jednocześnie korzystne położenie komunikacyjne (ok. 5 km od głównej drogi Świecie-Tuchola), w latach 80. XX w. zaczęło się tu pojawiać indywidualne osadnictwo letniskowe. Pierwsze domy letniskowe powstawały na południowo-wschodnim brzegu jeziora Miały, gdzie już wcześniej znajdowało się pole namiotowe, z czasem również podzielone na działki i sprywatyzowane. Na początku lat 90. wydzielonych zostało wiele nowych działek letniskowych, głównie na obrzeżach lasu położonego między jeziorami Wielkim Czekcyńskim i Miały, a także wzdłuż zachodnich brzegów jezior Gwiazda i Miały. W kolejnym okresie następowało przede wszystkim zagęszczanie istniejącej zabudowy, zabudowywanie wolnych jeszcze działek, ale powstawały też nowe mniejsze skupiska, również w sąsiedztwie lasu i blisko jezior. W wyniku rozwoju drugich domów powstało zupełnie nowe sezonowe osiedle liczące ok. 180 domów. Znaczne powierzchnie terenu o niewielkiej przydatności rolniczej zmieniły swoje użytkowanie. Powstawaniu domów letniskowych towarzyszył wzrost powierzchni zalesionych, zarówno na działkach rekreacyjnych, jak i poza nimi. Poszczególne części osiedla mają zróżnicowaną morfologię: duże skupiska cechuje regularny układ przestrzenny z prostopadłymi ulicami i prostokątnymi działkami, jednak inne fragmenty osiedla, zwłaszcza położone nad jeziorami, mają bezplanowy układ z wąskimi, łamanymi, ślepyimi drogami i nieregularnymi kształtami działek.

Krzywogoniec to przykład istniejącej wsi, która przekształca się w wieś letniskową, tracąc swoją rolniczą funkcję i pierwotną morfologię. Przed pojawieniem się drugich domów siedlisko wsi w kształcie widlicy liczyło ok. 50 gospodarstw, a niemal całkowicie otoczony lasem rozłóg miał powierzchnię ok. 70 ha, ale stopniowo kurczył się pod wpływem zalesienia mało przydatnych rolniczo gruntów. Pierwsze osiedle domków letniskowych powstało w południowej części wsi w latach 70. Zostało założone przez bydgoskie zakłady chemiczne Zachem dla pracowników (pierwotnie działki były dzierżawione, po pewnym czasie użytkownicy wykupili je na własność). Jeszcze w latach 80. kolejne skupisko domów letniskowych powstało w północnej części wsi. W kolejnych dwóch dekadach poza zagęszczaniem zabudowy w istniejących osiedlach drugie domy zaczęły pojawiać się w innych częściach wsi, w wyniku parcelacji i sprzedaży działek przez kolejnych gospodarzy. Obecnie we wsi jest ok. 50 stałych mieszkań i dwa razy więcej drugich domów. W efekcie nastąpiło całkowite przekształcenie morfologii wsi. Poza historycznym siedliskiem skupionym wzdłuż dróg pojawiły się tu regularne osiedla letniskowe o prostopadłych ulicach i prostokątnych działkach, oraz, bardziej współcześnie, nieregularna, chaotyczna zabudowa letniskowa rozprzestrzeniająca się w rozłogu. Ograniczanie powierzchni rozłogu przez zalesianie i rozwój zabudowy letniskowej jest wyrazem zmiany funkcji wsi z rolniczej na letniskową.

Trzeci przykład to przypadek wsi, w której rozwój drugich domów nie przyniósł powstania nowej ani całkowitej zmiany istniejącej struktury osadniczej. Stara Rze-ka nad rzeką Wdą jest wyizolowaną, rozproszoną wsią położoną w otoczeniu lasu. Pierwsze domy letniskowe pojawiły się tu w latach 80., ich liczba rosła w kolej-nych dekadach, ale nie powstały tu skupione, regularne osiedla podobne do tych, które pojawiły się w pozostałych analizowanych miejscowościach. Obecnie we wsi, obok ok. 20 stałe zamieszkałych gospodarstw, jest ok. 30 drugich domów, z których co trzeci to adaptowane gospodarstwo rolne. Celowo wybudowane dru-gie domy powstają w nawiązaniu do istniejącej zabudowy – wzdłuż istniejących dróg, na dużych działkach. Mały stopień przekształcenia pierwotnej struktury osadniczej wynika więc z niewielkiej, odpowiedniej dla lokalnych warunków, ska-li zjawiska drugich domów, oraz dostosowania ich rozplanowania do istniejącego planu miejscowości.

Wpływ na fizjonomię osadnictwa

Pod względem technicznym zinwentaryzowane domy dzielą się na trzy kate-gorie. Najliczniejsza (71%) obejmuje nowe domy celowo wybudowane jako dru-gie domy. Druga grupa to domy prowizoryczne i półmobilne: stale umiejscowione przyczepy campingowe i różnego rodzaju konstrukcje niezwiązane trwale z grun-tem i dlatego formalnie nie uznawane za budynki (17%). Trzecia grupa to wcześ-niej istniejące budynki gospodarstw rolnych, zaadaptowane jako drugie domy. Do tej grupy należy 12% drugich domów, mniej niż jest gospodarstw adapto-wanych, bo w przypadku części z nich właściciele wybudowali nowe domy let-niskowe w miejscu wyburzonej wcześniejszej zabudowy gospodarstwa.

Grupa celowo wybudowanych drugich domów jest najliczniejsza i najbardziej zróżnicowana (ryc. 4 A, C, D, F). Obejmuje zarówno małe, parterowe, typowo letnie domki, jak i domy różniące się od całorocznych tylko sposobem użytkowa-nia. Na obszarze badawczym domy murowane przeważają nad drewnianymi (od-powiednio: 41% i 30%). Wśród domów drewnianych zdecydowaną większość stanowią domy małe, parterowe lub parterowe z poddaszem. Wśród domów mu-rowanych najwięcej jest większych domów jednopiętrowych. Wielkość, złożo-ność formy, a także użyte materiały budowlane decydują o dopasowaniu archi-tektury tych domów do wiejskiego krajobrazu. Choć większość z nich pod tymi względami nie wyróżnia się znacznie z istniejącej zabudowy, to coraz więcej nowo powstających drugich domów ze względu na duże rozmiary oraz złożoną formę architektoniczną nie pasuje do otoczenia. Budowane są one też często na dużych działkach, przez co są jeszcze bardziej eksponowane w krajobrazie.

Domy prowizoryczne i półmobilne to najczęściej przyczepy campingowe lub tzw. „domki holenderskie”, stale umiejscowione na działce, często powiększone o altanki (ryc. 4 B). Fizjonomicznie coraz mniej różnią się od małych domów. Jako że nie są formalnie budynkami i ich postawienie nie wymaga pozwolenia na budowę, bywają lokalizowane w miejscach o szczególnym znaczeniu krajobrazo-wym, nieprzeznaczonych pod zabudowę: na brzegach jezior lub na granicy lasu, przez co są często eksponowane, negatywnie wpływając na krajobraz.

Ryc. 4. Drugie domy w Borach Tucholskich. A – drugi dom celowo wybudowany, B – drugi dom półmobilny („domek holenderski” z altaną), C – przykład osiedla domów letniskowych, D – odizolowany drugi dom na granicy lasu, E – wyremontowany tradycyjny drewniany dom wiejski użytkowany jako drugi dom, F – drugi dom wybudowany w miejscu dawnego gospodarstwa, niedostosowany do otoczenia.

Źródło: fotografie własne.

Second homes in Bory Tucholskie. A – purpose-built second home, B – semi-mobile second home (extended static caravan), C – example of a second homes cluster, D – secluded second home on forest edge, E – renovated traditional wooden farmhouse used as second home, F – second home built on site of former farm, unsuited to the environment.

Source: own photos.

W przeciwieństwie do drugich domów celowo wybudowanych budynki dawnych gospodarstw rolnych adaptowane na ten cel mogą mieć pozytywne znaczenie dla zachowania krajobrazu kulturowego. W Borach Tucholskich tylko w części adaptowanych gospodarstw zachowane i użytkowane są oryginalne domy (ryc. 4 E), w pozostałych przypadkach w miejscach istniejących wcześniej gospodarstw wybudowano nowe obiekty (ryc. 4 F). Niemniej niekiedy stare drewniane zabudowania, sumiennie odremontowane i utrzymane w dobrym stanie, stanowią wartościowe świadectwo regionalnej architektury, która od połowy XX w. jest stopniowo zastępowana pozbawioną regionalnych cech zabudową murowaną. Wykorzystanie istniejącej zabudowy w charakterze drugich domów jest więc sposobem na zachowanie tradycyjnej wiejskiej architektury, w sytuacji gdy lokalni mieszkańcy nie są w stanie ponosić kosztów remontów i utrzymania starych, drewnianych zabudowań.

Poza formą architektoniczną samego domu wpływ na krajobraz wywiera też sposób zagospodarowania i użytkowania jego otoczenia, m.in. rodzaj ogrodzenia, sposób użytkowania ziemi na działce, pokrycie podjazdów. W przypadku wielu domów działki są zalesione, co można oceniać pozytywnie, zwłaszcza jeśli działki są położone w sąsiedztwie lasu. Tradycyjne dla obszarów wiejskich ogrody zdarzają się rzadko ze względu na stosunkowo krótkie okresy spędzane w drugim domu, za to coraz częstsze są duże trawniki obce tradycyjnemu krajobrazowi wiejskiemu. Coraz więcej domów, głównie tych o wysokim standardzie powstających na dużych działkach, jest wyposażonych w niedopasowane do otoczenia brukowane podjazdy, obszerne garaże i murowane ogrodzenia.

Podsumowanie

Wśród drugich domów na terenie Borów Tucholskich przeważają nowe obiekty celowo wybudowane, ich liczba szybko rośnie od początku lat 90., i to one mają największy wpływ na przekształcenia krajobrazu, stanowiąc jeden z najważniejszych nowych elementów zagospodarowania terenów wiejskich, zwłaszcza najatrakcyjniejszych przyrodniczo. Z rozwojem drugich domów wiążą się zmiany w użytkowaniu terenu, morfologii osadnictwa i jego fizjonomii. Ich rozprzestrzenianiu się często towarzyszy zalesianie gruntów rolnych, co wynika z faktu, że obiekty te powstają na ogół na terenach o niskiej przydatności rolnej. Rozwój drugich domów może prowadzić do powstania nowych osiedli na terenach wcześniej niezabudowanych, albo przekształcać w różnym stopniu morfologię istniejących wsi. Duże kolonie mają na ogół regularne układy przestrzenne, mniejsze skupiska częściej mają chaotyczne formy będące wynikiem podziałów działek indywidualnych właścicieli, ale obydwa rodzaje osiedli różnią się od tradycyjnych układów osadnictwa wiejskiego na tym terenie: małych skupionych ulicówek, widlic i wielodrożnic. Pod względem architektonicznym wśród drugich domów dominują niewielkie konstrukcje o prostych formach, zarówno murowane, jak i drewniane. Coraz więcej jest jednak agresywnie wyróżniających się w krajobrazie dużych obiektów o złożonych formach i sposobach zagospodarowania otoczenia obcych tradycyjnemu wiejskiemu krajobrazowi. Inne niepokojące tendencje to:

rosnąca liczba izolowanych domów na dużych działkach, a także wzrost liczby obiektów niewykończonych, opuszczonych w czasie budowy.

Zmiany krajobrazowe wynikające z rozprzestrzeniania się drugich domów można postrzegać jako element szerszych zmian urbanizacyjnych. Złożone formy architektoniczne, trawniki, mury i podjazdy, a także regularne układy ulic, lub przeciwnie – zabudowa chaotycznie rozprzestrzeniająca się w rozłogu wsi, są typowe dla obszarów podmiejskiej suburbanizacji (Bański i Wesołowska 2010). Jak stwierdzono w niniejszych badaniach, te wzorce przenikają też na peryferyjne atrakcyjne krajobrazowo obszary wiejskie. Zmierzający w tym kierunku rozwój prowadzi więc do uniformizacji krajobrazu, a więc utraty jego tożsamości, co trzeba ocenić negatywnie. W rozprzestrzenianiu się drugich domów można jednak również upatrywać szansy dla lepszego zachowania krajobrazu kulturowego, przez wykorzystanie na te cele opuszczanych gospodarstw rolnych. Choć na obszarze badawczym dawne gospodarstwa stanowią niewielki odsetek drugich domów, to można się spodziewać, że w wyniku zmian demograficznych ich podaż będzie rosła.

W najbliższych dekadach oczekiwany jest dalszy szybki wzrost liczby drugich domów w Polsce. Należy więc starać się ograniczać możliwe negatywne skutki tego wzrostu dla krajobrazu kulturowego obszarów wiejskich, przede wszystkim przez odpowiednią politykę planowania przestrzennego (miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego dla obszarów cennych krajobrazowo). Należy starać się, aby nowe domy powstawały w liczbie dostosowanej do skali istniejących osiedli, w miarę możliwości w ramach istniejącej struktury osadniczej i w nawiązaniu do istniejącej fizjonomii zabudowy.

Literatura

- Adamiak C., 2012, *Miejsce drugich domów w zagospodarowaniu obszarów wiejskich województwa kujawsko-pomorskiego*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 175–191.
- Bański J., Wesołowska M., 2010, *Transformations in housing construction in rural areas of Poland's Lublin region — Influence on the spatial settlement structure and landscape aesthetics*, Landscape and Urban Planning, 94, 2, s. 116–126.
- Coppock J.T. (red.), 1977, *Second Homes: Curse or Blessing*, Pergamon, Oxford.
- Czapiński J., 1998, *Jakość życia Polaków w czasie zmiany społecznej*, www.diagnoza.com, pobrano: 14.01.2013.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2013, *Diagnoza społeczna 2013*, Rada Monitoringu Społecznego, www.diagnoza.com, pobrano: 15.11.2013.
- Faracik R., 2006, *Turystyka w strefie podmiejskiej Krakowa*, IGiP UJ, Kraków.
- Hall C. M., Müller D. K., 2004, *Tourism, Mobility and Second Homes: Between Elite Landscape and Common Ground*, Channel View, Clevedon.
- Heffner K., Czarnecki A. (red.), 2011, *Drugie domy w rozwoju obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.

- Kowalczyk A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska "drugich domów"*, WGiSR UW, Warszawa.
- Krukowska R., Skowronek E., Krukowski M., 2005, *Wpływ użytkowania rekreacyjnego na przemiany krajobrazu gminy Włodawa w latach 1980–2005*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 27, s. 217–224.
- Krysiak S., 2010, *Transformacja krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego pod wpływem rozwoju funkcji turystycznych*, Problemy Ekologii Krajobrazu, 27, s. 231–237.
- Latocha A., 2012, *Changes in the rural landscape of the Polish Sudety Mountains in the post-war period*, Geographia Polonica, 85, 4, s. 13–21.
- Michalak J., 1981, *Indywidualne domy rekreacyjne*, IKŚ, Warszawa.
- Mika M., 2012, *Kierunki i cechy rozwoju drugich domów w polskich Karpatach w świetle stanu badań*, Czasopismo Geograficzne, 83, 1–2, s. 63–79.
- Müller D. K., 2002, *Second home ownership and sustainable development in Northern Sweden*, Tourism and Hospitality Research, 3, 4, s. 343–355.
- Myga-Piątek U., 2012, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, UŚ, Katowice.
- Nienartowicz A., Domin D.J., Kunz M., Przystalski A., 2010, *Rezerwat Biosfery Bory Tucholskie. Formularz nominacyjny*, LGD Sandry Brdy, Chojnice.
- Simonian H., 2012, *Swiss to limit building of second homes*, Financial Times, 11 marca.
- Śliwińska-Ładzińska W., 1981, *Urbanistyczne problemy domów wakacyjnych w Polsce*, PWN, Warszawa-Łódź.
- Wesołowska M., 2011, *Mieszkania niezamieszkane na obszarach peryferyjnych Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 175–187.

Summary

Second homes, including purpose-built second homes and farms converted into second homes, are increasingly present in naturally attractive rural areas of Poland. In this study the impact of second homes on the transformations of rural cultural landscape is analysed on the example of the Bory Tucholskie region. Based on historical cartographic sources and field research, the processes of transformation of morphology and physiognomy of rural settlements resulting from the expansion of second homes are analysed and evaluated. New purpose-built second homes prove to be one of the most common new features of rural landscape in the study area. The development of second homes is accompanied by changes in land use, settlement morphology and physiognomy. It may lead to the emergence of new settlements in previously undeveloped areas, or transform the morphology of existing settlements. In terms of architecture, small and simple second homes dominate in the study area, yet there is a growing number of big houses with complex architectonical forms and uses of surrounding plots alien to the traditional rural landscape. Contrary to the purpose-built second homes,

converted farms may have positive effects on the landscape as they help to preserve the original rural architecture. In Bory Tucholskie some of those, meticulously renovated and maintained in good conditions, form valuable remainders of regional wooden architecture that since mid-20th century has been gradually replaced by standard brick houses devoid of regional character. The most important means to reduce negative landscape impacts of second homes development is spatial planning policy. Local zoning plans for highly attractive areas should be established to fit new second homes into the existing settlement structure in harmony with the existing settlement physiognomy.

Projekt został sfinansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/03/N/HS4/03855.

Stanisław KRYSIAK

Uniwersytet Łódzki

Katedra Geografii Fizycznej

90-139 Łódź, ul. Narutowicza 88

krysiak@uni.lodz.pl

Rola odłogów i terenów rekreacyjnych we współczesnych przemianach krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego¹

The role of fallows and recreation areas in the contemporary transformation of rural landscapes in the Łódź region

Zarys treści: W pracy zwrócono uwagę na współczesne przemiany krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego objętych zjawiskiem odłogowania oraz rozwojem różnorodnych form osadnictwa rekreacyjnego. W nawiązaniu do warunków siedliskowych przedstawiono obszary częstego występowania odłogów. Z perspektywy ekologiczno-krajobrazowej odniesiono się do fizjonomicznych i funkcjonalnych aspektów zarastania odłogujących terenów, wskazując na pozytywne następstwa wynikające z obecności obszarów spontanicznego rozwoju zbiorowisk roślinnych. Tereny porolne w wielu przypadkach stają się obszarami recepcyjnymi turystyki, a w szczególności miejscami intensywnego rozwoju osadnictwa rekreacyjnego, reprezentowanego przez „drugie domy” oraz działki letniskowe z trwałymi lub mobilnymi obiektami noclegowymi. W końcowej części artykułu przedstawiono liczne przykłady współwystępowania odłogów i terenów rekreacyjnych, jako potwierdzenie przemian funkcjonalnych na obszarach wiejskich regionu łódzkiego.

Słowa kluczowe: odłogi, sukcesja wtórna, osadnictwo turystyczne, fizjonomia krajobrazu.

Wprowadzenie

Współczesny krajobraz wiejski w regionie łódzkim, podobnie jak i w pozostałych częściach kraju, był miejscem intensywnych przemian strukturalnych i funkcjonalnych, dla których impulsami były transformacja ustrojowa z lat 1989–2000 oraz akcesja Polski do struktur Unii Europejskiej. Z przyczyn społecznych i ekonomicznych na terenach o niekorzystnych warunkach gospodarowania pojawiły się znaczne powierzchnie odłogów. Niegdyś otwarte przestrzenie pól uprawnych, łąk i pastwisk w różnym czasie wyłączano z użytkowania, dzięki czemu możemy obecnie obserwować występujące obok siebie pasy lub płaty gruntów reprezentujących różny stopień zaawansowania wtórnej sukcesji roślinnej. W nawiąza-

¹ W artykule wykorzystano materiały uzyskane w trakcie realizacji projektu badawczego 1760/P01/2011/40 realizowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki w Krakowie.

niu do troficzności, uwilgotnienia siedlisk, charakteru sąsiedztwa i sposobu pierwotnego użytkowania wykształciły się mozaikowe układy odłogów o znacznym zróżnicowaniu fizjonomicznym. Niejednokrotnie tworzą one krajobrazy o dużej atrakcyjności wizualnej (Krysiak 2012).

Wśród współczesnych przemian obszarów wiejskich zauważalne jest postępujące ograniczanie, a w pojedynczych przypadkach prawie całkowity zanik tradycyjnych funkcji rolniczych związanych z produkcją roślinną i zwierzęcą. Jednocześnie wzrosło zainteresowanie społeczeństwa terenami wiejskimi jako przestrzenią rekreacyjną, czego wyrazem stały się różnorodne formy skupionego lub rozproszonego osadnictwa letniskowego, licznie spotykanego w regionie łódzkim. W zjawisku tym, zdaniem M. Drzewieckiego (1992), wyraża się społeczne zapotrzebowanie na wypoczynek w środowisku o przewadze form przyrodniczych, będące konsekwencją rozwoju urbanizacji, technicyzacji życia, „oderwania się” od przyrody, dehumanizacji otoczenia. Jak zauważa S. Liszewski (1987, 1991) powyższa sytuacja jest również następstwem przemian społecznych związanych z większą ilością czasu wolnego, wzrostem możliwości materialnych społeczeństwa, a przede wszystkim z potrzebami rekreacyjnymi i wypoczynkowymi człowieka, szczególnie silnie artykułowanymi w środowiskach wielkomiejskich. Rozwój osadnictwa letniskowego sprawił, że przemiany osadnicze z nim związane zaczęto określać mianem kolonizacji turystycznej (Wojciechowska 1998). Na obszarze strefy podmiejskiej Łodzi przyjmowała ona często formę urbanizacji turystycznej, związanej z przenoszeniem się na stałe mieszkańców miasta na uprzednio skolonizowane turystycznie obszary wiejskie (Liszewski 1987). Rejestracja współczesnych przemian użytkowania ziemi na obszarze Polski środkowej, prowadzona przez autora od lat 90. ubiegłego wieku, wskazuje na znaczącą rolę osadnictwa rekreacyjnego w przekształceniach fizjonomicznych, strukturalnych i funkcjonalnych krajobrazów wiejskich (Krysiak 1999, 2006a, 2006b, 2006c, 2008a, 2008b). Zabudowa letniskowa, zarówno w formie ośrodków wypoczynkowych, działek letniskowych, jak i tzw. drugich domów, wykazuje szereg prawidłowości lokalizacyjnych, nawiązujących do przestrzennego zróżnicowania warunków siedliskowych. Powyższe zagadnienie zostanie przedstawione w dalszej części artykułu.

Połączenie zagadnień dotyczących zjawiska odłogowania gruntów porolnych z występowaniem osadnictwa turystycznego nie jest przypadkowe. Tereny wiejskie zdominowane przez funkcje rekreacyjne są miejscami zamierania tradycyjnych form użytkowania rolniczego. Są zatem obszarami powszechnego występowania odłogów. Odłogi w otoczeniu drugich domów, działek letniskowych, ośrodków wczasowych to prawidłowość obserwowana w całym regionie łódzkim, zarówno w strefie podmiejskiej Łodzi, jak i w peryferyjnych częściach województwa.

Odłogi w regionie łódzkim – aspekty przestrzenne i fizjonomiczne

Obserwacje terenowe autora z różnych części regionu łódzkiego pozwalają wyrazić szereg opinii dotyczących przestrzennych aspektów występowania odłogów.

W strefie podmiejskiej Łodzi, jak również w peryferyjnych częściach miasta odłogowanie jest zjawiskiem powszechnym, spotykanym nie tylko na glebach słabych, lecz również na glebach średniej jakości. Należy przypuszczać, że w przyszłości wiele z tych powierzchni przekształci się w tereny zabudowane lub zostanie zajętych przez infrastrukturę komunikacyjną. Zatem okres braku użytkowania rolniczego będzie jedynie etapem przejściowym do zasadniczej zmiany charakteru użytkowania.

Na terenach rolniczych poza strefami podmiejskimi występowanie odłogów w dużym stopniu nawiązuje do potencjału zasobowo-użytkowego, a w szczególności do zasobności troficznej siedlisk. Odłogowanie gruntów praktycznie nie występuje na obszarach o dużej przydatności rolniczej, gdzie obserwuje się wzrost intensywności użytkowania rolniczego, scalanie pól i postępujące upraszczanie struktury krajobrazowej. Takimi terenami są przede wszystkim wysoczyzny z glebami wytworzonymi z warciańskich lub odrzańskich glin zwałowych, z pyłowych pokryw peryglacialnych na glinach lub piaskach gliniastych, grunty ukształtowane na osadach zbiorników zastoiskowych lub zwietrzelinach skał węglanowych. Sprzyjające użytkowaniu rolniczemu warunki obejmują m.in. znaczną część Równiny Kutnowskiej, Równiny Łowicko-Błońskiej, Równiny Piotrkowskiej, Kotliny Sieradzkiej, Wysoczyzny Łaskiej, Wyżyny Wieluńskiej i Wzgórz Radomszczańskich. Bardzo często na obszarach gwarantujących dużą efektywność gospodarowania całkowicie wyrugowano z krajobrazu lasy, refugia i zadrzewienia śródpolne, przeprowadzono drenaż melioracyjny, co łącznie przyczyniło się do przyspieszenia tempa małego obiegu wody. Intensywne wykorzystanie potencjału siedliskowego w produkcji roślinnej doprowadziło w efekcie do огоłocenia krajobrazu z ważnych elementów osnowy ekologicznej, a tym samym do osłabienia jego potencjału samoregulacyjno-odpornościowego.

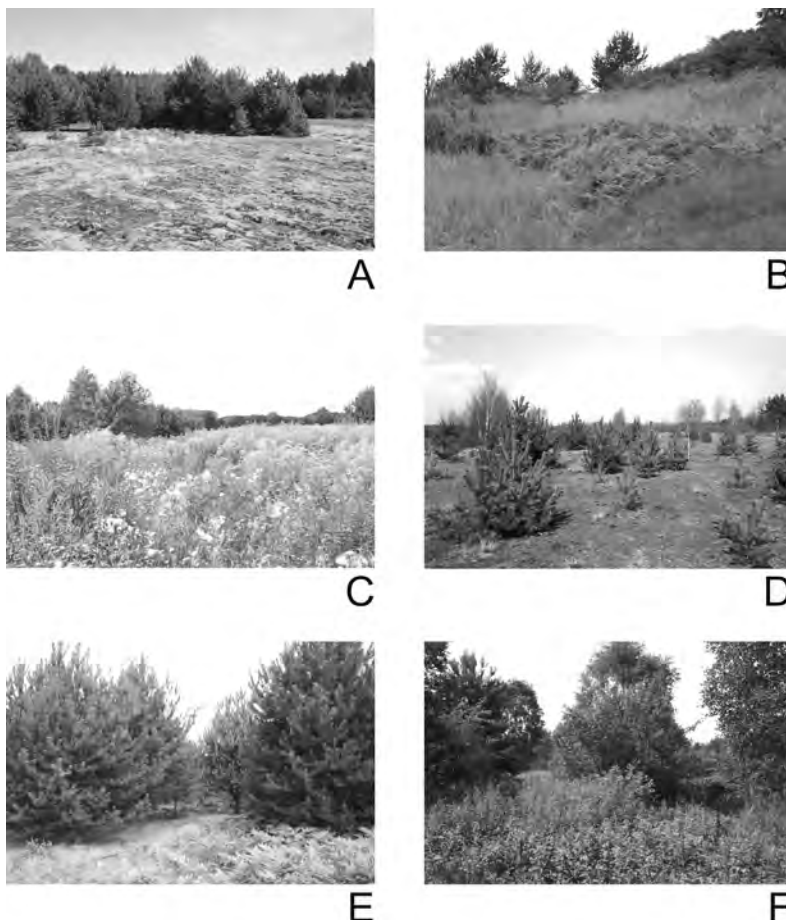
Terenami, na których najsilniej w regionie łódzkim zaznaczyło się zjawisko odłogowania, są miejsca o średniej i słabej przydatności rolniczej gleb. Najczęściej są to krajobrazy: wysoczyzn lodowcowych zbudowane z piasków i żwirów, wodnolodowcowych poziomów akumulacyjno-erozyjnych i równin sandrowych, nadzalewowych teras akumulacyjnych w dolinach rzecznych, a także ostańcowych wzgórz zbudowanych ze skał krzemianowych. Opadowo-retencyjny reżim wodny tych krajobrazów nie zapewnia roślinom uprawnym stabilnego zaopatrzenia w wodę, co w połączeniu z niewielkim trofizmem gleb nie sprzyja efektywnej produkcji rolnej. Niesprzyjające użytkowaniu rolniczemu warunki obejmują m.in. Kotlinę Szczercowską, Dolinę Sulejowską, fragmenty Wzniesień Łódzkich, Wysoczyzny Łaskiej, Wysoczyzny Bełchatowskiej, Wzgórz Opoczyńskich i Pasma Przedborsko-Małogoskiego. Ze względów ekonomicznych i społecznych od wielu lat na terenach tych obserwuje się odchodzenie od użytkowania rolniczego, co potwierdzają liczne zalesione pasy zajęte przez młodniki i drągowiny, a także występujące wśród pól pasy odłogów, reprezentujące różny stopień zaawansowania sukcesji wtórnej.

Odłogi na siedliskach najuboższych, związanych z występowaniem piasków eolicznych wydm i pokryw tarczowych, spotyka się rzadko. Znikomy potencjał produktywności biotycznej sprawił, że już wcześniej krajobrazy wydmore zdomi-

nowane były przez użytkowanie leśne. Niewielkie fragmenty wspomnianych siedlisk, które dawniej użytkowano rolniczo, obecnie są zazwyczaj odłogami reprezentującymi znaczny stopień zaawansowania wtórnej sukcesji roślinnej. Przydatność gospodarcza piasków eolicznych sprawia, że w krajobrazach wydmywych spotykamy liczne wyrobiska poeksploatacyjne, a także czynne piaskownie. Eksploatacyjne przekształcenia rzeźby krajobrazów wydmywych szczególnie zauważalne są na terenie Wysoczyzny Łaskiej i Kotliny Szczercowskiej. Charakter tych procesów ilustruje zniszczona wydma w okolicach Rokitnicy w dorzeczu Grabi. Tereny poeksploatacyjne stały się tu miejscem wykorzystywanym przez wszelkiego typu pojazdy terenowe (quady, motocykle, samochody), co w praktyce uniemożliwia sukcesję pionierską roślinności napiaskowej.

Cechy wilgotnościowe siedliska uwarunkowane położeniem oraz właściwościami litologiczno-petrograficznymi skały macierzystej, pierwotny charakter użytkowania, a także najbliższe sąsiedztwo rzutują na zróżnicowanie fizjonomiczne odłogów (rzc.1).

Na najszybszych glebach piaskowych o znikomej zawartości próchnicy, gdzie niejednokrotnie na powierzchni widnieją piaszczyste „łysiny” spotkać można odłogi mszysto-porostowe (rzc. 1A). Powierzchnie o takim charakterze stają się z czasem miejscem wkraczania inicjalnych muraw napiaskowych ze szczotliwą siwą i jastrzębcem kosmaczkiem. Niewielka wytrzymałość mechaniczna luźnych piasków powoduje, że są to ekosystemy bardzo podatne na degradację. W korzystniejszych warunkach troficznych na południowych, wyżynnych krańcach regionu łódzkiego odłogi przybierają niekiedy postać muraw kserotermicznych, odznaczających się dużym bogactwem gatunkowym i atrakcyjną fizjonomią. Wyjątkowe walory krajobrazowe posiada rezerwat stepowy „Murawy Dobromierskie” (rzc. 1B), położony na stokach Pasma Przedborsko-Małoskiego, którego murawy kserotermiczne należą do jednych z najpiękniejszych w Polsce. W strefie podmiejskiej oraz na peryferiach Łodzi, a także na gruntach, gdzie w składzie granulometrycznym pojawia się choćby niewielka zawartość frakcji pyłowej, spotyka się odłogi porośnięte wieloletnimi bylinami, wśród których dominuje nawłóć późna i nawłóć kanadyjska (zwana potocznie mimozą) (rzc. 1C). Z jednej strony te pospolite i inwazyjne rośliny, stwarzają zagrożenie dla wypieranych gatunków rodzimych, z drugiej zaś ich żółte kwiatostany są ozdobą odłogów w okresie lata i wczesnej jesieni. Na niezbyt zasobnych gruntach zbudowanych z piasków eolicznych, piasków i żwirów rzecznych teras nadzalewowych oraz równinach wodnolodowcowych, w sąsiedztwie kompleksów borowych odłogi kolonizowane są przez lekkonasienną sosnę zwyczajną. W pierwszych latach tej kolonizacji powstaje malowniczy otwarty krajobraz, w którym mszysto-murawową powierzchnię porasta chaotycznie rozmieszczony samosiew sosnowy (rzc. 1D). W miarę wzrostu tych drzew ich korony przyjmują charakterystyczne rozłożyste kształty, świadczące o korzystnych warunkach świetlnych – odłóg stopniowo zaczyna upodabniać się do lasu (rzc. 1E). Na siedliskach zasobnych pod względem troficznym, zamiast gatunków borowych, powierzchnia odłogu kolonizowana jest przez drzewa i krzewy liściaste (rzc.1F)

Ryc. 1. Przykłady odłogów o różnej fizjonomii i atrakcyjności wizualnej: A – Piskorzeniec, B – Dobromierz, C – Sulejów, D – Łęg Ręczyński, E – Celestynów, F – Wola Życińska (objaśnienia w tekście) (fot. S. Krysiak).

Examples of fallows with diverse physiognomy and visual attractiveness. A – Piskorzeniec, B – Dobromierz, C – Sulejów, D – Łęg Ręczyński, E – Celestynów, F – Wola Życińska (explanation in the text) (photo S. Krysiak).

Przyrodnicze tło występowania i zróżnicowanie form osadnictwa letniskowego

Badania terenowe autora w zakresie przemian użytkowania terenów wiejskich regionu łódzkiego pozwalają na sformułowanie tezy, że podobnie jak w przypadku odłogów, również i na obszarach rozwoju funkcji rekreacyjnych zauważyć można przestrzenny związek pomiędzy występowaniem osadnictwa letniskowego a potencjałem krajobrazowym siedlisk.

Obszary charakteryzujące się wysokim potencjałem produktywności biotycznej, wspomniane w poprzednim rozdziale, są terenami intensywnego użytkowania rolniczego. Ich przyrodnicze predyspozycje do prowadzenia działalności rolniczej sprawiają, że na ogół są one wolne od zabudowy letniskowej (Krysiak 1998, 1999, 2006a). Dominacja gruntów ornych, duże pola o uproszczonej strukturze upraw, znikomy udział lasów i zadrzewień śródpolnych, na ogół równinny charakter rzeźby sprawiają, że są to zazwyczaj krajobrazy o monotonnej fizjonomii, niewielkich walorach estetycznych i znikomej atrakcyjności turystycznej. Dodatkowo współwystępujący z intensywną produkcją roślinną przemysłowy chów trzody chlewnej jest niejednokrotnie przyczyną znacznej uciążliwości zapachowej. Sporadyczne pojawianie się zabudowy rekreacyjnej na takich siedliskach wynika również z ograniczeń natury prawnej. Ustawa o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz.U.95.16.78 z dnia 22 lutego 1995 r.) ogranicza możliwość wykorzystania wartościowych gruntów rolnych na cele nierolnicze. W regionie łódzkim wśród nielicznych przykładów miejscowości, w których osiedla letniskowe są częściowo lub całkowicie położone na podłożu wykształconym z glin zwałowych, wymienić m.in. należy: Brudnów, Antoniew, Wolę Czarnyską, Krzywiec, Przyrownicę, Prusinowice – położone w zachodniej części strefy podmiejskiej Łodzi, Brodnię, KOLONIĘ Brodnię oraz Zagórki, znajdujące się na wysoczyźnie sąsiadującej ze Zbiornikiem Jeziersko, a także Smardzewice nad Zbiornikiem Sulejowskim, gdzie pokrywa glebowa ukształtowała się na podłożu skał węglanowych kredy górnej (ryc. 2).

Użytkowanie rekreacyjne, podobnie jak zjawisko odłogowania, szczególnie zaznaczyło swą obecność na obszarach o niewielkiej produktywności biotycznej. W wielu przypadkach zaniechanie użytkowania rolniczego sprzyjało wkraczaniu zabudowy letniskowej. W regionie łódzkim do obszarów recepcyjnych turystyki należą przede wszystkim piaszczyste i żwirowe równiny wodnolodowcowe i lodowcowe, tereny występowania piaszków eolicznych wydmy i pokryw tarczowych, a także dna dolin rzecznych wraz z towarzyszącymi równinami teras nadzalewowych. Znikomą przydatność rolniczą tych terenów w pewnej mierze rekompensuje ich potencjał percepcyjno-behawioralny. Wyraża się on najczęściej w urozmaiconej rzeźbie, dużej lesistości, obecności odłogów w różnych stadiach sukcesji, w mozaikowej kompozycji użytkowania ziemi, niekiedy obecności wód powierzchniowych, rzutujących na atrakcyjność wizualną krajobrazu.

Konfrontacja warunków geologicznych z występowaniem skupisk osadnictwa letniskowego potwierdza dużą przydatność równin wodnolodowcowych, będących najczęstszymi miejscami lokalizacji zabudowy rekreacyjnej. Przykładami miejscowości, w których osadnictwo rekreacyjne spotkamy na terenach zbudowanych z piaszczysto-żwirowych utworów wodnolodowcowych, są m.in.: Łask-Kolumna, Grotniki, Sokolniki-Las, Wiśniowa Góra, Hipolitów, Kębliny, Wilamów, Przatów, Elodia, Ludowinka, Pelagia, Chorzyszów, Dobków, Wodzierady, Leśnica, Włodzimierz, Józefów, Magdalenów, Nowy Świat, Kwiatkowice, Wrząca, Jerwonice, Zofiówka, Mauryców, Charbice Dolne, Madaje Nowe, Kontrewers, Tkaczewska Góra, Orzechów, Kazimierz, Zagrodniki, Stanisławów, Beldów, Żabiczki, Babice, Huta Bardzyńska, Sobień, Dąbrówka Woźnicka, Krasnolany, Panaszew,

[illegible]

Examples of villages with the significant share of the recreational settlement: 1 – on areas of glacial tills and carbonate rocks occurrence, 2 – on areas of sand and glacioluvial gravel occurrence, 3 – on areas of aeolian sand dunes and shield covers occurrence, 4 – on areas of sand and gravel floodplain terrace occurrence

SOW_35.indb 81

Niewielki udział wód powierzchniowych w regionie łódzkim sprawia, że szczególnym zainteresowaniem turystów i rekreantów cieszą się doliny rzeczne oraz strefy otaczające zbiorniki retencyjne. Obiekty zabudowy rekreacyjnej najczęściej są lokalizowane nieopodal krawędzi terasy nadzalewowej z terasą zalewową, co jednocześnie gwarantuje suchość siedlisk, jak i bliskość do koryta rzecznego. Zabudowa rekreacyjna na piaszczysto-żwirowych terasach nadzalewowych występuje m.in. w dolinie Warty (Załęcze Wielkie, Kępowizna, Załęcze Małe, Troniny, Kamion, Toporów, Przywóz, Krzeczów, Kochlew, Drobnice, Siemiechów, Majaczewice, Strumiany, Antonin, Chojne, Rembieszów, Pstrokonie, Bobrowniki, Chojne, Ruda, Łyszkowice, Księżę Młyny, Glinno, Brzeg, Jadwichna, Wylazłów, Popów, Leśnik, Siedlątków), w dolinie Neru (Behcice, Florentynów), w dolinie Grabi (Barycz, Kolonia Ldzań, Morgi, Jamborek, Zimna Woda), w dolinie Moszczenicy (Kębliny, Moszczenica, Swędówek), w dolinie Łuciąży (Kuznica Żerechowska, Cieszanowice, Włodzimierzów, Polanka), w dolinie Pilicy (Chałupki, Taras, Łęg Ręczyński, Placówki, Przewóz, Ostrów, Biała, Zygmuntów, Zarzęcin, Bronisławów, Spała, Teofilów, Cieblowice Małe) (ryc. 2).

Zagospodarowanie turystyczne na terenach porolnych oraz w lasach prywatnych, odznacza się różnorodną fizjonomią (ryc. 3) i intensywnością użytkowania rekreacyjnego. Wśród najprostszych form wymienić należy działki letniskowe, nieposiadające stałych pomieszczeń noclegowych. W skrajnym przypadku są to jedynie płoty wyznaczające granice terenu prywatnego lub elementy wyposażenia rekreacyjnego w postaci kamiennych grillów, piaskownic, drabinek i huśtawek dla dzieci, altanek o ażurowych ścianach (ryc. 3A).

Szczególnym „bogactwem” architektonicznym odznaczają się pomieszczenia noclegowe, począwszy od blaszanych nadbudówek zdemontowanych z samochodów ciężarowych (ryc. 3B), przez kontenery, barakowozy, wagony kolejowe, tramwaje, kioski „Ruchu”, obudowane wiatami przyczepy turystyczne (ryc. 3C), różnorodne pod względem kształtu domki kempingowe (ryc. 3D), po drewniane chaty w stylu „góralskim”. Istotną rolę w transformacji współczesnych krajobrazów wiejskich regionu łódzkiego odgrywają „drugie domy” (ryc. 3E), szczególnie licznie występujące w strefie podmiejskiej Łodzi. Ich obecność sprawia, że coraz częściej funkcje turystyczne miejscowości przekształcają się w funkcję mieszkaniową. Powyższe przekształcenia zostały udokumentowane przez M. Makowską-Iskierkę (2004) w miejscowości Sokolniki-Las, gdzie obserwuje się wzrost liczby domów całorocznych. Znikającą formą osadnictwa rekreacyjnego są ośrodki wczasowe (ryc. 3F), które w przeszłości były miejscem zbiorowego wypoczynku urlopowego pracowników i ich rodzin. Część z tych obiektów uległa likwidacji, część podlegała różnym formom przekształceń własnościowych. Miejscami intensywnego użytkowania rekreacyjnego są także pracownicze ogródki działkowe, które najpierw powstawały w granicach miast, a dopiero później były lokalizowane w strefie podmiejskiej Łodzi. Wymieniając formy współczesnego osadnictwa letniskowego, należy również uwzględnić dawne zabudowania typu zagrodowego, adaptowane przez nowych właścicieli do pełnienia funkcji rekreacyjnych.

A

B

C

D

E

F

Ryc. 3. Przykłady różnych form osadnictwa rekreacyjnego w regionie łódzkim: A – Mauryców, B – Krzeczów, C – Kamion, D – Kania Góra, E – Florentynów, F – Kamion (objaśnienia w tekście) (fot. S. Krysiak).

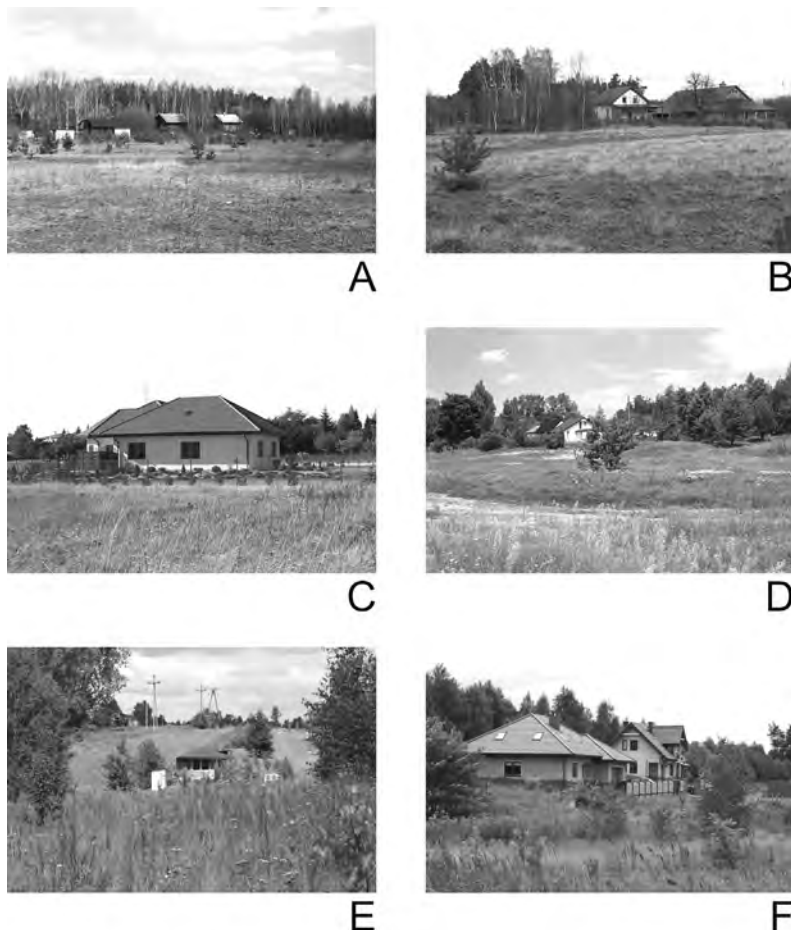
Examples of various forms of recreational settlement in the Łódź region: A – Mauryców, B – Krzeczów, C – Kamion, D – Kania Góra, E – Florentynów, F – Kamion (explanation in the text) (photo S. Krysiak).

Odłogi i ich współwystępowanie z terenami osadnictwa rekreacyjnego

Procesy rezygnacji z użytkowania rolniczego na mało urodzajnych gruntach, prowadzące do zastępowania funkcji produkcyjnych wsi przez funkcje rekreacyjne, znajdują odzwierciedlenie w fizjonomii krajobrazów wiejskich. W wielu

wsiach, gdzie zaszły takie przekształcenia typową sytuacją jest współwystępowanie odlogów z obiektami osadnictwa rekreacyjnego, co ilustrują przykłady pochodzące z różnych części regionu łódzkiego (ryc. 4A–F).

Ryc. 4. Przykłady miejsc współwystępowania odlogów z terenami rekreacyjnymi: A – Łęg Ręczyński, B – Placówki, C – Dziepółć, D – Sulejów, E i F – Smardzewice (fot. S. Krysiak).

Examples of coexistence of fallows with recreation areas: A – Łęg Ręczyński, B – Placówki, C – Dziepółć, D – Sulejów, E and F – Smardzewice (photo S. Krysiak).

Różnorodność fizjonomiczna odlogów, współwystępowanie pasów zarastających gruntów, reprezentujących różny stopień zaawansowania wtórnej sukcesji roślinnej, przyczynia się do wzrostu stopnia różnorodności krajobrazu. Warto jednak podkreślić, że postępujące zarastanie będzie utrudniało możliwość swobodnego przemieszczania po wielu powierzchniach. Problem ten dotyczy już wielu

odcinków den dolinnych w sąsiedztwie wsi letniskowych. Zaniechanie koszenia i wypasu na terasach zalewowych w związku z zanikiem użytkowania rolniczego, spowodowało ich dynamiczne zarastanie roślinnością typu łąkowego. W konsekwencji utrudniony bywa dostęp do koryta rzecznego, jak również ograniczone są możliwości rekreacyjnego wykorzystania strefy brzegowej. W przypadku suchych siedlisk piaszczystych na terasach nadzalewowych, równinach sandrowych, powierzchniach akumulacji eolicznej, proces zarastania jest powolniejszy. Większość odłogów w takich położeniach, nawet tych o zaawansowanej sukcesji, jest jeszcze dostępna do pieszej penetracji.

Wnioski

W ostatnich dziesięcioleciach w krajobrazach wiejskich regionu łódzkiego dokonały się widoczne zmiany w użytkowaniu ziemi, których wyrazem, w wymiarze przestrzennym i fizjonomicznym, są między innymi znaczne powierzchnie odłogujących gruntów oraz różnorodne formy skupionego lub rozproszonego osadnictwa letniskowego.

W strefie podmiejskiej Łodzi, a także w jej peryferyjnych fragmentach, konsekwencją przemian funkcjonalnych tych obszarów jest postępujący zanik użytkowania rolniczego. Przekształcenia te są widoczne nie tylko na glebach słabych, lecz również na średnich i dobrych. Odłogowanie w tym przypadku często jest etapem przejściowym przed zasadniczą zmianą charakteru użytkowania tych powierzchni.

Na terenach położonych na zewnątrz od strefy podmiejskiej Łodzi przemiany w użytkowaniu krajobrazów wiejskich w głównej mierze nawiązują do potencjału siedliskowego. Na siedliskach zasobnych zaznacza się upraszczanie struktury krajobrazowej, wyrażające się scalaniem gruntów, ujednolicaniem upraw wzdłuż pasmowych układów pól, rugowaniem miedz i zadrzewień śródpolnych. Na obszarach o średniej i słabej troficzności gleb, związanych z występowaniem przepuszczalnych utworów lodowcowych, wodnolodowcowych, rzecznych i eolicznych, postępujące porzucanie użytkowania rolniczego przyczyniło się do powstania pasów odłogów reprezentujących różny stopień zaawansowania wtórnej sukcesji roślinnej. Dzięki odłogującym terenom na takich powierzchniach wzrósł stopień mozaikowości i naturalności krajobrazu.

Odłogujące tereny reprezentują znaczne zróżnicowanie fizjonomiczne, wynikające z troficznych i wilgotnościowych właściwości siedlisk, charakteru sąsiedztwa, pierwotnego użytkowania oraz czasu, jaki upłynął od zaniechania użytkowania rolniczego. Różnorodność odłogów, poczynawszy od jałowych pokryw mśzysto-porostowych, przez inicjalne stadia muraw napiaskowych, murawy kserotermiczne, termofilne zarośla, samosiewy brzozy, obszary porośnięte wieloletnimi bylinami, po lasy z sukcesji wtórnej, niejednokrotnie tworzy krajobrazy o dużej atrakcyjności wizualnej.

Tereny równin wodnolodowcowych, obszary wydumowe, terasy nadzalewowe dolin są obecnie typowymi miejscami recepcyjnymi osadnictwa letniskowego

w regionie łódzkim. Osadnictwo to reprezentują działki letniskowe, drugie domy, pracownice ogrody działkowe, ośrodki wczasowe, zaadaptowane do rekreacji obiekty zabudowań gospodarczych.

Powszechnie obserwowaną prawidłowością jest występowanie odłogów w otoczeniu terenów osadnictwa letniskowego, zlokalizowanego na terenach porolnych. Odłogi bardzo często w sposób nierozzerwalny wpisują się w krajobraz terenów rekreacyjnych, stanowiąc ważny element ich walorów użytkowych.

Literatura

- Drzewiecki M., 1992, *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Krysiak S., 1998, *Wpływ potencjału siedliskowego litohydrotopów na formy użytkowania ziemi w środkowej części dorzecza Pilicy*, *Acta Geographica Lodziensia*, 74, Łódź, s. 123–137.
- Krysiak S., 1999, *Typy geokompleksów i kierunki ich użytkowania w środkowej części dorzecza Pilicy*, *Acta Geographica Lodziensia*, 75, Łódź.
- Krysiak S., 2006a, *Współczesne przemiany użytkowania ziemi w Polsce Środkowej*, [w:] *Długookresowe przemiany krajobrazu Polski w wyniku zmian klimatu i użytkowania ziemi*, Poznań, s. 49–63.
- Krysiak S., 2006b, *Wpływ użytkowania rekreacyjnego na zmiany fizjonomii krajobrazów dolinnych w świetle przykładów z dorzecza Warty, Pilicy i Grabi*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, Lublin, s. 277–281.
- Krysiak S., 2006c, *Współczesne tendencje zmian w użytkowaniu ziemi nadpilicznych krajobrazów rolniczych na tle potencjału siedliskowego geokompleksów*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 15, Słupsk, s. 228–241.
- Krysiak S., 2008a, *Contemporary land-use changes in Central Poland*, *Papers on Global Change IGBP*, 15, s. 89–103.
- Krysiak S., 2008b, *Ekologiczne aspekty przemian użytkowania ziemi w wybranych typach krajobrazów naturalnych Polski Środkowej*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 21, Lublin, s. 299–310.
- Krysiak S., 2012, *Odłogi jako element potencjału rekreacyjnego w strefie nadpilicznych parków krajobrazowych*, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 34, Biała Podlaska-Warszawa, s. 141–148.
- Liszewski S., 1987, *Geneza i rozwój osadnictwa wypoczynkowego w otoczeniu Łodzi*, *Acta Universitatis Lodziensis, Turyzm*, 3, s. 33–54.
- Liszewski S., 1991, *Przemiany przestrzeni wiejskiej w Polsce w ostatnim czterdziestoleciu. Przyczyny – skutki – formy*, *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica*, 14, s. 7–19.
- Makowska-Iskierka M., 2004, *Przemiany morfologii osiedla wypoczynkowego na przykładzie Miasta-Ogrodu Sokolniki*, *Turyzm*, 14, 1, s. 5–19.
- Wojciechowska J., 1998, *Kolonizacja turystyczna terenów nadpilicznych*, *Szlakami Nauki*, 26, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź.

Summary

The research emphasizes contemporary transformation of rural landscapes in the Łódź region, which are covered by the phenomenon of fallows and the development of various forms of recreational settlement. With reference to the habitat areas, the author presents areas of frequent fallows occurrence. From the ecological-landscape perspective, reference is made to the physiognomic and functional aspects of fallows overgrowth, pointing at the positive consequences resulting from the presence of areas of spontaneous development of plant gathering. In many cases, post-agricultural areas have become receptive space for tourism, especially in places of intensive development of recreational settlement, represented by “second homes” and the plot homes with permanent or mobile places to lodge in. In the final part of the research several examples of coexistence of fallows and recreational areas are presented as a confirmation of the functional changes in the rural areas in the Łódź region.

Daniela SZYMAŃSKA, Jadwiga BIEGAŃSKA

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego

87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

dani@umk.pl, jadwigab@umk.pl

Charakterystyka obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności¹

Characteristics of rural areas in Poland in the context of population ageing

Abstrakt: Celem opracowania jest analiza i ocena obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności w latach 1999–2001 i 2009–2011. W opracowaniu uwzględniono 2173 gminy (tj. wszystkie gminy wiejskie i wszystkie części wiejskie z gmin miejsko-wiejskich). Badając zjawisko, posłużono się takimi wskaźnikami, jak: współczynnik starości demograficznej, indeks starości demograficznej i wskaźnik starzenia demograficznego. W świetle badań stwierdzono, że poziom starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce jest bardzo zróżnicowany. Generalnie z tego punktu widzenia można wydzielić trzy kategorie obszarów: obszary wiejskie, na których proces starzenia się pogłębia (dotyczy to zwłaszcza obszarów wiejskich Polski wschodniej i centralnej); obszary wiejskie, na których następuje wyhamowanie starzenia (obszary wiejskie w Polsce południowo-wschodniej i południowo-zachodniej, a także częściowo centralnej) oraz obszary wiejskie, na których zachodzi odmładzanie struktur wieku (obszary wiejskie w Polsce północnej i strefy podmiejskie dużych miast). W celu wychwycenia różnic i podobieństw obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się dokonano ich klasyfikacji w oparciu o metodę bonitacji punktowej.

Słowa kluczowe: starzenie się ludności w Polsce, obszary wiejskie, strefy podmiejskie, indeks starości demograficznej, wskaźnik starzenia demograficznego.

Wstęp

Współczesnym przemianom społeczno-gospodarczym towarzyszy intensywna transformacja demograficzna, która przejawia się, m.in. zmniejszoną liczbą urodzeń i niską umieralnością oraz wydłużaniem życia ludzkiego. To z kolei wpływa na starzenie się społeczeństw. Proces ten obserwowany jest najwyraźniej w krajach wysoko rozwiniętych i przyczynia się do ogromnych zmian w systemie edu-

¹ Opracowanie powstało dzięki wsparciu finansowemu z Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w ramach grantu dla młodych pracowników naukowych nr 1696-G.

kacji, systemie ubezpieczeń zdrowotnych, systemie świadczeń emerytalnych oraz powoduje konieczność przekształceń w zakresie świadczonych usług i produkowanych dóbr.

Polska, podobnie jak większość krajów europejskich, doświadcza starzenia się ludności. Proces ten jest przedmiotem licznych i różnorodnych badań naukowych. Są opracowania, w których zwraca się uwagę na przyczyny procesu starzenia się ludności (Kurek 2004, Długosz 2002, 2003, 2007, Kurek 2007, Długosz i Raźniak 2008, Szymańska i in. 2008, Kowaleski 2011), na konsekwencje tego procesu (Bański 2002, 2004, Długosz 2004, Kurek 2006, Rosner i Stanny 2007, 2008, Bański i Mazur 2009, Kowaleski 2011, Stanny 2011, 2012a, b, Rosner 2012, Józwiak i Kotowska) oraz na jego zróżnicowanie przestrzenne. W tym ostatnim przypadku omawia się m.in. starzenie się ludności w Polsce na tle Europy (Długosz 2002, 2003, 2007, Długosz i Kurek 2005, Długosz i Raźniak 2008, Abramowicz-Kmon 2011, Długosz i in. 2011), tak w skali ogólnokrajowej (Frątczak 2002, Kurkiewicz 2007, Frenkel 2008, Kowaleski i Szukalski 2008, Kurek 2007, 2008, Sobczak 2012), jak i regionalnej (Długosz 2004, Sobczak 2006). Ponadto podejmowane są badania dotyczące starzenia się ludności miast (Długosz 2004, Szukalski 2008, 2010) i ludności obszarów wiejskich (Szymańska i in. 2009, Rakowski i Wojewódzka-Wiewiórska 2010, Hałasiewicz 2011, *Obszary wiejskie...* 2011, Rosner 2012, Stanny 2012a, b, Biegańska 2013, Rudnicki i Kozłowski 2013).

Starzenie się ludności uzależnione jest od poziomu urodzeń i zgonów oraz wielkości migracji (a zwłaszcza napływu) i w związku z tym przebiega ono z różnym nasileniem na obszarach wiejskich i w miastach. Na obszarach wiejskich w Polsce generalnie obserwuje się nieco młodszą strukturę wieku ludności (rezultat wyższego niż w miastach przyrostu naturalnego) i stosunkowo duży jej napływ, co znacznie przyczynia się do wyhamowania starzenia się ludności (Szymańska i in. 2009, Stanny 2011, 2012a, b, Rosner 2012, Biegańska 2013). Warto tu nadmienić, że nowy etap w demograficznym rozwoju obszarów wiejskich „wyzaczył” rok 1999 (stąd też w niniejszym opracowaniu przyjęto go jako początkowy), od którego liczba ludności na obszarach wiejskich zaczęła wzrastać. Wzrost ten ma charakter nie tylko ilościowy, ale także jakościowy, bowiem na obszarach wiejskich, zwłaszcza w strefach podmiejskich dużych miast, zaczęła osiedlać się ludność pochodząca z miast, głównie w wieku produkcyjnym mobilnym (Węclawowicz i in. 2006, Lisowski i Grochowski 2008, Szymańska i Biegańska 2011, Biegańska i Szymańska 2013).

Zmiany poziomu urodzeń, zgonów i poziomu migracji na obszarach wiejskich w Polsce spowodowały zasadnicze przekształcenia w strukturze wieku oraz dynamice starzenia się ludności tych obszarów.

Mając powyższe na uwadze, należy zadać pytanie: jaka jest skala starzenia się demograficznego na obszarach wiejskich w Polsce w ujęciu przestrzennym?

Czy są obszary, na których pogłębia się, wyhamowuje lub zanika starzenie się ludności? Jaka jest dynamika zmian starości demograficznej i procesu starzenia się na obszarach wiejskich w Polsce?

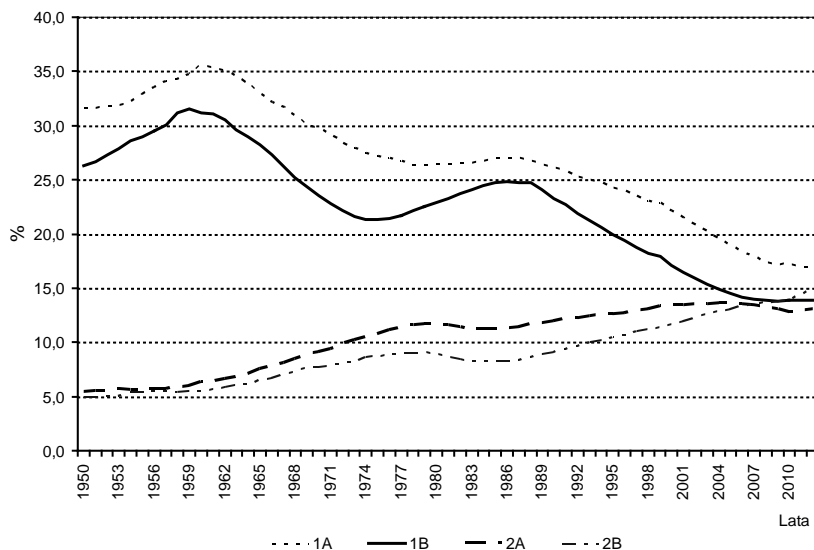
Celem opracowania jest analiza i ocena obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się ludności w latach 1999–2001 i 2009–2011. Badając to zjawisko, posłużono się powszechnie przyjętymi wskaźnikami, jak: współczynnik starości demograficznej (tj. procentowy udział ludności w wieku poprodukcyjnym), indeks starości demograficznej i wskaźnik starzenia demograficznego. W analizie obszarów wiejskich w Polsce za lata 1999–2011 wiek poprodukcyjny wyznaczył próg 60 lat dla kobiet i 65 dla mężczyzn (zgodnie z definicją GUS). Należy tu nadmienić, że w statystykach ONZ granicę wieku poprodukcyjnego dla obu płci wyznacza 65 lat, co pozwala porównywać starzenie się ludności w różnych krajach świata (www.who.int, UNECE...).

W opracowaniu uwzględniono 2173 gminy (tj. wszystkie gminy wiejskie i wszystkie części wiejskie z gmin miejsko-wiejskich) (stan na 2011 r.). Aby uniknąć przypadkowości, którymi obarczone są dane za jeden rok, posłużono się średnimi z lat 1999–2001 i 2009–2011. W opracowaniu wykorzystano dane zamieszczone na stronach Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego.

Obszary wiejskie w Polsce w świetle wybranych wskaźników starzenia się ludności

Zagadnienie starzenia się ludności należy rozpatrywać na podstawie różnych wskaźników (m.in. współczynnika starości demograficznej, indeksu starości demograficznej, wskaźnika demograficznego starzenia) oraz mieć na uwadze, że jest ono konsekwencją przemian demograficznych z lat wcześniejszych. Jak w soczewce odzwierciedlają one przeszłość, ale również wskazują na przyszłość demograficzną danego obszaru. Analizując obszary wiejskie w Polsce w dłuższej perspektywie czasowej od roku 1950 do 2012 (por. ryc. 1), zauważamy, że udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (0–14 lat) obniżył się z 31,6% (w 1950 r.) do 16,8% (w 2012 r.). Należy jednak podkreślić, że udział ludności w wieku przedprodukcyjnym na obszarach wiejskich był zawsze wyraźnie wyższy niż w miastach (ryc. 1). Z kolei udział ludności w wieku poprodukcyjnym (65+) na obszarach wiejskich w Polsce wzrósł trzykrotnie z 5,4% (w 1950 r.) do 13,1% (w 2012 r.). Przy czym warto odnotować, że w podziale na obszary wiejskie i miejskie do 2006 r. łącznie udział ludności w wieku 65+ był wyższy na obszarach wiejskich niż w miastach, zaś od 2007 r. udział tej ludności na obszarach wiejskich jest niższy.

Zjawiska demograficzne zachodzące na obszarach wiejskich i miejskich odzwierciedlają się w piramidach wieku i płci. Wystarczy nadmienić, że generalnie w 1995 roku struktura wieku ludności wiejskiej w Polsce miała charakter progresywny, w 2011 r. zastojowy, natomiast w świetle prognoz na 2030 rok będzie ona miała już charakter regresywny (ryc. 2). A zatem porównanie piramid wieku wskazuje na starzenie się ludności zarówno obszarów wiejskich, jak i miejskich (por. ryc. 2). W celu odzwierciedlenia zróżnicowania przestrzennego tego procesu na obszarach wiejskich w Polsce prześledzono go w ujęciu gminnym (łącznie 2173 gminy).

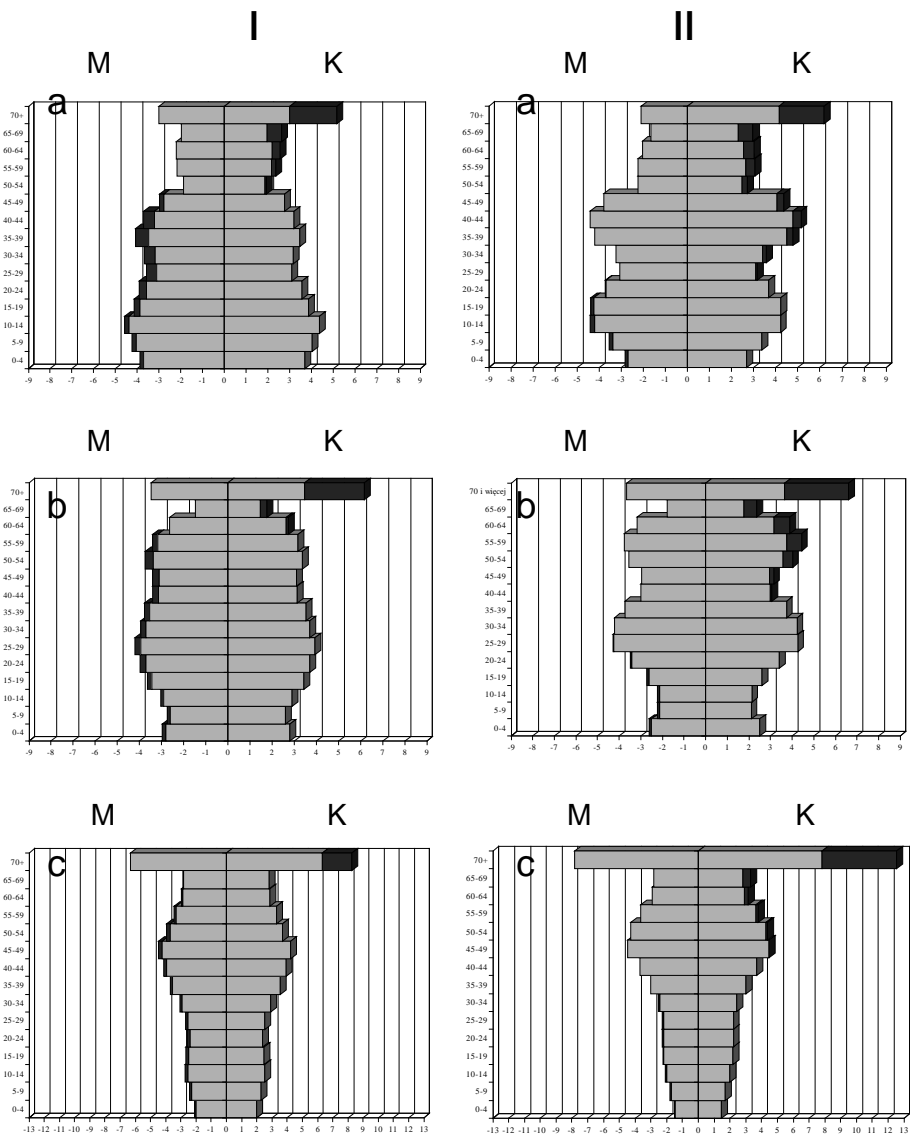
Ryc. 1. Udział ludności w wieku przedprodukcyjnym (0–14 lat) i poprodukcyjnym (65+) na obszarach wiejskich i w miastach w Polsce. 1 – udział ludności w wieku przedprodukcyjnym, 2 – udział ludności w wieku poprodukcyjnym, A – obszary wiejskie, B – obszary miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Share of population at pre-working and post-working age in rural and urban areas in Poland. 1 – share of population at pre-working age, 2 – share of population at post-working age, A – rural areas, B – urban areas.

Source: Own elaboration on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office.

Rozpatrując obszary wiejskie w Polsce na podstawie współczynnika starości demograficznej (*old-age rate*), tj. udziału ludności w wieku poprodukcyjnym – mężczyźni 65 lat i więcej, kobiety 60 lat i więcej, zauważamy, że w latach 1999–2001 wynosił on średnio 16% i obniżył się do 15,5% w latach 2009–2011 (tab. 1), wykazując duże zróżnicowanie przestrzenne. Uwzględniając udział ludności w wieku poprodukcyjnym, podzielono obszary wiejskie w Polsce na pięć klas: o bardzo dużym (20,1–43,2%), dużym (17,1–20%), przeciętnym (15,1–17%), małym (13,1–15%) i bardzo małym (6,3–13%) udziale tej ludności. Porównując lata 1999–2001 i 2009–2011 należy odnotować, że zmniejszyła się liczba gmin o bardzo dużym (z 14,6% do 11,2%) i bardzo małym (z 20% do 16,1%) udziale ludności w wieku poprodukcyjnym; zwiększyła się natomiast liczba gmin o dużym (20,3% do 24%), przeciętnym (22,2% do 23,1%) i małym (22,9% do 25,6%) udziale (tabela 1, ryc. 3). W układzie przestrzennym znaczną liczbę gmin o bardzo dużych i dużych udziałach ludności w wieku poprodukcyjnym stwierdzono na obszarach wiejskich w Polsce wschodniej i centralnej, tj. w województwach: podlaskim, lubelskim, łódzkim, świętokrzyskim i mazowieckim (ryc. 3).

Ryc. 2. Struktura wieku ludności na obszarach wiejskich i w miastach w Polsce w wybranych latach.

I – wieś, II – miasto, a – 1995, b – 2011, c – 2030, M – mężczyźni, K – kobiety.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Age structure of rural and urban population in Poland in selected years.

I – rural areas, II – urban areas, a – 1995, b – 2011, c – 2030, M – men, K – women.

Source: own elaboration on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office.

W obu analizowanych okresach w ogólnej liczbie gmin wiejskich w tych województwach, gminy o bardzo dużym i dużym udziale ludności w wieku poprodukcyjnym stanowiły około 80% (podlaskie – 84,8% w latach 1999–2001 i 82,9% w latach 2009–2011, w lubelskim – odpowiednio 83,9% i 77,2%, w łódzkim – 82,4% i 77,4%, w świętokrzyskim – 81,4% i 79,4%), zaś w mazowieckim ponad 50% (odpowiednio 57,7% i 52%). Natomiast obszary wiejskie w Polsce północnej, tj. w województwach: pomorskim, zachodniopomorskim i warmińsko-mazurskim, charakteryzowały się małymi i bardzo małymi udziałami ludności w wieku poprodukcyjnym. Na ogólną liczbę gmin wiejskich w województwach pomorskim i zachodniopomorskim w obu analizowanych okresach gminy o bardzo małym i małym udziale ludności w wieku poprodukcyjnym stanowiły ponad 90% (pomorskie 99% w latach 1999–2001 i 2009–2011, zachodniopomorskie – odpowiednio 93,2% i 91,3%), a w warmińsko-mazurskim ponad 70% (odpowiednio 80% i 74%). Warto podkreślić, że małe i bardzo małe udziały ludności w wieku poprodukcyjnym występowały również w większości stref podmiejskich dużych miast (powyżej 100 tys. ludności).

Dynamika zmian w udziale ludności w wieku poprodukcyjnym w latach 1999–2011 na obszarach wiejskich w Polsce wskazuje na pewne wyhamowanie procesu starzenia. Przyjmując za 100% lata 1999–2001 w porównaniu z latami 2009–2011, w przypadku 50,6% gmin wiejskich w Polsce odnotowano dynamikę powyżej 100%, zaś w przypadku 49,4% gmin – poniżej 100% (tab. 2) i generalnie dla całych obszarów wiejskich także wynosiła ona poniżej 100% (por. tab. 2).

Tabela 1. Wybrane wskaźniki charakteryzujące proces starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce.

Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (%)		
	1999–2001	2009–2011
Polska	16,9	16,9
Obszary miejskie	17,5	17,7
Obszary wiejskie	16,0	15,5
a		
20,1–43,2	14,6	11,2
17,1–20,0	20,3	24,0
15,1–17,0	22,2	23,1
13,1–15,0	22,9	25,6
6,3–13,0	20,0	16,1
Indeks starości demograficznej		
	1999–2001	2009–2011
Polska	88,6	111,2
Obszary miejskie	101,8	127,8
Obszary wiejskie	72,1	90,5
a		
150,1–508,0	1,2	4,9
125,1–150,0	1,7	11,3
100,1–125,0	9,3	24,6
75,1–100,0	30,2	36,6
23,0–75,0	57,6	22,6

Wskaźnik starzenia demograficznego	
	1999–2001 i 2009–2011
Polska	3,9
Obszary miejskie	3,5
Obszary wiejskie	4,6
a	
9,1–13,5	1,6
6,1–9,0	30,4
3,1–6,0	56,8
0,1–3,0	10,6
-4,0–0,0	0,6

Objaśnienia: a – odsetek gmin zawierających się w poszczególnych przedziałach (N=2173).

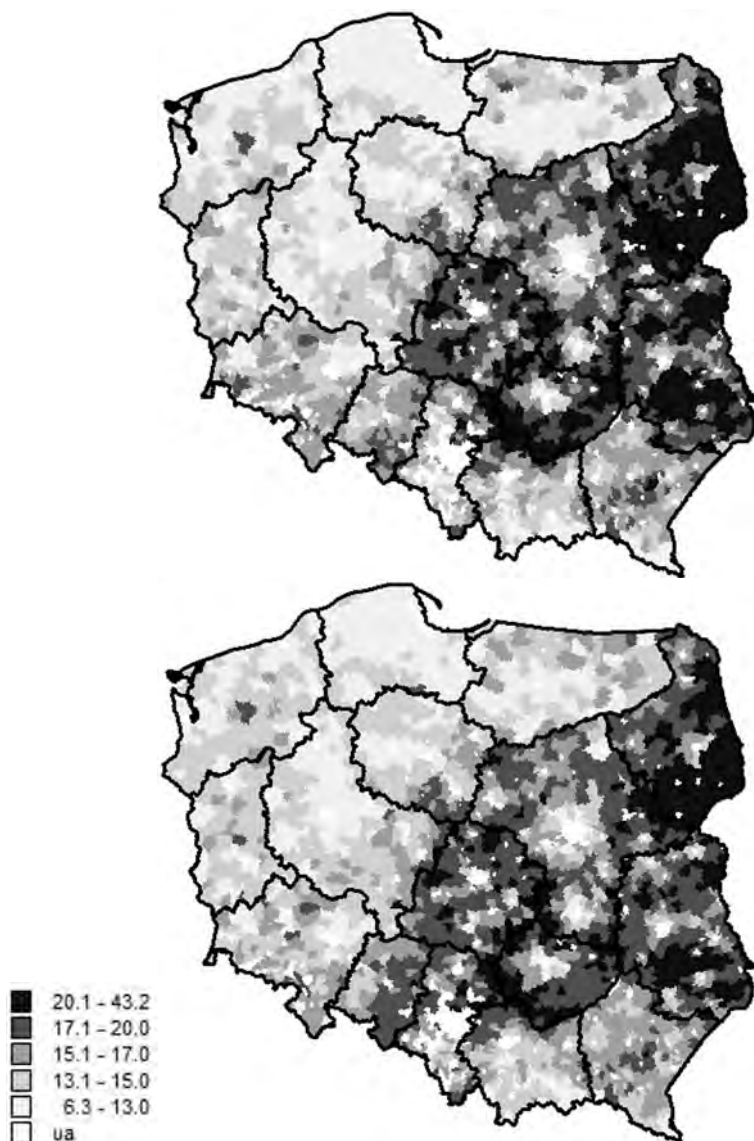
Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Tabela 2. Dynamika wybranych wskaźników starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce.

Dynamika odsetka ludności w wieku poprodukcyjnym (%)	
Polska	99,6
Obszary miejskie	101,3
Obszary wiejskie	97,0
a	
110,1–159,1	9,9
100,1–110,0	40,7
90,1–100,0	44,6
71,3– 90,0	4,8
Dynamika indeksu starości demograficznej (%)	
Polska	125,5
Obszary miejskie	125,5
Obszary wiejskie	125,5
a	
150,1–245,0	9,1
125,1–150,0	60,4
100,1–125,0	29,5
75,3–100,0	1,0

Objaśnienia: udział gmin wiejskich w poszczególnych przedziałach: a – 1999–2001 i 2009–2011 (1999–2001 = 100%).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Ryc. 3. Udział ludności w wieku poprodukcyjnym na obszarach wiejskich w Polsce (%).

A – 1999–2001; B – 2009–2011; ua – obszary miejskie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

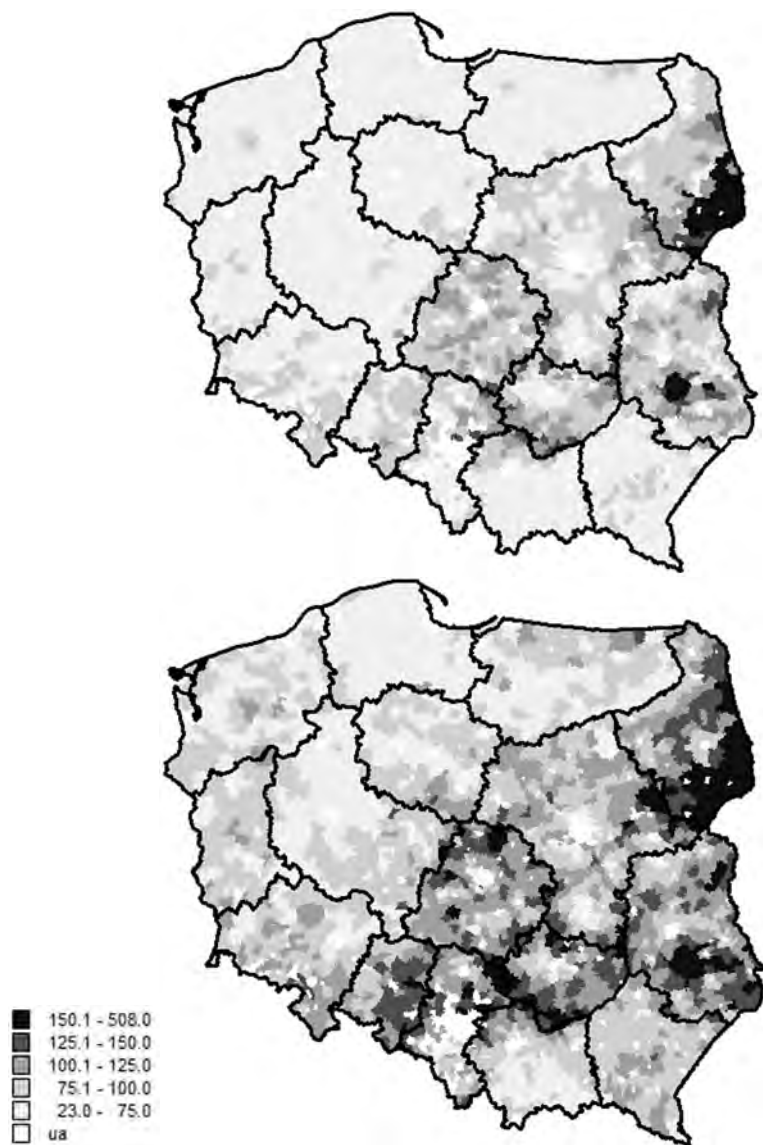
Share of population at post-working age in rural areas of Poland (%).

A – 1999–2001; B – 2009–2011; ua – urban areas.

Source: own compilation on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office.

Obok udziału ludności w wieku poprodukcyjnym o starzeniu się ludności decydują także proporcje np. ludności w wieku poprodukcyjnym do ludności w wieku przedprodukcyjnym. W tym celu wykorzystuje się indeks starości demograficznej (*ageing index*), który wyraża liczbę ludności w wieku poprodukcyjnym (mężczyźni 65 lat i więcej oraz kobiety 60 lat i więcej) na 100 osób w wieku przedprodukcyjnym (0–14 lat). Jego wysokie wartości oznaczają starzenie się ludności, natomiast niskie – odmłodzenie. W latach 1999–2011 na obszarach wiejskich w Polsce ogólnie odnotowano wzrost indeksu starości demograficznej z 72,1 (1999–2001) do 90,5 (2009–2011) (tab. 1). Wartości indeksu były bardzo zróżnicowane wielkościami i przestrzennie (tab. 1, ryc. 4). Na podstawie wielkości indeksu starości demograficznej obszary wiejskie w Polsce podzielono na pięć klas. Wyróżniono gminy, w których odnotowano bardzo wysokie (150,1–508), wysokie (125,1–150), przeciętne (100,1–125), niskie (75,1–100) i bardzo niskie (23–75) wartości indeksu. Porównując dwa okresy: 1999–2001 i 2009–2011, należy stwierdzić, że zwiększyła się liczba gmin wiejskich o bardzo wysokich (z 1,2% do 4,9%), wysokich (z 1,7% do 11,3%), przeciętnych (9,3% do 24,6%) i niskich (z 30,2% do 36,6%) wartościach indeksu, zmniejszyła się natomiast liczba gmin o wartościach bardzo małych (z 57,6% do 22,6%) (tab. 1). W układzie przestrzennym zauważamy bardzo wysokie i wysokie indeksy starości demograficznej, zwłaszcza w gminach wiejskich w województwach Polski wschodniej i centralnej (tj. w podlaskim, świętokrzyskim, lubelskim, łódzkim i mazowieckim) oraz objęcie tym zjawiskiem również gmin wiejskich w województwach opolskim i śląskim (ryc. 4). Dla przykładu w województwie podlaskim udział gmin o bardzo wysokich i wysokich indeksach wynosił 20 % w latach 1999–2001 i 47,6% w latach 2009–2011, w województwie świętokrzyskim – odpowiednio 11,3% i 52,6%, w opolskim – odpowiednio 0,0% i 47,1%, w województwie śląskim – odpowiednio 3,4% i 27,1%.

Uwzględniając dynamikę indeksu starości demograficznej w latach 1999–2001 (jako 100%) i 2009–2011, stwierdzić należy, że wynosiła ona średnio 125%. Wielkość indeksu starości demograficznej wzrosła w aż 99% gmin wiejskich, zaś w zaledwie 1% gmin wiejskich zmniejszyła się (tab. 2). W świetle tego wskaźnika procesy starzenia się ludności na obszarach wiejskich w Polsce na ogół pogłębiają się, a jedynie w strefach podmiejskich dużych miast ulegają wyhamowaniu (ryc. 4).

Ryc. 4. Indeks starości demograficznej na obszarach wiejskich w Polsce.

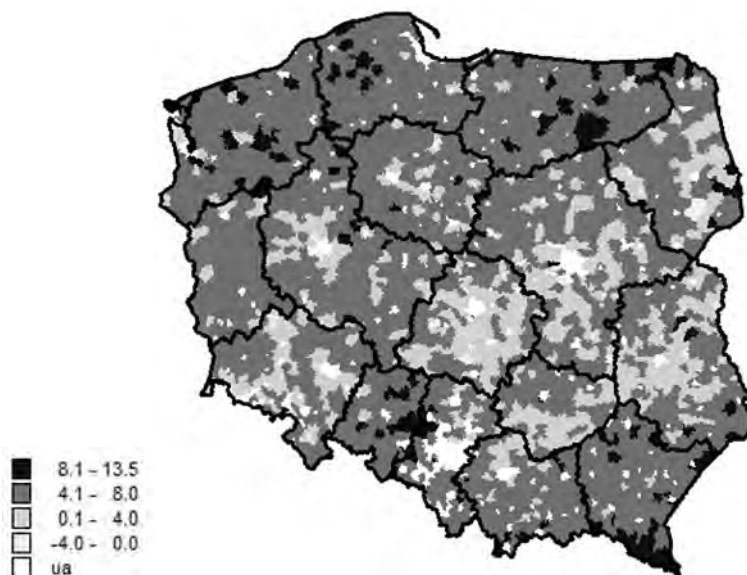
A – 1999–2001, B – 2009–2011, ua – obszary miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Ageing index in rural areas of Poland.

A – 1999–2001, B – 2009–2011, ua – urban areas

Source: Own compilation on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office.

Ryc. 5. Wskaźnik starzenia demograficznego na obszarach wiejskich w Polsce.

A – wskaźnik starzenia demograficznego, 1999–2001 i 2009–2011, ua – obszary miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Demographic ageing coefficient in rural areas of Poland

A – demographic ageing coefficient, 1999–2001 and 2009–2011, ua – urban areas

Source: Own compilation on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office

Innym miernikiem, który pozwala nam spojrzeć na proces starzenia się ludności i jego dynamikę, jest wskaźnik starzenia demograficznego (*demographic ageing coefficient*). Uwzględnia on zmiany w udziale ludności w wieku przedprodukcyjnym i udziale ludności w wieku poprodukcyjnym w dwóch wybranych odcinkach czasu. Wartości ujemne tego wskaźnika informują o odmładzaniu się społeczeństwa, wartości dodatnie o starzeniu się. Średnia wartość wskaźnika w latach 1999–2001 i 2009–2011 dla obszarów wiejskich w Polsce wynosiła 4,6. Jednakże była ona zróżnicowana w ujęciu gmin i wahała się od -4,0 do 13,5 (tab. 1). Rozpatrując średnie wielkości wskaźnika starzenia demograficznego z okresu 1999–2001 i 2009–2011 dla obszarów wiejskich w Polsce, należy odnotować, że w aż 99,4% gmin wiejskich w Polsce stwierdzono jego dodatnie wartości, świadczące o starzeniu się ludności. Jedynie w przypadku 0,6% gmin wiejskich (tj. 13 gmin), zlokalizowanych punktowo w województwach: mazowieckim (4 gminy), wielkopolskim (3), lubelskim (2), dolnośląskim (1), łódzkim (1), podlaskim (1) i zachodniopomorskim (1), zaobserwowano wartości ujemne, a zatem można mówić o ich odmładzaniu (tab. 1, ryc. 5). Na podstawie wielkości wskaźnika starzenia demograficznego obszary wiejskie w Polsce podzielono na pięć klas. Wyróż-

niono gminy, w których następuje odmładzanie (-4–0) oraz bardzo wolne (0,1–3), wolne (3,1–6), szybkie (6,1–9) i bardzo szybkie (9,1–13,5) postępowanie procesu starzenia się ludności. Znaczą liczbę gmin o szybkim i bardzo szybkim postępowaniu procesu starzeniu się ludności zaobserwowano na obszarach wiejskich województw: opolskiego, warmińsko-mazurskiego i podkarpackiego (ryc. 5). W wymienionych województwach w okresie 1999–2001 i 2009–2011 udział takich gmin, w których zdiagnozowano szybkie i bardzo szybkie procesy starzenia się ludności, wynosił ponad 55% (opolskie – 69,1%, warmińsko-mazurskie – 60%, podkarpackie – 55,6%) (ryc. 5). Natomiast gminy wiejskie, w których odnotowano bardzo wolne i wolne procesy starzenia się, charakterystyczne były zwłaszcza dla obszarów wiejskich w Polsce wschodniej i centralnej, tj. województw: łódzkiego, mazowieckiego, świętokrzyskiego, lubelskiego i podlaskiego. Dla przykładu w województwie podlaskim udział takich gmin wiejskich, gdzie odnotowano bardzo wolne i wolne procesy starzenia się ludności, wynosił 72,3%. Warto także nadmienić, że ujemne wartości wskaźnika obrazujące odmładzanie oraz niskie wartości dodatnie odzwierciedlające bardzo wolne starzenie się ludności odnotowano w wielu gminach wiejskich tworzących strefy podmiejskie dużych miast w Polsce (ryc. 5).

Klasyfikacja obszarów wiejskich w Polsce według stopnia starzenia się ludności

W celu wychwycenia różnic i podobieństw obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się przeprowadzono ich klasyfikację, uwzględniając udział ludności w wieku poprodukcyjnym (współczynnik starości demograficznej), indeks starości demograficznej i wskaźnik starzenia demograficznego. W klasyfikacji zastosowano metodę bonitacji punktowej, przypisując poszczególnym gminom wiejskim odpowiednią wartość punktową (tab. 3). Zgodnie z wynikami bonitacji punktowej każda gmina wiejska mogła otrzymać w sumie od 30 do 180 punktów. W zależności od liczby punktów wydzielono obszary wiejskie: I – silnie starzejące się (30–59,9 pkt), II – starzejące się (60–89,9 pkt), III – stabilne (90–119,9 pkt), IV – odmładzające się (120–149,9 pkt) i V – silnie odmładzające się (150–180 pkt) (tab. 3).

Tabela 3. Obszary wiejskie w Polsce w kontekście starzenia się ludności (z zastosowaniem metody bonitacji punktowej).

Udział ludności w wieku poprodukcyjnym (%), 2009–2011					
Przedziały wielkościowe	bardzo duży 20,1–43,2	duży 17,1–20	przeciętny 15,1–17	mały 13,1–15	bardzo mały 6,3–13,05
Punktacja	10	20	30	40	60

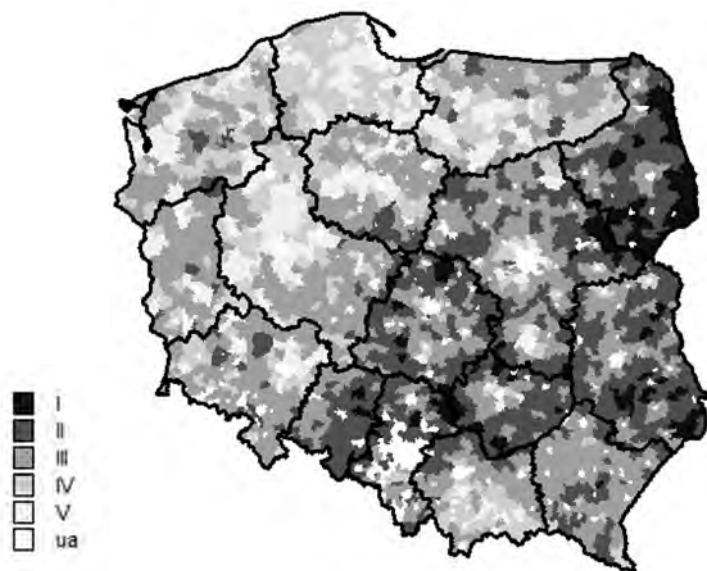
Indeks starości demograficznej, 2009-2011					
Przedziały wielkościowe	bardzo wysoki 150,1–508	wysoki 25,1–150	przeciętny 100,1–125	niski 75,1–100	bardzo niski 23,0–75
Punktacja	10	20	30	40	60
Wskaźnik starzenia demograficznego w latach 1999-2001 i 2009-2011					
Przedziały wielkościowe	bardzo szybkie starzenie 9,1–13,5	szybkie starzenie 6,1–9	wolne starzenie 3,1–6	bardzo wolne starzenie 0,1–3	odmładzanie -4,0–0
Punktacja	10	20	30	40	60
Klasyfikacja					
Punktacja łącznie	30–59,9	60–89,9	90–119,9	120–149,9	150–180
Klasyfikacja obszarów wiejskich	I – silnie starzejące się	II – starzejące się	III – stabilne	IV – odmładzające się	V – silnie odmładzające się

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Tabela 4. Udział gmin wiejskich przydzielonych do poszczególnych klas w układzie województw w Polsce (%).

Województwo	Klasy				
	I	II	III	IV	V
Dolnośląskie	0,0	9,0	61,7	18,0	11,3
Kujawsko-pomorskie	0,0	13,4	48,8	22,8	15,0
Lubelskie	10,9	56,5	30,1	1,6	1,0
Lubuskie	0,0	6,8	59,5	14,9	18,9
Łódzkie	5,7	56,0	34,6	3,1	0,6
Małopolskie	0,6	19,8	41,9	31,1	6,6
Mazowieckie	5,7	36,9	44,8	6,8	5,7
Opolskie	7,4	61,8	29,4	0,0	1,5
Podkarpackie	0,7	26,6	68,5	4,2	0,0
Podlaskie	24,8	52,4	22,9	0,0	0,0
Pomorskie	0,0	1,0	9,2	53,1	36,7
Śląskie	9,3	45,8	39,0	4,2	1,7
Świętokrzyskie	13,4	61,9	17,5	4,1	3,1
Warmińsko-mazurskie	0,0	8,0	43,0	31,0	18,0
Wielkopolskie	0,5	3,4	46,9	25,6	23,7
Zachodniopomorskie	0,0	6,8	42,7	29,1	21,4
Polska	4,8	29,5	41,2	14,9	9,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS

Ryc. 6. Klasyfikacja obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się (z zastosowaniem metody bonitacji punktowej). A – klasy; ua – obszary miejskie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS.

Classification of rural areas of Poland in the context of population ageing (applying the scoring-based classification). A – classes; ua – urban areas

Source: Own compilation on the basis of data from Local Data Bank, Central Statistical Office.

Na obszarach wiejskich w Polsce najliczniej reprezentowane były gminy określone jako stabilne (III), których udział wynosił 41,2%. Za starzejące się (II) i silnie starzejące się (I) uznano 34,3% gmin wiejskich w Polsce (odpowiednio 29,5% i 4,8%), natomiast za odmładzające się (IV) i silnie odmładzające się (V) uznano 26,5% gmin (odpowiednio 14,9% i 9,6%) (tab. 4).

Na podstawie sporządzonej klasyfikacji w ujęciu gmin (por. ryc. 6) najmniej korzystną z demograficznego punktu widzenia sytuację odnotowano na obszarach wiejskich w województwach Polski wschodniej i centralnej. Dla przykładu w województwie podlaskim aż 24,8% gmin wiejskich uznano za silnie starzejące się (I), a 52,4% za starzejące się (II), łącznie 77,2% (tab. 4). W innych województwach w Polsce wschodniej udziały gmin wiejskich silnie starzejących się (I) i starzejących (II) były również wysokie. W województwie świętokrzyskim wynosiły one odpowiednio 13,4% i 61,9% (łącznie 75,3%), w lubelskim – 10,9% i 56,5% (łącznie 67,4%), w łódzkim 5,7% i 56% (łącznie 61,7%), w mazowieckim 5,7% i 36,9% (łącznie 42,6%). Obok obszarów wiejskich Polski wschodniej, procesy starzenia się stwierdzono również w województwach opolskim

i śląskim, gdzie udziały gmin wiejskich zakwalifikowanych jako silnie starzejące się (I) i starzejące (II) wynosiły odpowiednio 69,1% i 55,1%. W województwach: podkarpackim, dolnośląskim, lubuskim, kujawsko-pomorskim i małopolskim zaobserwowano dominację gmin stabilnych (III) (ich udział wynosił odpowiednio 68,5%, 61,7%, 59,5%, 48,8%, 41,9%). Warto jednak nadmienić, że województwa te różniły się między sobą w zakresie udziału gmin uznanych za silnie starzejące się i starzejące (I, II) oraz silnie odmładzające się i odmładzające (V, IV). W województwach: dolnośląskim, lubuskim, kujawsko-pomorskim i małopolskim około 30% i więcej gmin wiejskich zakwalifikowano jako silnie odmładzające się (V) i odmładzające się (IV). Natomiast w województwie podkarpackim udział gmin silnie odmładzających się (V) i odmładzających się (IV) wynosił zaledwie 4,2%, zaś udział gmin silnie starzejących się (I) i starzejących się (II) aż 27,3% (ryc. 3, tab. 4).

W świetle sporządzonej klasyfikacji procesy odmładzania się zaobserwowano zwłaszcza na obszarach wiejskich Polski północnej (ryc. 6). Na tle wszystkich rozpatrywanych województw wyróżnia się tu przede wszystkim pomorskie, gdzie aż 36,7% gmin wiejskich uznano za silnie odmładzające się (V) i 53,1% za odmładzające (IV) (łącznie 89,8%), 9,2% gmin było stabilnych (III), 1% starzejących się (II) i nie stwierdzono ani jednej gminy silnie starzejącej się (I). Poza województwem pomorskim, przewagę gmin silnie odmładzających się (V) i odmładzających się (IV) (około 50%) przy bardzo dużym (ponad 40%) udziale gmin stabilnych (III) odnotowano na obszarach wiejskich województw: zachodniopomorskiego (50,5% gmin silnie odmładzających się i odmładzających się oraz 42,7% gmin stabilnych), wielkopolskiego (49,3% gmin silnie odmładzających się i odmładzających oraz 46,9% gmin stabilnych) oraz warmińsko-mazurskiego (49% gmin silnie odmładzających się i odmładzających oraz 43% gmin stabilnych).

Niezależnie od regionu Polski na tle wszystkich gmin wiejskich odmienną dynamiką starzenia wyróżniały się strefy podmiejskie dużych miast w Polsce (ryc. 6). Procesy odmładzania stwierdzono zwłaszcza w strefach podmiejskich dużych miast w północnej i zachodniej części kraju (w tym m.in. Trójmiasta, Olsztyna, Szczecina, Poznań, Wrocław, Toruń, Bydgoszcz, Zielonej Góry), gdzie odnotowano obecność gmin silnie odmładzających się (V) i odmładzających (IV). Nieco inaczej sytuacja przedstawiała się w Polsce wschodniej i południowej. Tak na przykład w strefie podmiejskiej Warszawy, Radomia, Kielc, Krakowa i Lublina, obok gmin silnie odmładzających się (V) i odmładzających (IV), występowały gminy stabilne (III), a nawet pojedyncze gminy uznane za starzejące się (II). Z kolei w strefie podmiejskiej Białegostoku, Łodzi i Rzeszowa przeważały gminy stabilne (III) przy nielicznej obecności gmin starzejących się (II). W wymienionych przypadkach gminy wiejskie tworzące strefy podmiejskie i tak odzwierciedlały korzystniejszą z demograficznego punktu widzenia sytuację niż pozostałe obszary wiejskie w województwach. Natomiast na tle pozostałych obszarów wiejskich nie wyróżniała się strefa podmiejska Opola oraz obszary wiejskie zlokalizowane wokół konurbacji górnośląskiej, gdzie przeważały gminy starzejące się (II) i silnie

starzejące się (I). Na ogół odmienną, słabszą dynamikę starzenia się ludności, a nawet zahamowanie starzenia i odmładzanie się w strefach podmiejskich dużych miast, należy łączyć z procesami suburbanizacji i napływowym charakterem tych obszarów (a zwłaszcza napływem ludności młodej i będącej w wieku prokreacyjnym).

Zakończenie

Reasumując wyniki przeprowadzonej analizy, należy stwierdzić, że trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na zasadnicze pytanie, które postawiono we wstępnej części niniejszego opracowania: czy obecnie obszary wiejskie w Polsce się starzeją.

W kontekście wykorzystanych w badaniu wskaźników, które obrazują starość demograficzną i tempo starzenia się, stwierdzono, że w latach 1999–2001 i 2009–2011 ogólnie na obszarach wiejskich w Polsce wzrosła wartość indeksu starości demograficznej i wskaźnika starzenia demograficznego, zmniejszyła się natomiast wartość udziału ludności w wieku poprodukcyjnym (tj. współczynnika starości demograficznej), uważanego za najprostszy wskaźnik starości. Analiza obszarów wiejskich w Polsce w kontekście starzenia się wykazała jednak duże zróżnicowanie przestrzenne w tym zakresie. Na podstawie klasyfikacji z zastosowaniem bonitacji punktowej stwierdzono, że procesy starzenia się są charakterystyczne zwłaszcza na obszarach wiejskich o rolniczym charakterze, zlokalizowanych w Polsce wschodniej i centralnej. Wykazano także, że oprócz województw Polski wschodniej, starzeją się obszary wiejskie w województwach: opolskim i śląskim. Za stabilne w zakresie starzenia uznano obszary wiejskie w województwach Polski południowo-wschodniej, południowo-zachodniej i centralnej. Procesy odmładzania odnotowano natomiast na obszarach wiejskich w Polsce północnej oraz w strefach podmiejskich dużych miast.

Literatura

- Abramowska-Kmon A., 2011, *O nowych miarach zaawansowania procesu starzenia się ludności*, *Studia Demograficzne*, 1(159), s. 3–21.
- Bański J., 2002, *Typy ludnościowych obszarów problemowych*, [w:] J. Bański, E. Rydz (red.), *Społeczne problemy wsi*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 41–52.
- Bański J., 2004, *Procesy ludnościowe na obszarach wiejskich*, [w:] J. Bański (red.), *Polska przestrzeń wiejska: procesy i perspektywy*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 6, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 21–38.
- Bański J., Mazur M., 2009, *Identyfikacja obszarów o silnej koncentracji problemów społecznych*, [w:] J. Bański (red.), *Analiza zróżnicowania i perspektywy rozwoju obszarów wiejskich w Polsce do 2015 roku*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 16, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 79–96.

- Biegańska J., 2013, *Rural areas in Poland from a demographic perspective*, [w:] D. Szymańska, J. Chodkowska-Miszczyk (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 20, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, p. 7–22. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/bog-2013-0008>
- Biegańska J., Szymańska D., 2013, *The scale and the dynamics of permanent migration in rural and peri-urban areas in Poland – some problems*, [w:] D. Szymańska, J. Chodkowska-Miszczyk, (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 21, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, p. 21–30. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/bog-2013-0017>
- Długosz Z., 2002, *Próba określenia stanu i tendencji procesu starzenia się ludności Europy w świetle wybranych mierników*, [w:] D. Szymańska (red.), *Biuletyn Geograficzny*, 1, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń, s. 35–42.
- Długosz Z., 2003, *The level and dynamics of population ageing process on the example of demographic situation in Europe*, [w:] D. Szymańska, E. Grzelak-Kostulska (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 2, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 5–15.
- Długosz Z., 2004, *Population ageing in towns of the Małopolskie Voivodeship as concerns economic activity*, [w:] D. Szymańska, E. Grzelak-Kostulska (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 3, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 125–134.
- Długosz Z., 2007, *Present state and the perspectives of the ageing of European population*, [w:] D. Szymańska, B. Hołowiecka (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 8, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 17–28.
- Długosz Z., Kurek S., 2005, *Starzenie się ludności w Polsce na tle regionów Unii Europejskiej*, *Demografia*, 4/2005 (24).
- Długosz Z., Raźniak P., 2008, *Population movement and changes in population in European countries – present state and perspectives*, [w:] D. Szymańska, B. Hołowiecka (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 10, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 21–36. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/v10089-008-0010-x>
- Długosz Z., Kurek S., Kwiatek-Sołtys A., 2011, *Stan i perspektywy starzenia się ludności w Polsce i w Europie*, [w:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, IGiGP UJ, Kraków, s. 11–26.
- Frątczak E., 2002, *Proces starzenia się ludności Polski*, *Studia Demograficzne*, 2, s. 3–28.
- Frenkel I., 2008, *Przemiany demograficzne i aktywność ekonomiczna ludności wiejskiej w pierwszych latach XXI wieku*, [w:] M. Drygas, A. Rosner (red.), *Polska wieś i rolnictwo w Unii Europejskiej. Dylematy i kierunki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 175–194.
- Hałasiewicz A., 2011, *Rozwój obszarów wiejskich w kontekście zróżnicowań przestrzennych w Polsce i budowania spójności terytorialnej kraju*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.
- Jóźwiak J., Kotowska I.E., *Przewidywane zmiany liczby i struktury wieku ludności w Polsce do 2035 r. i ich skutki ekonomiczne*, [w:] *Problemy demograficzne Polski i ich skutki ekonomiczne*, Raport z pierwszego posiedzenia Narodowej Rady Rozwoju, Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, www.prezydent.pl (DoA: 15.03.2013).

- Kowaleski J.T. (red.), 2011, *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności Polski. Przyczyny, etapy, następstwa*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kowaleski J.T., Szukalski P. (red.), 2008, *Pomysłne starzenie się w perspektywie nauk społecznych i humanistycznych*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Kurek S., 2003, *The spatial distribution of population ageing in Poland in years 1988–2001*, [w:] D. Szymańska, E. Grzelak-Kostulska (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 2, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 65–75.
- Kurek S., 2004, *The population ageing process against vital statistical changes in Polish towns*, [w:] D. Szymańska, E. Grzelak-Kostulska (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 3, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 83–95.
- Kurek S., 2006, *Migration of the elderly in Poland in 1991–2001*, [w:] D. Szymańska, E. Grzelak-Kostulska (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 5, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 161–172.
- Kurek S., 2007, *Population ageing research from a geographical perspective – methodological approach*, [w:] D. Szymańska, B. Hołowiecka (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 8, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 29–49.
- Kurek S., 2008, *Typologia starzenia się ludności w Polsce w ujęciu przestrzennym*, Akademia Pedagogiczna, Kraków.
- Kurkiewicz J. (red.), 2007, *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Uniwersytet Ekonomiczny, Kraków.
- Lisowski A., Grochowski M., 2008, *Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy i konsekwencje*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Łobodzińska A., 2011, *Starzenie się populacji Finlandii w ujęciu przestrzennym – ocena zastosowania wybranych wskaźników*, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Oeconomica*, 254, s. 165–186.
- Obszary wiejskie w Polsce*, 2011, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa-Olsztyn.
- Pociecha J., 2007, *Starzenia się, stan zdrowia i umieralność ludności Polski w latach 1990–2004* [w:] J. Kurkiewicz (red.), *Ludzie starsi w rodzinie i społeczeństwie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Kraków, s. 31–53.
- Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski*, Notatka informacyjna, Warszawa: GUS.
- Prognoza ludności na lata 2008–2035*, GUS, Warszawa.
- Rakowska J., Wojewódzka-Wiewiórska A., 2010, *Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Rosner A., 2012, *Zmiany rozkładu przestrzennego zaludnienia obszarów wiejskich*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., Stanny M., 2007, *Wykorzystanie zasobów pracy na wsi do roku 2013. Uwarunkowania, bariery, nowe rozwiązania instytucjonalne* [w:] M. Kłodziński (red.), *Wyzwania przed obszarami wiejskimi i rolnictwem w perspektywie lat 2014–2020*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Rosner A., Stanny M., 2008, *Ile nas do pieczenia chleba?, Reprodukacja zasobów pracy na wsi w Polsce w perspektywie 2030 roku*, *Panorama Demografia*, 3(15), s. 12–15.

- Rudnicki R., Kozłowski L., 2013, *Obszary wiejskie województwa kujawsko-pomorskiego – diagnoza prospektywna (2002–2010) i wizja rozwoju do 2050 roku*, [w:] Bański J. (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 95–128.
- Sobczak I., 2006, *Proces starzenia się ludności w województwie pomorskim i jego skutki społeczne. Stan aktualny i prognozy*, [w:] Odrobińska, A. (red.), *Zmiany na regionalnym rynku pracy związane z przemianami demograficznymi*, Towarzystwo Edukacyjne Wiedza Powszechna, Gdańsk, s. 12–30.
- Sobczak, I., 2012, *Bilans ludności*, [w:] *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2011–2012*, Rządowa Rada Ludnościowa, Zakład Wydawnictw Statystycznych, Warszawa.
- Stanny M., 2011, *Perspektywy przemian demograficznych i społeczno-zawodowych ludności wiejskiej i ich implikacje*, [w:] I. Nurzyńska, M. Drygas (red.), *Rozwój obszarów wiejskich w Polsce. Diagnoza, strategie, koncepcje polityki*, IRWIR PAN, Warszawa, s. 103–124.
- Stanny M., 2012a, *Dynamika zmian demograficznych ludności wiejskiej i jej zasobów pracy*, *Polityka Społeczna*, 7, s. 1–9.
- Stanny M., 2012b, *Zasoby demograficzne wsi – kierunki reagowania na zmianę*, *Polityka Społeczna*, 8, s. 1–5.
- Szukalski P., 2008, *Zmiany struktury wieku ludności Łodzi w latach 1980–2006 na tle innych polskich wielkich miast*, [w:] *Problemy demograficzne społeczności łódzkiej w aspekcie społeczno-ekonomicznym i zdrowotnym*, ZDiGS UŁ, Łódź, s. 37–54.
- Szukalski P., 2010, *Starzenie się ludności Łodzi na tle największych polskich miast od początku XX wieku*, *Acta Universitatis Lodzensis, Folia Sociologica*, 35, s. 104–125.
- Szymańska D., Biegańska J., 2011, *Obszary podmiejskie dużych miast w Polsce w świetle migracji statych*, [w:] M. Soja, A. Zborowski, (red.), *Człowiek w przestrzeni zurbanizowanej*, Uniwersytet Jagielloński Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Kraków, s. 83–98.
- Szymańska D., Środa-Murawska S., Biegańska J., 2008, *Germany – two demographically different states*, [w:] D. Szymańska, B. Hołowiecka (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 10, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 85–92. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/v10089-008-0015-5>
- Szymańska D., Biegańska J., Gil A., 2009, *Rural areas in Poland in the context of changes in population age structure in 1996, 2001 and 2006*, [w:] D. Szymańska, J.J. Domin, (red.), *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 12, Nicolaus Copernicus University Press, Toruń, s. 91–107. DOI: <http://dx.doi.org/10.2478/v10089-009-0006-1>
- UNECE Policy Brief on Ageing, *Images of older persons*, 12., s. 12.
- Węclawowicz G., Bański J., Degórski M., Komornicki T., Worcelli P., Śleszyński P., 2006, *Przestrzenne zagospodarowanie polski na początku XXI wieku*, IGiPZ PAN, Warszawa.
- <http://emerytura.gov.pl/podniesienie-wieku-emerytalnego> (DoA: 29.08.2013)
- <http://www.stat.gov.pl>
- <http://www.who.int/healthinfo/survey/ageingdefnolder/en/index.html>, Definition of an older or elderly person (DoA: 25.08.2013)

Summary

This article analyses and evaluates rural areas in Poland in the context of population ageing processes observed in the years 1999–2001 and 2009–2011. The article covered all 2,173 rural and rural-urban (excluding urban parts) communes in the country. The following indicators were applied to examine the research problem: the old-age rate, the ageing index, and the demographic ageing coefficient.

Population ageing has been found to strongly diversify rural areas in Poland. There are rural areas where the process is advancing (particularly in eastern and central Poland), where it is slowing down (south-eastern and south-western Poland, and partly in central Poland), and where a rejuvenation of the age structure takes place (northern Poland and suburban areas of large cities). To capture the differences and similarities between rural areas in Poland in the context of population ageing, the areas were compared using the scoring-based classification.

Karolina DMOCHOWSKA-DUDEK

Uniwersytet Łódzki

Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej

90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

k.dmochowska@geo.uni.lodz.pl

Konflikty społeczno-przestrzenne związane z rozwojem infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich w ujęciu funkcjonalnym i społecznym

Socio-spatial conflicts over technical infrastructure development in rural areas in the functional and social context

Zarys treści: Konflikty społeczno-przestrzenne towarzyszące rozwojowi infrastruktury na obszarach wiejskich (konflikty infrastrukturalne) nie są zjawiskiem nowym, lecz w nadchodzących latach, wraz z realizacją celów postawionych w dokumentach strategicznych dotyczących obszarów wiejskich, należy spodziewać się ich nasilenia. W obliczu nielicznych opracowań podejmujących wprost tę problematykę, podstawowym celem artykułu jest próba przedstawienia istoty konfliktów infrastrukturalnych na obszarach wiejskich w kontekście dwóch podejść interpretacyjnych: funkcjonalnego i społecznego. Celem takiego ujęcia nie jest kompleksowa analiza zjawiska, a jedynie szkic problemu stanowiący przyczynek do dalszej refleksji.

Słowa kluczowe: konflikty społeczno-przestrzenne, infrastruktura techniczna, obszary wiejskie.

Wprowadzenie

Specyfika konfliktów społeczno-przestrzennych związanych z rozwojem infrastruktury technicznej z jednej strony wynika z charakteru tych inwestycji, z drugiej natomiast z cech obszarów, na których są one realizowane, i o ile same inwestycje posiadają jednakową charakterystykę na obszarach wiejskich i w miastach, to same obszary cechuje odmienność – zarówno w wymiarze przestrzennym, jak i społecznym. Problematyka konfliktów dotycząca zagospodarowania przestrzeni podjęta została w pracach polskich geografów w latach 80. XX wieku i dotyczyła głównie terenów zurbanizowanych bądź też zjawisk analizowanych w przestrzeni całego kraju (Grocholska 1980, 1986; Kołodziejcki 1986a, 1986b). Nie podejmowano natomiast szczegółowych badań konfliktów występujących na obszarach wiejskich. W kolejnych latach prowadzono dalsze prace badawcze, rów-

niez w ramach innych nauk (m.in. socjologii – por. Starosta 2000, Michałowska 2008, 2008a), jednak nadal problem konfliktów społeczno-przestrzennych na wsi wydaje się niedoceniany. Dlatego też w opracowaniu podjęto próbę ukazania specyfiki tego zjawiska, odwołując się do dwóch podejść interpretacyjnych (funkcjonalnego i społecznego) stosowanych współcześnie w analizach konfliktów związanych z zagospodarowaniem przestrzeni – w nawiązaniu do koncepcji wielofunkcyjności wsi i zrównoważonego rozwoju – leżących u podstaw przemian obszarów wiejskich.

Rozwój infrastruktury technicznej a konflikty społeczno-przestrzenne

Rozwój infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich (m. in. infrastruktury komunikacyjnej, sanitarnej – oczyszczalnie ścieków, składowiska odpadów), obecnie jest koniecznością wynikającą z realizacji celów zawartych w strategiach i programach rozwoju wsi w Polsce. Analizując chociażby zapisy *Strategii zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*¹, można dostrzec iż kwestie związane z rozwojem infrastruktury wskazano m. in. w kierunkach interwencji określonych jako: 2.1.2. *Dywersyfikacja źródeł wytwarzania energii elektrycznej*, 2.1.4. *Rozbudowa i modernizacja sieci kanalizacyjnej i oczyszczalni ścieków* (Priorytet 2.1. *Rozwój lokalnej infrastruktury gwarantującej bezpieczeństwo energetyczne, sanitarne i wodne na obszarach wiejskich*) oraz 2.2.1. *Rozbudowa i modernizacja lokalnej i regionalnej sieci drogowej i kolejowej* (Priorytet 2.2. *Rozwój ogólnokrajowej i lokalnej infrastruktury transportowej gwarantującej dostępność transportową obszarów wiejskich*). Oba priorytety dotyczą celu 2, jakim jest *Poprawa warunków życia na obszarach wiejskich oraz łagodzenie ich izolacji przestrzennej*, który z kolei podporządkowany jest celowi ogólnemu SZRWiR, czyli *poprawie jakości życia na obszarach wiejskich oraz efektywnemu wykorzystaniu ich zasobów i potencjałów...* Zapisy SZRWiR powiązane są z innymi dokumentami o charakterze strategicznym (m. in. *Krajową Strategią Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie*²) i opracowaniami sektorowymi dotyczącymi gospodarki wodnej, energetycznej, ochrony środowiska i in.

Intensywny rozwój infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, który na dużą skalę rozpoczął się w Polsce już w latach 90. XX w. i obecnie jest kontynuowany, zasadniczo wynika z koncepcji wyrównywania dysproporcji pomiędzy obszarami wiejskimi a miastami i ma na celu m.in. poprawę warunków życia mieszkańców, przyczynianie się do rozwoju przedsiębiorczości oraz poprawę atrakcyjności turystycznej (Świątek 2010). Należy jednak zauważyć, że niektóre obiekty infrastruktury technicznej (posiadające niewątpliwe walory użytkowe)

¹ *Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020* (SZRWiR) została przyjęta w dniu 25 kwietnia 2012 r. przez Radę Ministrów (M.P. 2012 nr 0 poz. 839).

² *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie* (KSRR) została przyjęta przez Radę Ministrów 13 lipca 2010 r. (Dz.U. 2008 nr 216 poz. 1370).

w odbiorze społecznym powszechnie uważane są za uciążliwe i niechciane w najbliższym sąsiedztwie. Obiekty tego typu określane są w literaturze anglosaskiej jako LULU (*Locally Unwanted/Undesirable Land-Use*) lub NIMBY *facilities* (*Not In My Back Yard*) i najczęściej wymienia się wśród nich właśnie obiekty infrastruktury technicznej: inwestycje drogowe, związane z energetyką (spalarnie biomasy i inne związane z odnawialnymi źródłami energii – OZE) oraz te związane z infrastrukturą sanitarną – oczyszczalnie ścieków oraz składowiska i spalarnie odpadów (por. Popper 1981, Dear 1992, Dmochowska-Dudek 2013). Jakkolwiek potrzeba budowy dróg czy oczyszczalni ścieków jest uzasadniona m.in. poprawą warunków życia mieszkańców wsi (tym bardziej w kontekście osiągnięcia wskaźników rozwojowych zakładanych w strategiach i programach), konflikty są i będą się pojawiać, bo mało kto chce mieszkać „za ekranem” przy drodze ekspresowej czy w pobliżu spalarni odpadów – szczególnie, gdy okazuje się, że z drogi się nie korzysta (bo wjazdy na nią są zbyt daleko), a spalarnia obsługuje też kilka sąsiednich gmin, których mieszkańcy nie muszą borykać się z jej uciążliwościami.

Podjęcie funkcjonalne

Podjęcia funkcjonalne w badaniach nad konfliktami dotyczącymi zagospodarowania przestrzeni ukształtowało się w latach 80. XX w. w ramach prac Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk poświęconych problemom gospodarki przestrzennej. Ze względu na panujący wówczas ustrój³ i stosowaną metodykę badań konflikty dotyczące zagospodarowania przestrzeni utożsamiane były z konfliktami funkcji, a więc zgodnie z tym założeniem: podmiotem konfliktu są funkcje same w sobie. Można zatem stwierdzić, iż współistnienie wielu funkcji na danym obszarze może prowadzić do ujawnienia się konfliktów – zwłaszcza gdy mają one konfliktogenny charakter (Grocholska 1980, Kołodziejski 1982a, 1982b, Śleszyński i Solon 2010). Za najbardziej konfliktogenne należy uznać zaś funkcje komunikacyjną i przemysłową, które w negatywny sposób oddziałują na pozostałe, tj. funkcję mieszkaniową, turystyczną, rekreacyjną oraz ochrony przyrody. Ta ostatnia jest najbardziej wrażliwa na negatywny wpływ pozostałych (ryc. 1). Konflikty infrastrukturalne dotyczące uciążliwych inwestycji na obszarach wiejskich związane są przede wszystkim z funkcją komunikacyjną.

Zgodnie z założeniami podejścia funkcjonalnego wielofunkcyjność obszarów wiejskich ze swej natury generować może liczne sytuacje konfliktowe. Koncepcja wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich jest jednym z celów zawartych w dokumentach strategicznych programujących gospodarczy, społeczny i przestrzenny rozwój tych obszarów. W aspekcie przestrzennym, wielofunkcyjność oznacza rozmieszczenie na obszarach wiejskich różnego rodzaju działalności pozarolniczych, która prowadzi do zróżnicowania ich struktury funkcjonalnej.

³ W warunkach centralnego planowania gospodarki przestrzennej występowanie konfliktów pomiędzy użytkownikami przestrzeni było formalnie niemożliwe, przede wszystkim ze względu na fakt, iż jedynym znaczącym użytkownikiem przestrzeni było państwo (szerzej: Markowski 1999, Dmochowska-Dudek 2013).

Ryc. 1. Negatywne oddziaływania pomiędzy funkcjami pozarolniczymi na obszarach wiejskich.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Śleszyński i Solon 2010.

Negative interaction between non-agricultural functions in rural areas.

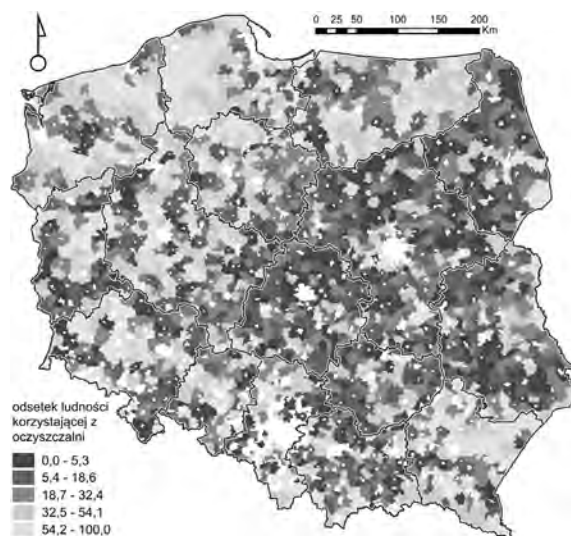
Source: own elaboration based on: Śleszyński and Solon 2010.

W koncepcji obszarów wiejskich jako przestrzeni wielofunkcyjnej J. Kostrowicki (1976) jako przykłady funkcji innych niż rolnicza wskazuje m.in. handel, usługi produkcyjne, mieszkania dla ludności pracującej w mieście oraz turystykę i rekreację. Rozwój każdej z wymienionych funkcji implikuje dodatkowo rozwój infrastruktury drogowej, która jest niezbędna dla ich realizacji. W ramach podejścia funkcjonalnego, identyfikacja konfliktów (a następnie ich analiza) odbywa się na podstawie kartowania funkcji w przestrzeni, co ilustruje poniżej opisany przykład oceny ryzyka konfliktu.

Podjmując próbę pobieżnej oceny ryzyka wystąpienia konfliktów na tle ochrony środowiska, związanych z budową oczyszczalni ścieków na terenach wiejskich, zestawiono dane dla gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich dotyczące ludności korzystającej z oczyszczalni ścieków (ryc. 2) oraz odsetka powierzchni obszarów chronionych w gminach (ryc. 3) w 2012 r.

Obszary wiejskie, na których mniej niż 1/3 mieszkańców korzysta z oczyszczalni, przeważają w województwach centralnej i wschodniej Polski (łódzkim, mazowieckim, podlaskim, lubelskim, świętokrzyskim i małopolskim). W zachodniej części kraju (województwa: wielkopolskie, lubuskie i dolnośląskie) niedorozwój w tym zakresie obejmuje gminy położone peryferyjnie względem ośrodków wojewódzkich. Przyjęto więc założenie, że wskazane obszary należy traktować jako potencjalne miejsca lokalizacji inwestycji związanych z budową oczyszczalni ścieków, co w zestawieniu z terenami o wysokich walorach przyrodniczych, które objęte są różnymi formami ochrony przyrody, pozwala wskazać gminy, w których ryzyko wystąpienia konfliktów związanych z rozwojem infrastruktury sanitarnej jest stosunkowo wysokie (ryc. 4).

Obszary zagrożone konfliktami tego typu koncentrują się w północno-zachodniej i wschodniej części województwa mazowieckiego, w północno-wschodniej części województwa łódzkiego oraz w województwie świętokrzyskim i na południu Małopolski.

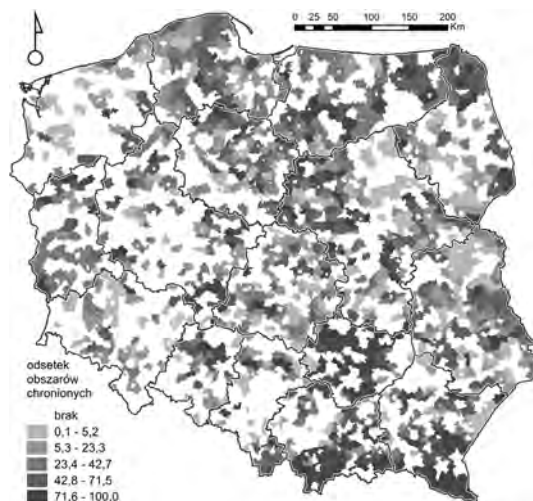
Ryc. 2. Odsetek ludności gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich korzystających z oczyszczalni ścieków w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

The population percentage of rural and rural-urban municipalities with access to sewage treatment plants, 2012

Source: own elaboration based on Local Data Bank, CSO.

Zaprezentowany przykład jest wyrazistym dowodem na to, iż zastosowane podejście pozwala na identyfikację, i w dalszej kolejności analizę jedynie obszarów potencjalnie zagrożonych konfliktami, gdyż występowanie oczyszczalni ścieków w sąsiedztwie obszarów chronionych nie zawsze prowadzi do ujawnienia się konfliktu, który ze swej natury jest zjawiskiem społecznym, rozgrywającym się pomiędzy podmiotami (członkami społeczeństwa) użytkującymi przestrzeń. Dopóki nie znajdzie się ktoś, kto będzie głośno artykułować swoje obawy wobec zagrożeń wynikających ze współwystępowania konfliktowych funkcji na danym obszarze, nie można mówić o konflikcie (w podejściu społecznym) dotyczącym zagospodarowania przestrzeni. Niemniej jednak podejście funkcjonalne ma tę zaletę, że pozwala (na podstawie stosunkowo łatwo dostępnych danych i przy wykorzystaniu narzędzi usprawniających badania – np. GIS) dokonać wstępnej identyfikacji obszarów potencjalnych konfliktów – oczywiście bez gwarancji otrzymania ich kompletnego wykazu.

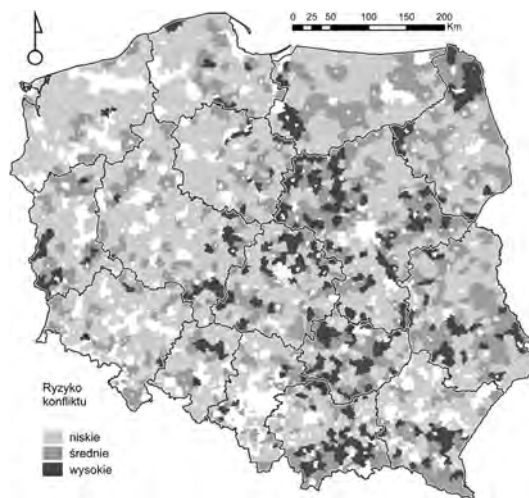

Ryc. 3. Odsetek obszarów chronionych w powierzchni gmin wiejskich i obszarów wiejskich w gminach miejsko-wiejskich w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Banku Danych Lokalnych GUS.

Percentage of protected areas in the total area of rural and rural-urban municipalities, 2012.

Source: own elaboration based on Local Data Band CSO.

Ryc. 4. Ryzyko wystąpienia konfliktów na tle ochrony środowiska związanych z budową oczyszczalni ścieków na terenach wiejskich.

Źródło: opracowanie własne.

The conflict risk over environment protection related to the construction of sewage treatment plants in rural areas.

Source: own elaboration.

Podejście społeczne

Drugą perspektywą pozwalającą spojrzeć na konflikty infrastrukturalne z uwzględnieniem roli użytkowników przestrzeni (mieszkańców, władz lokalnych, inwestorów i in.) jest podejście społeczne, które w naturalny sposób wyrosło na gruncie socjologii, a następnie zaadaptowane zostało w badaniach geograficznych (zwłaszcza w ramach geografii społecznej). Zasadnicza różnica między podejściem funkcjonalnym a społecznym widoczna jest już na płaszczyźnie definiowania samego konfliktu jako sytuacji „w której podejmujący decyzje aktorzy w grze o przestrzeń różnią się zdecydowanie w swoich celach, interesach, intencjach itp., a w konsekwencji w zachowaniach w odniesieniu do konkretnych zmian w zagospodarowaniu przestrzennym, a także w ocenie wpływu tych zmian na wartość środowiska” (Zuziak 1995, s. 140). Zastosowanie tej perspektywy pozwala zdecydowanie pełniej analizować konflikty, przede wszystkim ze względu na dostrzeżenie i uwzględnienie roli, jaką odgrywa społeczeństwo (jego członkowie) w kreowaniu sytuacji konfliktowych.

Należy jednak podkreślić, że stosowanie perspektywy społecznej w odniesieniu do konfliktów infrastrukturalnych nie może oznaczać ich analizy jedynie w aspektach społecznych i z pominięciem wymiaru przestrzennego zjawiska. Dlatego też celowym jest odniesienie się do koncepcji zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*) zakładającej rozwój gospodarczy zharmonizowany na trzech płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej i ekologicznej (por. Paszkowski 2001, Rouba 2001). Można zatem przyjąć, że również rozwój infrastruktury na obszarach wiejskich powinien uwzględniać korzyści ekonomiczne i społeczne przy jednoczesnym poszanowaniu i zachowaniu walorów środowiska naturalnego. Nie kwestionując słuszności zasad zrównoważonego rozwoju, warto zauważyć, że dość często utrzymanie równowagi i harmonii pomiędzy sferą ekonomiczną, społeczną i środowiskową jest niezwykle trudne, a ich brak może prowadzić do ujawnienia się konfliktów, zarówno na etapie planowania, realizacji, jak i funkcjonowania konkretnych przedsięwzięć infrastrukturalnych, gdyż realizacja celów ekonomicznych, społecznych i ochrony środowiska naturalnego kosztem któregośkolwiek z wymienionych generuje sytuacje konfliktowe (ryc. 5).

Konflikty na linii gospodarka–środowisko (1) mają naturalne podłoże związane z dostępnością zasobów naturalnych⁴. Z jednej strony podmioty gospodarcze eksploatują zasoby naturalne, np. zajmując przestrzeń pod budowę dróg, co stoi w sprzeczności z oczekiwaniami, by zasoby te chronić. Z drugiej strony występowanie obszarów chronionych ogranicza prowadzenie niektórych rodzajów działalności gospodarczej. Z kolei konflikty pomiędzy społeczeństwem a ochroną środowiska naturalnego (2) wynikają z antropopresji towarzyszącej rozwojowi społecznemu (pośrednio również gospodarczemu). Zachowanie naturalnych walorów środowiska przyrodniczego w stanie nienaruszonym jest wręcz niemożliwe w sytuacji rozwoju – realizacja jakichkolwiek przedsięwzięć infrastruktural-

⁴ Analizując kwestie dostępności zasobów, należy mieć na uwadze nie tylko ich ograniczenie, ale również ich zmniejszoną użyteczność – np. obniżenie jakości powietrza w wyniku zanieczyszczenia.

nych mających na celu poprawę jakości życia mieszkańców, ingeruje w środowisko naturalne, zaś ochrona jego elementów stanowi barierę rozwoju.

Ryc. 5. Rodzaje konfliktów w kontekście koncepcji zrównoważonego rozwoju.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Campbell 1996.

Types of conflict in context of the sustainable development concept

Source: own elaboration based on: Campbell 1996

Do konfliktów dochodzi również na linii gospodarka–społeczeństwo (3), a ich przyczyn upatrywać należy w kwestiach związanych z własnością gruntów, a co z tym się wiąże, konflikcie interesów stron biorących udział w konflikcie. Tego typu konflikty reprezentują najstarszy rodzaj sporów określanych często jako „sąsiedzkie”. Obiektywnie (lub subiektywnie) uciążliwe sąsiedztwo jest najpowszechniejszą przyczyną konfliktów i dotyczy lokalizacji niechcianych inwestycji, którymi, jak już wspomniano, bardzo często są przedsięwzięcia związane z rozwojem infrastruktury.

Kwestia faktycznej uciążliwości i negatywnego wpływu przedsięwzięć infrastrukturalnych na elementy środowiska naturalnego stanowi osobny problem badawczy. Jednak w tym miejscu warto podkreślić, że obecne regulacje prawne w zakresie ochrony środowiska formalnie uniemożliwiają dewastację jego elementów i ograniczają ich negatywny wpływ na mieszkańców. Mimo to argumenty protestujących (prawie) zawsze skupiają się na zanieczyszczeniu środowiska i hałasie – bez względu na charakter inwestycji i jej rzeczywisty wpływ na środowisko (szerzej: Dmochowska-Dudek 2013). Dla osób sprzeciwiających się budowie drogi czy oczyszczalni ścieków mniejsze znaczenie ma to, czy faktycznie realizacja tych inwestycji wpłynie na pogorszenie się jakości komponentów środowiska przyrod-

niczego, natomiast ważniejsze jest, że wysuwane argumenty są skuteczne i popierane przez ogół społeczeństwa, co sprzyja zjednywaniu zwolenników protestu. Dlatego też na obszarach wiejskich, gdzie odsetek terenów chronionych jest często zdecydowanie większy niż na terenach zurbanizowanych, a jakość środowiska naturalnego i jego walory stanowią istotną wartość, odwoływanie się do argumentów związanych z ochroną środowiska może być jeszcze bardziej powszechne, a tym samym skuteczne.

Wyjście poza koncepcję zrównoważonego rozwoju, jako kontekstu rozumienia konfliktów infrastrukturalnych na obszarach wiejskich, pozwala w ramach podejścia społecznego na odniesienie się do nowych typów obszarów wiejskich, gdzie społeczne uwarunkowania konfliktów wynikają w znacznej mierze z procesów, które oddziałują na przeobrażenia tych obszarów. Wśród procesów zidentyfikowanych przez K. Gorlacha⁵ (2004), podłoże konfliktów infrastrukturalnych stanowić mogą: pojawienie się nowych użytkowników (niezwiązanych z rolnictwem) oraz pojawienie się troski o środowisko naturalne i kulturowe. Oba te procesy, również w kontekście wielofunkcyjności obszarów wiejskich oraz zakładanego zrównoważonego rozwoju, stymulują ujawnianie się konfliktów w lokalnych społecznościach wiejskich. Po pierwsze, napływ nowych mieszkańców, szczególnie widoczny w strefach podmiejskich, powoduje zróżnicowanie struktury społecznej mieszkańców, co bezpośrednio prowadzi do wyłonienia się dodatkowej grupy społecznej reprezentującej często odmienne interesy względem zastanych wartości. Po drugie, grupa ta oczekuje zaspokojenia swoich potrzeb, np. przez rozwój infrastruktury, która dla rdzennych mieszkańców wsi była dotychczas zbędna. I wreszcie po trzecie, spośród nowych mieszkańców mogą wyłaniać się lokalni liderzy (posiadający odpowiednią wiedzę i umiejętności), którzy przyczyniają się do uświadomienia wartości i zagrożeń, i wokół których skupia się grupa protestujących.

Wnioski końcowe

Lokalizacja na obszarach wiejskich oczyszczalni ścieków i składowisk odpadów (zwłaszcza gdy obsługują one głównie mieszkańców sąsiednich miast) czy autostrad i dróg ekspresowych (dla których nie przewidziano połączeń umożliwiających ich wykorzystanie), w naturalny sposób może prowadzić do ujawniania się w środowiskach wiejskich konfliktów określanych mianem infrastrukturalnych. Dodatkowo na ich nasilenie się i jednocześnie skomplikowanie wpływ będą miały trwające przemiany społeczne wsi „(...) przejawiające się w różnicowaniu struktury społecznej, a co za tym idzie społecznych potrzeb, stylów życia (kultury lokalnej mieszkańców)” (Wójcik 2010, s. 190). Napływ nowych użytkowników obszarów wiejskich (mieszkańców sąsiednich miast) sam w sobie inicjować

⁵ Poza wymienionymi K. Gorlach (2004) wśród procesów oddziałujących na przeobrażenia obszarów wiejskich również wymienia: zmniejszenie się zatrudnienia w rolnictwie i spadek produkcji żywności, nowe podejście do warunków bytowania zwierząt hodowlanych oraz zmiany zasad wspierania obszarów wiejskich przez państwo i wpływ globalnego handlu.

będzie konflikty (w wyniku polaryzacji społeczności lokalnej na zasadzie „my – obcy”), a także stymulować będzie spory dotyczące inwestycji zagrażających wartościom dotychczas nieuświadomianym w tradycyjnej społeczności wiejskiej (np. dotyczące dziedzictwa kulturowego czy krajobrazu).

W obliczu nielicznych publikacji podejmujących wprost problematykę konfliktów infrastrukturalnych na obszarach wiejskich, w niniejszym opracowaniu zaproponowano osadzenie zjawiska charakteryzującego się ogromną złożonością i wieloaspektowością w dwóch perspektywach interpretacyjnych powszechnie stosowanych w badaniach nad konfliktami społeczno-przestrzennymi. Celem tego opracowania z pewnością nie było kompleksowe przedstawienie problematyki konfliktów infrastrukturalnych, a jedynie powiązanie jej z kontekstami przeobrażeń obszarów wiejskich, co stanowić może przyczynek do dalszej refleksji.

Należy podkreślić, iż współcześnie oba podejścia – funkcjonalne i społeczne, są uwzględniane w badaniach i analizach konfliktów społeczno-przestrzennych, przy czym podejście funkcjonalne powszechnie stosowane jest w pracach o charakterze projektowym (w urbanistyce i planowaniu przestrzennym). Pominięcie wymiaru społecznego konfliktów w tego typu opracowaniach bardzo często utrudnia właściwą diagnozę i znalezienie rozwiązania lub choćby zminimalizowanie negatywnych skutków konfliktów społeczno-przestrzennych.

Literatura

- Bukraba-Rylska I., 2013, *Socjologia wsi polskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Campbell S., 1996, *Green Cities, Growing Cities, Just Cities? Urban Planning and the Contradictions of Sustainable Development*, Journal of the American Planning Association 62(3), s. 293–312.
- Dear M., 1992, *Understanding and overcoming the NIMBY syndrome*, Journal of the American Planning Association, 58(3), s. 288–300.
- Dmochowska-Dudek K., 2013, *Syndrom NIMBY w przestrzeni wielkomiejskiej. Przykład Łodzi*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Grocholska J., 1980, *Obszary konfliktowe – problem badawczy w przestrzennym zagospodarowaniu kraju*, Przegląd Geograficzny, 52, s. 507–515.
- Grocholska J., 1986, *Konflikty w planowaniu przestrzennym i próby ich rozwiązania (na przykładzie wybranych obszarów aglomeracji warszawskiej)*, Studia nad funkcjonalnym makroregionem Warszawy (III), Biuletyn Informacyjny, 53, s. 205–222.
- Kołodziejski J., 1982a, *Geneza, funkcjonowanie oraz ocena sytuacji konfliktowych w gospodarce przestrzennej Polski*, [w:] *Diagnoza stanu gospodarki przestrzennej Polski*, Biuletyn KPZK PAN, 123, s. 134–148.

- Kołodziejski J., 1982b, *Realizacja celów rozwoju w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, [w:] *Konflikty polskiej przestrzeni*, Biuletyn KPŻK PAN, 120, s. 7–51.
- Kostrowicki J., 1976, *Obszary wiejskie jako przestrzeń wielofunkcyjna. Zagadnienia badawcze i planistyczne*, Przegląd Geograficzny, 48, 4, s. 601–611.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, Miasta, Obszary wiejskie, Dz.U. 2008 nr 216 poz. 1370.
- Markowski T., 1999, *Zarządzanie rozwojem miast*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Michałowska E., 2008, *Syndrom NIMBY jako przykład samoorganizacji społecznej na poziomie lokalnym*, Studia Regionalne i Lokalne, 3, 1, s. 60–80.
- Michałowska E., 2008a, *Wiejskie społeczności lokalne wobec konfliktów typu NIMBY*, Wieś i Rolnictwo, 1, s. 140–155.
- Paszkowski S., 2001, *Zrównoważony rozwój rolnictwa i obszarów wiejskich*, [w:] M. Kłodziński (red.), *Gospodarka, człowiek, środowisko na obszarach wiejskich*, PAN, IRWiR, WFOŚiGW woj. zachodniopomorskiego, ARw Szczecinie, Warszawa, s. 201–218.
- Popper F. J., 1981, *How to Locate a LULU*, American Land Forum.
- Rouba H., 2001, *Geneza i istota koncepcji rozwoju zrównoważonego*, [w:] T. Markowski, D. Stawasz (red.), *Ekonomiczne i środowiskowe aspekty zarządzania rozwojem miast i regionów*, Wyd. UŁ, Łódź, s. 203–225.
- Starosta P., 2000, *Konflikt lokalny*, [w:] M. Malikowski, Z. Seręga (red.), *Konflikty społeczne w Polsce w okresie przemian systemowych*, Studia, komunikaty, eseje, II, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów, s. 13–24.
- Strategia zrównoważonego rozwoju wsi, rolnictwa i rybactwa na lata 2012–2020*, M.P. 2012 nr 0 poz. 839.
- Śleszyński P., Solon J., 2010, *Prace Planistyczne a konflikty przestrzenne w gminach*, Studia KPŻK PAN, 130.
- Świątek D., 2010, *Infrastruktura techniczna a rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej w regionie Płocka*, Studia Obszarów Wiejskich, 25, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Witos W., 1964, *Moje wspomnienia*, t. I, Instytut Literacki, Paryż.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – społeczno-geograficzna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] E. Kacprzak, A. Kołodziejczak (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Zuziak Z., 1995, *Rozwiązywanie konfliktów środowiskowych w gospodarce przestrzennej*, [w:] L.M. Salomon, R.A. Seidel, P. Bury, T. Markowski (red.), *Gospodarka samorządów terytorialnych w świetle doświadczeń amerykańskich*, Fundacja Promocji Czystych Technologii TECHEKO, Łódź, s. 138–167.

Summary

The socio-spatial conflicts coming along with rural infrastructure development have already been known for some time, however they are expected to escalate in the next few years. The presented prognoses are the result of the objectives included in the strategy documentation referring to rural areas. Since there are not many publications directly dealing with the subject, the main target of this article is to present rural areas infrastructure conflicts according to functional and social perspective. The approach incorporated in the following article will not lead to a deep analysis, nevertheless it might be found useful in the future examination of the problem.

Gabriela CZAPIEWSKA

Akademia Pomorska w Słupsku

Instytut Geografii i Studiów Regionalnych

76-200 Słupsk, ul. Partyzantów 27

gabrielaczapiewska@poczta.onet.pl

Kapitał społeczno-kulturowy na obszarach wiejskich województwa pomorskiego – geneza i współczesne trendy zmian

Cultural and social capital in rural areas of the Pomorskie Voivodship – genesis and present trends of change

Zarys treści: Proces rozwoju obszarów wiejskich współcześnie ma charakter wielofunkcyjny i zrównoważony. Warto podkreślić, iż ogromnym atutem obszarów wiejskich są ludzie, często od wielu pokoleń związani z ciężką pracą na roli oraz wartościami kulturowymi lokalnych społeczności. W artykule zaprezentowany zostanie wpływ uwarunkowań społeczno-kulturowych na procesy przemian pomorskiej wsi. Analizie poddany zostanie przede wszystkim potencjał społeczny badanego obszaru.

Słowa kluczowe: obszary wiejskie, społeczność lokalna, przestrzeń społeczna, województwo pomorskie

Wstęp

Ostatnia dekada XX i pierwsze lata XXI w. przyniosły istotne zmiany gospodarcze, społeczne i kulturowe na polskiej wsi. Były one kształtowane przez różnorodne procesy i zjawiska, których duża część ujawniła się dopiero po 1989 r. Procesy te stymulowały bądź hamowały rozwój wsi oraz wzmacniały przestrzenną polaryzację obszarów wiejskich (Bański 2008). Warto podkreślić, iż zachodzące przemiany często związane są również z uwarunkowaniami środowiskowymi, jak również tymi, które wywodzą się ze sposobu i poziomu zagospodarowania przestrzeni wiejskiej. W takim ujęciu mają one wymiar przestrzenny i często warunkowane są spuścizną materialną oraz ukształtowanymi układami społecznymi o głębokich historycznych korzeniach. Zjawiska te – szczególnie w odniesieniu do czynników warunkujących zmiany gospodarcze – mają w znacznym stopniu kumulatywny charakter. Według K. Heffnera (2007) nie bez znaczenia jest również kwestia lokalizacji wsi lub społeczności lokalnej w szerszej przestrzeni regionalnej czy krajowej.

Niewątpliwie fundamentem rozwoju obszarów wiejskich jest obecnie kapitał społeczny oraz ludzki. O sukcesie wsi, gminy czy regionu decydują najczęściej

ludzie i ich cechy społeczne, kulturowe itp. W myśl idei rozwoju lokalnego to społeczeństwo odgrywa coraz większą rolę – identyfikuje swoje potrzeby i podejmuje działania w celu ich zaspokojenia (Dresler 2003). W społecznościach lokalnych tkwi zatem ogromny potencjał, który wykorzystany we właściwy sposób przyniesie wymierne korzyści w przyszłości.

W artykule przedstawiono ogólnie problematykę demograficzną obszarów wiejskich województwa pomorskiego oraz kwestie tożsamości kulturowej pomorskich wsi. Ponadto – poprzez pryzmat działalności organizacji pozarządowych – scharakteryzowano kapitał społeczny, ponieważ stanowi on ważny czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego badanego regionu. Autorka wybrała powyższe zagadnienia ze względu na ich istotny wpływ na przemiany zachodzące obecnie na obszarach wiejskich województwa pomorskiego.

Wiejska przestrzeń społeczna

Województwo pomorskie zajmuje powierzchnię 18 310,34 km², z tego 93,9% przypada na obszary wiejskie (1568 sołectw; 2994 miejscowości wiejskie). Według danych GUS na koniec 2012 r. wsie zamieszkiwało 792,5 tys. osób, tj. 34,6% ogółu ludności województwa. Koncentruje się ona przede wszystkim na terenach atrakcyjnych turystycznie lub inwestycyjnie, a także tam, gdzie występują korzystne warunki przyrodnicze do produkcji rolniczej (Czapiewska 2012a). Obok warunków środowiska geograficznego duży wpływ na koncentrację ludności wiejskiej prezentowanego terenu ma układ komunikacyjny, a także siła oddziaływania miejskich ośrodków regionalnych i lokalnych. Pod tym względem w czołówce znajdują się powiaty: kartuski (101,5 tys. osób), wejherowski (83,7 tys. osób), słupski (77,1 tys. osób) oraz gdański (74,5 tys. osób).

Liczba ludności wsi wzrasta sukcesywnie, podczas gdy w miastach uwidacznia się tendencja malejąca (tab. 1). Na przestrzeni ostatnich 16 lat (1996–2012) na pomorskich wsiach przybyło 117,5 tys. mieszkańców. Nastąpił zatem wzrost o 17,4%, zaś w tym samym czasie na obszarach wiejskich kraju wyniósł on zaledwie 3,1%. Zdecydowanie największy przyrost liczby ludności odnotowano w powiatach: kartuskim (19 tys. osób), gdańskim (17 tys. osób) i wejherowskim (15,6 tys. osób). W znacznej mierze wynika on z rozwoju ośrodków podmiejskich, głównie Trójmiasta, zasiedlanych przede wszystkim przez osoby młode, gdyż środowisko zamieszkania w coraz mniejszym stopniu jest przyczyną zróżnicowania szans życiowych młodego pokolenia. Niewielkie są różnice pomiędzy młodzieżą wiejską i miejską w poziomie aspiracji edukacyjnych, wyborze typu uczelni, trybu i formy studiów, a nawet prestiżowych uczelni. Warto dodać, iż młodzież wiejska relatywnie częściej studiuje na prywatnych uczelniach. Zdaniem J. Domańskiego (2007) młodzieży wiejskiej nie dorównuje żadna inna grupa społeczna pod względem wzrostu poziomu aspiracji życiowych.

Badane środowisko wiejskie cechuje duże tempo wzrostu udziału osób posiadających wyższe wykształcenie, przewyższające dwukrotnie tempo cechujące wiejskie środowisko ogólnopolskie. Świadczy o tym analiza porównawcza wyników spisów powszechnych przeprowadzonych w latach 2002 i 2011. W okresie mię-

dzypisowym udział mieszkańców wsi legitymujących się wyższym wykształceniem wzrósł w skali kraju o 5,6 pkt procentowego (z 4,2% w 2002 r. do 9,8% w 2011 r.), zaś w województwie pomorskim, aż o 13,2 pkt procentowego (z 4,4% w 2002 r. do 17,6% w 2011 r.). Wymiana pokoleniowa wynikająca z odchodzenia starszego pokolenia jest czynnikiem wpływającym na zmniejszający się w środowisku wiejskim udział wykształcenia podstawowego. Ponadto napływ ludności miejskiej na obszary wiejskie podwyższa poziom wykształcenia mieszkańców pomorskich wsi. Warto zwrócić uwagę na fakt, iż otwartość wsi na zewnętrzne wpływy i konieczność stałego wykonywania pracy poza rolnictwem przez jej mieszkańców sprzyjają rozwijaniu motywacji rodziców i ich dzieci do zdobywania wykształcenia i traktowania go w kategoriach awansu cywilizacyjnego. Ułatwieniem w dostępie do nauki na poziomie wyższym dla dzieci wiejskich jest coraz powszechniejszy dostęp do nowoczesnych środków przekazu i komunikowania oraz rozwój sieci szkolnictwa wyższego w pobliskich miastach. Jednocześnie nie ustaje dyskusja na temat jakości kształcenia, a istotną barierą pozostają nadal stosunkowo wysokie koszty zdobywania wiedzy i umiejętności.

Tabela 1. Liczba ludności na obszarach wiejskich województwa pomorskiego w latach 1996–2012.

Wyszczególnienie	1996	2000	2004	2008	2012
POLSKA					
ogółem (w tys.)	38639,3	38253,8	38173,7	38135,7	38533,2
wieś (w tys.)	14735,7	14594,2	14703,7	14847,6	15196,7
wieś (w %)	38,1	38,1	38,5	38,9	39,4
WOJEWÓDZTWO POMORSKIE					
ogółem (w tys.)	2172,5	2178,3	2199,0	2219,5	2290,0
wieś (w tys.)	675,0	686,8	712,6	744,4	792,5
wieś (w %)	31,0	31,5	32,4	33,5	34,6

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Bank Danych Lokalnych; www.stat.gov.pl (dostęp z dnia 1.09.2013).

Obszary wiejskie Pomorza stają się coraz bardziej atrakcyjne jako miejsce zamieszkania. W związku z tym w przyszłości szczególnie szybko będzie wzrastała liczba ludności we wsiach ulokowanych w promieniu kilkunastu kilometrów od większych miast. Te obszary wiejskie będą miały stosunkowo silnie zurbanizowany charakter. Ze względu na poprawę infrastruktury technicznej i społecznej na wsi chętnie osiedlać się tam będą osoby młode, jak i w wieku poprodukcyjnym (Czapiewska 2013). Warto dodać, że według prognozy GUS w 2030 r. udział ludności wiejskiej badanego obszaru wzrośnie do 38,6% ogółu ludności województwa pomorskiego. Zatem potencjał społeczny regionu jest obecnie i – zdaniem Autorki – będzie w przyszłości znaczący w skali kraju.

Tożsamość kulturowa pomorskiej wsi

Definiując społeczność lokalną, należy uwzględnić trzy zasadnicze jej aspekty: terytorialny (geograficzne położenie), społeczny (więzi pomiędzy członkami społeczności) oraz psychiczny (tożsamość mieszkańców). W związku z powyższym P. Starosta (1995) określił społeczność lokalną jako typ struktury społeczno-przesztrzennej ukształtowanej geograficznie, skupiającej ludność zamieszkującą określone miejsce, tworzącą systemy powiązań w celu rozwiązywania zaistniałych problemów lokalnych oraz zapewniającą psychiczną identyfikację ludności z miejscem swojej egzystencji.

Według K. Olechnickiego i P. Załęckiego (1998) grupę lokalną tworzy zbiorowość zamieszkująca wspólne terytorium, relatywnie samowystarczalna, oparta na trwałym systemie więzi i interakcji społecznych, charakteryzująca się mocnym poczuciem przynależności jednostek do grupy i identyfikacji jednostek z grupą. W długim procesie wzajemnej adaptacji człowieka i środowiska powstaje specyficzna przestrzeń, centrum ustalonych wartości i własna miejscowa tradycja społeczna.

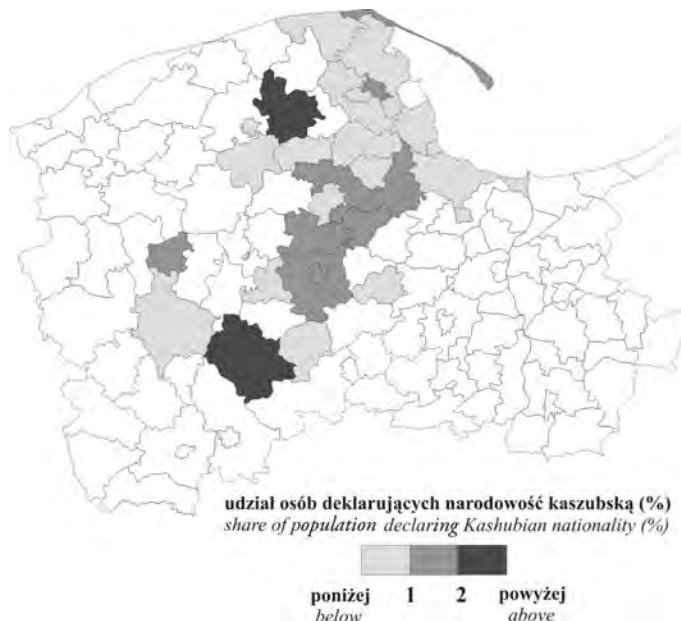
Znaczną część województwa zajmują Kaszuby¹, zasiedlone przez jedną z najliczniejszych w Polsce grup etnicznych, która zachowała do dziś swój język i obyczaje, związane z życiem religijnym i katolickimi świętami. Przydrożne kapliczki, figury świętych i krzyże tzw. Bożemęki na rozstajach zrosły się z tutejszym krajobrazem. Od stuleci Kaszubi (autochtoniczni Pomorzanie) pielęgnują swoją odrębność kulturową.

Wiek XVII i XVIII przyniósł germanizację Kaszub, co odcisnęło swe piętno na języku kaszubskim, pozostawiając w nim wiele germanizmów (zwłaszcza w terminologii technicznej). Warto dodać, iż obecnie język kaszubski² coraz śmielej wkracza do szkół i kościołów. Odprawiane są nabożeństwa po kaszubsku, a Ministerstwo Edukacji zatwierdziło programy nauczania w szkołach oraz wydało podręczniki w tym języku. Stopniowo zwiększa się również liczba dzieci uczących się tego etnodialektu w szkołach³. Zdaniem G. Labudy (2006) Kaszubi są ostatnim ogniwem nadbałtyckich plemion zachodniosłowiańskich, które uratowało swoją wspólnotę kulturową oraz etniczną w ścisłej łączności z ogólnopolską wspólnotą polityczną i narodową.

¹ Region kulturowy, będący częścią Pomorza o powierzchni 6200 km², który zamieszkują Kaszubi. W skład Kaszub wchodzi 43 gminy województwa pomorskiego.

² Status prawny języka kaszubskiego w Polsce reguluje ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, definiując go jako język regionalny; Dz.U. z 2005 r., nr 17, poz. 141

³ Biblioteka Kongresu Stanów Zjednoczonych w 2003 r. nadała językowi kaszubskiemu międzynarodowy kod językowy – CSB według normy ISO 639-2.

Ryc. 1. Odsetek mieszkańców województwa pomorskiego deklarujących narodowość kaszubską w 2002 r.

Źródło: opracowanie na podstawie: *Ludność według narodowości, płci oraz miejsca zamieszkania w 2002 roku*, Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, GUS, Warszawa.

Percentage of the Pomorskie Voivodship population declaring Kashubian nationality in 2002.

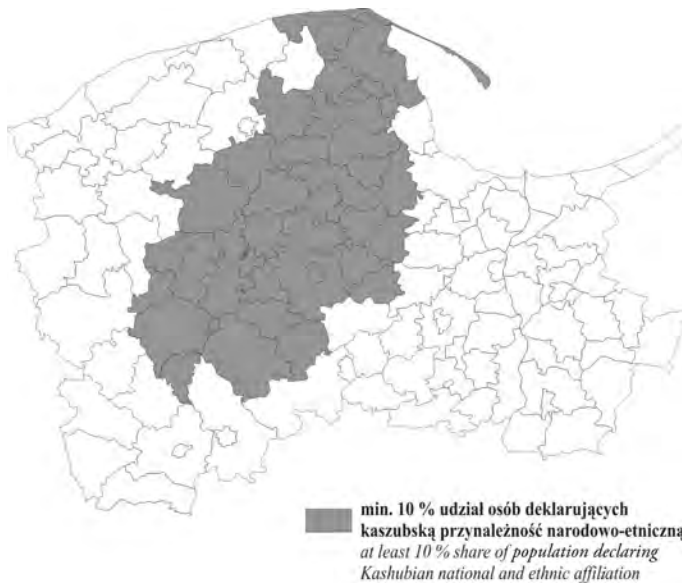
Source: Own study based on: Population by nationality, sex and place of residence in 2002, the results of the National Census of Population and Housing 2002, Central Statistical Office, Warsaw.

Współcześnie w socjologii i historii dominuje pogląd, że Kaszubi stanowią grupę etniczną narodu polskiego. Zdecydowana większość Kaszubów posiada podwójną identyfikację – narodową polską i etniczną kaszubską (Latoszek 1990). W spisie powszechnym z 2002 r. 5062 mieszkańców województwa pomorskiego zadeklarowało narodowość kaszubską⁴, co stanowiło około 1% całej społeczności kaszubskiej (ryc. 1). Jednak tych deklaracji nie uznaje się za wiążące (podobnie w przypadku Ślązaków). W tym samym spisie powszechnym 52 665 osób zadeklarowało posługiwanie się w domu głównie językiem kaszubskim. Z kolei spis powszechny przeprowadzony w 2011 r. dawał już możliwość podwójnego, narodowo-etnicznego samookreślenia. Kaszubską narodowość⁵ zadeklarowało wtedy

⁴ Ludność według narodowości, płci oraz miejsca zamieszkania w 2002 roku, Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002, GUS, Warszawa.

⁵ Narodowość (przynależność narodową lub etniczną) definiowano jako deklaratywną, opartą na subiektywnym odczuciu, indywidualną cechą każdego człowieka, wyrażającą jego związek emocjonalny, kulturowy lub wynikający z pochodzenia rodziców z określonym narodem lub wspólnotą etniczną.

233 tys. osób na terenie 41 gmin województwa pomorskiego (ryc. 2). W grupie tej 216 tys. wskazało przynależność polsko-kaszubską, zaś 16 tys. zadeklarowało wyłącznie przynależność kaszubską⁶. Zatem w okresie międzypisowym ponad trzykrotnie zwiększyła się grupa deklarująca narodowość kaszubską, co wskazuje na wzrost poczucia odrębności etnicznej badanej społeczności regionalnej, chociaż w większości wiąże się to z odczuwaniem polskiej tożsamości narodowej. W porównaniu z rokiem 2002 wzrosła również liczba deklaracji językowych – 108 140 osób stwierdziło, że posługuje się w kontaktach domowych językiem kaszubskim, w tym dla 3 802 osób jest on jedynym używanym językiem. Należy dodać, że jako język ojczysty kaszubski zadeklarowało 13 799 osób. Z badań J. Mordawskiego (2005) wynika, iż „ostoją” mowy kaszubskiej jest przede wszystkim powiat kartuski, a w dużych miastach (Gdańsk, Gdynia, Sopot) – mowa rodzima stopniowo zanika.

Ryc. 2. Odsetek osób deklarujących kaszubską przynależność narodowo-etniczną, wynoszącą co najmniej 10% w gminach województwa pomorskiego w 2011 r.

Źródło: opracowanie na podstawie GUS

Percentage of population declaring Kashubian national and ethnic affiliation of at least 10% in the municipalities of the Pomorskie Voivodship in 2011

Source: Own study based on CSO

⁶ http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/Przynalenzosc_narodowo-etniczna_w_2011_NSP.pdf (dostęp z dnia 1.04.2014)

Niewątpliwie ważną częścią kultury wsi jest jej architektura i zagospodarowanie przestrzeni (układ pól, zagród, zadrzewień, sieć dróg itp.). Do niedawna charakterystyczny dla regionu kaszubskiego był szczególnie typ budownictwa (domy drewniane w większej części zrębowe z dachami krytymi strzechą lub gontem). Obecnie tradycyjne budownictwo kaszubskie znika z krajobrazu regionu, wypierane przez powszechne, standardowe budownictwo murowane, stosowane na terenie całego kraju. Formy krajobrazu kulturowego pomorskich wsi – zabytki kultury i historii – powinno się pielęgnować, gdyż w przyszłości będą one przedmiotem troski społecznej, a aktywność mieszkańców wsi i ich dążenie do wzmocnienia tożsamości „małych ojczyzn” sprzyjać będą zachowaniu unikatowych cech wiejskiej przestrzeni.

Najznamienszą tradycją kaszubską jest siedmiobarwny haft, charakterystyczny z powodu występujących w nim motywów (tulipany, owoce granatu, margerytki, róże i serca w kratę). Powszechnym elementem tradycji jest także ekspozycja wielokolorowych i czarnych wyrobów ceramicznych pochodzących z warsztatów w Kartuzach i Chmielnie. Dawniej na Kaszubach rozpowszechniony był także zwyczaj zażywania tabaki oraz rogactwo⁷, który w miarę upływu czasu stopniowo zanikał. Równie bogata jak tradycja materialna jest tradycja obyczajowa regionu kaszubskiego, związana m.in. z muzyką kaszubską czy tańcami.

Kaszubi, od niepamiętnych czasów przywiązani do swojej „małej ojczyzny”, stworzyli na Pomorzu ciekawą i niepowtarzalną kulturę – z centrami w Kartuzach, Kościerzynie i Bytowie. Kultura kaszubska stanowi trwałą podwalinę kreowania tożsamości kulturowej regionu i w istotny sposób wzbogaca współczesną wielokulturowość badanego obszaru (Olbracht-Prondzyński 2007).

Na wsi współczesnej w wyniku procesów modernizacyjnych w obszarze zwyczajów życia codziennego oraz aspiracji, potrzeb i preferencji ludności wiejskiej ulega gwałtownym przeobrażeniom styl konsumpcji. Przejawia się to w zmianach kierunków aktywności ekonomicznej, odchodzeniu od prowadzenia rodzinnych gospodarstw rolnych, zaniku wielopokoleniowych gospodarstw domowych i przechodzeniu od patriarchalnego do egalitarnego układu stosunków w rodzinach (Styk 1999). Na wsi coraz powszechniej daje o sobie znać potrzeba uznania i szacunku społecznego oraz zmiana stosunku do wartości. Zachowania konsumencie mieszkańców wsi, mające za punkt odniesienia wzorce płynące ze środowiska miejskiego, zmierzają obecnie w kierunku uniwersalnego modelu masowej konsumpcji, właściwego dla postmodernistycznych społeczeństw. Konsumpcja stała się obecnie symbolem statusu, określa styl życia i tożsamość, a konsumenci dysponujący znacznymi zasobami finansowymi budzą szacunek i podziw (Jawłowska 1998).

⁷ Rogarstwo to dziedzina rękodzieła, w której rogi krowy, kozy, barana czy jelenia wykorzystuje się do produkcji prochownic myśliwskich, trąbek sygnałowych, grzebieni, guzików. Dziś wytwarza się z nich niemal wyłącznie tabakiery. Powstają one w procesie wielogodzinnej gotowania i obrabiania rogu. Tabakiery wykonane z podstawy rogu mają dwa płaskie końce zamknięte denkiem. Przykrywka najczęściej zdobiona jest wzorami linearnymi. Rzemiosło to odżyło dzięki ponownemu upowszechnieniu się zwyczaju zażywania tabaki; www.kaszubi.pl (dostęp z dnia 23.03.2014)

Postęp cywilizacyjny wpływa na zanikanie wśród młodszego pokolenia tradycji przodków, szczególnie tych związanych z kulturą regionalną i ludową. Młode pokolenie za pośrednictwem instytucji szkolnych kultywuje tradycje związane z niektórymi wydarzeniami świeckimi lub zapożycza tradycje z innych krajów. Życie kulturalne i rozrywkowe wiejskiej młodzieży przenosi się w zasadzie do miasta, m.in. do galerii handlowych. Większe znaczenie dla społeczności lokalnej mają obrzędy związane z wydarzeniami rodzinnymi i kulturalnymi niż społecznymi. Dla starszego pokolenia ważny składnik życia stanowią uroczystości związane z wydarzeniami kościelnymi. Dość często wspólnota parafialna jest ważną instytucją, organizującą życie społeczne i kulturalne mieszkańców wsi oraz cementującą tę społeczność. Niektóre typowo wiejskie tradycje kulturalne, jak dożynki i zabawy publiczne, przeradzające się dziś w festyny, przyciągają mieszkańców regionu, a niektóre z nich znikają wraz z unowocześnianiem wsi. Zdaniem A. Babić (1998) porzucanie starych tradycji nie oznacza braku szacunku dla nich, lecz jest świadectwem adaptowania wiejskiego stylu życia do nowej rzeczywistości.

Według K. Leśniak-Moczuk (2008) na wsi zauważyć można również stopniowe ograniczanie stosunków sąsiedzkich opartych na wzajemnym poszanowaniu, zrozumieniu i pomocy, stanowiących niegdyś ważny element kultury wsi. Do podtrzymywania na wsi pewnego zakresu kontaktów sąsiedzkich skłania jedynie wspólnie zajmowana przestrzeń społeczna i mniej ofert zagospodarowania czasu wolnego w porównaniu ze środowiskiem miejskim. Zanikają jednocześnie niekomercyjne podstawy sąsiedztwa wynikające z zainteresowania sprawami zawodowymi, prywatnymi i osobistymi, oparte na zaufaniu i sympatii. Przykładem potencjału lokalnych wspólnot jest obecnie budowanie społeczności w internecie – na Facebooku czy Twitterze. Jednakże socjologowie (m.in. Bauman 2003, 2006) wskazują na nietrwałość takich więzów.

Układ lokalny jest miejscem zamieszkiwanym przez samorządną społeczność i równocześnie głównym obszarem, na którym jej członkowie rozwijają codzienną aktywność społeczną (Jałowiecki 1989). Warto dodać, że stosunkowo niewielkie rozmiary społeczności wiejskich, bezpośredni kontakt z przyrodą i obecność działalności rolniczej sprzyjały i sprzyjać będą tworzeniu specyficznych więzi i specyficznej kultury, odmiennych od tych, jakie tworzą się w miastach. Przez wieki kultura wsi była przede wszystkim kulturą rolników (chłopów), zaś obecnie kształtowana jest ona przez społeczność, której niewielką część stanowią rolnicy, a większość osoby nie związane z produkcją rolniczą. Gminy, w których agroturystyka stała się znaczącym źródłem dochodów, odkrywają na nowo zapomniane tradycje. Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, niewątpliwie daje szansę np. powrotu do tradycji kuchni regionalnej, tradycyjnych zajęć i zabaw, a nawet tradycyjnej zabudowy wiejskiej. Na skutek stale zmieniających się potrzeb konsumentów gospodarstwa agroturystyczne zaczęły wzbogacać swoje oferty. Doskonałym źródłem inspiracji do tworzenia wyjątkowych propozycji dla turystów jest kultura kaszubska, która w obrębie województwa pomorskiego jest zróżnicowana. Największy potencjał turystyczno-rekreacyjny środowiska przyrodniczego i kulturowego występuje w gminach nadmorskich oraz w centralnej części Pojezierza Kaszubskiego i zachodniej części Borów Tucholskich.

Następuje zatem powolny powrót do niektórych pierwotnych źródeł kultury i tożsamości wsi. Jednak jest to dość trudne ze względu na radykalną zmianę charakteru rolnictwa i zmniejszanie się jego roli w życiu wsi. Ponadto w dobie globalizacji telewizja, komunikacja czy wszechobecna promocja kultury miejskiej powodują marginalizację kultury wiejskiej. Jednocześnie podkreślić należy, iż działania realizowane z funduszy Unii Europejskiej w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) mogą przyczynić się do zahamowania procesów marginalizacji kultury wiejskiej. Przykładem może być Pomorski Program Odnowy Wsi, którego elementem jest kształtowanie harmonijnego krajobrazu, nie tylko za pomocą programów i strategii, ale także z udziałem elit lokalnych i liderów, realizujących własne projekty. W wyniku ich działań do życia wracają stare zabytkowe budowle, adoptowane do nowych celów domy mieszkalne, pracownie, warsztaty. Odtwarzane jest centralne miejsce spotkań (plac, wiejski rynek), powstają ławki, plansze informacyjne, kawiarenki, rzeźby lub pomniki, czasami elementy ważne dla tradycji danej miejscowości, związane z historią miejsca, krajobrazem. Zauważyć można, iż lokalne potrawy, ekologiczne gospodarstwa, zwyczaje, festiwale, itd. określają specyficzny charakter danej miejscowości, przyciągają gości, czynią wieś żywą, aktywną, a jej mieszkańcom przysparzają dodatkowych źródeł zarobkowania (Biernat i Kałamucka 2011). Bogactwo i różnorodność dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego stanowi z kolei oparcie dla rozwoju turystyki. Ponadto działające na wsiach zespoły artystyczne, koła gospodyń wiejskich lub regionalne i lokalne towarzystwa kultury również podejmują próby zmiany przeszerzenia kulturowej pomorskiej wsi.

Doświadczenia pomorskie, jak również podjętych z początkiem obecnej dekady innych przedsięwzięć z zakresu odnowy wsi na mniejszą skalę, przyniosły wiele nadzwyczaj cennych doświadczeń oraz pozytywnej mobilizacji społeczności wiejskich. W licznych przypadkach odnowa wsi okazała się znakomitą antydotum na marazm i patologie społeczne, zwłaszcza w środowiskach popegeerowskich, przyczyniając się do uruchomienia, z początku powolnych, procesów rozwojowych na obszarach, które przez dziesięciolecia znajdowały się poza głównymi nurtami i obszarami rozwoju (Czapiewska 2011).

Kapitał społeczny jako wartość kulturowa

Kapitał społeczny staje się obecnie dość często przywoływaną kategorią wśród czynników, które decydują o rozwoju danego regionu. W *Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego* (KSRR) także wskazano, iż kapitał społeczny jest traktowany jako ważny czynnik wpływający na rozwój społeczny i gospodarczy kraju, a także jako element warunkujący poziom życia obywateli (*Krajowa Strategia...* 2010). W przypadku polityki regionalnej rozpatrywany jest on najczęściej przez pryzmat społeczeństwa obywatelskiego i aktywności obywateli na niwie społecznej. Uzależniony jest głównie od specyficznego lokalnego środowiska (wypadkowa historii, kultury), istniejących więzi między ludźmi, zasad, poglądów oraz postaw względem otaczającego świata (Czapiewska 2012b).

Badania nad kapitałem społecznym mają różny zasięg i charakter. Często wykorzystywanym wskaźnikiem jest członkostwo w różnych organizacjach oraz liczba organizacji pozarządowych, stowarzyszeń, fundacji, związków, klubów itp. Wskaźniki te wykorzystywał szeroko w swojej pracy Putnam (2001), uwzględniając informacje na temat członkostwa w grupach dobrowolnych, począwszy od klubów sportowych poprzez chóry na różnorodnych grupach interesu i partiach kończąc. Równie szeroko stosowany w badaniach nad kapitałem społecznym jest miernik obrazujący liczbę fundacji i stowarzyszeń (NGO) w odniesieniu do liczby ludności (gęstość organizacji pozarządowych). Stosowane miary odnoszą się głównie do sformalizowanych form współpracy i zaangażowania w życie społeczne.

W drugiej połowie XX w., aż do początku lat 90. najważniejszymi organizacjami na polskiej wsi były spółdzielnie i kółka rolnicze, koła gospodyń wiejskich oraz ochotnicze straże pożarne. Obecnie to stowarzyszenia i fundacje, zapędniając lukę pomiędzy sektorem publicznym i prywatnym, stanowią główną formę zrzeszania się ludności w celu realizacji wspólnych interesów.

Kapitał społeczny jest zjawiskiem silnie uzależnionym od ściśle określonych lokalnych uwarunkowań korzystnych do jego powstania – w skali makro (ustrój lub model polityczny, system kulturowy) lub w skali lokalnej (występowanie więzi i sieci współdziałania na niewielkim obszarze). Na obszarach wiejskich województwa pomorskiego kapitał społeczny jest silnie zróżnicowany w przestrzeni regionu. Ma również kluczowe znaczenie w kontekście kreowania polityki rozwoju regionalnego.

W ostatnich latach na terenie województwa pomorskiego zauważalny jest stały wzrost liczby organizacji pozarządowych. Z danych GUS wynika, że na koniec 2012 r. funkcjonowało łącznie 6861 organizacji pozarządowych, z czego 85,7% stanowiły stowarzyszenia i organizacje społeczne (5881), a zaledwie 14,3% – fundacje (981). Spośród ogólnej liczby tego typu organizacji blisko 1/3 obejmuje swoją działalnością obszary wiejskie (28,1%). Największa ich liczba zlokalizowana jest we wsiach powiatu słupskiego (238), kartuskiego (210) i bytowskiego – 179 (tab. 2). Należy podkreślić, że według szacunków GUS około 25% NGO w Polsce nie prowadzi działalności i są tylko pozycjami w rejestrze (Przewłocka 2011).

Analizując zróżnicowanie liczby organizacji pozarządowych (samoorganizację społeczną) na obszarach wiejskich Pomorza, warto zwrócić uwagę na występowanie znaczącej ich liczby w okolicach dużych miast (ryc. 3). Na badanym terenie zdecydowanie najwięcej stowarzyszeń i fundacji zlokalizowanych jest we wsiach położonych w sąsiedztwie dużych miast regionu – w gminie Chojnice (64), Żukowo (50), Kolbudy (47), Pruszcz Gdański i Słupsk (po 44). Istotnymi czynnikami takiej lokalizacji, głównie w miastach i ich okolicach, jest specyfika tej formy stowarzyszeń, mających za zadanie uzupełnienie luki pomiędzy działaniami państwa, samorządów i sektora prywatnego. Bliskość władz rządowych, instytucji szczebla regionalnego czy siedzib dużych firm jest elementem umożliwiającym działalność większości organizacji pozarządowych. Podkreślić należy, iż na wyso-

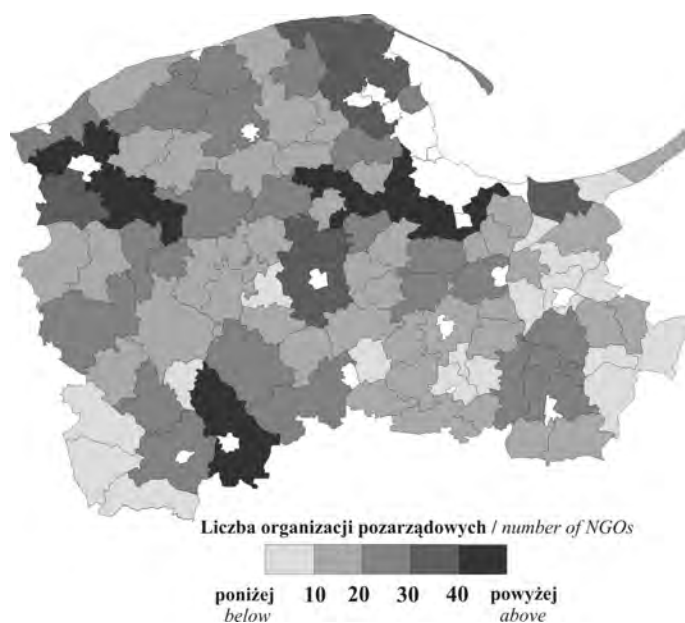
ką samoorganizację społeczeństwa wpływają także lokalne uwarunkowania. We wsiach, gdzie niegdyś funkcjonowały państwowe gospodarstwa rolne, poziom samoorganizacji społeczności lokalnej jest zdecydowanie najniższy, czego przykładem są m.in. gminy wiejskie Bobowo (5), Nowy Staw (5) czy Debrzno (6).

Tabela 2. Liczba organizacji pozarządowych w powiatach województwa pomorskiego w 2012 r.

Powiat	Liczba stowarzyszeń i organizacji społecznych	Liczba fundacji	Liczba organizacji pozarządowych	
			ogółem	w tym: obszary wiejskie
Bytowski	263	14	277	179
Chojnicki	249	19	266	131
Człuchowski	155	7	162	82
Gdański	207	28	235	174
Kartuski	272	21	293	210
Kościerski	173	12	185	123
Kwidzyński	210	15	225	83
Lęborski	165	6	171	68
Malborski	149	13	162	42
Nowodworski	100	13	113	63
Pucki	190	29	219	94
Słupski	294	5	299	238
Starogardzki	252	22	274	142
Sztumski	123	6	129	69
Tczewski	223	26	249	86
Wejherowski	347	40	387	147
M. Gdańsk	1321	421	1742	-
M. Gdynia	630	185	815	-
M. Słupsk	315	25	340	-
M. Sopot	245	74	319	-
Powiaty ziemskie ogółem	3370	276	3646	1931
Powiaty grodzkie ogółem	2511	705	3216	-
RAZEM	5881	981	6862	1931

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Bank Danych Lokalnych; www.stat.gov.pl (dostęp z dnia 2.09.2013)

Na lokalizację stowarzyszeń, organizacji społecznych czy fundacji na obszarach wiejskich istotny wpływ wywierają także różnego rodzaju inicjatywy centralne, mające na celu zwiększenie aktywności obywatelskiej, np. programy typu LEADER. Zauważyć można, iż w gminach, w których działają obecnie lokalne grupy działania (LGD), nastąpił wzrost średniej liczby organizacji pozarządowych, wyższy aniżeli w gminach bez partnerstw. W województwie pomorskim funkcjonuje obecnie 16 lokalnych, międzysektorowych koalicji – jak to określa M. Halamka (2009) – na rzecz rozwoju obszarów wiejskich. Lokalne grupy działania przez aktywizację mieszkańców obszarów wiejskich przyczyniają się do kreowania rozwoju regionu.

Ryc. 3. Rozmieszczenie organizacji pozarządowych na obszarach wiejskich województwa pomorskiego w 2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS, Bank Danych Lokalnych.

Distribution of non-governmental organizations in rural areas of the Pomorskie Voivodship in 2012.

Source: Own study based on the Central Statistical Office, Local Data Bank.

Cechą współczesnego społeczeństwa badanego regionu jest tworzenie, przeobrażanie i upadek organizacji w miarę pojawiających się potrzeb. Potwierdzają to m.in. przykłady działających już od kilkunastu lat prężnych organizacji powstałych na terenach popegeerowskich. Współcześnie najbardziej użytecznym rodzajem kapitału społecznego jest dyspozycja do stowarzyszania się i do współpracy – w miarę pojawiających się potrzeb. Do tej grupy można też zaliczyć inicjatywy

tworzenia niepublicznych szkół poprzez zakładanie stowarzyszeń rodziców, nauczycieli i mieszkańców wsi. Według R. Kamińskiego (2008) to głównie ludzie poprzez swoją aktywność i umiejętność współpracy uruchamiają inicjatywy, tworzą struktury i ostatecznie przejmują odpowiedzialność za przyszłość społeczności lokalnej.

Podsumowanie

Województwo pomorskie charakteryzuje się unikatowym środowiskiem i walorami krajobrazowymi oraz różnorodnością kulturową, wynikającą z tożsamości regionalnej i lokalnej, czerpiącej przede wszystkim z dziedzictwa Kaszub, Kociewia, Powiśla i Żuław. Dziedzictwo kulturowe coraz częściej traktowane jest jako istotny czynnik rozwoju lokalnego (sposób na aktywizację gospodarczą, tworzenie nowych miejsc pracy oraz kreowanie pozytywnego wizerunku danego obszaru).

Pod wpływem procesów modernizacyjnych zmieniają się relacje pomiędzy jednostką a jej otoczeniem społecznym. Na początku lat 70. XX w. rozpoczęła się druga faza indywidualizacji. Rozumiana jako rozwój postawy egoistycznej – oznacza indywidualizm zinstytucjonalizowany, tj. taki rodzaj uspołecznienia, w ramach którego jednostka jest zmuszona prowadzić „życie na własną rękę”. Jednak wspólnotowość nie zanika, powstają nowe formy uspołecznienia – integracji społecznej, a także więzi społeczne. Nie odpowiadają one jednak tradycyjnemu rozumieniu pojęcia wspólnoty. Są nimi np. wspólnoty sieciowe, wspólnoty wyboru, wspólnoty wirtualne, grupy wsparcia w internecie, fora dyskusyjne itp. (Olcoń-Kubicka 2009). Trendy globalne będą silnie oddziaływać na styl życia, zwłaszcza młodych Pomorzan, tym silniej, im bardziej badany region będzie modernizować się ekonomicznie i społecznie. Dywersyfikacja układów rodzinnych, kultura „eventu” czy obyczaj „resetu” będą popularyzować się w nowych pokoleniach wraz z ograniczaniem zasięgu obowiązków rodzinnych czy oddziaływania tradycyjnych norm obyczajowych⁸.

Zmieniające się realia życia społecznego pod wpływem transformacji systemowej, globalizacji i postępu cywilizacyjnego nadają zatem nowy kształt skupiskom ludności powiązanym z określonym terytorium wsi jedynie miejscem zamieszkania, a prowadzącym aktywność zawodową i społeczną poza środowiskiem wiejskim.

Zmiany w rzeczywistości gospodarczej wsi inicjujące związki ludności wiejskiej ze światem zewnętrznym kształtują nowe wzorce kulturowe wsi. Wpływa to na rozszerzanie kręgu kontaktów społecznych, korzystanie z odległych przestrzeni nie instytucji, przejmowanie miejskiego stylu życia i modelu konsumpcji, co obniża stopień utożsamiania się z lokalnym środowiskiem. Dyfuzja kulturowa powodowana swobodnym, wahadłowym przemieszczaniem się wiejskiej ludności do ośrodków miejskich, poza granice kraju, a także napływem osadnictwa ludności

⁸ http://trojmiasto.gazeta.pl/trojmiasto/1,49422,9213493,Pomorze_przyszlosci_zbudowane_na_wspolnotach_lokalnych.html#ixzz2ea8MZH7E (dostęp z dnia 29.08.2013)

miejskiej na tereny wiejskie, sprzyja przemianie cech konstytuujących wiejskie społeczności lokalne. Przemiany dokonujące się w środowisku wiejskim, uwarunkowane czynnikami endogenicznymi i egzogenicznymi, objawiają się stopniowym zacieraniem różnic pomiędzy wiejskim i miejskim środowiskiem.

Lokalny charakter kultury wsi we wszystkich jej wymiarach – materialnych, społecznych, duchowych – odnosi się przede wszystkim do konkretnego miejsca w przestrzeni i własnych zasobów: ludzkich, społecznych, kulturowych, które wieś stanowiły i nadal wpływają na jej specyficzną tożsamość. Bardzo często o atrakcyjności i rozmachu działań w sferze kultury nie decydują dostępne środki finansowe ani baza materialna (instytucje i kadry), lecz jakość kapitału ludzkiego i społecznego danej miejscowości. Zatem ważną rolę odgrywa poziom aspiracji animatorów kultury i zaangażowanie mieszkańców.

Z przeprowadzonych analiz wynika, że największy wpływ na przyszły rozwój społeczno-kulturowy obszarów wiejskich województwa pomorskiego będzie miała aktywizacja mieszkańców w kultywowaniu tradycji kaszubskiej oraz podejmowanie ciekawych lokalnych przedsięwzięć, wspomaganych finansowo środkami unijnymi. Dane GUS wskazują na renesans odrębności etnicznej Kaszubów, która staje się wręcz modna po latach niedoceniań i nieufności. Na badanym terenie nie w pełni zagospodarowany został jeszcze potencjał wysokiej aktywności społecznej mieszkańców, mierzonej m.in. liczbą organizacji pozarządowych. Istotne dla rozwoju wsi będzie zatem ożywienie społeczne, kulturowe, a tym samym również gospodarcze. Należy mieć nadzieję, że w ciągu najbliższych kilkudziesięciu lat uda się ochronić dziedzictwo kulturowe pomorskiej wsi i umocnić poczucie tożsamości społeczności lokalnych, m.in. dzięki takim programom jak LEADER i Odnowa Wsi.

Rozwój społeczno-kulturowy województwa pomorskiego, tak silnie uwarunkowany w przeszłości czynnikami zewnętrznymi, wydaje się być obecnie uzależniony przede wszystkim od jego dzisiejszych mieszkańców.

Literatura

- Babić A., 1998, *Tożsamość kulturowa wsi słoweńskiej*, [w:] Z. T. Wierzbicki (red.), *Rolnictwo i wieś europejska*, UMK Toruń, s. 57–75.
- Bański J., 2008, *Współczesny rozwój obszarów wiejskich – wybrane procesy społeczne i ekonomiczne*, Woda – Środowisko – Obszary Wiejskie, 8, 1, s. 7–28.
- Bauman Z., 2003, *Razem osobno*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Bauman Z., 2006, *Płynna nowoczesność*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Biernat S., Kałamucka W., 2011, *Krajobraz w doświadczeniu mieszkańców wiejskich obszarów peryferyjnych na przykładzie województwa lubelskiego*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s. 189–202.
- Czapiewska G., 2013, *Trendy rozwoju obszarów wiejskich Pomorza Środkowego w perspektywie 2050 roku*, [w:] J. Bański (red.), *Polska wieś w perspektywie długookresowej – ujęcie regionalne*, Studia Obszarów Wiejskich, 31, PTG, IGiPZ PAN, Warszawa, s.153–164.

- Czapiewska G., 2012a, *Przemiany struktury funkcjonalno-przestrzennej Pomorza w ujęciu wielofunkcyjnego i zrównoważonego rozwoju*, Acta Scientiarum Polonorum, Administratio Locorum, 11 (2), s. 49–63.
- Czapiewska G., 2012b, *Rola kapitału społecznego w rozwoju obszarów wiejskich Pomorza*, [w:] P. Szmielińska-Pietraszek i W. Szymańska (red.), *Przemiany demograficzne Pomorza na przełomie wieków – ujęcie społeczne, ekonomiczne, przestrzenne*, Rządowa Rada Ludnościowa, Słupsk-Warszawa, s. 129–139.
- Czapiewska G., 2011, *Odnowa wsi szansą na rozwój peryferyjnych obszarów wiejskich Pomorza*, Barometr Regionalny, 3(35), Zamość, s. 85–94.
- Domalewski J., 2007, *Przyszłość wsi polskiej z perspektywy dążeń życiowych młodzieży*, [w:] M. Błąd i D. Klepacka-Kołodziejska (red.), *Społeczno-ekonomiczne aspekty rozwoju polskiej wsi*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 262–276.
- Dresler E., 2003, *Społeczeństwo obywatelskie – nowa idea obecna w strategii rozwoju lokalnego obszarów wiejskich*, Strategia rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne, 1, SGGW, Warszawa, s. 179–189.
- Halamska M., 2009, *Zasoby własne wsi a zewnętrzne programy rozwoju na przykładzie zależności kapitał społeczny – PP Leader+*, Wieś i Rolnictwo, 3(144), s. 9–27.
- Heffner K., 2007, *Rozwój społeczno-gospodarczy obszarów wiejskich. Definicje – uwarunkowania – zależności – czynniki – skutki. Badania zróżnicowania obszarów wiejskich*, [w:] A. Rosner (red.), *Zróżnicowanie rozwoju społeczno-gospodarczego obszarów wiejskich a zróżnicowanie dynamiki przemian*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 11–28.
- Jałowiecki B., 1989, *Rozwój lokalny*, GP UW, Warszawa.
- Jawłowska A., 1998, *Kultura w okresie przełomu lat dziewięćdziesiątych*, [w:] A. Siciński (red.), *Do i od socjalizmu. Dwa przełomy w ciągu półwiecza w Polsce*, IFiS PAN, Warszawa, s. 136–147.
- Kamiński R., 2008, *Aktywność społeczności wiejskich. Lokalne inicjatywy organizacji pozarządowych*, IRWiR PAN, Warszawa.
- Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020, marzec 2010, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
- Labuda G., 2006, *Historia Kaszubów w dziejach Pomorza*, Instytut Kaszubski, Gdańsk.
- Latoszek M. (red.), 1990, *Kaszubi: monografia socjologiczna*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa, Rzeszów.
- Leśniak-Moczuk K., 2008, *Przemiany wiejskich społeczności lokalnych w odniesieniu do miasta. Studium zmiany systemowej*, UR, Rzeszów.
- Mordawski J., 2005, *Statystyka ludności kaszubskiej. Kaszubi u progu XXI wieku*, Instytut Kaszubski, Gdańsk.
- Obracht-Prondzyński C., 2007, *Kaszubi dzisiaj : kultura, język, tożsamość*, Instytut Kaszubski, Gdańsk.
- Olcoń-Kubicka M., 2009, *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Scholar, Warszawa.
- Olechnicki K., Załęcki P., 1998, *Słownik socjologiczny*, Graffiti BC, Toruń.
- Przewłocka J., 2011, *Polskie organizacje pozarządowe 2010. Najważniejsze pytania, podstawowe fakty*, KLON-JAWOR, Warszawa.

- Putnam R.D., 2001, *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*, Simon&Schuster, New York.
- Starosta. P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, UŁ, Łódź.
- Styk J., 1999, *Chłopi i wieś polska w perspektywie socjologicznej i historycznej*, UMCS, Lublin.

Summary

The last decade of the 20th century and first few years of the new millennium have brought significant economic, social and cultural changes to Polish rural areas. These are being shaped by diverse processes and phenomena, of which some only became apparent at all after 1989. While some have the overall effect of stimulating or holding up rural development, others favour divergence and spatial polarization (Bański 2008). The changes that occur in rural areas have been the result of numerous economic, social, political and cultural processes. They are often associated with environmental considerations, as well as those which are derived from the method and level of development of the rural space. The basic condition for the development of rural areas of the Pomorskie Voivodship is the increase of their diversity in particular by enriching the socio-economic functions.

The rural areas of Pomerania change their character. Generally identified with multifunctional and sustainable development, as a result of the so-called European model. It should be noted that the great asset of rural population are often many generations associated with the heavy farm work and cultural values of local communities.

Social capital largely depends on the specific local environment (the resultant history, culture), the existing ties between people, principles, beliefs and attitudes towards the world around them. This paper presents the impact of socio-cultural transformation of the Pomeranian village. The analysis primarily considers the social potential of research area.

In rural areas, the social capital of the Pomorskie Voivodship is highly diverse in the region. In addition, this capital appears to be crucial in the context of regional policy-making development.

Marek BARWIŃSKI

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych

90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31

marbar@geo.uni.lodz.pl

Mniejszość litewska w Polsce. Studium przypadku gminy Puńsk¹

Lithuanian minority in Poland. The case study
of Puńsk community

Zarys treści: W opracowaniu podjęto próbę omówienia specyfiki jednej z zaledwie kilku gmin wiejskich w Polsce zdominowanej licznie przez mieszkańców niepolskiej narodowości. Autor stara się odpowiedzieć na pytanie, na ile Litwini decydują o odrębności gminy Puńsk, która wyróżnia się na tle większości podlaskich wsi nie tylko pod względem narodowościowym, ale także społecznym, kulturowym, gospodarczym i politycznym. Mniejszość litewska, autochtoniczna, zamieszkująca okolice Puńska od stuleci, dzięki koncentracji terytorialnej, bardzo dużej aktywności kulturalnej i społecznej, gospodarności, silnej integracji wewnętrznej, dbaniu o edukację, wsparciu państwa litewskiego, wykorzystaniu przywilejów polskiego prawodawstwa, stworzyła w gminie Puńsk swoistą „małą Litwę” w granicach Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: Litwini, gmina Puńsk, mniejszości narodowe, Suwalszczyzna.

Wprowadzenie

Niektóre z mniejszości narodowych w Polsce przez dziesięciolecia były stereotypowo klasyfikowane pod względem zamieszkiwanego obszaru na „typowo miejskie” (m.in. Żydzi, Ormianie, Czesi) oraz „typowo wiejskie” (m.in. Białorusini, Ukraińcy, Łemkowie, Słowacy, Litwini). Niejednokrotnie było to przyporządkowanie uzasadnione. Jednak analiza wyników ostatnich spisów ludności pokazuje wyraźną tendencję wzrostu udziału mieszkańców miast wśród osób deklarujących niepolską narodowość, swoistą „urbanizację mniejszości narodowych”. Dotyczy to także Litwinów. Według wyników spisu z 2002 r. spośród ogółu osób deklarujących narodowość litewską 75% mieszkało na obszarach wiejskich, natomiast według wyników kolejnego spisu, przeprowadzonego zaledwie dziewięć lat później, w 2011 r., już tylko 56,3%. Pomimo to gmina Puńsk nadal jest – już jednym z nielicznych – przykładów obszaru wiejskiego zdecydowanego zdominowanego przez ludność niepolską.

¹ Badania terenowe, których wyniki wykorzystano w artykule, zostały sfinansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS4/02609.

Głównym celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, czy liczebna dominacja Litwinów w gminie Puńsk, mająca bezpośrednie odzwierciedlenie w strukturze narodowościowej i językowej mieszkańców, ma także wpływ na jej sytuację gospodarczą, społeczną, polityczną i kulturową, a jeżeli ma, to w czym ten wpływ się przejawia. Skupiono się na współczesnej sytuacji mniejszości litewskiej na obszarze jej największej koncentracji, wykorzystując zarówno wyniki dwóch ostatnich spisów ludności (2002 oraz 2011 r.), jak i rezultaty badań terenowych przeprowadzonych przez autora na obszarze gminy Puńsk w 2012 r. Polegały one zarówno na kwerendzie dokumentów, obserwacji terenowej, jak i socjologicznych badaniach jakościowych. Zastosowano metodę wywiadu pogłębionego z celowo dobranymi respondentami spośród liderów zarządów głównych oraz kół terenowych dwóch największych organizacji mniejszości litewskiej w Polsce: Stowarzyszenia Litwinów w Polsce oraz Litewskiego Towarzystwa Św. Kazimierza. Celem wywiadów było poznanie opinii najbardziej aktywnej i zarazem kompetentnej grupy działaczy oraz weryfikacja danych i informacji dotyczących aktualnej sytuacji społeczności litewskiej zamieszkującej gminę Puńsk.

Litwini w Polsce – liczebność i rozmieszczenie

Rozmieszczenie Litwinów w granicach Polski nie uległo istotnym zmianom od zakończenia II wojny światowej. Jest to mniejszość o bardzo silnej koncentracji terytorialnej, autochtoniczna, zamieszkująca w większości swoją regionalną etniczną ojczyznę ze stolicą w Puńsku (ryc. 1, 2). Obszar zamieszkanym przez Litwinów rozciąga się wzdłuż pogranicza polsko-litewskiego, od wsi Jagliniec i Wociuliszki na północnym zachodzie do wsi Morkiszki i Podlaski na południowym wschodzie. Zachodnią granicę ich zasięgu wyznacza linia łącząca Budzisko, Szypliszki i Sejny. Większość Litwinów zamieszkuje zwarty obszar obejmujący ok. 50 wsi w gminach Puńsk i Sejny².

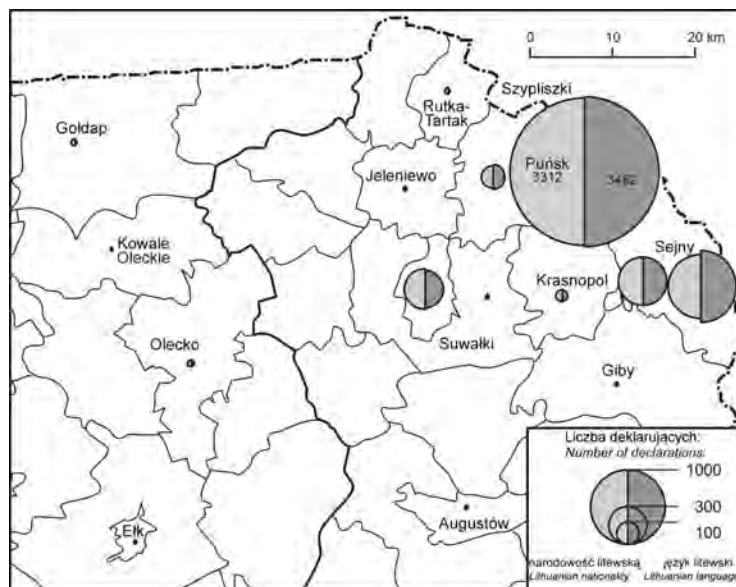
Od połowy lat 50. do końca 70. XX w., szacując liczebność mniejszości litewskiej, podawano zazwyczaj wartość 9–10 tys. osób. W połowie lat 90. ubiegłego wieku H. Chałupczak i T. Browarek (1998) oszacowali liczebność Litwinów w Polsce na 20 tys., a przedstawiciele litewskich organizacji na 20–25 tys. Wartości te wydają się zdecydowanie zawyżone. Zapewne bliższe prawdy były szacunki z tego samego okresu C. Żołędowskiego (1992), który podał liczbę 9 tys., A. Sadowskiego (1997) 7–10 tys. oraz K. Tarki (1998), który opowiadał się za liczbą ok. 10 tys. osób narodowości litewskiej. Głównym źródłem rozbieżności szacunków z lat 90. XX w. były problemy z określeniem liczby Litwinów mieszkających poza Suwalszczyzną, w bardzo dużym rozproszeniu, głównie na obszarze północnej oraz zachodniej Polski.

Podczas spisu ludności w 2002 r. narodowość litewską zadeklarowało ogółem 5846 osób (w tym 5639 osób posiadało polskie obywatelstwo), spośród których aż 90% mieszkało w województwie podlaskim, zwłaszcza w nadgranicznych gminach Puńsk i Sejny (GUS 2008). Na te dwie gminy przypadło 81% ogółu Lit-

² Wsie z ludnością litewską w swojej pracy szczegółowo wylicza K. Tarka (1998, s. 194–195).

winów, a zdecydowanie największym ich skupiskiem był Puńsk, gdzie na obszarze zaledwie jednej gminy mieszkało prawie 60% polskich Litwinów (3312 osób), stanowiących 75% jej mieszkańców (ryc. 1, 2). Puńsk był jedną z zaledwie pięciu gmin w Polsce, w których – według spisów powszechnych, zarówno z 2002, jak i 2011 r. – ludność polska była mniejszością³.

Spis w 2002 r. potwierdził bardzo duże znaczenie języka ojczystego w podtrzymywaniu litewskiej tożsamości oraz odrębności narodowej. Używanie języka litewskiego w kontaktach domowych zadeklarowało 5838 osób, w tym 5696 osób posiadało obywatelstwo polskie. Była to niespotykana wśród innych mniejszości zbieżność deklaracji narodowościowych i językowych (ryc. 1). Ponadto większość, bo aż 63% osób deklarujących używanie języka litewskiego podała, że w kontaktach domowych używa wyłącznie tego języka i nie używa w ogóle języka polskiego. Był to jedyny taki przypadek podczas spisu, gdyż wśród innych mniejszości zdecydowanie dominowało używanie języka narodowego oraz języka polskiego (GUS 2008).

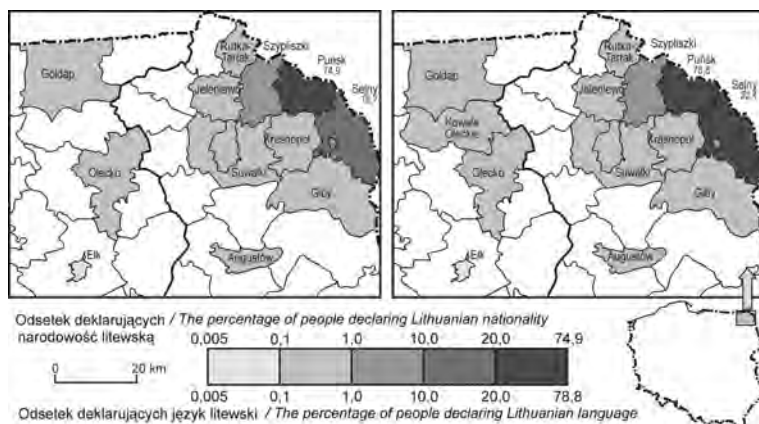
Ryc. 1. Liczba i rozmieszczenie osób deklarujących narodowość litewską oraz używanie języka litewskiego na Suwalszczyźnie (według gmin) na podstawie wyników spisu ludności z 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Quantity and distribution of population declaring Lithuanian ethnicity and the use of Lithuanian language in the Polish-Lithuanian borderland (by commune), based on the 2002 census

Source: own study based on data from the Central Statistical Office.

³ Pozostałe gminy to położone w południowo-wschodniej części Podlasia Czyże, Dubicze Cerkiewne, Orla i Hajnówka, z liczebną przewagą mniejszości białoruskiej, na podstawie danych Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/7003,Wykaz-gmin-w-ktorych-nie-mniej-niz-20-mieszkancow-naleza-do-mniejszosci-narodowy.html>.

Ryc. 2. Udział procentowy osób deklarujących narodowość litewską oraz używanie języka litewskiego na Suwalszczyźnie (według gmin) na podstawie wyników spisu ludności z 2002 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Percentage of population declaring Lithuanian ethnicity and the use of Lithuanian language in the Suwałczyzna region (by commune), based on the 2002 census

Source: own study based on data from the Central Statistical Office.

Kolejny spis ludności w 2011 r. został przeprowadzony według całkowicie odmiennej metody niż poprzedni. Zasadnicze różnice w przeprowadzeniu obu spisów, a zwłaszcza w sposobie sformułowania pytań etnicznych, ustalania przynależności narodowej oraz pozyskiwania informacji i szacowania wyników bardzo utrudniają możliwość bezpośrednich porównań oraz ograniczają wartość poznawczą uzyskanych wyników⁴.

Podczas spisu w 2011 r. narodowość litewską zadeklarowały ogółem 7863 osoby, w tym 5599 osób (71%) podało ją na pierwszym miejscu, a 2264 jako drugą deklarację tożsamości. Z możliwości podwójnej identyfikacji narodowej skorzystało 3032 osób utożsamiających się m.in. z narodem litewskim, czyli prawie 40% ogółu. W zdecydowanej większości były to osoby deklarujące obok litewskiej jednocześnie narodowość polską, częściej na miejscu pierwszym. Natomiast dla 4830 osób (ponad 60%) tożsamość litewska była jedyną identyfikacją narodową (GUS 2013).

W porównaniu ze spisem z 2002 r. w przypadku mniejszości litewskiej możemy mówić o stagnacji jej liczebności. Co prawda ogólna liczba identyfikacji narodowości litewskiej wzrosła (z 5,8 tys. do 7,9 tys.), ale jednocześnie liczba osób deklarujących tożsamość litewską na pierwszym miejscu nieznacznie spadła (z 5,8 tys. do 5,6 tys.). Zmniejszyła się także liczba osób deklarujących używanie języka litewskiego w kontaktach domowych (z 5,8 tys. do 5,3 tys.), natomiast 5,4 tys. osób zadeklarowało język litewski jako ojczysty. Jednak najistotniejszą zmianą – w świetle ciągle niepełnych wyników dostępnych w marcu 2014 r. – jest

⁴ Szerzej zostało to omówione w: M. Barwiński (2013a).

wyraźny spadek koncentracji Litwinów w województwie podlaskim, w którym w 2002 r. przypadało 90% ogółu deklaracji narodowości litewskiej, natomiast podczas ostatniego spisu już niespełna 60%. Litwini zamieszkujący woj. podlaskie (a precyzyjniej Suwalszczyznę⁵) cechują się wyższym poczuciem odrębności narodowej – przypada na nich ponad 75% deklaracji narodowości litewskiej na pierwszym miejscu oraz ponad 80% deklaracji narodowości litewskiej jako jedynej identyfikacji. Z kolei w samej gminie Puńsk liczba osób deklarujących narodowość litewską w obu ostatnich spisach ludności praktycznie nie uległa zmianie; zmniejszyła się zaledwie o sześć osób, z 3312 w 2002 r. do 3306 w 2011 r., zachowując ponad 75% udział w ogólnej liczbie mieszkańców gminy⁶.

Uwarunkowania polityczno-prawne działalności mniejszości litewskiej w Polsce

Litwini zamieszkujący gminę Puńsk (oraz całą Suwalszczyznę) są autochtoniczną mniejszością narodową, stanowiącą zwarty fragment sąsiedniego narodu posiadającego swoje własne państwo⁷. Najważniejszym aktem prawnym dla mniejszości narodowych w Polsce jest ustawa o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym⁸ z 2005 r., w której zdefiniowano pojęcie mniejszości narodowej i etnicznej oraz zawarto szczegółowy wykaz praw przedstawicieli mniejszości w demokratycznej Polsce. Ustawa daje mniejszościom narodowym i etnicznym możliwości zachowania własnej tożsamości, odrębności kulturowej i językowej, zabrania dyskryminacji i asymilacji, reguluje kwestie praw językowych mniejszości oraz funkcjonowania oświaty, zmienia także podstawy organizacyjne polityki państwa wobec niepolskich narodowości. Dla niektórych mniejszości (m.in. litewskiej) do szczególnie istotnych zapisów zawartych w ustawie należy prawo do zapisywania imion i nazwisk zgodnie z zasadami pisowni języka mniejszości, także w oficjalnych dokumentach. Ponadto gwarantuje możliwość używania języka mniejszości jako języka pomocniczego w urzędach. Warunkiem wprowadzenia tego przepisu jest minimum 20% deklaracji niepolskiej narodowości wśród ogółu mieszkańców gminy w trakcie spisu powszechnego oraz wpisanie do urzędowego rejestru gmin, w których używany jest język pomocniczy. Wprowadza także możliwość umieszczania dodatkowych tradycyjnych nazw miejscowości, ulic i obiektów fizjograficznych w języku mniejszości, obok nazw w języku polskim (nie mogą być stosowane samodzielnie). Pod względem prawnym

⁵ Dokładna analiza aktualnego rozmieszczenia Litwinów jest obecnie (marzec 2014 r.) niemożliwa z powodu nieopublikowania pełnych wyników spisu ludności z 2011 r. na poziomie powiatów i gmin.

⁶ Na podstawie danych Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/7003,Wykaz-gmin-w-ktorych-nie-mniej-niz-20-mieszkancow-nalezy-do-mniejszosci-narodowy.html>.

⁷ Według klasyfikacji M. Kotera (1993).

⁸ Dz.U. 2005 nr 17, poz. 141.

sytuacja mniejszości litewskiej w Polsce jest obecnie zdecydowanie lepsza niż mniejszości polskiej na Litwie⁹.

Dzięki temu, że liczba deklaracji narodowości litewskiej w gminie Puńsk zdecydowanie przekroczyła wymagane ustawowo 20% ogółu mieszkańców (75%), została ona w maju 2006 r. wpisana do „rejestrów gmin, w których jest używany język pomocniczy”, a dwa lata później, w maju 2008 r. wpisano ją do „rejestrów gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości”, wprowadzając w 30 wsiach, obok nazwy polskiej, także nazwę litewską.

Dwujęzyczne nazwy miejscowości budzą w Polsce spory i emocje już od początku lat 90. XX w., długo przed ich oficjalnym wprowadzeniem. Początkowo dotyczyło to głównie nazw polsko-niemieckich na Opolszczyźnie, natomiast od kilku lat także nazw łemkowskich, litewskich i białoruskich. Poza różnego rodzaju protestami werbalnymi oraz konfliktami wśród lokalnych społeczności, dwujęzyczne nazwy miejscowości są także zamalowywane lub niszczone w inny sposób, zwłaszcza na Opolszczyźnie¹⁰. Nowym zjawiskiem jest niszczenie tego typu tablic na Podlasiu. W sierpniu 2011 r., w trakcie jednej nocy, zamalowano 28 polsko-litewskich tablic w gminie Puńsk, kolejne pięć tablic zniszczono dwa lata później, w czerwcu 2013 r.¹¹.

Fot. 1. Przykład dwujęzycznych tablic z nazwami miejscowości w gminie Puńsk (fot. autor).
Example of bilingual signs in Puńsk municipality (author's photo).

Fot. 2. Obelisk w Puńsku ze zniszczonym napisem upamiętniającym 100-lecie litewskich teatrów stodolanych (fot. autor).
Monument in Puńsk with a damaged inscription commemorating the 100th anniversary of Lithuanian village theaters (author's photo.)

⁹ Szerzej zostało to omówione w: M. Barwiński (2013b) oraz M. Barwiński, K. Leśniewska (2014).

¹⁰ Na podstawie m.in. I. Żbikowska, *Nacjonaliści znów niszczą dwujęzyczne tablice na Opolszczyźnie*, 08.07.2013, Gazeta Wyborcza, http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114871,14239248,Nacjonalisci_znow_niszczą_dwujęzyczne_tablice_na_Opolszczyźnie.html

¹¹ W maju 2012 r. w ten sam sposób zniszczono 12 tablic polsko-białoruskich w gminie Orla.

Litwini w gminie Puńsk

Puńsk otrzymał prawa miejskie od króla Władysława IV w 1647 r., choć był określany miastem już w dokumentach z 1612 r. Po początkowym okresie rozwoju w XVII w. mieszkańcy zostali zdziesiątkowani epidemią dżumy, a następnie w konsekwencji rozbiorów Polski i licznych konfiskat miasto zubożało i straciło na znaczeniu. W 1852 r. utraciło prawa miejskie. O dawnym statucie świadczy zachowany małomiasteczkowy układ przestrzenny z prostokątnym rynkiem, nadający wsi charakter miasteczka (Wiśniewski 1965).

Gmina Puńsk, utworzona w 1973 r., położona jest w północnej części powiatu sejneńskiego, bezpośrednio przy granicy z Republiką Litewską. Liczy 33 sołectwa, zamieszkuje ją obecnie 4366 mieszkańców (GUS 2012).

Obszar ten ma charakter typowo wiejski; użytki rolne zajmują 79% powierzchni gminy, a większość mieszkańców zajmuje się produkcją rolną. Niesprzyjające warunki klimatyczne (krótki okres wegetacyjny, niewystarczająca ilość opadów) oraz glebowe (dominacja słabych gleb IV i V klasy bonitacyjnej), przy rozproszonym osadnictwie oraz dużej ilości łąk i pastwisk, przyczyniły się do specjalizacji miejscowych rolników w hodowli, głównie bydła. W ostatnich latach dzięki funduszom z Unii Europejskiej liczne gospodarstwa rolne w gminie Puńsk zostały zmodernizowane i rozbudowane. Większość rolników inwestuje w nowy sprzęt rolniczy, budynki inwentarskie, zwierzęta hodowlane. W gminie dominują duże gospodarstwa mleczarskie, bardzo wyraźnie wyróżniające się *in plus* na tle gospodarstw rolnych pozostałej części województwa podlaskiego, zwłaszcza jego części południowo-wschodniej zamieszkaną przez mniejszość białoruską. Warunki przyrodnicze, czyste powietrze, lasy i jeziora w okolicach Puńska są niewątpliwym atutem, by rozwijać tu gospodarstwa ekologiczne oraz agroturystykę. Większość gospodarstw ekologicznych (specjalizujących się w produkcji mięsa) jest jeszcze w okresie przejściowym, jednak istnieje już kilka posiadających certyfikat „gospodarstwa ekologicznego”. Rozwojowi agroturystyki niewątpliwie sprzyjają uwarunkowania przyrodnicze, natomiast utrudnia peryferyjne położenie gminy, dlatego na jej terenie jest tylko siedem tego typu gospodarstw.

W połowie lat 80. XX w. gmina Puńsk zajmowała czołowe miejsce w Polsce pod względem działalności społecznej. Mieszkańcy gminy cechowali się ponadprzeciętną aktywnością w działalności kulturalnej oraz w różnego rodzaju czynach społecznych. Efektem była bardzo dobrze, jak na ówczesne realia, rozwinięta infrastruktura, przodujące w regionie rolnictwo oraz wysokie wskaźniki rozwoju ekonomicznego gminy. Pisano nawet o „fenomenie puńskim” (Sadowski 1997, Tarka 1998). Było to możliwe do osiągnięcia nie tylko dzięki pracowitości i dobremu zorganizowaniu Litwinów, ale także dzięki silnej wewnętrznej integracji, podkreślaniu własnej odrębności i żywej tradycji wspólnej pracy we wsiach litewskich. Dzięki zaradności i pracowitości mieszkańców, powstało wiele ważnych inwestycji: ośrodek zdrowia, budynek Urzędu Gminy, poczta, budynki oświatowe, nowe ulice i chodniki. Aktywność – zarówno mieszkańców, jak i władz gminy – nie zanikła w nowych uwarunkowaniach polityczno-gospodarczych po roku 1990. Na przełomie lat 80. i 90. XX w. powstały prywatne sklepy oraz zakłady

przetwórstwa rolnego. W trakcie dwóch ostatnich dekad gmina Puńsk trzykrotnie znalazła się w Żółtej Setce Gmin Rzeczypospolitej pod względem liczby inwestycji oraz nakładów na inwestycje.

Fot. 3, 4. Typowe gospodarstwa rolne w gminie Puńsk (fot. autor).

Typical farms in Puńsk municipality (author's photos).

Jednym z największych osiągnięć mniejszości litewskiej jest doskonale zorganizowane szkolnictwo, prezentujące się bardzo korzystnie na tle szkolnictwa innych mniejszości narodowych w Polsce, zwłaszcza przy porównaniu ich potencjału demograficznego. W 2012 r. dzieci i młodzież uczyły się języka litewskiego w 13 szkołach zlokalizowanych w dwóch gminach – Puńsk i Sejny oraz w oddziałach międzyшкоlnych w Suwałkach. W gminie Puńsk, we wszystkich szkołach uczniowie mają możliwość uczęszczania na lekcje, podczas których litewski jest językiem wykładowym, co oznacza, że wszystkie przedmioty nauczane są w języku litewskim (poza językiem polskim oraz historią i geografją Polski), ponadto dodatkowo wykładana jest historia i geografia Litwy¹². Taki model nauczania Litwini stosują jako jedyna mniejszość narodowa w Polsce. Nauczanie nie tylko języka litewskiego, ale także w języku litewskim większości przedmiotów na wszystkich poziomach edukacji jest podstawą zachowania litewskiej odrębności językowej i jednym z głównych czynników utrzymywania tożsamości narodowej. Od połowy lat 90. XX w. systematycznie spada liczba uczniów uczących się litewskiego i liczba szkół uczących w języku litewskim (wartości maksymalne to ok. 750–780 uczniów w latach 1996–1999, natomiast w latach 2010–2012 ok. 400–500 uczniów). Jest to jednak konsekwencją nie tyle mniejszego zainteresowania nauką języka, ile niżu demograficznego docierającego do wszystkich typów szkół (Porgorzała 2006, Tarka 2010, Barwiński 2013a). Nauczaniem w języku ojczystym objęto ok. 70% dzieci litewskich w wieku szkolnym. Jest to zasługą rodziców, nauczycieli, litewskich organizacji, pomocy finansowej władz Litwy¹³, a także

¹² Pomimo nauczania w języku litewskim m.in. matematyki, biologii czy chemii, podręczniki do tych przedmiotów są w języku polskim (z powodu różnic programowych uczniowie nie mogą korzystać z podręczników wydawanych na Litwie), co bardzo istotnie utrudnia naukę, ale jednocześnie „wymusza” na dzieciach dwujęzyczność.

¹³ Rząd litewski m.in. sfinansował budowę Zespołu Szkół z Litewskim Językiem Nauczania „Žiburys” w Sejnach, wspiera także finansowo małe, wiejskie szkoły.

koncentracji terytorialnej Litwinów. Dobrze zorganizowane, stabilne i powszechne szkolnictwo litewskie jest jedną z głównych – jeżeli nie główną – przyczyną niewielkiego stopnia asymilacji Litwinów.

Szczególne miejsce w systemie szkolnictwa litewskiego tradycyjnie już zajmuje liceum, jedyna ponadgimnazjalna szkoła z litewskim językiem nauczania w Polsce. Istniejące w Puńsku od 1956 r. Liceum im. 11 Marca (od niedawna w nowym budynku) kształci głównie absolwentów szkół podstawowych z gmin Puńsk, Sejny, Szypliszki i Suwałki. Ponad 60% uczniów tej szkoły kontynuuje naukę na wyższych uczelniach polskich i litewskich. W trakcie ponad 55 lat działalności wykształciło liczne grono inteligencji pracującej w dużym stopniu na rzecz społeczności litewskiej w Polsce. W samym Puńsku znajduje się także przedszkole, szkoła podstawowa i gimnazjum kształcące w języku litewskim, a na obszarze gminy trzy niewielkie szkoły podstawowe z litewskim językiem nauczania w Widugierach, Przystawańcach i Nowinikach.

Największym problemem litewskiego szkolnictwa jest brak pieniędzy w budżetach samorządów na utrzymanie wiejskich szkół z malejącą liczbą uczniów. W 2012 r. z powodów finansowych istniała groźba likwidacji dwóch szkół podstawowych. Szkoły udało się utrzymać dzięki pieniądзом przekazanym gminie Puńsk na cele oświatowe przez rząd litewski.

Według badań autora interesy mniejszości litewskiej w latach 2012–2013 reprezentowało siedem organizacji pozarządowych, wszystkie o charakterze narodowym (tab. 1). Cele i działalność poszczególnych organizacji są bardzo zbliżone. Najogólniej można stwierdzić, iż podstawowym zadaniem wszystkich stowarzyszeń jest utrzymanie litewskiej tożsamości narodowej poprzez rozwój oświaty i życia kulturalnego. Głównym postulatem wobec władz państwowych i samorządowych jest zwiększenie finansowania litewskiego szkolnictwa; kwestie oświatowe są priorytetem dla litewskich organizacji. Działacze litewscy podkreślają bardzo dobre relacje z władzami w Puńsku (co jest całkowicie zrozumiałe, gdyż są one zdominowane przez Litwinów), przeciwstawiając je bardzo złym – ich zdaniem – relacjom w Sejnach, gdzie lokalne władze są niechętne wobec litewskich postulatów, zwłaszcza dotyczących zwiększenia finansowania szkół litewskich, ponadto stosują „politykę faktów dokonanych” w kwestii upamiętnień, pomników, zmian nazw ulic. Do głównych sukcesów działacze litewscy zaliczają utrzymanie imprez kulturalnych mimo trudności z ich finansowaniem, ochronę litewskiego dziedzictwa na Suwalszczyźnie, aktywność wydawniczą oraz otwarcie Zespołu Szkół z Litewskim Językiem Nauczania „Žiburyš” w Sejnach. Mimo relatywnie dużej liczby litewskich organizacji, zbliżonych celów i koncentracji na niewielkim obszarze, nie stanowią one dla siebie konkurencji, z reguły bezkonfliktowo współpracują, co nie jest typowe dla innych mniejszości narodowych w Polsce i istotnie wzmacnia pozycję Litwinów¹⁴.

¹⁴ Na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez autora w 2012 r. z działaczami Stowarzyszenia Litwinów w Polsce oraz Litewskiego Towarzystwa Św. Kazimierza.

Tabela 1. Litewskie organizacje zarejestrowane w Polsce.

Nazwa, główna siedziba, liczba oddziałów terenowych, liczba członków	Rok założenia	Charakterystyka działalności
Litewskie Towarzystwo Św. Kazimierza Sejny, 13 oddziałów, 486 członków	1990	Kontynuuje tradycje organizacji z okresu międzywojennego, podkreśla swój katolicki charakter, współpracuje z Kościołem, dba o rozwój litewskiej oświaty, propagowanie kultury i tradycji ludowej mniejszości litewskiej, wydaje kwartalnik „Šaltinis” w nakładzie 600 egzemplarzy.
Stowarzyszenie Litwinów w Polsce Sejny, 46 oddziałów, ok. 1 tys. członków	1992	Główna organizacja reprezentująca interesy mniejszości litewskiej w Polsce (dawne Litewskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne). Podstawowe cele to reprezentowanie i obrona praw ludności litewskiej, utrzymanie litewskiej tożsamości narodowej, ochrona i rozwój litewskiej kultury i folkloru, wspieranie litewskiego szkolnictwa i działalności społecznej, kulturalnej i oświatowej. Wydaje dwutygodnik „Aušra” w nakładzie 1000 egzemplarzy, organizuje festiwale, m.in. Festiwal Teatrów Stodolanych, Festiwal Teatrów Dziecięcych, zlot zespołów „Šaskrydis”, liczne konkursy, m.in. recytatorskie, języka litewskiego, historii i geografii Litwy.
Wspólnota Litwinów w Polsce Puńsk, brak oddziałów	1993	Zrzesza różne litewskie organizacje, koordynuje ich działalność, reprezentuje głównie interesy polityczne, a także społeczne, kulturalne i gospodarcze Litwinów w stosunkach z polskimi władzami samorządowymi i centralnymi. Skonfederowana ze Światową Wspólnotą Litwinów z USA.
Stowarzyszenie Młodzieży Litewskiej w Polsce Puńsk, brak oddziałów	1994	Propagowanie litewskiej kultury i podtrzymanie tożsamości narodowej wśród młodzieży, organizowanie festiwali i koncertów litewskich, spotkań młodzieży litewskiej. Członek Światowego Związku Młodzieży Litewskiej.
Stowarzyszenie Litewskiej Kultury Etnicznej w Polsce Puńsk, brak oddziałów, 120 członków	1997	Popularyzowanie litewskiej kultury etnicznej oraz kultury pogranicza polsko-litewskiego, ochrona dziedzictwa kulturowego Suwalszczyzny, wspieranie i patronat nad litewskimi zespołami etnograficznymi i folklorystycznymi („Gimtin”, „Alna”, „Šalcinukas”), prowadzenie muzeum „Stara Plebania”, współpraca z twórcami ludowymi, organizowanie obchodów świąt kalendarzowych i ludowych oraz wystaw, odczytów, konkursów.
Stowarzyszenie Nauczycieli Litwinów w Polsce Puńsk, brak oddziałów, 60 członków	1999	Wspieranie litewskiej oświaty, organizowanie konferencji i szkoleń dla nauczycieli szkół z litewskim językiem nauczania oraz konkursów dla uczniów szkół z litewskim językiem nauczania.
Fundacja im. biskupa Antanasa Baranaukasa „Dom Litewski” w Sejnach Sejny, brak oddziałów	2002	Działalność kulturalna i oświatowa, prowadzenie „Domu Litewskiego” w Sejnach, prowadzenie w Sejnach niepublicznego przedszkola, szkoły podstawowej oraz gimnazjum z litewskim językiem nauczania, wspieranie mniejszości litewskiej, organizowanie koncertów, festiwali, konkursów, konferencji.

Źródło: Barwiński 2013a, s. 192–193.

Struktura przestrzenna organizacji litewskich jest odzwierciedleniem koncentracji terytorialnej Litwinów w gminach Puńsk i Sejny. W tych dwóch ośrodkach gminnych znajdują się główne siedziby wszystkich litewskich organizacji, ponadto na obszarze obu gmin, w wioskach położonych wzdłuż granicy polsko-litewskiej prowadzi działalność kilkadziesiąt oddziałów Stowarzyszenia Litwinów w Polsce oraz Litewskiego Towarzystwa Św. Kazimierza, jedynych organizacji o rozbudowanych strukturach terenowych. Jednak współcześnie, inaczej niż jeszcze w latach 90. XX w., większość wiejskich oddziałów obu organizacji praktycznie nie funkcjonuje lub funkcjonuje okazjonalnie. Aktywną działalność prowadzą głównie oddziały w Puńsku, Sejnach i Suwałkach (Barwiński 2013a).

Po 1990 r. nastąpił rozwój wydawnictw w języku litewskim. Czasopismo „Aušra”, wydawane wcześniej bardzo nieregularnie, od 1990 r. ukazuje się jako miesięcznik, a od 1992 r. jako dwutygodnik. Od tego samego roku jest wydawane pismo suwalskich Litwinów, kwartalnik „Suvalkietis”, a od 2005 r. Towarzystwo Św. Kazimierza wydaje kwartalnik „Šaltinis”. Z kolei od 1997 r. ukazuje się miesięcznik dla dzieci „Aušrelė”, kolportowany głównie w przedszkolach i szkołach. Wszystkie czasopisma, poza kwartalnikiem „Suvalkietis”, składa i drukuje, działające od 1993 r. w Puńsku, wydawnictwo „Aušra”, które wydaje także książki i podręczniki w języku litewskim. Od początku lat 90. XX w. drukiem wydawnictwa „Aušra” ukazało się ok. 80 tytułów książek (średnio w nakładzie od 300 do 1 tys. egzemplarzy) i broszur, poświęconych głównie tematyce etnograficznej, historii, literaturze pięknej i wspomnieniowej.

Wśród Litwinów zamieszkujących gminę Puńsk zarówno w okresie PRL, jak i na początku XXI w. bardzo dobrze rozwinięta jest działalność kulturalna, głównie amatorska (Rykała 2008, Wójcikowska 2013). W Puńsku oraz okolicznych wsiach działają liczne zespoły folklorystyczne, kapele ludowe, grupy wokalnotane, chóry, teatry stodolane, są organizowane różnorakie festiwale, przeglądy, konkursy, jarmarki. Udział w imprezach kulturalnych nadal jest głównym czynnikiem integrującym społeczność litewską, wzmacniającym jej poczucie odrębności i tożsamości narodowej. Jedną z form podtrzymywania tradycji, połączoną z pokazem i promocją osiągnięć polskich Litwinów, są cykliczne imprezy kulturalne, na które od kilku lat przyjeżdżają coraz liczniej także mieszkańcy Litwy. Do najważniejszych tego typu spotkań należy zaliczyć: Jarmark Folklorystyczny „Žolines”, Festiwal Teatrów Stodolanych, Festiwal Teatrów Dziecięcych, zlot litewskich zespołów nad jeziorem Gaładuś w ramach imprezy Sąskrydis, Noc Świętojańska w Puńsku i Zlot Litwinów w Pszczelniku. Działalność kulturalna mniejszości litewskiej jest najbardziej widoczna w Puńsku. W nowo wybudowanym Domu Kultury Litewskiej swoją siedzibę mają m.in. chór („Dzūkija”), kapele ludowe („Klumpė”), zespoły tańca („Jotwa”, „Vyčiai” i dziecięcy „Puniukai”) oraz teatr stodolany. Przy litewskiej szkole podstawowej, gimnazjum, a przede wszystkim litewskim Liceum Ogólnokształcącym, działają liczne zespoły młodzieżowe (m.in. zespół wokalny „Pašėsupiai”, zespół taneczny „Šalčia”, Klub Miłośników Poezji), a przy Stowarzyszeniu Litewskiej Kultury Etnicznej – zespoły folklorystyczne („Šalcinėlis”, „Alna”, „Gimtinė”). W Puńsku działa także muzeum etnograficzne oraz skansen.

Fot. 5. Dom Kultury Litewskiej w Puńsku (fot. autor).

Lithuanian Community Centre in Puńsk (author's photo).

Fot. 6. Liceum Ogólnokształcące z litewskim językiem nauczania w Puńsku (fot. autor).

High School with Lithuanian language of instruction in Puńsk (author's photo).

Władze Litwy, ograniczając prawa mniejszości narodowych na własnym terytorium, jednocześnie w różnej formie – finansowej, organizacyjnej, politycznej – wspierają Litwinów poza granicami, w tym szczególnie w Polsce (Barwiński i Leśniewska 2014). Bardzo wyraźne zainteresowanie władz oraz mediów litewskich sytuacją rodaków mieszkających w Polsce jest spowodowane polsko-litewskim konfliktem na Wileńszczyźnie oraz faktem, iż są oni współcześnie w zasadzie jedyną autochtoniczną mniejszością litewską. Niewielka liczebność Litwinów w Polsce, ich koncentracja terytorialna oraz stosunkowo korzystna sytuacja ekonomiczna istotnie zwiększają efektywność tej pomocy. Zaangażowanie władz litewskich wyraża się m.in. przeznaczaniem znacznych nakładów finansowych na działalność mniejszości, zwłaszcza na kwestie związane z umacnianiem tożsamości oraz rozwojem instytucji narodowych. Z funduszy władz litewskich wybudowano w Sejnach Dom Litewski (w którym mieści się m.in. Konsulat Republiki Litewskiej, zarządy stowarzyszeń litewskich, kapele, chóry, zespoły ludowe) oraz kompleks budynków Zespołu Szkół z Litewskim Językiem Nauczania „Žiburyš”. Natomiast w Puńsku rząd litewski współfinansował (wraz z władzami samorządowymi) i umożliwił dokończenie budowy Domu Kultury Litewskiej¹⁵. Dzięki temu Litwini na Suwalszczyźnie dysponują dwoma dużymi, nowoczesnymi obiektami kulturalnymi, położonymi w niewielkiej odległości. Jest to sytuacja niespotykana wśród innych mniejszości narodowych w Polsce. Systematycznie dofinansowywane jest także szkolnictwo, działalność organizacji mniejszości litewskiej oraz wydawnictwo „Aušra”. Przewodniczący Stowarzyszenia Litwinów w Polsce podkreśla bardzo duże znaczenie wielostronnego wsparcia władz i instytucji litewskich, m.in. Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Edukacji, Instytutu Języka Li-

¹⁵ W 2001 r. oddano do użytku Dom Polski w Wilnie, w całości sfinansowany ze środków Stowarzyszenia Wspólnota Polska, w którym swoje siedziby ma m.in. ponad 30 polskich organizacji oraz liczne zespoły artystyczne.

tewskiego, szkół litewskich. Jednocześnie badani działacze mniejszości litewskiej zgodnie twierdzą, że relacje polsko-litewskie wpływają bardzo negatywnie na sytuację mniejszości litewskiej oraz na postrzeganie i poglądy Polaków wobec Litwinów na Suwalszczyźnie. Według liderów Stowarzyszenia Litwinów w Polsce oraz Litewskiego Towarzystwa Św. Kazimierza mniejszość litewska jest „zakładnikiem polityki zagranicznej Polski i Litwy”, każde pogorszenie relacji między Warszawą a Wilnem ma przełożenie na sytuację w Puńsku i Sejnach. Działacze, z którymi przeprowadzono wywiady, uważają taką zależność za bardzo niekorzystną i krzywdzącą, wręcz niebezpieczną. Z sytuacją polityczną na Litwie bezpośrednio wiąże – według nich inspirowaną z zewnątrz – akcję zamalowywania dwujęzycznych, polsko-litewskich tablic z nazwami miejscowości w gminie Puńsk w sierpniu 2011 r.¹⁶

Natomiast bardzo pozytywnie oceniają konsekwencje dla mniejszości litewskiej akcesji Polski i Litwy do UE, zwłaszcza możliwość swobodnego przekraczania granicy międzypaństwowej, co dla społeczności żyjącej od dziesięcioleci w strefie przygranicznej, tuż obok zagranicznej ojczyzny, ma z pewnością fundamentalne znaczenie. Zwłaszcza że nie tylko w okresie PRL, ale praktycznie od początku lat 20. XX w. ta bliskość geograficzna nie przekładała się na możliwość wzajemnych kontaktów. Granica polsko-litewska przez kilkadziesiąt lat była bardzo szklaną barierą uniemożliwiającą nie tylko normalną współpracę transgraniczną, ale także odwiedziny rodziny mieszkającej kilka czy kilkanaście kilometrów dalej. Dlatego dla mieszkających na Suwalszczyźnie Litwinów najważniejszym aspektem integracji europejskiej jest – w sensie dosłownym i praktycznym – integracja pogranicza polsko-litewskiego (Barwiński 2013a, Barwiński i Leśniewska 2014).

Mimo koncentracji terytorialnej i korzystnych dla komitetów wyborczych mniejszości narodowych zapisów w ordynacji wyborczej Litwinom nie udało się po 1990 r. wprowadzić swojego przedstawiciela do parlamentu. Natomiast dużo większe sukcesy wyborcze od początku lat 90. XX w. odnoszą w wyborach samorządowych, w których kandydaci reprezentujący mniejszość litewską startują z powodzeniem z list lokalnych komitetów wyborczych. Litwini od ponad 20 lat zasiadają w radzie powiatu, gminy oraz miasta Sejny, natomiast rada gminy Puńsk jest całkowicie przez nich zdominowana (łącznie ze stanowiskiem wójta). Zdobywają w niej z reguły 12–14 na 15 możliwych mandatów.

Gmina Puńsk wyraźnie zaznacza się na mapie elektoralnej województwa podlaskiego. W poszczególnych wyborach parlamentarnych i prezydenckich w latach 90. XX w. oraz na początku XXI w. cechowała się wyższą frekwencją niż średnia dla województwa i zdecydowanie silniejszym poparciem dla ugrupowań lewicowych. W wyborach parlamentarnych w 2001 r. Sojusz Lewicy Demokratycznej (SLD) otrzymał w gminie Puńsk 89,5% głosów (było to najwyższe poparcie w Polsce), w 2005 r. 84,6%, natomiast w 2007 r. już tylko 28,8% (przy wyjątkowo niskiej frekwencji, zaledwie 36,6%). Jednak i tym razem lewicowy komitet

¹⁶ Na podstawie wywiadów przeprowadzonych przez autora w 2012 r. z działaczami Stowarzyszenia Litwinów w Polsce i Litewskiego Towarzystwa Św. Kazimierza oraz Nieśpiał T., Mickiewicz R., *Kto zniszczył litewskie tablice*, Rzeczpospolita, 23.08.2011., <http://www.rp.pl/artykul/705808.html>

wyborczy (pod nazwą Lewica i Demokraci) zwyciężył w Puńsku, choć nieznacznie, przed PSL (26,3%) oraz PO (24,4%). W kolejnych wyborach w 2011 r. SLD poniósł w gminie Puńsk swoją największą klęskę od 20 lat, zdobywając (przy bardzo niskiej frekwencji 33,7%) tylko 6% głosów i zajmując piąte miejsce. Zdecydowanie największe poparcie Litwinów uzyskała Platforma Obywatelska (38,5%) oraz PSL (31,5%)¹⁷.

Doskonałe wyniki wyborcze lewicy w 2001 oraz 2005 r. w dużym stopniu były spowodowane kandydowaniem z listy SLD Witolda Liszkowskiego, działacza litewskiego, wieloletniego wójta gminy Puńsk. Poparcie Litwinów dla opcji lewicowej może być także tłumaczone wieloma innymi czynnikami, m.in. brakiem własnych, litewskich partii politycznych oraz utożsamianiem ugrupowań prawicowych z retoryką narodowo-polską. Potwierdzają to analogiczne zachowania wyborcze innych mniejszości narodowych w Polsce. Natomiast wyniki wyborów w dwóch ostatnich głosowaniach (2007 i 2011 r.), kiedy z listy lewicowej nie kandydował już Witold Liszkowski, pokazują że kwestie personalne miały dla litewskich wyborców bardzo duże znaczenie (Barwiński 2009). Także poparcie mniejszości litewskiej dla członkostwa Polski w UE było bardzo wyraźne; w gminie Puńsk 79% głosujących opowiedziało się za przyjęciem do UE, przy średniej dla województwa podlaskiego 68,6%¹⁸.

Wśród mniejszości litewskiej zdecydowanie dominującym wyznaniem jest katolicyzm. Jest to w większości społeczność wiejska, konserwatywna, bardzo religijna. Mogło by się wydawać, że brak różnic wyznaniowych pomiędzy Litwinami a ludnością polską, będzie czynnikiem zbliżającym, integrującym te dwie społeczności. Jednak wspólne wyznanie religijne przez ostatnie kilkadziesiąt lat było paradoksalnie jednym z najistotniejszych czynników konfliktogennych pomiędzy Litwinami i Polakami na Suwalszczyźnie. Wspólna religia przez lata nie zbliżała, lecz dzieliła. Głównym powodem sporów była kwestia języka nabożeństw. Religia nie różnicowała narodowościowo mieszkańców pogranicza polsko-litewskiego. Dlatego też język, w jakim odbywały się nabożeństwa był podstawowym czynnikiem określającym narodowość i źródłem licznych konfliktów.

Najpoważniejszy konflikt pojawił się w 1956 r., kiedy biskup łomżyński powołał na stanowisko proboszcza parafii w Puńsku księdza nieznającego języka litewskiego. Był to pierwszy taki przypadek od powstania tej parafii, czyli od XVI w. Parafianie przyjęli księdza wrogo, uważali to za dyskryminację, w ramach protestów wysyłali listy do kurii, nie składali ofiar, uniemożliwiali odprawianie mszy. Protestujących Litwinów biskup straszył m.in. wysiedleniem przez władze ze strefy nadgranicznej (Tarka 1998). Sytuacja ta była skwapliwie wykorzystywana przez władze partyjne, także szczebla centralnego, do występowania w roli obrońcy dyskryminowanej przez hierarchię kościelną mniejszości litewskiej. Po kilku miesiącach protestów proboszcz złożył rezygnację, a na jego miejsce biskup skierował księdza narodowości litewskiej. Zdeterminowani i dobrze zorganizowani Litwini wygrali batalię o „litewskiego kapłana” w Puńsku, jednak spory dotyczące języka

¹⁷ Na podstawie danych Państwowej Komisji Wyborczej: www.pkw.gov.pl.

¹⁸ Na podstawie danych Państwowej Komisji Wyborczej: www.pkw.gov.pl.

nabożeństw i godzin ich odprawiania między Litwinami a kurią biskupią oraz parafianami narodowości polskiej trwały na Suwalszczyźnie, zwłaszcza w Sejnach, z różnym natężeniem przez następne kilkadziesiąt lat (Tarka 1998, 2010).

Wnioski

Badani działacze mniejszości litewskiej w gminie Puńsk doskonale zdają sobie sprawę, że z powodu bardzo małej liczebności oraz braku odrębności wyznaniowej, najważniejszym czynnikiem, dzięki któremu Litwini w Polsce mogą uniknąć asymilacji i utrzymać odrębność narodową, jest zachowanie własnego języka i kultury. Dlatego głównym przejawem działalności narodowej i podstawą utrzymania litewskiej tożsamości jest rozwój szkolnictwa oraz działalności kulturalnej. Szkolnictwo litewskie zdecydowanie wyróżnia się *in plus* na tle szkolnictwa innych mniejszości narodowych w Polsce, zwłaszcza pod względem udziału szkół z wykładowym językiem mniejszości. Z pewnością jest to ułatwione skupieniem terytorialnym mniejszości litewskiej, ale niemożliwe do osiągnięcia bez silnego poczucia tożsamości narodowej i zrozumienia roli edukacji dzieci w utrzymaniu narodowej odrębności.

Wyraźne poczucie odrębności narodowej, peryferyjność i zwartość terytorialna sprzyjają izolacji Litwinów od społeczeństwa polskiego oraz ich wewnętrznej konsolidacji jako odrębnej grupy mniejszościowej. Z kolei mała liczebność oraz bezpośrednie sąsiedztwo geograficzne Litwy wzmacniają poczucie emocjonalnej bliskości z zagraniczną ojczyzną oraz więzi i kontakty z rodakami. Wydaje się, że obecnie, odmiennie niż w okresie PRL, utrzymaniu odrębności sprzyja nie tyle peryferyjność położenia i związana z tym pewnego rodzaju izolacja, ile bezpośrednia bliskość państwa macierzystego, oddzielonego tylko wewnętrzną granicą UE i związane z tym wsparcie zarówno rodaków, jak i władz litewskich.

Niebagatelne znaczenie ma także wiejski charakter gminy Puńsk. Zamieszkiwanie Litwinów w „etnicznych wioskach”, charakterystyczny dla ludności wiejskiej konserwatyzm i pielęgnowanie tradycji, z pewnością sprzyja zachowaniu litewskiego charakteru Puńska. Jednak, jak pokazują przykłady innych mniejszości narodowych skoncentrowanych na obszarach wiejskich (m.in. Białorusinów czy Słowaków), nie zawsze gwarantuje to utrzymanie własnej tożsamości narodowej.

Gmina Puńsk, zwarcie i w większości zamieszкана przez Litwinów, z lokalną władzą zdominowaną przez Litwinów, aktywnie działającymi litewskimi organizacjami społecznymi i kulturalnymi, wyróżnia się na tle sąsiednich gmin nie tylko pod względem narodowym i kulturowym, ale także gospodarczym, społecznym i politycznym. Wykorzystuje przywileje płynące z zapisów ustawy o mniejszościach narodowych, utrzymuje intensywne kontakty z zagraniczną ojczyzną, przez co w pełni zasługuje na powszechne wśród jej mieszkańców miano „małej Litwy”.

Literatura

- Barwiński M., 2009, *Mniejszość litewska na tle przemian politycznych Polski po II wojnie światowej*, [w:] M. Kulesza (red.), *Geografia historyczna jako determinant rozwoju nauk humanistycznych*, Legnica-Łódź, s. 121–136.
- Barwiński M., 2013 a, *Geograficzno-polityczne uwarunkowania sytuacji Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce po 1944 roku*, Łódź,
- Barwiński M., 2013 b, *Polish Interstate Relations with Ukraine, Belarus and Lithuania after 1990 in the Context of the Situation of National Minorities*, *European Spatial Research and Policy*, 20, 1, Łódź, s. 5–26.
- Barwiński M., Leśniewska K., 2014, *The contemporary situation of Polish minority in Lithuania and Lithuanian minority in Poland from the institutional perspective*, *Geographia Polonica*, 87, 1, s. 27–46.
- Chałupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin.
- GUS, 2008, *Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu* (15.07.2008) http://www.stat.gov.pl/gus/8185_PLK_HTML.htm
- GUS, 2012, *Ludność w gminach. Stan w dniu 31 marca 2011*, http://www.stat.gov.pl/gus/5840_13169_PLK_HTML.htm
- GUS, 2013, *Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna* (09.04.2013) http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LUD_ludnosc_stan_str_dem_spo_NSP2011.pdf
- Koter M., 1993, *Geographical Classifications of Ethnic Minorities*, [w:] A. Gosar (red.), *Geography and Ethnicity*, *Geographica Slovenica*, 24, Ljubljana, s. 123–138.
- Pogorzała E., 2006, *Szkolnictwo mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w okresie transformacji*, [w:] E. Michalik, H. Chałupczak (red.), *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, Lublin, s. 327–338.
- Rykała A., 2008, *Sytuacja społeczno-kulturalna Litwinów w Polsce i ich wpływ na relacje między krajem zamieszkania a Litwą*, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 9, Łódź, s. 89–113.
- Sadowski A., 1997, *Mieszkańcy północno-wschodniej Polski. Skład wyznaniowy i narodowościowy*, [w:] Z. Kurcz (red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*, Wrocław, s. 7–42.
- Tarka K., 1998, *Litwini w Polsce 1944–1997*, Opole.
- Tarka K., 2010, *Litwini*, [w:] Dudra S., Nitschke B. (red.), *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce po II wojnie światowej*, Kraków, s. 148–163.
- Wiśniewski J., 1965, *Dzieje osadnictwa w powiecie suwalskim od XV wieku do połowy XVII wieku*, [w:] J. Antoniewicz (red.), *Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny*, Białystok, s. 47–62.
- Wójcikowska K., 2013, *Mniejszość litewska w Polsce*, *Infos 7* (144), Biuro Analiz Sejmowych, Warszawa.
- Wyznania religijne i stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009–2011*, GUS, Warszawa.

- Żołędowski C., 1992, *Rozmieszczenie i liczebność mniejszości litewskiej w Polsce*, Zeszyty Naukowe Instytutu Nauk Politycznych, Warszawa, s. 177–186.
- Żołędowski C., 2003, *Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie. Uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi*, Warszawa.

Summary

The paper attempts to discuss the specificity of one of the few rural communities in Poland, completely dominated by non-Polish nationality population. The author tries to answer the question how Lithuanians decide about Puńsk distinctness which stands out from the majority of Podlasie villages, not only in terms of nationality, but also considering social, cultural, economic and political aspects. Lithuanian minority, which is indigenous and has lived in Puńsk for centuries, through territorial concentration, very intense cultural and social activity, thriftiness, strong internal integration, taking care of the education, supporting of the Lithuanian state, using the privileges of the Polish law, has established in Puńsk community some kind of “little Lithuania” within Poland.

Lithuanians living in Puńsk municipality, well aware that due to the very small size and lack of religious distinctness, the most important factor, to avoid assimilation and maintain national identity, is to preserve their own language and culture. Therefore, the main manifestation of the national activities and base of maintenance of Lithuanian identity is the development of educational and cultural activities. It is certainly easier because of the territorial aggregation of Lithuanian minority, but impossible to achieve without a strong sense of national identity and understanding of the role of education for children in maintaining national identity.

Considerable importance has also the rural character of Puńsk. Dwelling of Lithuanians in “ethnic villages”, characteristic for the rural population conservatism and preservation of traditions, certainly favors the preservation of Lithuanian nature of Puńsk. However, as shown by the examples of other national minorities concentrated in rural areas (including Belarusians and Slovaks), rural character of a community does not always ensure the maintenance of their national identity.

Katarzyna ZAJDA

Instytut Socjologii Uniwersytetu Łódzkiego

Katedra Socjologii Wsi i Miasta

90-255 Łódź, ul. POW 3/5

katarzyna.zajda@uni.lodz.pl

Wybrane uwarunkowania aktywności lokalnych grup działania na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej

Selected determinants of Local Action Groups activity for the development of rural tourism

Zarys treści: W artykule podjęto problem uwarunkowań aktywności lokalnych grup działania na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej. Zwrócono uwagę na: 1) zróżnicowanie potencjału województw związane z inwestycjami na rzecz rozwoju turystyki, finansowanymi ze środków regionalnych programów operacyjnych, 2) kapitał społeczny, jakim dysponują te organizacje. W badaniu wykorzystano dane Głównego Urzędu Statystycznego. Analizowano także kwestionariusze ankiet wypełnione przez członków, partnerów lokalnych grup działania oraz dokumentację poświęconą realizowanym przez nie projektom współpracy. Wykazano, iż nie wszystkie lokalne grupy działania mogą w ten sam sposób przyczynić się do rozwoju turystyki wiejskiej, w tym agroturystyki. Aktywność w tym zakresie może im ułatwiać potencjał przyrodniczo-kulturowy województwa, na obszarze którego ulokowane jest partnerstwo, wysokość środków przeznaczanych na rozwój turystyki z regionalnych programów operacyjnych oraz pozostający w ich dyspozycji kapitał społeczny. Od zaufania, norm i wartości podzielanych przez członków (partnerów) tych organizacji zależy jakość ich współpracy z innymi podmiotami zainteresowanymi rozwojem turystyki. Wymiar kapitału społecznego, jakim dysponują (pomostowy lub wiążący) jest w tym przypadku ważniejszy od jego poziomu.

Słowa kluczowe: rozwój turystyki wiejskiej, lokalne grupy działania, regionalne programy operacyjne, kapitał społeczny.

Wprowadzenie

Na obszarach wiejskich, za sprawą wdrażania podejścia LEADER, funkcjonują lokalne grupy działania (LGD). Są to partnerstwa trójsektorowe przybierające postać organizacji pozarządowych, tj. fundacji, stowarzyszeń i ich związków, w skład których wchodzi przedstawiciele sektora publicznego (np. władz samorządowych, szkół, domów kultury), gospodarczego (lokalni przedsiębiorcy, rolnicy) oraz społecznego (organizacji pozarządowych, ochotniczych straży pożarnych, kół gospodyń wiejskich itp.) (zob. Kamiński i Kwatera 2005, s. 9, Futymski i Kamiński 2008, s. 14–26). Organizacje te są określane mianem nowych form kapitału spo-

łecznego wsi. Wyróżniają się celem działania, którym jest zrównoważony i wielofunkcyjny rozwój obszaru spójnego pod względem przyrodniczym i społeczno-gospodarczym, w skład którego wchodzi najczęściej od kilku do kilkunastu gmin (Zajda 2011, s. 78–84, por. Herbst 2008).

We współpracy członków (partnerów¹) tych organizacji upatruje się efektu synergii (por. Karwowski 2004). Zasoby, jakimi dysponują kumulują się, pomnażają i konwertują w inne (zob. Putnam 1995, s. 283, Putnam 2008, s. 37, Fukuyama 2003, s. 178, Coleman 2006, s. 161, por. Mikiewicz i Szafraniec 2009, s. 116). Ich wymianie sprzyja wysoki poziom kapitału społecznego (zwłaszcza pomostowego) ułatwiający nawiązywanie nowych relacji społecznych z nieznanymi dotąd organizacjami i instytucjami. Niski poziom tego kapitału usztywnia (petryfikuje) sieć, zamyka ją na relacje z podmiotami funkcjonującymi poza nią, ogranicza wymianę zasobów z nieznanymi partnerami.

W okresie programowania 2007–2013 lokalne grupy działania realizowały Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW). Składał się on z działań poświęconych realizacji czterech osi priorytetowych: 1) Poprawa konkurencyjności sektora rolnego i leśnego, 2) Poprawa środowiska naturalnego i obszarów wiejskich, 3) Jakość życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej, 4) LEADER (PROW 2007–2013, s. 161–314). Ostatnia oś, którą realizowało (i wciąż realizuje) 336 organizacji tego typu (PSDB 2012, s. 17), umożliwiała osiągnięcie celów pozostałych trzech osi, ale posiadała również własne, takie jak: aktywizacja mieszkańców wsi, nabywanie umiejętności współpracy przez lokalne grupy działania czy ich efektywne funkcjonowanie. Każda z grup pozyskujących środki z PROW została zobligowana do opisania szczegółowych celów swojego działania w dokumencie strategicznym określającym mianem lokalnej strategii rozwoju. Znaczące jest, iż 89% ogółu LGD uwzględniło w nich rozwój turystyki, zaś 78% zamierzało wspierać (na swoim obszarze działania) lokalną tradycję i kulturę (PSDB 2012, s. 18).

Turystyka wiejska, w tym agroturystyka², są w stanie zintensyfikować rozwój wielu gmin, przynosząc oprócz zysków gospodarczych również społeczne. K. Młynarczyk (2002) do jej zalet zalicza wspieranie tradycji ludowych, podnoszenie standardu życia, oddziaływanie na rzecz integracji wiejskiego środowiska. Jednak efektywność aktywności LGD w zakresie jej wspierania zależy od wielu uwarunkowań. W niniejszej pracy skupiono się na dwóch. Po pierwsze, na inwestycjach w poszczególnych województwach na rzecz rozwoju turystyki, finansowanych z regionalnych programów operacyjnych. Wydatkowanie środków z tych programów wspiera (a czasami wręcz generuje) zainteresowanie różnych organizacji i instytucji rozwojem turystyki. Lokalne grupy działania mogą czerpać z ich zasobów oraz

¹ Zgodnie z ustawą z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (tekst jedn. Dz. U. z 2011 r., Nr 79, poz. 855 ze zm.) w pracach stowarzyszenia uczestniczą jego członkowie, natomiast w pracach fundacji zgodnie z ustawą z dnia 6 kwietnia o fundacjach (tekst jedn. Dz. U. z 1991 r., Nr 46, poz. 203 ze zm.) jej partnerzy.

² W artykule posłużono się następującą definicją: „Agroturystyka – rodzaj turystyki wiejskiej, charakteryzujący się powiązaniem usług turystycznych z gospodarstwem rolnym, umożliwiającym uczestnictwo w życiu gospodarstwa rolnego (Bański i in. 2012, s. 12).

efektów realizowanych projektów. Po drugie, uwagę skoncentrowano na poziomie i wymiarze kapitału społecznego ich członków (partnerów), dążąc do określenia potencjału ich współpracy z innymi podmiotami (m.in. na rzecz rozwoju turystyki). Jak zauważa bowiem M. Bednarek-Szczepańska (2010, s. 22) „Funkcjonowanie powiązań sieciowych pomiędzy podmiotami warunkuje komplementarność i kompleksowość usług turystycznych i częściowych produktów, co stwarza możliwości kreowania regionalnych produktów turystycznych”.

Podstawą podejmowanych analiz są badania własne autorki przeprowadzone (z wykorzystaniem analizy danych zastanych) w 2013 r. oraz wnioski z realizowanego w okresie 2011–2013 projektu badawczego pt. „Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania”, w którym autorka niniejszego opracowania brała udział.

W artykule posłużono się następującą definicją: „Turystyka wiejska to turystyka na terenach wiejskich, poza ośrodkami turystyki masowej, wykorzystująca lokalne zasoby, w tym wiejski charakter środowiska, które zdominowane jest przez tradycyjną gospodarkę rolną, lasy oraz obszary przyrodnicze” (Bański i in. 2012, s. 12).

Inwestycje finansowane z regionalnych programów operacyjnych jako czynniki różnicujące potencjał turystyczny województw

Wedle szacunków Agrotec Polska Sp. z o.o. oraz IGiPZ PAN turystyka wiejska może stać jednym z głównych czynników rozwoju tylko dla około 10% polskich gmin. Najatrakcyjniejszymi walorami przyrodniczo-kulturowymi dysponują województwa małopolskie i podkarpackie. Tam oraz w województwie warmińsko-mazurskim najlepiej rozwinęła się agroturystyka (ulożonych jest tam około 40% wszystkich gospodarstw tego typu w Polsce). Pod względem liczby kwater wiodącą rolę odgrywa województwo małopolskie (ich liczba sięga 3059). W dalszej kolejności znajdują się województwa: warmińsko-mazurskie, pomorskie i podkarpackie (Bański i in. 2012).

Niekorzystnymi uwarunkowaniami przyrodniczo-kulturowymi dla rozwoju turystyki cechują się województwa: lubelskie, kujawsko-pomorskie, łódzkie i opolskie. W Lubuskiem, Opolskiem i Łódzkiem występuje najmniej obiektów agroturystycznych, a w dwóch ostatnich regionach w ogóle nie ma gmin wiejskich lub miejsko-wiejskich z liczbą kwater prywatnych powyżej 20 (Bański i in. 2012).

Tymczasem w różnych dokumentach strategicznych czy operacyjnych samorządów szczebla gminnego, powiatowego i wojewódzkiego rozwój turystyki wiejskiej jest często traktowany jako konieczna alternatywa dla monofunkcyjnej gospodarki wsi, zwłaszcza opartej o niskodochodowe i nierentowne rolnictwo. Jak podkreśla J. Bański i in. (2009, s.126) „Powszechne jest np. ustalanie w strategiach kierunku rozwoju agroturystyki, która stała się „łatwym”, modnym hasłem. Zapisy strategii często wskazują na agroturystykę jako potencjalny czynnik rozwoju obszarów wiejskich tam, gdzie trudno wskazać inne możliwości rozwoju”.

Jej znaczenie dla układów lokalnych jest bardzo często przeceniane, a dzieje się tak z wielu powodów. Można wśród nich wymienić zlecenie przygotowania tego rodzaju dokumentów firmom zewnętrznym powielającym stały wzór opracowania czy samodzielne ich konstruowanie bez odniesienia do aktualnych badań w zakresie oszacowania lokalnego potencjału turystycznego, możliwości jego promocji, zapotrzebowania rynku na usługi z nim związane (por. Zajda 2012a). Nadal znacząca część społeczeństwa polskiego (około 85%) posiada wiejskie korzenie, zamieszkując tam rodzinę i jeśli chce skorzystać z atrakcji turystycznych wsi, może to uczynić za jej pomocą (pomijając wykwalifikowanych usługodawców) (Wasilewski 1986 za: Bański i in. 2012, s. 33). Ponadto „walory wiejskości są dla polskiego społeczeństwa wciąż łatwo dostępne i dobrze znane. Tym samym wiejskość nie jest dla większości Polaków atrakcyjnym towarem – produktem turystycznym, który można nabyć – lecz pospolitym doświadczeniem. Nie można więc liczyć na to, że będzie ona przyciągać rzesze turystów” (Perepeczko i Majewski 2004, s. 113–134).

Rozwój turystyki, w tym turystyki wiejskiej, na poziomie województw może być wspierany za pomocą środków z regionalnych programów operacyjnych (RPO). Za ich realizację odpowiadają zarządy województw. Struktury samorządowe decydują o tym, czy w programach znajdzie się priorytet, oś priorytetowa czy cele strategiczne³ bezpośrednio poświęcone jej rozwojowi i jaka kwota zostanie przeznaczona na ten cel.

Tego rodzaju priorytety nie zostały uwzględnione w regionalnych programach operacyjnych województwa łódzkiego i opolskiego. Oba nie dysponują znaczącym potencjałem przyrodniczo-kulturowym. Województwo lubelskie (znajdujące się w podobnej sytuacji) w swoim RPO uwzględniło natomiast priorytet o nazwie: „Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna”.

Tabela 1. Priorytety, osie priorytetowe, cele strategiczne regionalnych programów operacyjnych poświęcone rozwojowi turystyki.

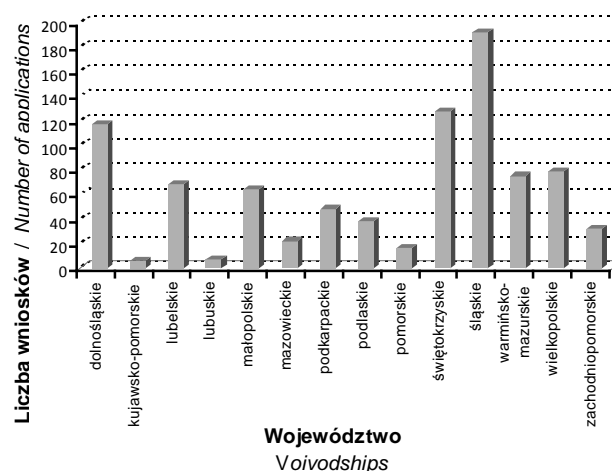
Województwo	Nazwa priorytetu/ osi priorytetowej/celu strategicznego
Dolnośląskie	Wykorzystanie i promocja potencjału turystycznego i kulturowego Dolnego Śląska
Kujawsko-pomorskie	Wsparcie rozwoju turystyki
Lubelskie	Kultura, turystyka i współpraca międzyregionalna
Lubuskie	Rozwój i modernizacja infrastruktury turystycznej i kulturowej
Małopolskie	Turystyka i przemysł kulturowy
Mazowieckie	Wykorzystanie walorów naturalnych i kulturowych dla rozwoju turystyki i rekreacji
Podkarpackie	Turystyka i kultura
Podlaskie	Rozwój turystyki i kultury

³ Między poszczególnymi RPO występują różnice w zakresie ich konstrukcji. Te same informacje są zawarte albo w charakterystyce priorytetów, osi priorytetowych albo w opisie celów strategicznych.

Pomorskie	Turystyka i dziedzictwo kulturowe
Świętokrzyskie	Wzrost jakości infrastruktury społecznej oraz inwestycje w dziedzictwo kulturowe, turystykę i sport
Śląskie	Turystyka
Warmińsko-mazurskie	Turystyka
Wielkopolskie	Turystyka i środowisko kulturowe
Zachodniopomorskie	Turystyka, kultura i rewitalizacja

Źródło: opracowanie własne na podstawie zestawienia Głównego Urzędu Statystycznego.

W celu porównania potencjału przyrodniczo-kulturowego poszczególnych województw z inwestycjami wspierającymi rozwój turystyki na ich obszarze finansowanymi z regionalnych programów operacyjnych sprawdzono, gdzie złożono najwięcej wniosków o płatność końcową z tych programów (w ramach wybranego priorytetu, osi priorytetowej, celu strategicznego) i wydano na ich realizację najwięcej środków. Posłużono się danymi zebranymi (na dzień 31.12.2012 r.) przez Główny Urząd Statystyczny⁴.

Ryc. 1. Liczba wniosków o płatność końcową złożonych w ramach priorytetów, osi priorytetowych, celów strategicznych poświęconych rozwojowi turystyki.

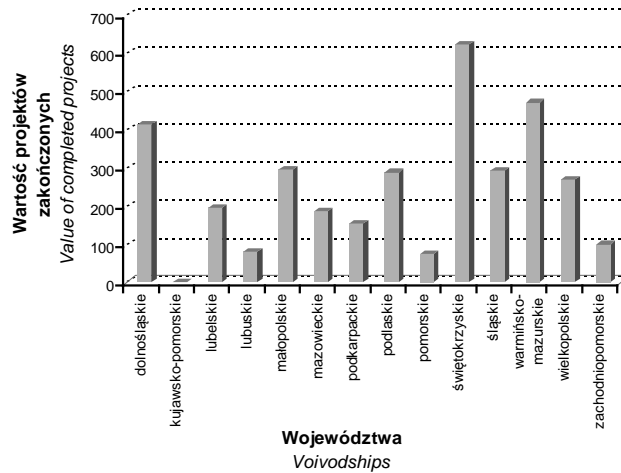
Number of applications for final payments submitted within the framework of the priorities, priority axes and strategic goals of the Regional Operational Programmes devoted to the development of tourism.

Źródło/ Source: badania własne / own study.

⁴ Dane odnoszą się zarówno do inwestycji w turystykę na obszarze gmin wiejskich, miejsko-wiejskich, jak i miejskich. W badaniu uwzględniono wszystkie z nich zakładając, iż inwestycje w turystykę miejską mogą (na zasadzie efektu mnożnikowego) przyczynić się do rozwoju turystyki wiejskiej.

Najwięcej projektów zrealizowano w województwach: śląskim, świętokrzyskim oraz dolnośląskim (o czym świadczy liczba wniosków o płatność końcową, ryc. 1), najmniej w kujawsko-pomorskim, lubuskim oraz pomorskim.

Najwięcej środków na ten cel wykorzystano w województwach świętokrzyskim, dolnośląskim oraz warmińsko-mazurskim. Najmniej w kujawsko-pomorskim, lubuskim i pomorskim (ryc. 2).

Ryc. 2. Wartość projektów zakończonych złożonych w ramach priorytetów, osi priorytetowych, celów strategicznych poświęconych rozwojowi turystyki.

Value of completed projects submitted within the framework of the priorities, priority axes and strategic goals of the Regional Operational Programmes devoted to the development of tourism.

Źródło / Source: badania własne / own study.

Przeprowadzenie analizy skupień (za pomocą metody k-średnich), której celem było wyszczególnienie jak najbardziej jednorodnych grup województw, mając na uwadze powyżej przedstawione dwie zmienne, tj. liczbę wniosków o płatność końcową oraz wartość projektów zakończonych sfinansowanych ze środków RPO, pozwoliło wyróżnić ich sześć.

Tabela 2: Elementy skupienia i odległości od środka właściwego skupienia.

Numer skupienia	Województwo	Odległość od środka właściwego skupienia
1	Dolnośląskie	20165710
	Warmińsko-mazurskie	20165710

2	Małopolskie	6427370
	Podlaskie	1420200
	Śląskie	4103613
	Wielkopolskie	11951180
3	Lubelskie	3065322
	Mazowieckie	3065322
4	Podkarpackie	0
5	Świętokrzyskie	0
6	Kujawsko-pomorskie	25360790
	Lubuskie	5278189
	Pomorskie	1553086
	Zachodniopomorskie	18529510

Źródło: badania własne.

W pierwszym i piątym skupieniu znalazły się województwa: dolnośląskie, warmińsko-mazurskie i świętokrzyskie (opisane jako te, w których zrealizowano najwięcej projektów z RPO poświęconych rozwojowi turystyki przy wykorzystaniu największej puli środków). Ostatnie z nich utworzyło osobne skupienie, ze względu na wyróżniające się wartości obu zmiennych. Województwa kujawsko-pomorskie, lubuskie i pomorskie (o cechach skrajnie odmiennych od tych charakteryzujących w/w województwa) znalazły się w skupieniu szóstym (razem z zachodniopomorskim). Osobne skupienie utworzyło województwo podkarpackie charakteryzujące się niewielką aktywnością projektodawców w zakresie inwestycji w turystykę regionu. W jednej grupie znalazły się mazowieckie i lubelskie, w których ta aktywność była tylko nieco większa. Bardzo zróżnicowane okazało się skupienie drugie, w skład którego weszły województwa: małopolskie, podlaskie, śląskie i wielkopolskie, cechujące się średnim poziomem tak określonej aktywności.

A zatem na podstawie analizy dystrybucji środków z RPO można wyszczególnić województwa typu pierwszego, w których aktywność projektodawców w zakresie wdrażania projektów poświęconych rozwojowi turystyki w 2012 r. była duża (nie tylko jako zbiorowość zrealizowali oni najwięcej projektów, ale również pozyskali na ten cel najwięcej środków) oraz takie (typ drugi), w których wdrożono takich projektów stosunkowo niewiele, przeznaczając na ten cel najmniej funduszy. Typ pierwszy reprezentowały województwa: świętokrzyskie, dolnośląskie i warmińsko-mazurskie, na obszarze których, w kontekście realizacji RPO, można mówić o bardzo dobrym „klimacie inwestycyjnym” dla turystyki. Typ drugi – województwa kujawsko-pomorskie, lubuskie oraz pomorskie, w których klimat w tym znaczeniu jest znacznie mniej korzystny.

Kapitał społeczny jako uwarunkowanie funkcjonowania lokalnych grup działania na rzecz turystyki wiejskiej

Autorzy raportu *Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich* podkreślają, iż kapitał społeczny (definiowany jako „wynikająca z zaufania oraz obowiązujących norm i wzorów postępowania, zdolność obywateli do mobilizacji i łączenia zasobów, która sprzyja kreatywności oraz wzmacnia wolę współpracy i porozumienia w osiągnięciu wspólnych celów”) jest ważnym czynnikiem rozwoju turystyki wiejskiej oraz, że może być on wzmacniany (za zasadzie sprzężenia zwrotnego) poprzez jej rozwój (Bański i in. 2012, s. 59).

Struktura i wymiary kapitału społecznego polskich LGD zostały rozpoznane w badaniach zespołu socjologów z Uniwersytetu Łódzkiego zrealizowanych w okresie 2011–2013⁵. Zdefiniowano go za R. Putnamem, jako: „cechy organizacji społeczeństwa jak zaufanie, normy i powiązania, które mogą zwiększyć sprawność społeczeństwa ułatwiając skoordynowane działania” (Putnam 1995, s. 258). Przedmiotem badania określono: komponent zaufania kapitału społecznego członków (partnerów) lokalnych grup działania, tj. cechujące ich zaufanie wertykalne i horyzontalne, komponent norm i wartości podzielanych przez te osoby oraz komponent sieci⁶ (tj. sieć współpracy członków, partnerów tych organizacji). Porównując strukturę kapitału społecznego tych organizacji, badano 18 LGD z województw o najmniejszej i największej ich liczbie⁷. Uwagę skoncentrowano na wszystkich LGD z województwa opolskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego⁸ oraz losowo wybranych z Małopolski, Wielkopolski i Podkarpacia⁹. Wykorzystano technikę ankiety indywidualnej (skierowanej do członków, partnerów lokalnych grup działania funkcjonujących na terenie wytypowanych województw). Wypełniło ją w sumie 184 respondentów.

⁵ Więcej szczegółowych informacji na temat metodologii badania oraz jego efektów można znaleźć w publikacji pt.: „Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania” autorstwa E. Psyk-Piotrowskiej, K. Zajdy, A. Kretek-Kamińskiej oraz D. Walczak-Duraj wydanej w 2013 r. nakładem Wydawnictwa Uniwersytetu Łódzkiego.

⁶ Syntetyczną wartość każdego komponentu jako całości uzyskano poprzez zsumowanie wartości poszczególnych składowych (uzyskując tym samym siedmiopunktowe indeksy zaufania, norm i wartości oraz sieci, obejmujące potencjalnie wartości od 0 do 6).

⁷ Przy ich doborze posługiwano się statystykami z okresu realizacji Pilotażowego Programu LEADER+. Wszystkie lokalne grupy działania, które wzięto pod uwagę przy konstruowaniu próby badawczej, realizowały schemat II Pilotażowego Programu LEADER+.

⁸ W województwie lubuskim badaniem zostały objęte: Stowarzyszenie Lokalna Grupa Działania Regionu Kozła, Fundacja Porozumienie Wzgórz Dałkowskich, Fundacja Zielonej Doliny Odry i Warty. W opolskim: Partnerstwo Borów Niemodlińskich, Dolinę Stobrawy oraz EURO Country. W zachodniopomorskim: Szanse Bezdroży Gmin Powiatu Goleńskiego, Stowarzyszenie Lider Pojezierza oraz Fundację Środkowopomorska Grupa Działania.

⁹ Były to: Ostrzeszowska LGD oraz KOLD z Wielkopolski, Dunajec-Biała, PROKOPARA i Dolina Karpia z Małopolski oraz Subregion Magurski, Lasovia, CK Podkarpacie, Partnerstwo dla Ziemi Nizańskiej z Podkarpacia.

W celu pogłębienia badań przeprowadzono w wybranych województwach, tj. lubuskim i małopolskim, analizę aktywności podejmowanej przez LGD na rzecz rozwoju turystyki wiejskiej¹⁰. Studium przypadku dotyczyło realizacji przez te organizacje tzw. projektów współpracy¹¹, których istotą jest podejmowanie kooperacji z wybranymi organizacjami (przede wszystkim lokalnymi grupami działania) z tego samego lub różnych regionów (w tym usytuowanych poza granicami kraju). Wykorzystano analizę treści danych zastanych (tj. dokumentacji urzędów marszałkowskich dotyczącej realizowanych przez LGD projektów współpracy, stron internetowych LGD oraz stron projektów współpracy).

Dwa zbiory lokalnych grup działania różniły się między sobą strukturą kapitału społecznego i – co ważne – jego wymiarami. Pierwszy zbiór (w skład którego wchodziły grupy z województwa opolskiego, lubuskiego i zachodniopomorskiego) cechował się w porównaniu z drugim wyższym poziomem zaufania (średnia wartość syntetycznego wskaźnika zaufania wyniosła w tym zbiorze 4,01 pkt w skali 0–6, podczas gdy w zbiorze drugim 3,94 pkt). Jednak było to zaufanie horyzontalne, tj. zaufanie do osób znanych, które sprzyja budowaniu raczej kapitału wiążącego niż pomostowego. Między zbiorami nie odnotowano różnic w zakresie norm i wartości podzielanych przez członków, partnerów LGD, tj. ich postaw w stosunku do normy współpracy międzysektorowej, podmiotowości, wartości, jaką jest partnerstwo. Komponentem, który w największym stopniu różnicował strukturę lokalnych grup działania z obu zbiorów był komponent sieci. Jego średnia wartość wyniosła odpowiednio 3,72 pkt dla pierwszego zbioru oraz 3,19 pkt dla drugiego (w siedmiostopniowej skali od 0 do 6 punktów). Oznaczało to m.in., iż członkowie (partnerzy) organizacji z lubuskiego, opolskiego i zachodniopomorskiego wykazywali się większą aktywnością w ich pracach, częściej uczestniczyli w różnego rodzaju spotkaniach, angażowali się w realizację projektów (w tym poświęconych rozwojowi turystyki wiejskiej). Tym niemniej, cechujący ich kapitał społeczny miał charakter wiążący. Członkowie tych grup obdarzali zaufaniem głównie osoby znane, byli chętni do współpracy z nimi, a nie z osobami obcymi, nieznanymi. Kapitał społeczny pozostający w dyspozycji małopolskich LGD (choć cechujący się niższym poziomem) miał charakter pomostowy i sprzyjał nawiązywaniu współpracy z nieznanymi partnerami.

Analiza projektów współpracy wykazała, iż na obszarze województwa lubuskiego 5 na 10 LGD było zainteresowanych budowaniem sieci kooperacji z innymi organizacjami tego typu. Co ciekawe, reprezentanci tych grup współpracowali głównie z przedstawicielami tych LGD, które znali (tj. spotkali się z nimi w przeszłości, np. na konferencjach, szkoleniach, wizytach studyjnych poświęconych wdra-

¹⁰ W tych badaniach uwzględniono wszystkie organizacje z województwa lubuskiego oraz wszystkie z małopolskiego. Założono bowiem, iż w tworzonych sieciach współpracy uczestniczą zarówno grupy powstałe w czasie realizacji Pilotażowego Programu LEADER+, jak i po jego zakończeniu. Fragmentaryzacja sieci (zwrócenie uwagi tylko na wybrane LGD) mogłaby zubożyć analizę (nie oddawać prawdziwego charakteru ich kooperacji).

¹¹ Projekty współpracy są finansowane ze środków Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (działanie 4.21). Mogą dotyczyć turystyki wiejskiej, ale również innych priorytetów rozwoju obszaru, na rzecz którego funkcjonuje dana LGD (PROW 2007–2013, s. 311–313).

zaniu podejścia LEADER). Nie nawiązali natomiast współpracy z partnerami zagranicznymi, czemu (wydawało się) mogła sprzyjać ich lokalizacja przy granicy kraju. Wspólnie realizowali tylko 3 projekty poświęcone rozwojowi turystyki wiejskiej¹². Tworzone przez te LGD sieci współpracy składały się zaledwie z kilku partnerów (w dwóch projektach było ich po trzech, w jednym tylko dwóch).

W województwie małopolskim projekty współpracy (służące rozwojowi turystyki wiejskiej) wdrażały 22 na 39 istniejące grupy, a więc nieco więcej niż połowa¹³. Tworzone przez LGD z tego województwa sieci kooperacji były gęste. W ich skład wchodziło nawet ośmiu partnerów. Ponadto ich przedstawiciele nie obawiali się współpracy międzyregionalnej ani międzynarodowej. Podjęli ją nie tylko z organizacjami z ościennych województw, ale również z tymi ulokowanymi znacznie dalej, np. z podlaskiego. Nawiązywali ją z partnerami zagranicznymi (nie tylko ze Słowacji, ale również ze Szwecji czy z Węgier).

Analiza sieci współpracy lokalnych grup działania z tych dwóch województw uwidoczniła różnice między nimi w zakresie wymiaru kapitału społecznego, jakim dysponują i jego konsekwencje dla rozwoju turystyki. Kapitał pomostowy ułatwił współpracę grupom z województwa małopolskiego. Oczywiście można wskazać, iż te organizacje obejmują wsparciem obszar niezwykle bogaty w zasoby przyrodniczo-kulturowe, w związku z czym mogły być bardziej zainteresowane realizowaniem projektów poświęconych rozwojowi turystyki niż organizacje z lubuskiego (obejmujące wsparciem obszar, który takich zasobów posiada nieporównywalnie mniej). Aczkolwiek proporcja lokalnych grup działania z obu województw realizujących projekty współpracy była podobna, tworzone sieci różniły się składem i gęstością. Grupy z małopolskiego nie musiały podejmować kooperacji z tak wieloma podmiotami (i to z regionów, z którymi nie graniczyły). Niewątpliwie wymagała ona uruchomienia nieco innych zasobów. Wśród nich można wymienić te, które decydowały o jej jakości, takie jak zaufanie do partnerów, umiejętność zawierania kompromisów, gotowość do dzielenia się doświadczeniami z nieznanymi sobie dotąd podmiotami.

Tworzenie produktów turystycznych nie musi opierać się na wykorzystaniu istniejących zasobów. Zgodnie z zasadą konstrukcji świata społecznego P. Bergera i T. Luckmanna terytorium to nie namacalna rzeczywistość biofizyczna, ale konstrukcja społeczna. Jego rozwój zależy nie tyle od dostępnych zasobów, ale znaczenia, jakie jest im przypisywane przez lokalne społeczności i umiejętności

¹² O tytułach „Powstanie Wielkopolskie 1918/19 – Pamiętamy”, „Szlaki Konne Orężem Turystyki – SZKOT”, „Lubuskie – ukazujemy bogactwo turystyczne urozmaiconego regionu”.

¹³ Nosiły one tytuły: „Smaki łączą regiony. Festiwal smaków”, „Bursztynowy Szlak Rowerowy”, „Rozwój Turystyki Rowerowej w Oparciu o Szlak Żeleńskich”, „Wschodnia Małopolska na Rowerze”, „Odkrywanie wartości produktów lokalnych od Wisły po Spisz jako zasobów rozwoju dziedzictwa kulturowego”, „Smak na produkt”, „Produkt lokalny szansą rozwoju regionu”, „Tradycje kucharskie od Wieliczki aż do Tatr”, „P.A.T. – Śliwkowy Obszar Turystyczny”, „Beskid Wyspowy i Gorce – miejsca szczególnie inspirujące”, „KRAM – krzewimy rękodzieło artystyczne mistrzów”, „Lokalni Twórcy Ostoją Dziedzictwa Kulturowego”, „Kraina Niezapomnianych Chwil”, „Polski i Szwedzki Szlak Produktu Lokalnego”, „Festiwal Folklorystyczny: Co kraj to obyczaj”.

tworzenia przez nie nowych zasobów (niekoniecznie w nawiązaniu do specyfiki obszaru) (zob. Nowakowska 2011). W literaturze przedmiotu często przytacza się przykład dziesięciu gmin z województwa świętokrzyskiego i mazowieckiego¹⁴, mocno spauperyzowanych w latach 90., objętych wsparciem przez jedno z najstarszych w Polsce partnerstwo Krzemienny Krąg (utworzone w 2002 r.). Gminy te rozwój gospodarczy zawdzięczają kilku produktom turystycznym powstałym nie na bazie wyjątkowych zasobów przyrodniczo-kulturowych, a współpracy wielu podmiotów, wymiany ich know-how, innowacyjnych pomysłów na stworzenie nowych zasobów (Jura Park, Zwierzyniec Bałtowski, prehistoryczne oceanarium, Sabatówka, park rozrywki) (<http://www.juraparkbaltow.pl>, por. Zajda 2012b, Zajda i Dzikowska 2012). Walory przyrodniczo-kulturowe nie muszą stanowić determinanty rozwoju turystyki. Pomostowy kapitał społeczny ułatwia nawiązywanie kooperacji z różnymi partnerami, wymianę zasobów między nimi i dyfuzję innowacji. Może być traktowany jako jedna ze zmiennych wyjaśniających zróżnicowanie aktywności lokalnych grup działania na rzecz rozwoju turystyki.

Podsumowanie

Nie każdy obszar wiejski ma predyspozycje do stania się miejscem docelowym turystyki. Tylko niektóre dysponują odpowiednimi ku temu zasobami. W opracowaniu zwrócono uwagę na wybrane uwarunkowania aktywności lokalnych grup działania w zakresie wspierania rozwoju turystyki wiejskiej. Zaliczono do nich zróżnicowanie sytuacji województw pod kątem dystrybucji środków z regionalnych programów operacyjnych przeznaczonych na rozwój turystyki, jak również poziom i wymiar kapitału społecznego, jakim dysponują.

Do województw, które w świetle badań Agrotec Polska Sp. z o.o. oraz IGiPZ PAN dysponują potencjałem przyrodniczo-kulturowym w największym stopniu stymulującym rozwój turystyki wiejskiej, należą małopolskie i podkarpackie. Analiza wykorzystania środków z regionalnych programów operacyjnych wykazała, iż te województwa nie cechują się największą aktywnością projektodawców w zakresie liczby zrealizowanych projektów poświęconych rozwojowi turystyki i wysokości środków wydanych w celu ich realizacji. Województwo podkarpackie utworzyło osobne skupienie charakteryzujące się niewielką aktywnością projektodawców w zakresie tak określonych inwestycji w turystykę regionu. Małopolskie cechowało się jej średnim poziomem.

Deficyt zasobów przyrodniczo-kulturowych jest odczuwalny na obszarze województw lubelskiego, kujawsko-pomorskiego, łódzkiego i opolskiego. Władze samorządowe dwóch ostatnich nie uwzględniły w regionalnych programach operacyjnych priorytetów, osi priorytetowych czy celów bezpośrednio nawiązujących do rozwoju turystyki (co nie oznacza, iż w nią nie inwestują, np. za pomocą funduszy z innych programów). Województwo kujawsko-pomorskie znalazło się w skupieniu, dla którego charakterystyczna była najniższa aktywność projektodawców

¹⁴ Bałtów, Bodzechów, Ćmielów, Kunów, Sadowie (z województwa świętokrzyskiego) oraz Chotcza, Lipsko, Rzecznów, Siemno i Solec nad Wisłą (z województwa mazowieckiego) (Zajda 2012b, s. 32).

w zakresie wykorzystania środków z regionalnego programu operacyjnego. Nieco większą aktywność zanotowano w województwie lubelskim.

Potencjał przyrodniczo-kulturowy województwa może ułatwiać lokalnym grupom działania aktywność na rzecz rozwoju turystyki, zwłaszcza jeśli generuje „klimat inwestycyjny” w tym zakresie. Nie stanowi jednak jedynej determinanty ich aktywności w tym zakresie. Od zaufania, norm i wartości podzielanych przez członków (partnerów) tych organizacji zależy jakość ich współpracy. Kapitał pomostowy (tzw. *bridging social capital*) wspiera kooperację z nowymi, nieznanymi dotąd partnerami, w tym z innymi instytucjami zajmującymi się rozwojem turystyki wiejskiej. Stanowi zasób (komplementarny do kapitału ludzkiego) stymulujący wymianę doświadczeń i know-how tak istotnych dla powstawania nowych i innowacyjnych produktów turystycznych.

Literatura

- Bański J., Rudolf A., Przybył C., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., Mazur M., Pieniążek W., 2012, *Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Agrotec Polska Sp. z o.o., IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K., 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, 19, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Bednarek-Szczepańska M., 2010, *Rola podmiotów lokalnych w rozwoju turystyki wiejskiej na wybranych obszarach Lubelszczyzny*, Studia Obszarów Wiejskich, 23, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa.
- Coleman J., 2006, *Perspektywa racjonalnego wyboru w socjologii ekonomicznej*, [w:] A. Jasińska-Kania, L. Nijakowski, J. Szacki, M. Ziółkowski (red.), *Współczesne teorie socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 145–164.
- Fukuyama F., 2003, *Kapitał społeczny*, [w:] L. E. Harrison, S. P. Huntington (red.), *Kultura ma znaczenie*, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań, s. 169–187.
- Futymski A., Kamiński R., 2008, *Budowanie lokalnej strategii rozwoju w ramach osi 4 LEADER Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- Herbst J., 2008, *Inny trzeci sektor. Organizacje pozarządowe na terenach wiejskich*, [w:] M. Halamska (red.), *Wiejskie organizacje pozarządowe*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 33–66.
- Kamiński R., Kwatera K., 2005, *Jak budować Zintegrowaną Strategię Rozwoju Obszarów Wiejskich w ramach Pilotażowego Programu Leader+*, Fundacja Fundusz Współpracy, Agrolinia, Warszawa.
- Karwowski J., 2004, *Partnerstwo w regionie – modny slogan czy determinanta rozwoju* [w:] Karwowski J. (red.), *Partnerstwo w regionie*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin, s. 135–148.

- Mikiewicz, P. Szafranec, K., 2009, *Rural Social Capital versus European and Global Challenges (About "good" and "bad" Social Capital)*, Eastern European Countryside, 15, s. 111–126.
- Młynarczyk K. (red.), 2002, *Agroturystyka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn.
- Nowakowska A., 2011, *Regionalny wymiar procesów innowacji*, Łódź.
- Perepeczko B., Majewski E., 2004, *Poglądy na rolnictwo w świetle zagregowanych wskaźników*, [w:] I. Bukraba-Rylska (red.), *Polska wieś w społecznej świadomości*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 113–134.
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013*, 2007, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa.
- PSDB 2012, *Ocena funkcjonowania LGD realizujących LSR w ramach PROW 2007–2013*, maszynopis niepublikowany, Warszawa.
- Psyk-Piotrowska E., Zajda K., Kretek-Kamińskiej A., Walczak-Duraj D., 2013, *Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków-Warszawa.
- Putnam R., 2008, *Samotna gra w kregle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Łódzkiego na lata 2007–2013.
- Regionalny Program Operacyjny Województwa Opolskiego na lata 2007–2013.
- Ustawa z dnia 6 kwietnia 1984 r. o fundacjach (tekst jedn. Dz. U. z 1991 r., Nr 46, poz. 203 ze zm.)
- Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 r. Prawo o stowarzyszeniach (tekst jedn. Dz. U. z 2001 r., Nr 79, poz. 855 ze zm.)
- Wasilewski J., 1986, *Spółeczeństwo polskie, społeczeństwo chłopskie*, Studia Socjologiczne, 3, [za:] Bański J., Rudolf A., Przybył C., Bednarek-Szczepeńska M., Czapiewski K., Mazur M., Pieniążek W., 2012, *Turystyka wiejska, w tym agroturystyka, jako element zrównoważonego i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Agrotec Polska Sp. z o.o., Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa.
- Zajda K., 2011, *Nowe formy kapitału społecznego wsi*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Zajda K., 2012a, *Rozwój wielofunkcyjny, zrównoważony i innowacyjny w gminach wiejskich. Realizacja typu idealnego czy działania pozorne (na przykładzie powiatu radomskiego)*, Wieś i Rolnictwo, 3, s. 66–78.
- Zajda K., 2012 b, *Innowacyjne wykorzystanie zasobów w kształtowaniu wspólnej marki samorządów terytorialnych. Przykład partnerstwa Krzemieny Krag*, [w:] B. Nitschke, K. Glinka (red.), *Komunikowanie na poziomie samorządu terytorialnego*, Wydawnictwo Majus, Zielona Góra, s. 31–40.
- Zajda K., Dzikowska E., 2012, *Innovative use of resources and diversification of the economic structure of rural areas on the basis of local action group MROGA experience*, Journal of Agribusiness and Rural Development, 3(25), s. 309–319.

Zajda K., 2013, *Comparison of Networks Created by Organizations from the Lubuskie and Malopolskie Voivodeships*, Journal of Agribusiness and Rural Development, 1, s. 233–247

Summary

The article discusses the issue of determinants concerning Local Action Groups' activity promoting the development of rural tourism. Two of them have been examined. The first one is various potential of Voivodships related to natural and cultural resources and to investments promoting the development of tourism, funded by Regional Operational Programmes. The second determinant is the social capital disposed by the organizations. Data from the Central Statistical Office of Poland were used in the research. Survey questionnaires filled by members and partners of Local Action Groups and documentation of cooperation projects implemented by these groups were also analysed. It was proved that Local Action Groups cannot contribute to the development of rural tourism, including agritourism, to the same extent. Their activity in that regard may be facilitated by the natural and cultural potential of the Voivodship in which the partnership is located, the amounts allocated for the development of tourism from Regional Operational Programs and the social capital available for the organizations. The quality of cooperation between the members (partners) of those organizations and other entities interested in the development of tourism depends on the trust, norms and values represented by those partners. The dimension of the social capital they present (bridging or bonding) is more important in this case than its level.

Agnieszka KRETEK-KAMIŃSKA
Elżbieta PSYK-PIOTROWSKA
Uniwersytet Łódzki
Instytut Socjologii
ul. Rewolucji 1905 r. nr 41/43, 90-214 Łódź
kkaminsk@uni.lodz.pl; elapsyk@uni.lodz.pl

Znaczenie lokalnych grup działania w kształtowaniu i pomnażaniu zasobów kapitałowych na obszarach wiejskich

Local Action Groups as a potential stimulus of capital in rural areas

Zarys treści: Przemiany kulturowe i społeczno-ekonomiczne zachodzące w ramach współczesnych społeczeństw wraz z towarzyszącymi im przeobrażeniami systemów politycznych implikują poszukiwanie nowych form zarządzania i uczestnictwa obywateli w sferze publicznej. Ich wspólny mianownik stanowi generowanie i kształtowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego lokalnych społeczności oraz włączanie możliwie jak najszerszych grup społecznych w procesy decyzyjne dotyczące sfery publicznej. Jednym z podmiotów, który zgodnie z założeniami podejścia LEADER, wdrażanego w krajach Unii Europejskiej, także w Polsce, ma realizować powyższe cele na obszarach wiejskich, są lokalne grupy działania (LGD). Artykuł analizuje, w jaki sposób i w jakim zakresie organizacje te spełniają przypisane im funkcje.

Słowa kluczowe: kapitał społeczny, kapitał ludzki, społeczności lokalne, lokalne grupy działania.

Wprowadzenie

Społeczności zamieszkujące obszary wiejskie w Polsce, podobnie jak i całe polskie społeczeństwo, przechodzą wspólnie głębokie przemiany we wszystkich wymiarach swojego funkcjonowania. Nowe i – co ważne – nadal szybko się zmieniające uwarunkowania ekonomiczne, polityczne, kulturowe i aksjologiczne¹ kształtujące dziś sposób działania wspólnot lokalnych, skłaniają ich członków i liderów do poszukiwania sposobów prowadzenia polityki lokalnej odpowiadają-

¹ W odniesieniu do sfery ekonomicznej warto wspomnieć z jednej strony o pogłębiającym się różnicowaniu warunków życia różnych grup społecznych (w tym, szeroko rozumianego, dostępu do nowych technologii warunkujących pełne uczestnictwo w życiu społeczno-politycznym), z drugiej zaś o szerokim spektrum możliwości pozyskiwania środków (m.in. z funduszy UE) na realizację rozmaitych przedsięwzięć zmniejszających te różnice. W sferze aksjologicznej warto zwrócić uwagę choćby na rosnący indywidualizm obywateli społeczeństw wysoko rozwiniętych, refleksyjność, coraz silniej ugruntowane poczucie autonomii w różnych obszarach życia, przekładające się na chęć uczestniczenia w decyzjach (także politycznych) dotyczących istotnych wymiarów funkcjonowania własnej grupy społecznej. W sferze politycznej nie sposób pominąć obserwowanego od dłuższego czasu stałego spadku zaufania do grup sprawujących władzę i rosnącego zniechęcenia do partycypacji obywatelskiej w dotychczasowej formule.

cych ich specyfice. Zgodnie z ustaleniami teorii demokracji dokonanymi w ostatnim trzydziestoleciu (por. np. Fukuyama 1997, Habermas 2007, Putnam 1995, Rawls 1998, Sartori 1998, Walzer 2006), a także podążającymi za nimi dokumentami dotyczącymi zasad efektywnego zarządzania (poczynając od poziomu międzynarodowego, poprzez narodowy, regionalny, na lokalnym kończąc), szczególną uwagę skupia się na włączaniu możliwie najszerzych grup społecznych w procesy decyzyjne dotyczące kształtu i sposobu funkcjonowania sfery publicznej (por. np. *Strategia Lizbońska* 2000 r., Program Operacyjny Kapitał Ludzki 2007–2013, *Narodowy Program Foresight Polska 2020*, *Raport Polska 2030*, *Strategia Rozwoju Kraju 2020*).

Dzięki zwiększeniu udziału obywateli w rządzeniu realizowane przez władze działania mają szansę lepiej odpowiadać na potrzeby stosunkowo szerokich grup społecznych, zaś wdrażane rozwiązania rozmaitych problemów mogą pomóc niwelować ich ujemne skutki. Wykorzystanie potencjału społecznego danej zbiorowości nie tylko zwiększa jej zasoby i podnosi konkurencyjność wobec innych podmiotów, ale także wpływa pozytywnie na poziom legitymizacji samych władz i podejmowanych przez nie decyzji. Tym samym stwarza szersze pole dla realizacji trudnych działań, wymagających znaczących kosztów społecznych.

Jednakże partycypacja obywateli w procesie podejmowania decyzji dotyczących funkcjonowania sfery publicznej jest uwarunkowana przyjęciem przez nich określonych postaw. Muszą się one przejawiać nie tylko w bezpośrednim, fizycznym zaangażowaniu w proces decyzyjny, ale także w odpowiednim nastawieniu intelektualnym i aksjologicznym. Wymaga ono gotowości do wyrażania i argumentowania własnego punktu widzenia w oparciu o, na ile to możliwe, wyczerpujące i zróżnicowane informacje na temat kwestii, o których chce się współdecydować (także znajomość racji ewentualnych oponentów). Co za tym idzie, wymaga także otwartości na różne aspekty rozwiązywanych problemów i odmienne perspektywy ich postrzegania, umiejętności ustalania priorytetów i przewidywania konsekwencji dokonanych wyborów oraz gotowości do ich akceptacji. Inaczej mówiąc, realny udział obywateli we współrządzeniu wymaga od nich przede wszystkim świadomości znaczenia kategorii wspólnoty, wspólnego dobra i wspólnego interesu oraz gotowości do wspierania działań na rzecz jego realizacji. Urzeczywistnienie idei współrządzenia wymaga zatem wygenerowania i/lub aktywizacji istniejących w danej społeczności zasobów kapitału ludzkiego i społecznego o określonym poziomie i charakterze.

Jednym z instrumentów wspomagających tego typu procesy na obszarach wiejskich miały być, tworzone w ramach programu LEADER, lokalne grupy działania. Celem artykułu jest analiza – w oparciu o część materiału empirycznego pozyskanego w badaniach² – potencjału wspomnianych organizacji w kształtowaniu i pomnażaniu zasobów kapitału społecznego mieszkańców wsi.

² Empiryczną podstawę artykułu stanowią badania przeprowadzone w ramach projektu „Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania” realizowanego na podstawie umowy z Narodowym centrum Nauki 6996/B/H03/2011/40, w latach 2011–2013. Badania zostały zrealizowane metodą ankiety indywidualnej rozdysponowanej wśród członków LGD. W wyniku zastosowanych procedur udało się uzyskać zwrot ankiet od 39% członków badanych LGD. Próbkę badawczą stanowiło 573 członków należących do 34 LGD z województw małopolskiego, lubuskiego, opolskiego, podkarpackiego, wielkopolskiego i zachodniopomorskiego. Szczegóły dotyczące metodologii tych badań są zawarte w monografii „Struktura i uwarunkowania kapitału społecznego lokalnych grup działania” (E.Psyk-Piotrowska, K.Zajda, A.Kretek-Kamińska, D. Walczak-Duraj, 2013).

Kapitał – geneza, typy, ustalenia terminologiczne

Źródła koncepcji i samego pojęcia kapitału³ wywodzą się z ekonomii. W ramach klasycznych koncepcji wspomnianej nauki, ta powszechnie wykorzystywana w naukach społecznych kategoria teoretyczno-analityczna, rozumiana była pierwotnie jako środki finansowe lub materialne (później także technologiczne) i pojawiała się, obok ziemi i pracy, jako jeden z podstawowych czynników produkcji warunkujących sukces gospodarczy. Aktualnie coraz większą uwagę zwraca się na rolę, jaką w rozwoju gospodarczym odgrywają inne czynniki, poszerzając pierwotne znaczenie kapitału o jego nowe formy. Liczne prace socjologów, politologów i ekonomistów, m.in. „M. Woolcocka [...], D. Halpreny [...] i R. Floridy [...] eksponują doniosłość połączenia klasycznych determinant wzrostu ekonomicznego, jakimi są nowoczesne technologie, ze społecznymi podstawami organizacji społecznej i umiejętnościami jednostek zawartymi w kapitałach ludzkim i społecznym” (Rokicka 2012, s. 42). Podkreśla się, iż tak, „jak kapitał finansowy (to, co się posiada) w czasach przednowoczesnych, kapitał ludzki (to, co się wie i potrafi) w epoce nowoczesnej, tak właśnie kapitał społeczny (to, kogo się zna, z kim jest się związanym) przesądza obecnie (w erze postnowoczesnej) zarówno o sukcesie jednostek, jak i szerszych grup społecznych” (Rymsza, 2007, s. 20). Jednakże mimo rosnącej popularności przywoływanych powyżej kategorii kapitału: ludzkiego i – szczególnie – społecznego, nie zostały dotąd wypracowane ani ich powszechnie podzielane teorie, ani też jednoznaczne ich definicje. „Traktuje się je zazwyczaj jako konstrukty latentne, które mogą się w różny sposób manifestować i mieć różne wskaźniki empiryczne” (Czapiński 2008, s. 1). Pojęcie kapitału ludzkiego, związane z koncepcją społeczeństwa wiedzy oraz gospodarki opartej na wiedzy i informacji, definiowane jest (tak w literaturze przedmiotu – por. Rokicka 2012, jak i w niniejszym artykule) przede wszystkim jako zasoby właściwe jednostkom i wykorzystywane przez nie w ich ekonomicznej aktywności. Są to zatem umiejętności, kompetencje oraz wiedza będąca efektem zdobytego przez nie wykształcenia⁴. Wysoki poziom tak rozumianego kapitału ludzkiego pozytywnie wpływa na konkurencyjność i efektywność jednostki na rynku pracy oraz, co za tym idzie, jej pozycję społeczną i jakość życia. W wymiarze ponadjednostkowym „daje impuls do nowych inicjatyw, wyzwala przedsiębiorczość i postęp techniczny” (Rokicka 2012, s. 43).

Z kolei włączone do refleksji teoretycznej nauk społecznych za sprawą P. Bourdieu (1985, s. 248) pojęcie kapitału społecznego⁵ obejmuje „ogół rzeczywistych oraz potencjalnych zasobów, związanych z posiadaniem trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych związków opartych na wzajemnej znajomości i uznaniu” współistniejący i podlegający wzajemnej konwersji z innymi formami kapitałów: kulturowym, symbolicznym, politycznym i ekonomicznym.

³ Odnosimy się tu do rozważań dotyczących pojęcia w jego współczesnym rozumieniu, wykorzystywanym w nauce nowożytnej, nie analizując jego znaczeń wcześniejszych.

⁴ W niektórych koncepcjach jako wskaźniki kapitału ludzkiego akcentuje się także indywidualne zdolności oraz zdrowie fizyczne i psychiczne (por. Czapiński 2008)

⁵ sformułowane przez Lydę Judsona Hanifana w 1916 roku (por. R. Putnam 2008)

Rezygnując, ze względu na ramy artykułu, z szerszego przeglądu koncepcji kapitału społecznego (dostępnego w wielu publikacjach⁶), jako podstawę dalszych rozważań przyjęto jego najbardziej elementarną formułę: „gdy ludzie podtrzymują kontakty z innymi, a zwłaszcza kiedy w regularny i powtarzalny sposób działają wspólnie, by realizować podzielane cele, prowadzi to do trwałych i pozytywnych skutków o potrójnym wymiarze: dla samych jednostek, dla wzmocnienia więzi między nimi oraz dla działania instytucji (zwłaszcza demokratycznych)” (Trutkowski i Mandes 2005, s. 46–47). Tak rozumiany kapitał społeczny opiera się przede wszystkim na wzajemnym zaufaniu uczestników interakcji (oraz na zaufaniu do instytucji mających znaczenie dla funkcjonowania wspólnoty). Znajduje to wyraz w normie współdziałania podzielanej dla dobra ponadjednostkowego oraz w zaangażowaniu w działania służące interesom wspólnoty (Coleman 1998, 2006, Fukuyama 1997, Putnam 2008). Co szczególnie istotne z punktu widzenia problematyki podjętej w artykule, kapitał społeczny jako zasób oparty na więziach i relacjach międzyludzkich pozwala także „uaktywnić” i/lub zintensyfikować wykorzystanie także innych zasobów (ludzkiego, ekonomicznego). -

Należy podkreślić, że o pozytywnych efektach oddziaływania kapitału społecznego nie decyduje sama gęstość sieci i regularność kontaktów między członkami grupy będącej jego nośnikiem. Przesądza o nich przede wszystkim zróżnicowanie „ogniw” budujących sieć, heterogeniczność zasobów (m.in. kapitału ludzkiego w postaci wiedzy i informacji), którymi jej członkowie dysponują i które mogą ewentualnie zaoferować, wymienić w ramach sieci (por. np. Burt 1992, Putnam 2008).

Warto również zauważyć, że w zależności od typu więzi łączących członków zbiorowości, kapitał ten służyć może bądź realizacji interesów stosunkowo niewielkiej, homogenicznej i ekskluzywnej społeczności, bądź też przyczyniać się do rozwoju szerokich sieci społecznych, umożliwiających swobodny przepływ informacji, nawiązywanie relacji rozmaitego typu (w tym współpracy dla osiągnięcia wspólnych celów) między wielorako zróżnicowanymi grupami społecznymi. W pierwszym przypadku mówimy o kapitale wiążącym, opartym na silnych więziach osób sobie podobnych, w drugim o kapitałach pomostowym i łączącym (Putnam 2008).

Lokalna grupa działania – założenia, cele, ramy organizacyjne

Jednym z instrumentów umożliwiających generowanie nowych i wzmacnianie istniejących zasobów kapitałowych (właśnie poprzez tworzenie nowych wzorów współdziałania członków lokalnej wspólnoty) wydaje się być, zrealizowana np. w postaci lokalnej grupy działania, formuła partnerstwa terytorialnego. Zgodnie z założeniami podstawowym celem przedsięwzięcia jest „spożytkowanie energii i zasobów tych osób, które mogłyby przyczynić się do rozwoju obszarów wie-

⁶ por. np. przywoływane w tekście: Trutkowski C., Mandes S. 2005, Rymśa, 2007, Growiec 2011 lub źródła internetowe np. <http://www.socialcapitalresearch.com/literature/definition.html>

skich poprzez utworzenie partnerstwa pomiędzy sektorami publicznym, prywatnym i cywilnym na poziomie lokalnym” (<http://enrd.ec.europa.eu>). Dla jego realizacji lokalne grupy działania przybierają postać stowarzyszeń, związków stowarzyszeń lub fundacji. Prowadzą swoją aktywność w oparciu o lokalne strategie rozwoju, sformułowane „na podstawie diagnozy potencjału, sytuacji i potrzeb danego obszaru [...], a wsparcie finansowe udzielane jest na zasadzie terytorialnej, a nie sektorowej” (Wasielewski 2009, s. 136). Proponowana formuła organizacji – partnerstwo, oparte jest na dobrowolnej współpracy różnych kategorii aktorów funkcjonujących w lokalnej przestrzeni (przy minimum pięćdziesięcioprocentowym udziale przedstawicieli lokalnych podmiotów społecznych i gospodarczych). Partnerstwo ma być autonomiczne w obszarze decyzji dotyczących kierunków działania i jest zobligowane do wypracowania oryginalnych rozwiązań lokalnych problemów. Dysponuje znaczącym wpływem na sposób rozdysponowania pozyskiwanych środków⁷. Dzięki wszystkim wymienionym cechom lokalne grupy działania mogą stanowić zarówno stymulator do aktywizacji istniejących w lokalnej społeczności wiejskiej zasobów kapitałowych (materialnych, ludzkich, społecznych), jak i możliwą platformę ich wzajemnej konwersji i kreacji. Co za tym idzie, powinny one stymulować efektywne wykorzystanie zarówno otrzymanego wsparcia finansowego, potencjału ludzkiego osób zaangażowanych w jego redystrybucję, jak i kapitału społecznego tkwiącego w istniejących i zawiązujących się między nimi relacjach. Jednocześnie, opierając się na niejako „zastanych” zasobach wniesionych przez członków organizacji, przyczyniać się powinny do generowania nowych zasobów w lokalnej społeczności, pozytywnie oddziaływać na rozwój obszaru objętego ich oddziaływaniami.

Zasoby badanych LGD i ich oddziaływanie na różne formy kapitału lokalnej społeczności

W sferze ekonomicznej LGD działające na rzecz rozwoju obszaru partnerstwa dysponują kapitałem pochodzącym ze składek członkowskich, a także pozyskują środki z funduszy unijnych. Większość z nich „poszukuje źródeł dodatkowego finansowania, składając wnioski do innych funduszy (np. PO KL, Europejska Współpraca Terytorialna, Mechanizmy Finansowe, itp.) [...] oraz zdobywa doświadczenie zgodnie z zasadami wdrażania innych programów, co jest czynnikiem przygotowującym je do wielofunduszowości” (PSDB 2012, s. 8). W bieżącym okresie programowania lokalne grupy działania przydzielają także tzw. małe granty, a od 2014 r. będą instytucją grantodawczą dla innych organizacji i przedsiębiorców. Powiększają zatem kapitał finansowy, który mogą wykorzystać instytucje i organizacje na obszarze partnerstwa, np. na rozwój czy usprawnienie infrastruktury lokalnej. Wiele tego typu przedsięwzięć jest realizowanych, przyczynia-

⁷ W praktyce w Polsce LGD nie zawsze jest w pełni autonomiczna w podejmowaniu decyzji, bowiem zarówno LSR, jak poszczególne nabory wniosków akceptują władze regionalne, a środki wypłaca, w zależności od zakresu wsparcia, Urząd Marszałkowski (lub wskazana instytucja regionalna) i ARiMR. (por. Raport PSDB, 2012). Urzędy Wojewódzkie mogą nie zatwierdzić projektów wybranych przez rady LGD.

niając się do poprawy jakości życia lokalnej społeczności (kreując miejsca bezpiecznego wypoczynku i rekreacji, miejsca potencjalnych wspólnych spotkań, przyjazną przestrzeń do podejmowania różnego rodzaju aktywności).

Niestety wiele cennych przedsięwzięć o zasięgu lokalnym nie dochodzi do skutku ze względu na skomplikowane i długotrwałe procedury oceny (w wymiarze formalnym, jak i finansowym) wniosków składanych przez LGD, zarówno w imieniu własnym, jak i w roli pośrednika. Sytuacja taka przyczynia się nie tylko do rezygnacji z ciekawych i ważnych dla wiejskich społeczności lokalnych działań, ale obniża także zaufanie potencjalnych partnerów do LGD, czasem powoduje ich wycofanie z planowanej aktywności o charakterze prospołecznym (Kamiński 2011).

Pozyskanie środków finansowych i pozytywna zmiana kapitału infrastrukturalnego obszaru partnerstwa nie przekłada się wprost na zmianę poziomu innych typów kapitału lokalnej społeczności. Oprócz przyjaznej przestrzeni wyposażonej w funkcjonalne obiekty, potrzebne jest jeszcze zaangażowanie mieszkańców w ich zagospodarowanie tak, aby służyły celom społecznym. Sytuacja taka nie zawsze ma miejsce w praktyce. W skrajnych przypadkach zdarza się, że nowa świetlica staje się rodzajem pilnie strzeżonego pomnika ku czci swego pomysłodawcy, wstęp do którego jest starannie kontrolowany i w miarę możliwości limitowany⁸.

W badaniach stanowiących podstawę artykułu poziom kapitału ludzkiego szacowany był przede wszystkim w oparciu o wykształcenie członków lokalnych grup działania oraz ich przynależność do określonej kategorii społeczno-zawodowej (wyznaczającej pozycję jednostki w strukturze społecznej). Uwzględniono też wiek i płeć respondentów, które mogą potencjalnie oddziaływać na formę i zakres aktywności społecznej członków LGD, a więc ich kapitał społeczny.

Wśród 573 członków 34 lokalnych grup działania, którzy wzięli udział w badaniach większość (58% ogółu) stanowili mężczyźni. Dominującą w próbie kategorią wiekową (ponad 50% badanych) były osoby w wieku 35–54 lata, a więc grupa znajdująca się w fazie największej aktywności zawodowej. Badani członkowie LGD cechowali się wysokim poziomem wykształcenia – blisko 60% legitymowało się wykształceniem wyższym, 28% posiadało wykształcenie średnie⁹, a tylko 13% ukończyło co najwyżej zasadniczą szkołę zawodową. Aż 82% uczestników badania było aktywnych zawodowo¹⁰, z czego 90% zatrudnionych było poza rolnictwem. Ponad połowa członków badanych LGD należała do sektora społecznego, 28% deklaroowało przynależność do sektora publicznego, zaś co piąty rekrutował się z sektora gospodarczego. Najliczniej reprezentowani byli pracownicy umysłowi średniego szczebla (administracji publicznej, handlu i usług) oraz kadry zarządzające i kierownicze różnych instytucji (specjaliści, menedżerowie). Kategorie te stanowiły odpowiednio 37% oraz 41% ogółu badanych. A

⁸ Takie przypadki spotykano na terenie realizowanych badań.

⁹ Do kategorii osób z wykształceniem średnim włączono także osoby legitymujące się dyplomami szkół podyplomowych oraz nieukończonymi studiami wyższymi.

¹⁰ Wśród osób nieaktywnych dominowali emeryci (55,8% ogółu tej zbiorowości) i renciści (24,2% ogółu). Resztę grupy stanowiły osoby bezrobotne.

zatem odnotowany w badaniu wysoki poziom wykształcenia członków lokalnych grup działania w połączeniu z pozycją zawodową zdaje się świadczyć o wysokim poziomie ich kapitału ludzkiego.¹¹

LGD są organizacjami społeczno-przestrzennymi, wspierającymi rozwój kilku-kilkunastu gmin. Znaczący odsetek członków tych organizacji, którzy dysponują wysokim poziomem kapitału ludzkiego, stwarza szansę na efektywne współdziałanie w realizacji wytyczonych celów.

Kapitał społeczny zoperacjonalizowano w niniejszych rozważaniach jako aktywność na rzecz lokalnej społeczności podejmowaną w ramach różnego typu organizacji społecznych (w tym także samej LGD) oraz partycypację publiczną, wyrażoną w postaci uczestnictwa w wyborach samorządowych (w akcie głosowania, przygotowaniu kampanii wyborczej, jak i w zamiarze kandydowania na urząd w lokalnym samorządzie), opartą na zaufaniu do różnych kategorii osób, funkcjonujących w bliższym i dalszym otoczeniu respondentów¹².

Największa grupa badanych ufała osobom najbliższym: członkom rodziny, nieco mniejsza także sąsiadom i współpracownikom (także tym z lokalnej grupy, zwłaszcza jeśli reprezentowali ten sam sektor co respondent – 72% ogółu badanych). Najwyższym poziomem zaufania do większości analizowanych kategorii osób charakteryzowały się osoby z wyższym wykształceniem oraz należące do kategorii zawodowych cieszących się wyższym prestiżem i implikujących wyższą pozycję społeczno-ekonomiczną (kadr kierowniczych i specjalistów)¹³.

Co oczywiste, wzajemne zaufanie między członkami organizacji jest zjawiskiem pozytywnym i stanowi dobry punkt wyjścia do ich aktywizacji i efektywnego działania na rzecz realizacji założonych celów. Jednocześnie jednak w literaturze przedmiotu podkreśla się, że „efektywność kapitału społecznego bywa mniejsza w przypadku silnych związków nieformalnych w obrębie wyodrębnionej grupy, jako że w tym przypadku większe jest ryzyko maksymalizowania korzyści partykularnych (rodzinnych, koteryjnych, mafijnych) kosztem dobra wspólnego” (Czapiński 2011, s. 285). Budowanie zróżnicowanych typów zasobów kapitału społecznego wiąże się nierozzerwalnie z wchodzeniem w zróżnicowane relacje społeczne gwarantujące dostęp do równie zróżnicowanych informacji (oraz pozyskiwanie z nich rozmaitych korzyści, także ekonomicznych). Dopiero, również opar-

¹¹ W badaniach z uwagi na różne ograniczenia w uzyskaniu reprezentatywnej próby badawczej skorzystano z próby „samorzutnej”, w efekcie czego w badaniach brali udział aktywniejsi członkowie LGD. Trudno miarodajnie stwierdzić, jaką część funkcjonujących partnerstw stanowią „zwykli”, mniej wykształceni mieszkańcy.

¹² Charakterystyki tzw. komponentu zaufania kapitału społecznego dokonano na podstawie analizy zmiennych zaufania sfery prywatnej: do rodziny, sąsiadów i współpracowników, a także zaufania badanych do osób obcych spotykanych w różnych sytuacjach życiowych oraz zmiennych zaufania sfery publicznej: do władz lokalnych gminy, organizacji pozarządowych z obszaru gminy oraz lokalnych przedsiębiorców.

¹³ W badanej zbiorowości wyższy poziom zaufania cechował także mężczyzn niż kobiety, osoby z kategorii wiekowej 35–54 lata niż przedstawiciele innych kategorii wiekowych (wyjątek stanowi tu zaufanie do obcych rosnące wraz z wiekiem).

te na wzajemnym zaufaniu, kontakty z szerokim otoczeniem społecznym umożliwiają analizę rzeczywistych problemów mieszkańców obszaru objętego działaniami organizacji, działanie na rzecz ich interesów, jak i uzyskanie ich wsparcia i/lub zaangażowania w podejmowane przedsięwzięcia.

W założeniach wspólna praca przedstawicieli różnych sektorów miała budować nie tylko zaufanie między nimi, ale także zaufanie szerszych kręgów społecznych do tego typu struktur. To przyczyniałoby się do budowania nowych sieci relacji zarówno między mieszkańcami partnerstwa, jak i między ewentualnymi partnerami LGD spoza obszaru partnerstwa. Rezultaty badań wydają się poddawać realizację tego założenia w wątpliwość. Zaufanie do nieznajomych, spotykanych w różnych sytuacjach życiowych oraz do władz lokalnych, zadeklarował znacząco mniejszy odsetek respondentów niż miało to miejsce w przypadku zaufania do osób znanych (odpowiednio 20% i 45% badanych). Istnieje więc jakaś szansa na wykształcenie się w ramach lokalnych grup działania kapitału wiążącego.

Z drugiej strony efektywne funkcjonowanie lokalnej społeczności wiejskiej w dużym stopniu opiera się na bezpośrednich kontaktach różnych kategorii jej mieszkańców. Zaufanie do osób znanych może stanowić wystarczającą zachętę do działania na rzecz realizacji ich interesów i wystarczający motywator przełamywania niechęci do osób obcych w sytuacji, gdy interesy te będą wymagały nawiązania z nimi kontaktów. Taką interpretację zdają się potwierdzać przytoczone poniżej wyniki badań dotyczące „praktycznego” wymiaru kapitału społecznego członków lokalnych grup działania – ich partycypacji publicznej i zaangażowania w działalność społeczną.

Badania dotyczące aktywności Polaków w sferze publicznej i społecznej pokazują jej stosunkowo niski – na tle innych krajów – poziom (por. np. badania *Europejskiego Sondażu Społecznego* lub kolejne edycje *Diagnozy Społecznej*). Dowodzą także, że mieszkańcy wsi interesują się życiem politycznym w mniejszym stopniu niż mieszkańcy miast (zwłaszcza w wymiarze ogólnokrajowym), czego wyrazem jest choćby fakt, że podobnie jak miało to miejsce we wcześniejszych wyborach, także „w ostatnich wyborach parlamentarnych wyraźnie częściej brali udział mieszkańcy miast aniżeli mieszkańcy wsi. Przy frekwencji ogólnej 48,92% w miastach głosowała ponad połowa uprawnionych (54,52%), podczas gdy na wsi do urn udało się tylko nieco ponad dwie piąte dorosłych Polaków (42,42%)” (Pankowski 2012, s. 235). W wyborach prezydenckich 2010 r. brało udział 57,57% mieszkańców miast i 51,25% mieszkańców wsi (por. informacje PKW 2010).

Jak wynika z analiz różnych form partycypacji publicznej, mieszkańcy wsi wykazują względną niechęć do udziału w procedurach demokratycznych, jednocześnie charakteryzują się ponadprzeciętnym zaangażowaniem w sprawy lokalne (np. Wilkin 2008). Członkowie społeczności wiejskich „nie tyle nie angażują się w działalność instytucji, co angażują się przede wszystkim w działalność tych z nich, które są szczególnie mocno zakorzenione w kulturze polskiej wsi. Należą do nich stowarzyszenia (przede wszystkim ochotnicze straże pożarne oraz towarzystwa sportowe), inicjatywy i grupy skupione wokół Kościoła katolickiego, or-

ganizacje gospodarcze (kółka rolnicze i maszynowe, grupy i zrzeszenia producentów), tzw. komitety społeczne czy tradycyjne inicjatywy kulturalne i zawodowe (często wtopione w struktury innych organizacji), takie jak np. orkiestry strażackie, koła gospodyń wiejskich, zespoły ludowe przy kółkach rolniczych” (Herbst 2008, s. 173). Dodatkowo na terenach wiejskich powstają nowe organizacje (jak np. lokalne grupy działania) umożliwiające pozyskiwanie znaczących środków finansowych przeznaczonych na cele związane z funkcjonowaniem lokalnych społeczności, w które angażują się najbardziej świadomi, wyposażeni w najwyższy kapitał ludzki i społeczny liderzy tychże społeczności, działający wcześniej lub równoległe w organizacjach o „tradycyjnym” charakterze lub pełniący funkcje w lokalnej administracji.

Analiza aktywności społecznej i obywatelskiej członków badanych LGD, zróżnicowanych ze względu na ich charakterystyki społeczno-demograficzne wykazała, że niemal $\frac{3}{4}$ respondentów, niezależnie od przynależności do LGD, aktywnie działało na rzecz mieszkańców bądź to w ramach instytucji publicznych (np. jako urzędnicy, radni, wójtowie), bądź to w organizacjach pozarządowych, bądź też prywatnie, indywidualnie lub w porozumieniu z innymi mieszkańcami gminy¹⁴. Od większości respondentów uzyskano także deklaracje co do aktywności politycznej: frekwencji wyborczej w ostatnich wyborach samorządowych, udziału w pracach towarzyszących prowadzeniu kampanii wyborczej czy zamiaru kandydowania w kolejnych wyborach do administracji lokalnej. Największy odsetek aktywistów rekrutował się spośród osób z wyższym wykształceniem i piastujących wysokie stanowiska w swoich miejscach zatrudnienia. Jedyne odstępstwo od tej zasady stanowi przynależność do organizacji społecznych funkcjonujących (od bardzo dawna) w gminach respondentów (szczególnie ochotniczych straży pożarnych, kół gospodyń wiejskich, organizacji sportowych i artystycznych). Należy do nich relatywnie największy odsetek właścicieli gospodarstw rolnych.

Jeśli chodzi o aktywność w samej LGD, to w próbie badanych osób zwraca uwagę wysoki odsetek sprawujących funkcje w organach decyzyjnych swoich organizacji. Przedstawicielem zarządu grupy lub jej rady jest więcej niż połowa badanych (53% ogółu), co znajduje bezpośrednie przełożenie na aktywny udział w realizacji inicjatyw LGD.

Największy odsetek osób wpływających na funkcjonowanie LGD rekrutuje się spośród respondentów o najwyższych (w odniesieniu do pozostałych członków organizacji) zasobach kapitału ludzkiego (i prawdopodobnie także ekonomicznego) – posiadających wyższe wykształcenie oraz wysoką pozycję zawodową.

Sprawowaniu funkcji w organizacji w największym stopniu „sprzyja” także przynależność do sektora publicznego. Aż $\frac{2}{3}$ spośród pracowników instytucji

¹⁴ W przypadku 60% osób zaangażowanych w działania na rzecz gminy/partnerstwa (i niepełna 44% ogółu badanych) aktywność ta realizowała się w jednej, maksymalnie dwóch formach, tzn. brali oni udział np. tylko w przedsięwzięciach podejmowanych przez lokalne instytucje publiczne lub tylko w przedsięwzięciach organizacji pozarządowej, do której należeli. Jednak dla 30% najbardziej aktywnych respondentów zaangażowanie w sprawę partnerstwa/gminy oznaczało udział w trzech lub większej liczbie typów przedsięwzięć inicjowanych zarówno przez różne instytucje, jak i podejmowanych z własnej inicjatywy.

samorządowych działających w badanych LGD (98 ze 151 badanych) zasiada w organach decyzyjnych tych organizacji. Funkcja w zarządzie lub radzie organizacji jest udziałem 61 ze 104 badanych przedsiębiorców – członków LGD (59%) i 123 z 282 reprezentantów organizacji społecznych działających w tych organizacjach (zaledwie 44%)¹⁵.

Kategorią wiekową najsilniej reprezentowaną w organach decyzyjnych (i w największych proporcjach uczestniczącą w realizacji inicjatyw grupy) były osoby w wieku 35–54 lata. Funkcję członka zarządu lub rady LGD sprawowało ponad 60% przedstawicieli tej grupy wiekowej, przy 57% reprezentantów najstarszych członków LGD (liczących co najmniej 55 lat) i zaledwie co czwartym spośród najmłodszych działaczy organizacji. W przypadku ostatniej z wymienionych grup ograniczenie aktywności wiązało się prawdopodobnie z zaangażowaniem we właściwe dla tej fazy życia liczniejsze obowiązki zawodowe (także kontynuowanie nauki) i rodzinne. Z drugiej strony, nie bez znaczenia pozostawał prawdopodobnie także brak profesjonalnego doświadczenia, oczekiwanego od osób kandydujących do władz organizacji oraz (być może) brak wystarczającej sieci kontaktów, które pozwalałyby na uruchomienie posiadanych zasobów kapitału ludzkiego. Co ciekawe, jednocześnie to właśnie największy odsetek przedstawicieli tej kategorii ocenił swoją aktywność w organizacji jako ponadprzeciętną.

Częściej różne funkcje w badanych organizacjach sprawowali mężczyźni¹⁶ (58% badanych z tej kategorii). Kobiety częściej pełniły rolę członków zwyczajnych LGD (53% członkiń LGD).

Przedstawione wyniki pokazują, że w lokalnych grupach działania mamy wprowadzić do czynienia ze stosunkowo wysokim poziomem kapitału społecznego, ale jego nośnikami nie są w jednakowym stopniu wszyscy członkowie grup. Wydaje się, że w odniesieniu do badanej zbiorowości uzasadniona jest hipoteza, iż stosunkowo wysoki poziom jej kapitału społecznego jest – przynajmniej częściowo – warunkowany charakterystykami społeczno-demograficznymi jej członków (poziomem kapitału ludzkiego). Jeśli mamy tu do czynienia z kapitałem społecznym rozumianym jako aktywność na rzecz lokalnej społeczności, opartą na zaufaniu do różnych kategorii osób spotykanych w różnych sytuacjach życiowych, to jej źródła, w przypadku zdecydowanej większości badanych, znajdują się niewątpliwie poza strukturami LGD. Niezależnie od aktywności w samej LGD, osoby te funkcjonują w środowiskach (także zawodowych), gdzie cenionymi i niezbędnymi wartościami są: otwartość, mobilność, umiejętność współpracy z osobami o odmiennych interesach i kompetencjach. Są to zatem osoby, które już przed przystąpieniem do LGD charakteryzowały się wysokim potencjałem kapitału społecznego.

¹⁵ W przeprowadzonych badaniach 36 osób (6% ogółu) nie wskazało swojej przynależności do żadnego z sektorów.

¹⁶ Zgodnie z formalnymi regułami funkcjonowania LGD (konieczność przestrzegania zasady równości płci) skład ich organów (pod tym względem) powinien być zrównoważony. Fakt, iż w próbie znalazło się więcej mężczyzn niż kobiet może wynikać z tego, że zbiorowość badana nie była reprezentatywna dla populacji członków tych organizacji.

Podsumowanie

Do pozytywnych efektów działalności lokalnych grup należy m.in. ciągłe wzmocnianie zasobów kapitałów ekonomicznego i ludzkiego, stanowiących podstawę zarówno bieżącej egzystencji, jaki i potencjał rozwoju społeczności lokalnych. Podejmują one liczne działania zarówno w ramach małych projektów, jak i projektów współpracy przyczyniających się do poprawy jakości życia mieszkańców. Unowocześniana jest istniejąca, a także budowana nowa infrastruktura turystyczna, sportowa, edukacyjno-rekreacyjna. Podejmowane są inicjatywy edukacyjne, umożliwiające budowanie kompetencji kluczowych (językowych, informatycznych), które pozwalają na lepsze funkcjonowanie w ramach nowoczesnego społeczeństwa wiedzy (por. np. Wasielewski 2009, Kniec 2010, Zajda 2011). Podejmowanie i realizacja projektów, w szczególności współpracy, pozwala na rozwinięcie na terenie partnerstw, które ze sobą współpracują, funkcji turystycznych, rekreacyjnych, historyczno-popularyzatorskich, co mieści się w paradygmacie wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich.

Tworzenie lokalnych grup działania pozwala na kumulację w nich kapitału ludzkiego o wysokim poziomie, co – jak wynika z badań – stanowi podstawę kreacji kapitału społecznego w obrębie samych partnerstw, a w perspektywie (jak zakłada program) w lokalnych społecznościach. Należy podkreślić jednak, że angażowanie się w działalność lokalnych grup działania przede wszystkim przez osoby wykształcone, o wyższej pozycji społecznej, z uwagi na swoje stanowiska może być symptomem wykluczenia z aktywności w partnerstwach „zwykłych” mieszkańców, niewykształconych, o niskich stanowiskach.

Przytoczone wyniki badań własnych prowadzą do konstatacji, iż w ramach LGD kapitał społeczny jest pomnażany głównie w przypadku tych osób, które już w momencie przystąpienia do struktury cechowały się jego wysokim poziomem, zgodnie z zasadą, iż „osoby, które [...] biorą udział w organizacjach łatwiej akumulują swój kapitał społeczny, ale i na odwrót – do organizacji przystępują osoby, które już na starcie mają większe jego zasoby” (Growiec 2011, s. 17). Partnerstwo wydaje się nie mieć charakteru „kapitałotwórczego” w odniesieniu do dużych grup mieszkańców obszaru partnerstwa, aktywizując i wspierając (budując kapitał) raczej tych jego członków, którzy sami poszukują możliwości z jednej strony zaangażowania posiadanych już zasobów, z drugiej zaś ich pomnożenia. Pojawia się wprowadzić nową, stosunkowo szeroka płaszczyzna aktywności, ale nie jest ona jednakowo dostępna dla wszystkich mieszkańców obszaru objętego działaniami partnerstwa. Zarówno wymogi formalne samej LGD¹⁷, jak i sposób jej funkcjonowania tworzą platformę działania dla lokalnych liderów (czasami wspomagając osiągnięcie tego statusu przez osoby wcześniej w tej roli nie postrzegane).

Tymczasem, zwłaszcza w dłuższej perspektywie czasowej, efektywność lokalnych liderów (niejednokrotnie przedstawicieli władz) jest w dużym stopniu uwa-

¹⁷ Należy nadmienić, że 90% LGD to stowarzyszenia założone na podstawie Ustawy o wspieraniu rozwoju obszarów wiejskich z 7.03.2007 r, według której członkami LGD mogą być zarówno osoby prywatne, jak i podmioty prawne.

runkowana ich umiejętnością nawiązywania relacji z różnymi podmiotami społeczności lokalnej oraz aktywowania potencjału kapitału społecznego tkwiącego w tejże społeczności. Mobilizacja zasobów intelektualnych, organizacyjnych, ekonomicznych różnych organizacji, podmiotów, instytucji na rzecz realizacji ich własnych interesów, poza możliwością podniesienia poziomu trafności i użyteczności podejmowanych działań, daje liderom/władzom realną szansę na zwiększenie poziomu aprobaty dla podejmowanych przedsięwzięć. Różne kategorie lokalnych aktorów zyskując poczucie wpływu (w sytuacji optymalnej oparte na rzeczywistym udziale w procesie decyzyjnym) na rozstrzygnięcia rozmaitych kwestii publicznych, chętniej angażują się w kolejne działania na rzecz wspólnego dobra. Między partnerami buduje się zaufanie stanowiące podstawę generowania nowych zasobów kapitału łączącego i pomostowego.

Przeprowadzone badania pokazały, że kapitał społeczny LGD w wymiarze zaufania opiera się przede wszystkim na jego aspekcie horyzontalnym. Można przypuszczać, że przybiera on raczej formę kapitału wiążącego, niż przekształca się w kapitał pomostowy, generujący nowe formy relacji między aktorami lokalnej społeczności o znacząco zróżnicowanych pozycjach i statusach. W wymiarze praktycznym może to oznaczać, iż członkowie tych grup są bardziej skłonni do pracy w gronie i na rzecz osób sobie znanych. Koncentrują oni swoje działania wokół spraw dotyczących stosunkowo wąskiego kręgu mieszkańców partnerstwa. Właściwy im poziom kapitału społecznego jest wysoki, ale nie zawsze generuje wzrostu poziomu kapitału społecznego mieszkańców partnerstwa.

Z drugiej strony włączanie szerszych kręgów społecznych w jakąkolwiek działalność wymaga czasu. Współdziałanie i współdecydowanie jest uwarunkowane wzmacnianiem kapitału społecznego i kompetencji obywatelskich. Wysilek, który należy włożyć w przygotowanie się do świadomego uczestnictwa w sferze publicznej, zniechęca bardzo wielu. Jeszcze trudniej o tych, którzy sami świadomi immanentnych ograniczeń współrzędzenia (im większa i bardziej zróżnicowana grupa zaangażowanych w proces decyzyjny tym więcej komplikacji, a jednocześnie mniejsza liczba w pełni usatysfakcjonowanych przyjętymi rozwiązaniami), decydują się jednak na inicjowanie działań upowszechniających ten właśnie sposób działania na rzecz lokalnej społeczności.

Być może silny kapitał społeczny członków LGD, przy jednoczesnym wzmocnieniu kapitałów ekonomicznego (także w wymiarze infrastrukturalnym) oraz ludzkiego (także w wymiarze kompetencji obywatelskich) lokalnej społeczności, stanie się w przyszłości katalizatorem pozytywnych przemian, także w zakresie kapitału społecznego mieszkańców obszarów wiejskich.

Literatura

- Burt R.S., 1992, *Structural Holes. The Social Structure and Competition*, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press
- Bourdieu P., 1985, *The Forms of Capital*, [w:] J. G. Richardson (red.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, Greenwood, New York.

- Coleman J., 1988, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, American Journal of Sociology 94, s. 95–121 http://onemvweb.com/sources/sources/social_capital.pdf <http://www.jstor.org> (dane pozyskano w dn. 20.04.2013).
- Czapiński J., 2008, *Kapitał ludzki i kapitał społeczny a dobrobyt materialny: polski paradoks*, Zarządzanie Publiczne nr 2, zeszyty Naukowe Instytutu Spraw Publicznych, Wydawnictwo UJ.
- Działek J., 2011, *Kapitał społeczny jako czynnik rozwoju gospodarczego w skali regionalnej i lokalnej w Polsce*, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- ENRD, 2013, *Leader – zestaw narzędzi*, http://enrd.ec.europa.eu/leader/leader/leader-tool-kit/the-leader-approach/pl/the-leader-approach_pl.cfm – (dane pozyskano w dn. 20.04.2013).
- Fukuyama F., 1997, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, PWN, Warszawa.
- Growiec K., 2011, *Kapitał społeczny. Geneza i społeczne konsekwencje*, Wydawnictwo SWPS „Academica”, Warszawa.
- Habermas J., 2007, *Strukturalne przeobrażenia sfery publicznej*, PWN, Warszawa.
- Herbst J., 2008, *Wieś obywatelska*, [w:] J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.), *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa, s. 159–179.
- Kamiński R., 2011, *Oddolnie czy odgórnie – jak program LEADER wpływa na społeczność wiejskie*, [w:] I. Bukraba-Rylska (red.), *Między interwencją a interakcją. Lokalne grupy działania w społecznościach wiejskich*, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, Warszawa.
- Knieć W., 2010, *Partnerstwo lokalne w Polsce – kondycja, struktura, wyzwania. Raport badawczy*, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków-Toruń.
- Lewenstein B., Theiss M., 2008, *Dylematy obywatelskiej aktywizacji społeczności lokalnych w Polsce*, [w:] J. Kurczewska (red.), *Oblicza lokalności. Ku nowym formom życia lokalnego*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Narodowy Program Foresight Polska 2020, http://www.polska2020.pl/cms/Raport_Polska_2030, http://zds.kprm.gov.pl/sites/default/files/pliki/pl_2030_wyzwania_rozwojowe.pdf
- PSDB, 2012, *Ocena funkcjonowania lokalnych grup działania realizujących lokalną strategię rozwoju w ramach PROW 2007–2013*, Raport opracowany na zlecenie MRiRW, maszynopis niepublikowany, Warszawa.
- Psyk-Piotrowska E., Zajda K., Kretek-Kamińska A., Walczak- Duraj D., 2013, *Struktura i uwarunkowanie kapitału społecznego lokalnych grup działania*, Wyd. UŁ, Łódź.
- Putnam R., 1995, *Demokracja w działaniu. Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*, Społeczny Instytut Wydawniczy ZNAK, Fundacja im. Stefana Batorego, Kraków-Warszawa.
- Putnam R., 2008, *Samotna gra w kregle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne, Warszawa.
- Rawls J., 1998, *Liberalizm polityczny*, PWN, Warszawa.

- Rokicka E., 2012, *Kapitał ludzki – sens teoretyczny*, [w:] P. Starosta (red., *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Rymsza A., 2007, *Klasyczne koncepcje kapitału społecznego*, [w:] T. Kaźmierczak, M. Rymsza (red.), *Kapitał społeczny. Ekonomia społeczna*, Instytut Spraw Publicznych, Warszawa.
- Sartori G., 1998, *Teoria demokracji*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Strategia Lizbońska*, 2000, <http://www.uniaeuropa.org/strategia-lizbonska>
- Strategia Rozwoju Kraju 2020*, http://www.mrr.gov.pl/rozwoj_regionalny/Polityka_rozwoju/SRK_2020/Documents/Strategia_Rozwoju_Kraju_2020.pdf
- Starosta P. (red.), 2012, *Zróżnicowanie zasobów kapitału ludzkiego i społecznego w regionie łódzkim*, Wydawnictwo UŁ, Łódź.
- Trutkowski C., Mandes S., 2005, *Kapitał społeczny w małych miastach*, Wydawnictwo SCHOLAR, Warszawa.
- Wasielewski K. (red.), 2009, *Tworzenie partnerstw lokalnych i ich sieci na obszarach wiejskich. Doświadczenia z funkcjonowania programu Leader w Polsce w latach 2004–2009*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz.
- Walzer M., 2006, *Polityka i namiętność. O bardziej egalitarny liberalizm* (przeł. Hanna Jankowska), Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, Warszawa.
- Wilkin J., 2008, *Samoorganizacja i ożywienie społeczno-gospodarcze na wsi. Przegląd najważniejszych zjawisk*, [w:] Wilkin J., Nurzyńska I. (red.), *Polska wieś 2008. Raport o stanie wsi*, Fundacja na Rzecz Rozwoju Polskiego Rolnictwa, Warszawa.
- Zajda K., 2011, *Nowe formy kapitału społecznego wsi. Studium przypadku lokalnych grup działania z województwa łódzkiego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Zaufanie społeczne, 2012, Raport CBOS BS/33/2012

Summary

Cultural and socio-economic changes, accompanied by political system modifications in modern societies, imply searching for new forms of management and citizens' participation in public life. Their reference point is generating and reinforcing human and social capital of local communities and joining possibly the most diverse social groups in making decisions about public actions.

Local Action Group is one of the organizations which is meant to achieve the above aims in rural areas, according to the assumptions of LEADER Programme introduced in the countries of the UE along with Poland.

The article analyses how and to what extent the organizations serve their purposes.

Robert HOFFMANN

Uniwersytet Adama Mickiewicza
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Gospodarki Przestrzennej
ul. Dągielowa 27, 61-680 Poznań
hoff@amu.edu.pl

Aktywność podmiotów lokalnych w realizacji działania „Odnowa i rozwój wsi” na obszarze lokalnych grup działania w województwie wielkopolskim

Activity of local entities under the measure ‘Renewal and development of villages’ in the operation area of Local Action Groups in the Wielkopolskie Voivodship

Abstrakt: Warunkiem wzmocnienia rozwoju lokalnego jest działanie ludzi i instytucji, którzy grupują się i współpracują wokół akceptowanego przez nich programu. W artykule zwrócono uwagę na lokalne grupy działania (LGD) i ich rolę we wdrażaniu instrumentów Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, a zwłaszcza na działanie „Odnowa i rozwój wsi”. Aktywność społeczności lokalnej w ramach LGD pokazuje oddolną inicjatywę, która przekłada się na poprawę jakości życia na wsi. Realizowane projekty w ramach partnerstwa trójsektorowego (sektory publiczny, prywatny, społeczny) pozwalają na zaspokojenie potrzeb społecznych, kulturalnych oraz zwiększenie atrakcyjności turystycznej i inwestycyjnej wsi. W województwie wielkopolskim funkcjonuje 36 lokalnych grup działania, które poprzez realizację działania „Odnowa i rozwój wsi” budują więzi i współpracują na rzecz rozwoju wsi.

Słowa kluczowe: lokalna grupa działania, Program Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013, LEADER, działanie „Odnowa i rozwój wsi”.

Wprowadzenie

Jednym ze sposobów radzenia sobie z problemami w finansach publicznych, które uwidoczniły się na przełomie XX i XXI w. w państwach Unii Europejskiej, jest udział społeczeństw lokalnych w rozwoju obszarów wiejskich. Jest to możliwe dzięki wprowadzaniu wieloetapowych programów LEADER, który pilotażowo był realizowany w Polsce latach 2004–2006, a w pełni kontynuowany jest od 2007 r. w ramach osi 4 Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013. Głównym celem tego typu inicjatyw jest wsparcie finansowe innowacyjnych działań na rzecz rozwoju wsi poprzez decentralizację zarządzania zasobami lokalnymi, walkę z bezrobociem i aktywizację mieszkańców. Skutkuje to współpracą

trzech sektorów: publicznego, prywatnego i społecznego. Zarządzającymi programem stają się lokalne grupy działania (LGD), które powstają najczęściej na spójnych terytorialnie obszarach kilku lub kilkunastu gmin. LGD są jednym z animatorów działania na rzecz odnowy wsi. Odnowa wsi jest to proces społeczny i gospodarczy obejmujący najistotniejsze dziedziny funkcjonowania społeczności lokalnej przekształcających strukturę wsi (Wilczyński 1999).

Celem artykułu jest przedstawienie aktywności podmiotów lokalnych na obszarze LGD w Wielkopolsce w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” 4 osi Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich 2007–2013. Powyższa aktywność mierzona jest liczbą realizowanych projektów oraz przyznanymi kwotami na inwestycje na terenach funkcjonowania poszczególnych LGD. Okres badawczy obejmuje lata 2007–2012.

Charakterystyka lokalnych grup działania w Wielkopolsce

Jednym ze sposobów na wprowadzanie w życie korzystnych dla rozwoju obszarów wiejskich projektów jest tworzenie lokalnych strategii rozwoju (LSR) przez lokalne grupy działania, które następnie są odpowiedzialne instytucjonalnie za jej wdrażanie oraz za wydatkowanie środków finansowych pochodzących z funduszy UE.

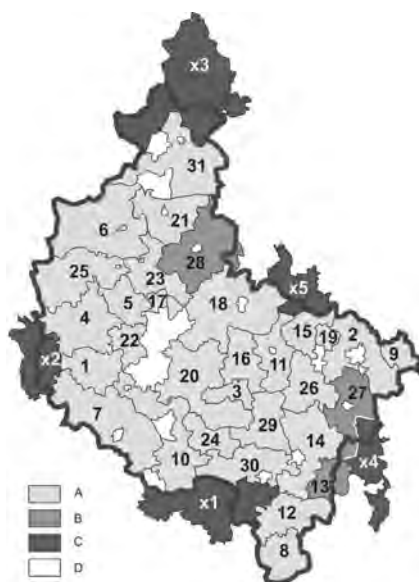
LGD w ramach działania „Wdrażanie Lokalnych Strategii Rozwoju” ogłaszają konkursy na operacje z zakresu: „Małych projektów”, „Odnowy i rozwoju wsi”, „Różnicowania w kierunku działalności nierolniczej” oraz „Tworzenia i rozwoju mikroprzedsiębiorstw”.

Wszystkie definicje dotyczące LGD wskazują na stymulację rozwoju lokalnego poprzez aktywizację mieszkańców. LGD jest jedną z form organizacyjnych tworzonych w ramach koncepcji *territorial/regional governance* pozyskujących dofinansowanie ze środków publicznych na pobudzenie lokalnego rozwoju społeczno-ekonomicznego w ramach 4 osi Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (Adamski 2008, Böcher 2008, Halamska i in. 2010, Furmankiewicz 2012). Inna definicja LGD nawiązuje do rodzaju partnerstwa terytorialnego jako porozumienia osób reprezentujących miejscową społeczność, zaangażowanych w działania na rzecz rozwoju lokalnego. W tym trójsektorowym partnerstwie na zasadach równości uczestniczą różne podmioty z sektora publicznego, społecznego i prywatnego (Iwańska 2010).

Aby partnerstwo lokalne, składające się z przedstawicieli trzech sektorów, zostało uznane za lokalną grupę działania, powinno spełniać trzy podstawowe warunki: 1) posiadać osobowość prawną, przy czym dopuszcza się tylko trzy formy prawne: fundację, stowarzyszenie lub związek stowarzyszeń, 2) zarząd LGD musi co najmniej w 50% składać się z partnerów z sektora społecznego i gospodarczego, 3) przygotować dla obszaru, na którym funkcjonuje, lokalną strategię rozwoju. Obszar objęty LSR musi być spójny i obejmować miejscowości znajdujące się w granicach administracyjnych: gmin wiejskich, gmin miejsko-wiejskich, z wyłączeniem miast liczących powyżej 20 tys. mieszkańców, gmin miejskich, z wyłączeniem miejscowości liczących powyżej 5 tys. mieszkańców. Terytorium, na którym jest realizowana LSR, powinno liczyć co najmniej 10 tys. i nie więcej niż 150 tys. mieszkańców.

W Wielkopolsce funkcjonuje 36 LGD, w tym 31 z siedzibą w województwie wielkopolskim oraz 5 LGD z siedzibą poza województwem wielkopolskim. Większość LGD w Wielkopolsce przybrała formę stowarzyszeń (34), pozostałe dwa partnerstwa to fundacje – obie formy posiadają osobowość prawną. Bezpośredni nadzór nad funkcjonowaniem LGD ma marszałek województwa, co jest wynikiem współfinansowania projektów ze środków UE.

Lokalne grupy działania obejmują obszar 28,3 tys. km², co stanowi 95,1% powierzchni województwa wielkopolskiego. Rozmieszczenie ich na terenie województwa przedstawia rycina 1, a ich numeracja została przyjęta za Urzędem Marszałkowskim Województwa Wielkopolskiego. Nazwy LGD są ściśle związane z obszarem, na którym występują i mogą pochodzić np. od nazwy rzeki przepływającej przez terytorium LGD („Stowarzyszenie Dolina Wełny”) lub od nazw gmin wchodzących w jej skład (KOLD – pierwsze litery nazw gmin założycieli).

Ryc.1. Rozmieszczenie LGD w województwie wielkopolskim. A – LGD działające na obszarze województwa, B – LGD o zasięgu międzywojewódzkim z siedzibą w Wielkopolsce, C – LGD o zasięgu międzywojewódzkim z siedzibą poza województwem wielkopolskim, D – obszary na których nie występują LGD.

LGD: 1 – Stowarzyszenie „Ziemi Grodzkiej Leader”, 2 – „Wielkopolska Wschodnia”, 3 – „Zaścianek”, 4 – Stowarzyszenie „KOLD”, 5 – „Dolina Samy”, 6 – „Czarnkowsko-Trzcianecka Lokalna Grupa Działania”, 7 – „Kraina Lasów i Jezior”, 8 – „Wrota Wielkopolski”, 9 – „Solna Dolina”, 10 – „Gościńska Wielkopolska w Pępowie”, 11 – „Unia Nadwarciańska”, 12 – „Ostrzeszowska Lokalna Grupa Działania”, 13 – „Długosz Królewski”, 14 – „LGD 7- Kraina Nocy i Dni”, 15 – „Między Ludźmi i Jeziorami”, 16 – „Z Nami Warto”, 17 – „Leader Suchy Las”, 18 – „Światowid”, 19 – „Dwa Mosty”, 20 – „Lider Zielonej Wielkopolski”, 21 – „Dolina Noteci”, 22 – „Źródło”, 23 – „Kraina Trzech Rzek”, 24 – „Wielkopolska z Wyobraźnią”, 25 – „Puszcza Notecka”, 26 – „Solidarni w Partnerstwie”, 27 – „Turowska Unia Rozwoju - T.U.R”, 28 – „Dolina Wełny”, 29 – „Wspólnie dla Przyszłości”, 30 – „Okno Południowej Wielkopolski”, 31 – „Kraina nad Notecią”, x1 – „Partnerstwo dla

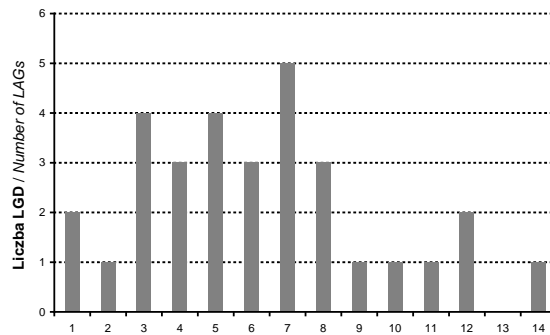
Doliny Baryczy”, x2 – „Regionu Kozła”, x3 – „Naszynek Północy”, x4 – „Przymierze Jezioro”, x5 – „Sąsiedzi wokół Szlaku Piastowskiego”.

Źródło: opracowanie własne na podstawie strony internetowej <http://www.minrol.gov.pl/pol/Media/Files/mapa-LGD-PL>, numeracja na podstawie danych z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego.

Distribution of LAGs in the Wielkopolskie Voivodship. A – LAGs operating within Voivodship; B – LAGs of inter-voivodship range headquartered in Wielkopolska; C – LAGs of inter-voivodship range headquartered outside of the Wielkopolskie Voivodship; D – areas with no LAGs.

Source: own compilation on the basis of the website <http://www.minrol.gov.pl/pol/Media/Files/mapa-LAGs-PL>, numbering on the basis of data from the Marshal Office of the Wielkopolskie Voivodship.

Lokalne grupy działania w województwie wielkopolskim nie funkcjonują w gminach miejskich oraz kilku gminach wiejskich, takich jak: Tarnówka, Kaczory, Osiek Mały, Komorniki, Gostyń, Swarzędz i Rawicz. W Wielkopolsce najczęściej LGD składają się z siedmiu gmin. Takich przypadków jest aż pięć. LGD „Suchy Las” i „Dwa Mosty” są najmniejszymi, składają się tylko z jednej gminy, natomiast największą LGD jest „Światowid”, która obejmuje swym działaniem 14 gmin (ryc. 2).

Ryc. 2. Podział LGD ze względu na liczbę gmin w województwie wielkopolskim.

Źródło: opracowanie własne.

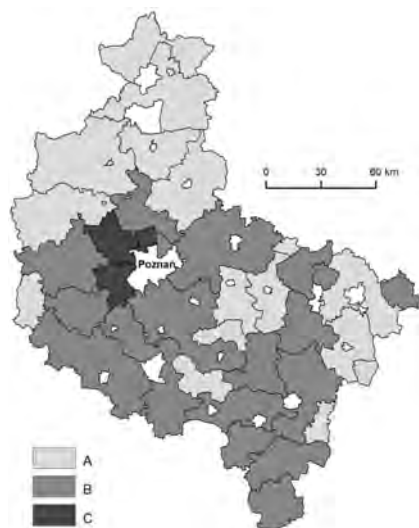
Number of LAGs embracing the given number of communes in the Wielkopolskie Voivodship.

Source: own compilation.

Na terenie województwa wielkopolskiego znajdują się LGD, w skład których wchodzi gminy z ościennych województw. Pięć z nich posiada swoją siedzibę poza Wielkopolską.

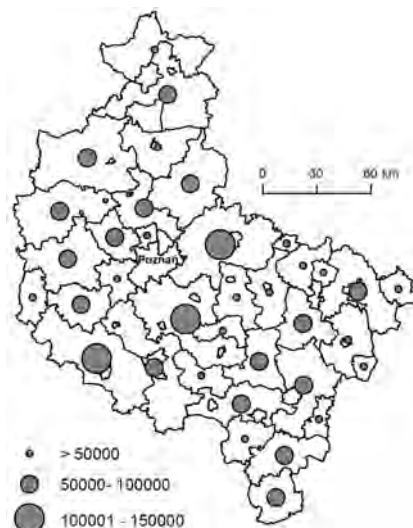
Ze względu na zróżnicowaną gęstość zaludnienia obszarów, na których funkcjonują LGD, wydzielono trzy grupy (ryc. 3). W grupie o niskiej gęstości zaludnienia znalazły się głównie LGD z północnej części województwa, natomiast o średniej gęstości zaludnienia LGD położone są w części centralnej oraz na południu Wielkopolski (średnia gęstość 63,9 os./km²). Najniższą gęstość zaludnienia ma LGD „Naszyjnik Północy” – 30,4 os./km². Największą gęstość zaludnienia odnotowano w LGD „Dolina Samy” (150 os./km²), „Suchy Las” (130,9 os./km²) oraz „Źródło” (123,9 os./km²).

Obszary objęte działaniem LGD w większej odległości od miasta Poznania charakteryzują się mniejszą gęstością zaludnienia niż te, które graniczą ze stolicą województwa. Spowodowane jest to procesami suburbanizacji. W 2011 r. na obszarze województwa wielkopolskiego w części objętej partnerstwami terytorialnymi zamieszkiwało 1,95 mln osób, co stanowiło 56% wszystkich mieszkańców Wielkopolski (ryc. 4). Najwięcej mieszkańców mają lokalne grupy działania charakteryzujące się dużą powierzchnią oraz składające się z 12 lub 14 gmin. Są to: „Światowid” – 149,5 tys., „Lider Zielonej Wielkopolski” – 134 tys., „Kraina Lasów i Jezior” – 131,7 tys.

Ryc. 3. Gęstość zaludnienia na obszarach LGD w województwie wielkopolskim w 2011 r. A – LGD o niskiej gęstości zaludnienia (30,4–70 os./km²), B – LGD o średniej gęstości zaludnienia (70,1–110 os./km²), C – LGD o wysokiej gęstości zaludnienia (110,1–150,1 os./km²). Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Population density in LAG areas in the Wielkopolskie Voivodship in 2011. A – LAGs with low population density (30.4–70 persons/km²), B – LAGs with average population density (70.1–110 persons/km²), C – LAGs with high population density (110.1–150.1 persons/km²). Source: own compilation on the basis of CSO data.

Ryc. 4. Ludność na obszarze funkcjonowania LGD w województwie wielkopolskim w 2011 r. Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS.

Population in the LAG operation area in the Wielkopolskie Voivodship in 2011.

Source: own compilation on the basis of CSO data.

Działanie „Odnowa i rozwój wsi” koordynowane przez LGD w województwie wielkopolskim

Na obszarach wiejskich przy względnie niskich dochodach budżetowych, a w rezultacie ciągle rosnących dysproporcjach między ich potrzebami i możliwościami finansowania inwestycji, LGD stają się ważnym partnerem gminy w zakresie wsparcia rozwoju obszarów wiejskich (Kołodziejczak 2011). Dzięki funkcjonowaniu

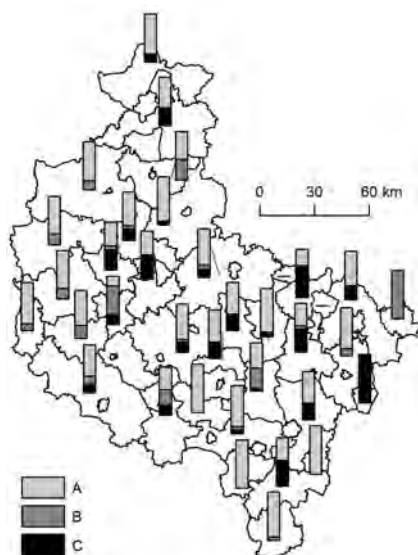
LGD, za pośrednictwem których wdrażane jest między innymi działanie „Odnowa i rozwój wsi” w ramach 4 osi LEADER PROW 2007–2013, wiele inwestycji z tego zakresu ma za zadanie poprawić infrastrukturę społeczną, bazę turystyczną, co przekłada się na wzrost poziomu i jakości życia mieszkańców. Przeważnie działania „Odnowy i rozwoju wsi” utożsamia się ze środkami finansowymi pochodzącymi z Unii Europejskiej, jednak jest to przede wszystkim idea i metoda wspierania harmonijnego rozwoju składająca się wielu faz, których efekty widoczne są po dłuższym czasie (Czapiewska. 2011). Według R. Wilczyńskiego (2003, s. 12) „odnowa wsi to proces kształtowania warunków życia ludzi na obszarach wiejskich, którego animatorem i podmiotem jest społeczność lokalna. Oddziałuje on na standard życia i jego jakość oraz źródła utrzymania mieszkańców, jednocześnie zachowując tożsamość wsi wyrażającą się wartościami życia wiejskiego wzmacnianiem i rozwojem dziedzictwa duchowego, kulturowego i materialnego wsi”.

Działanie „Odnowa i rozwoju wsi” jest sposobem na identyfikację i rozwiązywanie problemów na obszarach wiejskich. Działa jak „koło zamachowe” rozwoju obszarów wiejskich i pozwala na wdrażanie projektów, których celem jest polepszenie warunków życia na wsi. Najczęściej realizowane inicjatywy dotyczą budowy i remontów świetlic, domów kultury, obiektów historycznych i zabytkowych ważnych dla społeczności lokalnej.

LGD mają za zadanie wybrać projekty zgodne z celami lokalnej strategii rozwoju. Kryteria wyboru projektów są narzędziem do osiągnięcia powyższego celu. Według nich złożone wnioski o dofinansowanie przez beneficjentów są weryfikowane oraz oceniane przez organ decyzyjny LGD (Futymski i Kamiński 2008, Kawalek i in. 2011).

Na podstawie informacji dotyczących projektów realizowanych w ramach powyższego działania wydzielono trzy kategorie: A – inwestycje w infrastrukturę związaną z bazą edukacji, kultury i sportu, B – inwestycje w infrastrukturę turystyczną (szlaki turystyczne, kąpieliska), C – inwestycje związane z zagospodarowaniem terenu (chodniki, oświetlenie). Liczbę realizowanych projektów w działaniu „Odnowa i rozwój wsi” według kategorii przedstawia (ryc. 5). Najwięcej realizowanych wniosków było w kategorii A (312), a dotyczyły one remontów świetlic, budowy boisk i przeznaczono na te cele 60,6 mln zł. W kategorii C były realizowane 82 projekty, które obejmowały inwestycje dotyczące np. budowy chodników, oświetlenia, remontów dróg i opiewały one na kwotę 14, 4 mln zł. Inwestycje z kategorii B związane były z budową tras pieszo-rowerowych oraz zagospodarowaniem terenów kąpielowych i były realizowane w 63 projektach za blisko 11,6 mln zł.

Aktywność podmiotów lokalnych na obszarze LGD mierzono na podstawie liczby złożonych wniosków oraz wielkością kwot zrealizowanych projektów w działaniu „Odnowa i rozwój wsi”. Największą aktywnością wykazywały się podmioty z obszaru LGD w środkowej Wielkopolsce. Były to: „Gościnna Wielkopolska”, „Lider Zielonej Wielkopolski”, „Światowid”, natomiast LGD o najniższej aktywności są rozproszone w różnych częściach województwa wielkopolskiego.

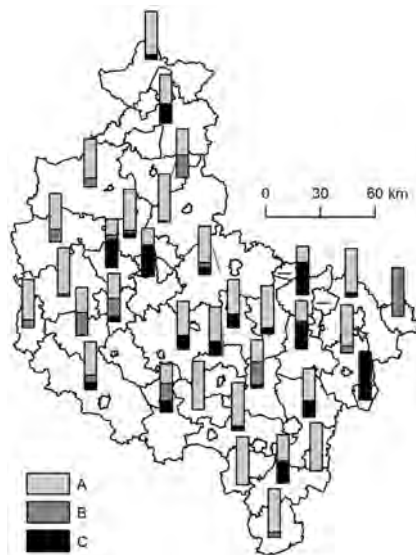

Ryc. 5. Liczba projektów w ramach działania „Odnowy i rozwoju wsi” według kategorii przeznaczenia w województwie wielkopolskim na dzień 31.12.2012 r. A – inwestycje w infrastrukturę związaną z bazą edukacji, kultury i sportu, B – inwestycje w infrastrukturę turystyczną (szlaki turystyczne, kąpieliska), C – inwestycje związane z zagospodarowaniem terenu (chodniki, oświetlenie).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego.

Proportion of projects under the measure ‘Renewal and development of villages’ in the Wielkopolskie Voivodship by target, as of 31 Dec. 2012. A – investment in educational, cultural and sport infrastructure, B – investment in tourist infrastructure (tourist routes, bathing sites), C – investment in land development (pavements, lighting).

Source: own compilation on the basis of data from the Marshal Office of Wielkopolskie Voivodship

Ryc. 6. Wielkość przyznanej kwoty na projekty w ramach działania „Odnowy i rozwoju wsi” według kategorii przeznaczenia w województwie wielkopolskim na dzień 31.12.2012. A – inwestycje w infrastrukturę związaną z bazą edukacji, kultury i sportu, B – inwestycje w infrastrukturę turystyczną (szlaki turystyczne, kąpieliska), C – inwestycje związane z zagospodarowaniem terenu (chodniki, oświetlenie).

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych z Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego.

Proportion of funds earmarked for projects under the measure ‘Renewal and development of villages’ in the Wielkopolskie Voivodship by target, as of 31 Dec. 2012. A – investment in educational, cultural and sport infrastructure; B – investment in tourist infrastructure (tourist routes, bathing sites); C – investment in land development (pavements, lighting).

Source: own compilation on the basis of data from the Marshal Office of Wielkopolskie Voivodship.

Do 31 grudnia 2012 r. w dwóch LGD nie realizowano żadnych projektów związanych z „Odnową i rozwojem wsi” i są to: Dwa Mosty (gmina Ślesin) oraz gmina Orchowo wchodząca w skład międzywojewódzkiej LGD Sąsiedzi Wokół Szlaku Piastowskiego.

W pięciu LGD inwestycje były realizowane tylko w ramach jednej z wydzielonych kategorii i są to: Solna Dolina, Długosz Królewski, Wielkopolska z Wyobraźnią, Dolina Baryczy oraz Przymierze Jeziorsko. Pozostałe LGD realizują projekty dotyczące „Odnowy i rozwoju wsi” w dwóch lub trzech wydzielonych kategoriach. Najwięcej projektów oraz przyznanych środków finansowych jest w kategorii A, która dotyczy inwestycji na infrastrukturę związaną z bazą edukacji, kultury i sportu. W kategorii A średni udział liczby realizowanych projektów wynosił 63,4%, natomiast średni udział przyznanych kwot na tę kategorię wynosił 64,9%. Udział kwot w poszczególnych kategoriach projektów przedstawia (ryc. 6).

W większości LGD udział przyznanych środków w poszczególnych kategoriach jest podobny do udziałów liczby projektów w tych kategoriach. Realizacja projektów infrastrukturalnych w powyższych kategoriach niewątpliwie wpływa na rozwój obszarów wiejskich. Warto zastanowić się, czy projekty typu remont drogi mają wpływ na budowanie aktywności społecznej. Według R. Kamińskiego (2013, s. 183) „w realizacji działań rozwojowych nie sprawdza się podejście sektorowe, potrzebne jest oddziaływanie terytorialne uwzględniające lokalne zasoby i potrzeby. Nie wystarczy zajmować się budowaniem obiektów infrastruktury (ani społecznej, ani żadnej innej), aby wieś się poprawnie rozwijała. Potrzeba więcej podmiotowego traktowania mieszkańców, wtedy też pojawi się ich aktywność i, subiektywne przecież, poczucie poprawy jakości życia.” Jest to cenna wskazówka, o której powinno się pamiętać przy tworzeniu nowych programów na rzecz rozwoju obszarów wiejskich w Polsce.

Aktywność podmiotów lokalnych w realizacji działania „Odnowa i rozwój wsi” na obszarach LGD w województwie wielkopolskim

Aktywność podmiotów lokalnych na obszarze LGD względem działania „Odnowa i rozwój wsi” jest bardzo duża. W 2012 r. wielkopolskie LGD zajmowały drugie miejsce w Polsce pod względem liczby złożonych wniosków na działanie „Odnowa i rozwój” (565 wniosków) po województwie mazowieckim, natomiast pod względem podpisanych umów (456) Wielkopolska zajęła pierwsze miejsce. Udział w tym działaniu brały również gminy należące do czterech międzywojewódzkich LGD, które finansowane są przez Urząd Marszałkowski Województwa Wielkopolskiego.

W latach 2009–2012 ogłoszono 439 konkursów, a złożone wnioski na operację z zakresu „Odnowa i rozwój wsi” stanowiły tylko 13,7% ogółu wniosków. Podpisane umowy stanowiły 25% wszystkich umów. Kwota złożonych wniosków w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” stanowiła 48,8% wszystkich kwot wniosków, natomiast środki finansowe przyznane na to działanie wynosiły 74,1% wszystkich przyznanych funduszy.

Wysoki udział przyznanych środków na to działanie jest spowodowany tym, iż są to projekty kosztochłonne, związane z rozwojem infrastruktury, np. budowa szlaków rowerowych, zagospodarowanie parków, budowa i remonty domów kultury.

Oceny zróżnicowania przestrzennego aktywności podmiotów lokalnych w zakresie działania „Odnowa i rozwój wsi” z obszaru funkcjonowania LGD w województwie wielkopolskim dokonano za pomocą wskaźnika syntetycznego. Wskaźnik syntetyczny w swojej konstrukcji odwołuje się do rzeczywistych wielkości cech, a nie do ich rang (Runge 2007). W przypadku gdy macierz danych składa się z cech o różnych jednostkach, przed dokonaniem obliczeń przeprowadza się ich standaryzację. Następnym krokiem jest wyliczenie średniej arytmetycznej z wielkości znormalizowanych, które po uporządkowaniu malejąco lub rosnąco interpretowane są w kategoriach wskaźnika syntetycznego (Parysek i Wojtasiewicz 1979). Wartości wskaźnika syntetycznego obliczono według wzoru:

$$w_s = \frac{1}{p} \sum_{j=1}^p y_{ij}$$

gdzie:

w_s – wskaźnik syntetyczny,

j – 1, 2, ..., p ,

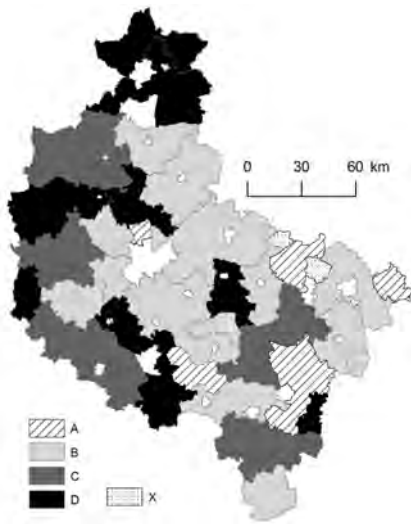
p – liczba uwzględnionych cech,

y_{ij} – standaryzowana wielkość j -tej cechy dla i -tego obiektu.

Do obliczenia wskaźnika syntetycznego wybrano osiem następujących wskaźników częściowych: (1) udział realizowanych projektów w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi” w stosunku do wszystkich projektów, (2) udział kwot w realizacji projektów „Odnowa i rozwój wsi” w stosunku do kwot wszystkich projektów, (3) stosunek liczby projektów „Odnowa i rozwój wsi” do liczby ludności zamieszkującej obszar LGD, (4) stosunek liczby projektów „Odnowa i rozwój wsi” do powierzchni LGD, (5) kwoty przeznaczone na działanie „Odnowa i rozwój wsi” w stosunku do powierzchni LGD, (6) stosunek liczby projektów „Odnowa i rozwój wsi” do liczby gmin na obszarze LGD, (7) kwota realizowanych projektów „Odnowa i rozwój wsi” w stosunku do liczby gmin na obszarze LGD, (8) kwota realizowanych projektów „Odnowa i rozwój wsi” w stosunku do liczby ludności na obszarze LGD. Powyższy dobór wskaźników częściowych do obliczenia wskaźnika syntetycznego pozwolił na sprawdzenie, na ile aktywność podmiotów lokalnych (mierzona składanymi wnioskami oraz przyznanymi kwotami na realizację projektów) jest powiązana z powierzchnią, liczbą mieszkańców czy liczbą gmin poszczególnych LGD.

Wydzielono cztery poziomy aktywności podmiotów lokalnych na obszarach funkcjonowania LGD dla działania „Odnowa i rozwój wsi” (ryc. 7). Otrzymane wyniki mieściły się w następujących przedziałach:

- A – bardzo niski poziom aktywności poniżej -0,500;
 B – niski poziom aktywności od -0,499 do 0;
 C – średni poziom aktywności od 0,001 do 0,500;
 D – wysoki poziom aktywności powyżej 0,500.

Ryc. 7. Typy aktywności podmiotów lokalnych w realizacji działania „Odnowa i rozwój wsi” na obszarze LGD w województwie wielkopolskim. A – bardzo niska aktywność, B – niska aktywność, C – średnia aktywność, D – wysoka aktywność, X – działanie nie było realizowane w badanym okresie.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych Urzędu Marszałkowskiego Województwa Wielkopolskiego i GUS.

Types of activity of local entities under the measure 'Renewal and development of villages' in the operation area of Local Action Groups in the Wielkopolskie Voivodship. A – very low activity, B – low activity, C – moderate activity, D – high activity, E – very high activity, X – measure is not implemented.

Source: own compilation on the basis of data from the Marshal Office of the Wielkopolskie Voivodship and CSO.

Na rozkład przestrzenny poszczególnych poziomów aktywności podmiotów lokalnych duży wpływ ma liczba mieszkańców oraz powierzchnia LGD. W skład grupy D weszły podmioty lokalne znajdujące się na obszarach funkcjonowania ośmiu LGD, leżących w zachodniej i północnej części województwa wielkopolskiego. Są to: Gościnnia Wielkopolska, Krajna nad Notecią, Kraina Trzech Rzek, Długosz Królewski, Puszcza Notecka, Naszyjnik Północy, Region Kozła oraz Z Nami Warto. Większość powyższych LGD ma dużą powierzchnię oraz liczbę mieszkańców. Grupa A, o bardzo niskim poziomie aktywności podmiotów lokalnych, jest rozproszona na terenie województwa wielkopolskiego. Funkcjonują one na obszarach pięciu LGD: Solna Dolina, Wielkopolska z Wyobraźnią, Między Ludźmi i Jeziorami, Suchy Las oraz Kraina Nocy i Dni. Powyższe LGD charakteryzują się małą powierzchnią, składają się z niewielkiej liczby gmin oraz zaliczają się do mniejszych pod względem liczby ludności. Dodatkowo wydzielona grupa X to LGD, które nie koordynowały projektów z zakresu „Odnowa i rozwój wsi” do końca grudnia 2012 roku.

Aktywność podmiotów z obszaru LGD przynosi różnorodne efekty odnowy wsi, które można podzielić na gospodarcze, społeczne i polityczne. Efekty gospodarcze to m.in. uzyskanie możliwości dodatkowego zarabkowania, ochrona ist-

niejących miejsc i wykorzystanie lokalnych zasobów. Efekty społeczne to przede wszystkim wzrost standardu życia, zaspokojenie potrzeb społecznych i kulturalnych mieszkańców, uzyskanie nowych wzorców edukacyjnych. Za efekty polityczne można uznać wzrost współdziałania władz gminy ze społecznością lokalną, integrację mieszkańców i wzrost lokalnego patriotyzmu (Wilczyński 1999).

Podsumowanie

Efekty realizowanych inwestycji przez lokalne podmioty funkcjonujące na obszarach LGD w województwie wielkopolskim w zakresie „Odnowa i rozwój wsi” to nowo wybudowane i wyremontowane świetlice, boiska sportowe, drogi i chodniki. Pozyskanie dodatkowych funduszy na te projekty było możliwe dzięki powstaniu parterstw trójsektorowych, które skutecznie osiągały cele założone w LSR. Działające w województwie wielkopolskim lokalne grupy działania są pozytywnym przykładem budowania więzi i współpracy na rzecz rozwoju wsi. Wielkopolskie LGD na tle Polski są liderami w wykorzystywaniu funduszy UE w ramach działania „Odnowa i rozwój wsi”, dzięki wysokiemu zaangażowaniu społeczności na rzecz rozwoju lokalnego.

Zróżnicowanie przestrzenne aktywności podmiotów lokalnych w zakresie działania „Odnowa i rozwój wsi” z obszaru funkcjonowania LGD w województwie wielkopolskim w dużym stopniu zależy od: ilości gmin wchodzących w skład LGD, powierzchni, jaką zajmuje LGD oraz liczby mieszkańców na ich obszarze. Powyższe wartości przekładają się bezpośrednio na liczbę złożonych wniosków, zawartych umów i przyznanego dofinansowania.

Dzięki aktywności lokalnych podmiotów z obszaru funkcjonowania LGD zwiększają się szanse rozwoju obszarów wiejskich i przyspieszają realizację inicjatyw lokalnych. Nie powinny się one jednak ograniczać tylko do administrowania środkami przyznanymi na wdrażanie strategii w ramach PROW 2007–2013, lecz szukać innych źródeł finansowania rozwoju lokalnego.

Literatura

- Adamski T., 2008, *Pomiędzy zaufaniem a kontrolą – rola wiedzy lokalnej w pilotażowym programie LEADER w Polsce*, [w:] H. Podedworna, P. Ruszkowski (red), *Społeczne aspekty zrównoważonego rozwoju wsi w Polsce. Partycypacja lokalna i kapitał społeczny*. Wyd. Naukowe SCHOLAR, Warszawa, s. 87–101.
- Böcher M., 2008, *Regional governance and rural development in Germany: The implementation of LEADER+*, *Sociologia Ruralis*, 48 (4), s. 372–388.
- Czapiewska G., 2011, *Odnowa wsi szansą rozwoju peryferyjnych obszarów wiejskich Pomorza*, *Barometr Regionalny, analizy i prognozy*, 3(25), s. 85–94.
- Furmankiewicz M., 2012, *Partnerstwo międzysektorowe czy kolejne narzędzie władz samorządowych? „ukryty” sektor publiczny w lokalnych grupach działania w Polsce*, *Więś i Rolnictwo*, 4, s. 112–127.

- Futymski A., Kamiński R., 2008, *Budowanie lokalnej strategii rozwoju w ramach osi 4 Leader*, PROW 2007–2013, Warszawa.
- Halamska M., Michalska S., Śpiewak R., 2010, *LEADER w Polsce drogi implementacji programu*, *Wież i Rolnictwo*, 4, s. 104–119.
- Iwańska M., 2010, *Partnerstwo idea, formy i modele działania*, [w:] M. Iwańska, W. Bieńkowska, M. Roman (red), *Sieci partnerskiej współpracy na obszarach wiejskich*, Wydawnictwo Duszpasterstwa Rolników, Włocławek, s. 7–32.
- Kamiński R., 2013, *Czy rozwój infrastruktury społecznej wystarczy do wzrostu kapitału społecznego i aktywizacji polskiej wsi?* [w:] E. Psyk-Piotrowska, K. Zajda (red.), *Podejście LEADER i inne formy aktywizacji wiejskich społeczności*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica, 44, Łódź s. 173–185.
- Kawałek I., Rosińska A., Rosiński D., 2011, *Społeczności i organizacje jako środowisko wzmacniania kompetencji społecznych: problemy badawcze i potrzeby praktyki*, [w:] A. Rosińska, D. Rosiński (red), *Aktywizacja społeczna a rozwój społeczności: zasoby, kompetencje, partnerstwo*, *Polityka Społeczna*, 2011, s. 5–10.
- Kołodziejczak A., 2011, *Lokalne Grupy Działania jako czynnik rozwoju wiejskich obszarów peryferyjnych w województwach lubelskim i podlaskim*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, *Studia Obszarów Wiejskich*, 26, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 203–215.
- Wilczyński R., 1999, *Europejski program odnowy wsi – wykorzystanie w woj. opolskim doświadczeń Nadrenii-Palatinatu i Dolnej Austrii*, *Wież i Rolnictwo*, 31, s. 93–108.
- Wilczyński R., 2003, *Odnowa wsi perspektywą rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Fundacja Funduszy Współpracy – Program Agro-Info*, Krajowe Centrum Doradztwa Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich, Poznań.

Summary

A condition for boosting local development is the activity of the population and institutions that gather to cooperate on a programme they have adopted. This article focuses on Local Action Groups (LAGs) and their role in implementing instruments of the EU Rural Development Programme 2007–2013, and in particular, the measure “Renewal and development of villages”. The activity of a local community in a LAG is an example of a grass-roots initiative that results in an improved quality of rural life.

The projects implemented under three-sector partnership (the public, private and social sectors) are intended to satisfy social and cultural needs and to enhance the tourist and investment attractiveness of the countryside. There are 36 Local Action Groups operating in the Wielkopolskie Voivodship which create bonds and cooperate for rural development by carrying out the measure “Renewal and development of villages”.

The activity of LAGs is very great. In 2012 Wielkopolskie LAGs took second position in Poland, after Mazowieckie, in terms of applications submitted

under the measure “Renewal and development of villages” (565 applications), but they came first in terms of signed contracts (456). Among the applicants were also communes belonging to four inter-voivodeship LAGs financed by the Marshal Office of the Wielkopolskie Voivodship.

The high proportion of funds allocated for the measure is due to the fact that those are cost-intensive projects involving the development of social and tourist infrastructure, e.g. building bicycle routes, development of parks, or construction and renovation of cultural centres.

The Wielkopolskie LAGs are leaders in Poland in the use of EU funds under the measure “Renewal and development of villages” because of the great involvement of the region’s community in supporting local development.

By their activity, LAGs enhance development opportunities in rural areas and facilitate launching local initiatives, hence they should not be restricted to merely administering the means allotted for the implementation of strategies under the RDP 2007-2013, but should also seek other sources of financing local development.

Bogusława BARAN-ZGŁOBICKA

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej UMCS

al. Kraśnicka 2cd, 20-718 Lublin

bbaran@umcs.pl

Znaczenie środowiska przyrodniczego w procesie zarządzania rozwojem lokalnym na obszarach wiejskich w południowo- -wschodniej Polsce¹

Importance of natural environment in the management
process of local development in the rural areas
of south-eastern Poland

Zarys treści: Obszary wiejskie w Polsce charakteryzuje silne zróżnicowanie uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych. Czynniki te mają wpływ na współczesne zmiany w ich strukturze funkcjonalno-przestrzennej. Pełne rozpoznanie potencjału środowiskowego na etapie programowania i planowania pozwala podejmować właściwe decyzje w procesie zarządzania. Do badań wybrano obszar południowo-wschodniej Polski. Region cechuje się ogromnym zróżnicowaniem środowiska przyrodniczego, którego zasoby od wieków były intensywnie wykorzystywane i przekształcane. Analizy szczegółowe prowadzono w wybranych gminach województwa lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Są to jednostki wiejskie o różnorodnych funkcjach oraz z różnymi problemami gospodarczymi i przestrzennymi. Analizowano, w jaki sposób uwarunkowania przyrodnicze przedstawiane są w diagnozach strategii, na ile uwzględniono je w częściach operacyjnych i w jakim stopniu stanowią podstawę do kreowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. W dokumentach najczęściej wskazywano rozwój rolnictwa ekologicznego i turystyki, ale często przy jednoczesnym marginalizowaniu roli środowiska przyrodniczego i proponowaniu funkcji konfliktowych.

Słowa kluczowe: strategię rozwoju, uwarunkowania przyrodnicze, obszary wiejskie.

Wstęp

Rolnictwo stanowi wiodącą działalność gospodarczą na obszarach wiejskich, chociaż w pewnych regionach w coraz mniejszym stopniu. Wpływ na zagospodarowanie i rozwój przestrzeni wiejskiej mają zarówno uwarunkowania przyrodnicze, jak i społeczno-gospodarcze. Na zmiany, jakie zaszły na obszarach wiejskich i w działalności rolniczej na przełomie XX i XXI w. złożyły się procesy, które by-

¹ Artykuł przygotowano w ramach projektu badawczego pt. „Rola i zakres niezbędnych uwarunkowań przyrodniczych w planowaniu przestrzennym na obszarach wiejskich południowo-wschodniej Polski” Narodowego Centrum Nauki (N N305 262840).

ły efektem transformacji ustrojowej. W zakresie użytkowania gruntów wzrosła powierzchnia odlogów i ugorów. Pojawiły się zmiany poziomu rozwoju, wielkości gospodarstw i kierunków produkcji. Po wejściu Polski do Unii Europejskiej w pewnych regionach doszło do wzrostu dynamiki inwestycji w rolnictwie i przekształceń struktury funkcjonalnej. W obszarach o wysokich walorach przyrodniczo-kulturowych nastąpił rozwój turystyki wiejskiej i agroturystyki (Bański 2005, 2007).

Obszary wiejskie mają znaczenie nie tylko w gospodarce żywnościowej, ale również gospodarce wodnej, ochronie środowiska i turystyce. Rozwój wielofunkcyjny postrzegany jest jako najbardziej pożądany kierunek przemian terenów wiejskich w Polsce, prowadzący do zminimalizowania występujących tam niekorzystnych zjawisk. Szukanie możliwości rozwoju w dziedzinach pozarolniczych ma przyczynić się do ograniczenia negatywnych trendów. Wielofunkcyjność wyznacza rozwój lokalny, przedsiębiorczość, planowanie strategiczne i przestrzenne, zróżnicowanie charakteru rolnictwa, poziom infrastruktury oraz struktura demograficzna. Stąd problemy rozwoju obszarów wiejskich muszą być rozpatrywane kompleksowo (Salomon 2010, Wilkin 2010). Jednocześnie nie dotyczą one tylko kwestii społeczno-gospodarczych, ale również przestrzennych, gdyż użytki rolne zajmują 60% (w tym 1,7% grunty rolne zabudowane) powierzchni naszego kraju, a grunty zabudowane i zurbanizowane jedynie 5,2% (*Mały Rocznik Statystyczny* 2013).

Wielofunkcyjność obszarów wiejskich wiąże się z rozwojem działalności pozarolniczej, odpowiednio wkomponowanej w przestrzeń wiejską i wielokierunkowo wykorzystującej potencjał przyrodniczy i społeczno-gospodarczy. Niewłaściwa struktura funkcjonalno-przestrzenna jest jednym z czynników ograniczających rozwój obszarów wiejskich, stąd rola gospodarki przestrzennej we właściwym ich kształtowaniu. Ważnym warunkiem rozwoju wielofunkcyjnego obszarów wiejskich jest jakość infrastruktury, która wyznacza kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego. Braki w zakresie takich elementów infrastruktury, jak drogi czy sieci wodociągowej i kanalizacyjnej nie tylko obniżają komfort życia mieszkańców, ale również nie przyciągają inwestorów (Salomon 2010, Wilkin 2010).

Złożoność uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych w południowo-wschodniej Polsce stały się inspiracją do podjęcia rozważań dotyczących zarządzania rozwojem w oparciu o potencjał środowiska przyrodniczego w kontekście wielofunkcyjności obszarów wiejskich.

Obszar, metody i przedmiot badań

Do badań wybrano obszar południowo-wschodniej Polski. Region charakteryzuje się złożoną budową geologiczną, skomplikowanym układem jednostek tektonicznych i zróżnicowaniem utworów powierzchniowych oraz bogactwem form rzeźby. Te cechy komponentów środowiska wraz z klimatem, wodami podziemnymi i powierzchniowymi, glebami oraz florą i fauną dają bogactwo zasobów przyrodniczych, które od wieków człowiek intensywnie wykorzystywał i przekształcał. Analizy

szczegółowe prowadzono w województwach: lubelskim, podkarpackim i świętokrzyskim. Do badań wytypowano 6 gmin wiejskich (wg klasyfikacji GUS) – Susiec i Wisznice z województwa lubelskiego, Orły i Wojaszówka z województwa podkarpackiego, Sitkówka-Nowiny i Solec-Zdrój z województwa świętokrzyskiego, reprezentujące wysokie walory środowiska przyrodniczego. Jednocześnie stanowią one jednostki zróżnicowane funkcjonalnie i potencjalnie na ich obszarze mogą istnieć problemy wynikające z niewłaściwego zagospodarowania przestrzeni (tab. 1). Są to gminy o urozmaiconej strukturze użytkowania, leżące: w obszarach objętych różnymi formami ochrony prawnej i o wysokich walorach krajobrazowych, zagrożone wystąpieniem niekorzystnych zjawisk naturalnych, ze złożami surowców mineralnych lub w strefie podmiejskiej z dużą presją procesów urbanizacyjnych.

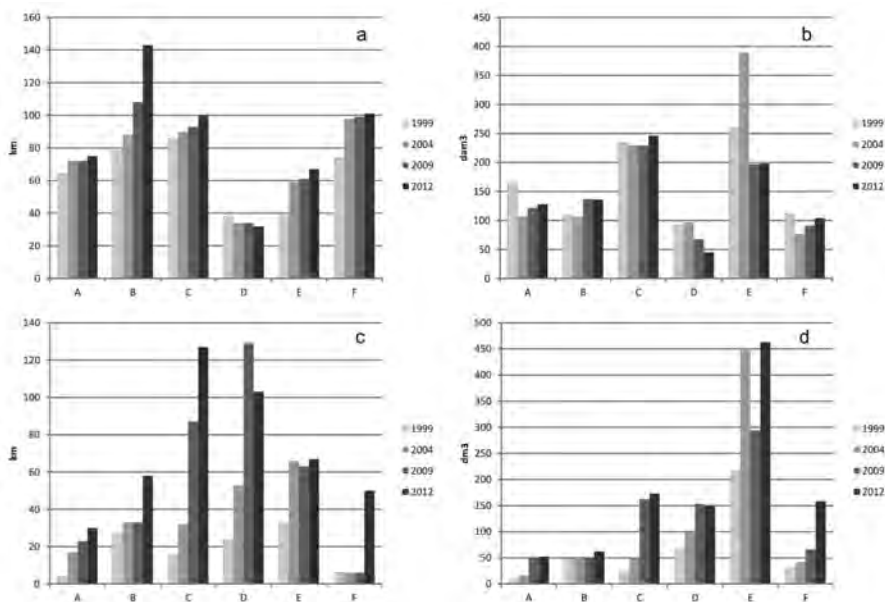
Tabela 1. Wybrane cechy analizowanych gmin.

Gmina	Powierzchnia (ha)	Gęstość zaludnienia [os/km ²]	Podmioty gospodarki narodowej (jed. gosp.)	Miejsca noclegowe (msc)	Ludność korzystająca z sieci wodociągowej (%)	Ludność korzystająca z sieci kanalizacyjnej (%)	Lesistość (%)	Obszary chronione (bez Natury 2000) (%)
Województwo lubelskie								
Susiec	19075	41	438	80	81,8	27,1	54,9	48,3
Wisznice	17320	30	305	52	73,9	42,2	19,7	0
Województwo podkarpackie								
Orły	7047	123	434	0	96,9	57,3	2,0	0
Wojaszówka	8337	111	599	10	28,0	58,1	24,3	80,4
Województwo świętokrzyskie								
Sitkówka-Nowiny	4561	164	694	106	98,1	83,0	38,4	62,4
Solec-Zdrój	8504	60	298	498	91,4	34,4	10,0	96,8

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych GUS, 2012.

Badania szczegółowe przeprowadzono w oparciu o ocenę zawartości i jakości merytorycznej informacji przyrodniczej oraz poprawności ujęcia i formułowania działań dotyczących zmniejszania antropopresji i wielofunkcyjnego rozwoju w strategiach rozwoju gmin. Analizowano, w jaki sposób uwarunkowania przyrodnicze przedstawiane są w diagnozach dokumentów, na ile uwzględniono je w częściach operacyjnych i w jakim stopniu stanowią podstawę do kreowania wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Oceniano szczegółowość identy-

fikowania zasobów środowiska przyrodniczego jako podłoża wybranych problemów i procesów społeczno-gospodarczych w kontekście wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich. Zazwyczaj wśród podstawowych priorytetów wskazywano rozwój rolnictwa ekologicznego i turystyki.

Ryc. 1. Gospodarka komunalna w analizowanych gminach w latach 1999–2012. A – Gmina Susiec, B – Gmina Wisznice, C – Gmina Orły, D – Gmina Wojaśzówka, E – Gmina Sitówka-Nowiny, F – Gmina Solec-Zdrój; a – długość sieci wodociągowej, b – zużycie wody, c – długość sieci kanalizacyjnej, d – odprowadzone ścieki.

Źródło: Bank Danych Lokalnych GUS.

Public utilities in the analyzed communes in the years 1999–2012. A – Susiec, B – Wisznice, C – Orły, D – Community Wojaśzówka, E – Sitówka-Nowiny, F – Solec-Zdrój a – length of water supply network, b – water consumption, c – lengths of sewerage network, d – discharged wastewater
Source: Local Data Bank CSO.

Badane gminy, mimo różnego rodzaju problemów, wykazują tendencje rozwojowe. W latach 1999–2012 we wszystkich wzrosła liczba podmiotów gospodarczych i liczba oddawanych do użytku mieszkań (domów jednorodzinnych), dynamicznie zwiększała się długość sieci infrastruktury komunalnej (ryc. 1). Ze względu na przemysł wydobywczo-przetwórczy surowców skalnych najmniej wiejskich charakter wśród analizowanych jednostek ma gmina Sitkówka-Nowiny. W zakresie infrastruktury turystycznej zaś największy potencjał posiadają gminy Susiec i Solec-Zdrój. W 2012 r. miały odpowiednio 512 i 498 miejsc noclegowych. Natomiast gmina Orły w ogóle nie dysponowała żadnymi, a gmina Wojaśzówka jedynie 10 miejscami (BDL GUS, 2012).

Strategie rozwoju

Strategia rozwoju jest długookresową koncepcją rozwoju danej jednostki samorządu terytorialnego. Stanowi najważniejsze narzędzie kształtowania przyszłości i realizacji zrównoważonego rozwoju. W przypadku województwa ma charakter obligatoryjny. Zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym jej ustalenia są wiążące dla planu zagospodarowania przestrzennego województwa. Jeśli taki dokument został opracowany dla gminy, to jego wskazania powinny być uwzględniane w studium. Strategia składa się z dwóch części – diagnostycznej i operacyjnej (konceptyjnej). W pierwszej znajduje się charakterystyka uwarunkowań przyrodniczych i społeczno-gospodarczych, zwykle zakończona analizą SWOT. Część operacyjna zawiera opis wizji, misji, cele z kierunkami działań, wskaźniki monitorowania i ewaluacji oraz charakterystykę prawno-finansowych możliwości realizacji (Wysocka i Koziński 2000, Ziółkowski 2005, Kudłacz 2008).

Problematyka wiejska w strategiach rozwoju województw jest różnie ujmowana, zarówno w części diagnostycznej, jak w analizie SWOT oraz w kierunkach i celach rozwoju. Zagadnienia dotyczące obszarów wiejskich zwykle nie są przedstawione kompleksowo. Również wybór priorytetów i sposób sformułowania celów budzi zastrzeżenia. W przypadku województwa lubelskiego i świętokrzyskiego są to strategie zrównoważone dobrze opracowane, natomiast dla podkarpackiego – niedostosowana diagnostycznie i konceptyjnie (Bański i in. 2009).

W analizie SWOT w zakresie infrastruktury, ochrony środowiska i uwarunkowań rozwoju przestrzennego obszarów wiejskich K. Koreleski (2008) wśród mocnych stron wskazał stały wzrost wyposażenia w infrastrukturę wodno-kanalizacyjną, stosunkowo mało przekształcone środowisko przyrodnicze i duży udział obszarów objętych ochroną oraz wysokie walory turystyczne. Natomiast za słabe strony uznał niezadowalający stan infrastruktury związanej z gospodarką odpadami i z ochroną przeciwpowodziową, rozpraszanie osadnictwa, peryferyjność niektórych obszarów oraz istnienie terenów wymagających rewitalizacji. Szanse widzi w wykorzystaniu zróżnicowania przestrzennego walorów przyrodniczych i kulturowych w turystyce oraz w rozwoju rolnictwa ekologicznego. Zagrożeniem dla obszarów wiejskich mogą być problemy ekonomiczne i zanieczyszczenie środowiska.

Analiza strategii rozwoju gmin pozwala stwierdzić, że zawierają one niekompletną charakterystykę zasobów przyrodniczych (brak opisu niektórych elementów środowiska przyrodniczego), słabą diagnozę stanu oraz źródeł i tendencji przeobrażeń środowiska, co czasem skutkuje pomijaniem ważnych celów i działań dotyczących tych kwestii w części operacyjnej dokumentu. Brakuje również kompleksowego przedstawienia zadań z zakresu ochrony i poprawy stanu środowiska, zazwyczaj poruszane są problemy gospodarki wodnej i gospodarki odpadami. Ocena zasobów i walorów środowiska przyrodniczego zawężana jest jedynie do opisu form ochrony przyrody.

W analizie SWOT zbyt mało uwagi poświęca się uwarunkowaniom przyrodniczym, ich roli w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich. W przypadku

uwarunkowań wewnętrznych w mocnych stronach pojawiają się stwierdzenia typu „położenie sprzyjające rozwojowi, niewiele zmienione środowisko przyrodnicze, dobre warunki dla rozwoju turystyki”, natomiast wśród słabych stron określenia związane z zagrożeniami środowiska: „niskie skanalizowanie, niska świadomość ekologiczna mieszkańców” albo „braki w zakresie infrastruktury turystycznej”.

Szczegółowa charakterystyka uwarunkowań wewnętrznych – obejmujących sferę ekologiczną, czyli zasoby przyrodnicze i działalność człowieka modyfikującą funkcjonowanie środowiska przyrodniczego – jest niezbędna do późniejszego, prawidłowego formułowania działań w zakresie zrównoważonego rozwoju gospodarczego. Przedmiotem analizy powinny być wszystkie komponenty środowiska przyrodniczego. Ważną kategorię stanowią obszary i obiekty objęte ochroną prawną, nie tylko przyrodnicze, ale również obszary ochrony uzdrowiskowej, miejsca występowania surowców mineralnych, obszary zalewowe czy zlewnie chronione itp. W strategiach brakuje przedstawienia rzeczywistych uwarunkowań i ograniczeń, ale również wskazań możliwości rozwoju pewnych form działalności gospodarczej, wynikających z faktu występowania takich obiektów i obszarów, co być może jest efektem braku przepisów prawnych dotyczących zakresu formalnego strategii rozwoju na poziomie gminy. Przedmiotem szczegółowej analizy w strategiach powinny być uwarunkowania decydujące o możliwościach rozwoju, a w przypadku gmin wiejskich środowisko przyrodnicze jest równie ważne jak społeczno-gospodarcze. Natomiast w dokumentach konkretne wskazania w zakresie wykorzystania potencjału przyrodniczego i ochrony środowiska obejmują przede wszystkim działania dotyczące rozwoju infrastruktury technicznej, ograniczającej negatywny wpływ człowieka.

Środowisko przyrodnicze słabo identyfikowane jest również w uwarunkowaniach zewnętrznych, gdzie szanse to rozwój rolnictwa ekologicznego i turystyki, a zagrożenia stanowią degradacja środowiska przyrodniczego i niedostateczna infrastruktura związana z jego ochroną, słabe tempo inwestycji ekologicznych oraz brak rozwoju agroturystyki. Najszerzej problematykę tę uwzględniono w analizach SWOT w strategiach gmin Susiec i Sitkówka-Nowiny (tab. 2). Skrajny przypadek stanowi stwierdzenie, że zagrożeniem dla rozwoju gminy może być „radikalizacja przepisów związanych z inwestowaniem na terenach objętych programem Natura 2000”. Jednocześnie realizacja koncepcji sieci Natura 2000 często staje się przyczyną konfliktu między rolnikami a gminą i podmiotami odpowiedzialnymi za ochronę środowiska. W związku z ograniczeniami dotyczącymi inwestowania Natura 2000 postrzegana jest jako hamulec rozwoju gospodarczego obszarów wiejskich. Pierwotne źródło problemów ma przede wszystkim charakter planistyczny. Część władz samorządowych widzi również pozytywne skutki funkcjonowania Natury 2000: poprawę stanu środowiska przyrodniczego oraz rozwój rolnictwa ekologicznego i turystyki (Mickiewicz i Gotkiewicz 2010, Bołtromiuk 2012, Głogowska i in. 2013).

Tabela 2. Gmina Sitkówka-Nowiny – wybrane problemy w analizie SWOT.

Uwarunkowania wewnętrzne	
Mocne strony	Słabe strony
<p>Włączenie północno-zachodniej części gminy w granice Chęcińskiego-Kieleckiego Parku Krajobrazowego</p> <p>Bogactwo form tektonicznych i liczne stanowiska flory i fauny kopalnej</p> <p>Występowanie objętych ochroną unikalnych na skalę europejską cennych obiektów przyrody ożywionej</p> <p>Czystość rzek</p> <p>Zasoby naturalne (złoża surowców)</p> <p>Szlaki turystyczne prowadzące przez tereny gminy</p> <p>Dobre uzbrojenie gminy w sieć wodociągową i kanalizacyjną</p> <p>Wyznaczenie w studium terenów do zalesień i zadrzewień</p>	<p>Zniszczony krajobraz środkowej części gminy</p> <p>Brak inwentaryzacji przyrodniczej</p> <p>Nierównomierne rozmieszczenie kompleksów leśnych oraz słaby stan zdrowotny drzewostanów</p> <p>Występowanie hałd po działalności wydobywczej kamieniołomów</p> <p>Niewielkie możliwości rozwoju turystyki</p> <p>Wysoki udział gleb słabych o niskiej produktywności, zbyt suchych i zanieczyszczonych</p> <p>Silna degradacja znacznej części terenów gminy</p>
Uwarunkowania zewnętrzne	
Szanse	Zagrożenia
<p>Rekultywacja terenów przemysłowych i przestrzeganie reżimów technologicznych</p> <p>Rozwój produkcji rolniczej metodami ekologicznymi i zintegrowanymi</p> <p>Opracowanie planu zalesień, dolesień i zadrzewień</p> <p>Zabezpieczenie wód przed zanieczyszczeniami</p> <p>Włączenie Chęcińskiego-Kieleckiego Parku Krajobrazowego do obszarów chronionych Natura 2000</p> <p>Tworzenie ekologicznych ścieżek przyrodniczych</p> <p>Dalsza rozbudowa sieci kanalizacyjnej</p> <p>Opracowanie planu zalesień</p>	<p>Zanieczyszczenia wód powierzchniowych</p> <p>Dalsza degradacja środowiska w wyniku intensyfikacji działalności wydobywczej</p> <p>Brak lub niewłaściwe prowadzenie rekultywacji terenów poprzemysłowych</p> <p>Degradacja środowiska naturalnego</p> <p>Degradacja gleb w związku z intensyfikacją produkcji rolniczej i działalności gospodarczej</p> <p>Zanieczyszczenie ujęć wodnych</p> <p>Zwiększona emisja ścieków w związku z rozbudowaną siecią wodociągową i kanalizacyjną</p> <p>Brak nowych ujęć wodnych na terenie gminy i kurczące się zasoby wody</p> <p>Niekorzystne dla środowiska naturalnego użytkowanie gruntów</p>

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gminy Sitkówka-Nowiny* (2008).

Gmina Susiec położona jest w województwie lubelskim, w powiecie tomaszowskim. W *Strategii rozwoju gminy Susiec* (2008) w opisie uwarunkowań przyrodniczych uwzględniono położenie (w tym cechy klimatu) i zasoby środowiska (warunki glebowe, obszary leśne, obszary chronione, surowce mineralne oraz identyfikacja zagrożeń). Obszar gminy charakteryzuje się czystym środowiskiem i w niewielkim stopniu przekształconym krajobrazem. Znaczna jej część objęta jest różnymi formami ochrony prawnej przyrody. Nie posiada na swoim terenie zakładów przemysłowych uciążliwych dla środowiska. Ma stosunkowo dobre warunki do rozwoju turystyki i rekreacji oraz produkcji zdrowej żywności.

Według omawianej strategii największym zagrożeniem dla środowiska jest niewielki stopień skanalizowania i braki w systemie zbiórki i składowania odpadów komunalnych oraz zanieczyszczenia środowiska związane z nasilającym się ruchem turystycznym w sezonie letnim. Wśród potencjalnych zagrożeń środowiska przyrodniczego wymienia się: niekontrolowany rozwój turystyki, nielegalne wysypiska śmieci, intensywną gospodarkę rolną, niewłaściwą gospodarkę leśną oraz komunikacyjne zanieczyszczenia powietrza. Jeżeli chodzi o położenie geograficzne gminy i walory komponentów środowiska wskazuje się na: duże zróżnicowanie rzeźby terenu, cechy klimatu, różnorodność przyrodniczą i krajobrazową, bogatą historię i tradycje kulturowe, które są podstawą dla rozwojowi różnych form turystyki. Na terenie gminy występują stosunkowo słabe gleby, co utrudnia rozwój rolnictwa. Dokument porusza również problemy uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego i rozwoju infrastruktury ochrony środowiska. Ważnymi priorytetami rozwoju są ochrona walorów przyrodniczych i kulturowych oraz aktywizacja gospodarcza gminy (tab. 3).

Tabela 3. Gmina Susiec – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

Misja: Osiąganie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez rozwój kapitału ludzkiego oraz wykorzystanie walorów przyrodniczych, krajobrazowych oraz kulturowych gminy		
Wizja: Gmina Susiec – zamieszkała przez nowoczesne i aktywne społeczeństwo, atrakcyjna dla turystów i inwestorów, atrakcyjna do pracy i zamieszkania, aktywna gospodarczo i oferująca wysokiej jakości usługi turystyczne		
Priorytety	Cele operacyjne	Kierunki działań
Ochrona walorów przyrodniczych i kulturowych gminy	Poprawa stanu środowiska oraz racjonalne gospodarowanie zasobami przyrodniczymi	<p>Prowadzenie zintegrowanej i efektywnej gospodarki wodnej poprzez optymalizację wykorzystania zasobów wodnych, meliorację oraz rozwój infrastruktury ochrony przeciwpowodziowej</p> <p>Poprawa jakości wód poprzez prowadzenie efektywnej gospodarki odpadami, wspieranie powstawania przydomowych oczyszczalni ścieków, ochrona przed zanieczyszczeniami zbiorników i cieków wodnych</p> <p>Ochrona powietrza poprzez wspieranie działań służących obniżaniu emisji zanieczyszczeń do atmosfery przez gospodarstwa domowe</p> <p>Zmniejszenie oddziaływania zanieczyszczeń komunikacyjnych</p> <p>Wspieranie zrównoważonej gospodarki leśnej poprzez kształtowanie lasu ekologicznego, wielofunkcyjnego, zapewniającego korzystne oddziaływanie lasu na środowisko oraz zalesianie</p> <p>Przygotowanie i udostępnianie terenów leśnych dla celów turystycznych i rekreacyjnych</p>
	Budowa rozbudowa i modernizacja infrastruktury ochrony środowiska oraz edukacja ekologiczna mieszkańców	<p>Budowa sieci kanalizacji sanitarnej wraz z przyłączeniem do niej gospodarstw domowych</p> <p>Budowa, rozbudowa i modernizacja oczyszczalni ścieków na terenie gminy</p>

Priorytety	Cele operacyjne	Kierunki działań
Ochrona walorów przyrodniczych i kulturowych gminy	Budowa rozbudowa i modernizacja infrastruktury ochrony środowiska oraz edukacja ekologiczna mieszkańców	Rozwój i unowocześnienie zintegrowanej gospodarki odpadami poprzez wsparcie systemów segregacji, recyklingu i utylizacji odpadów, zaostreżenie kontroli składowania i zagospodarowania odpadów, likwidację azbestu i zabezpieczenie odpadów niebezpiecznych Rekultywacja terenów zdegradowanych (np. po składowisku odpadów) Realizacja programów ekologicznego wychowania dzieci i młodzieży Kształtowanie świadomości ekologicznej wśród mieszkańców gminy
Aktywizacja gospodarcza gminy poprzez wykorzystanie walorów turystycznych.	Stwarzanie korzystnych warunków do rozwoju przedsiębiorczości i rolnictwa	Wykorzystanie walorów ekologicznych gminy poprzez wspieranie rozwoju rolnictwa ekologicznego i specjalistycznego
	Zwiększenie atrakcyjności turystycznej gminy	Uporządkowanie zagospodarowania przestrzennego gminy Opracowanie i wdrożenie programu dotyczącego poprawy estetyki gminy Usprawnienie systemu informacji turystycznej i obsługi turystów Budowa, rozbudowa i modernizacja istniejącej infrastruktury turystycznej (szlaki rowerowe, trasy spacerowe, szlaki pamięci, szlaki turystyczne itp.) Budowa infrastruktury umożliwiającej wykorzystanie walorów turystycznych gminy w okresie zimowym Wspieranie rozwoju agroturystyki i wszelkich przedsięwzięć turystycznych na terenie gminy Budowa nowych i zagospodarowanie zbiorników i cieków wodnych w celu przystosowania ich i udostępnienia dla celów turystycznych i rekreacyjnych Podejmowanie działań mających na celu promowanie walorów przyrodniczych i turystycznych gminy
Monitoring: 29 wskaźników		

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gminy Susiec* (2008).

Gmina Wisznice położona jest w województwie lubelskim, w powiecie bialskim. W *Strategii rozwoju gminy Wisznice* (2008) na „rzeczywistość materialną” składają się środowisko przyrodnicze (z czynnikami biotycznymi i abiotycznymi), stan zainwestowania terenu, forma zagospodarowania przestrzennego (w tym rolnicza i leśna przestrzeń produkcyjna) oraz sfera gospodarcza. Dokument rozpoczyna opis położenia fizycznogeograficznego jednostki wg podziału Kondrackiego i rzeźby terenu. Charakterystyka środowiska przyrodniczego obejmuje szczegółowe przedstawienie komponentów środowiska (budowa geologiczna i gleby, klimat, wody powierzchniowe i podziemne oraz flora i fauna, zbiorowiska roślin-

ne, parki podworskie, obiekty i obszary chronione). Za najważniejsze problemy w zakresie ochrony przyrody autorzy uznali: niski udział obszarów i obiektów chronionych, fragmentację struktury przyrodniczej gminy, skutki melioracji wodnych, brak inwentaryzacji przyrodniczej, zachowanie otwartego krajobrazu, wzmocnienie struktury ekologicznej poprzez dolesienia. Gmina nie posiada wybitnych walorów wypoczynkowych, ale – według opracowania – na jej obszarze może być rozwijana agroturystyka. Atrakcyjność turystyczną mają zwiększyć planowane przedsięwzięcia połączone z promocją. Natomiast podstawowe zagrożenia i problemy dla planowania strategicznego wynikają z charakteru osadnictwa i planowania przestrzeni, a są efektem rozpraszania zabudowy.

Gmina Wisznice to typowa gmina wiejska z dominującą funkcją rolniczą, posiadająca niewykorzystany potencjał agroturystyczny. Rolnictwo jako główny sektor gospodarczy podlega przemianom – rozwija się rolnictwo wyspecjalizowane. Jedną z szans aktywizacji gospodarczej gminy jest rozwój agroturystyki, ale będzie on możliwy po zapewnieniu odpowiedniego zaplecza infrastrukturalnego, w tym bazy noclegowej i rozwoju usług dla turystów. Według strategii gmina będzie realizować inwestycje modernizacji i rozbudowy oczyszczalni ścieków oraz budowy sieci kanalizacyjnej z przyłączami. Podstawowymi problemami są: brak sieci gazyfikacyjnej, brak dróg o pożądanych parametrach i zaniedbania gospodarki wodnościekowej. Gmina Wisznice posiada dogodne warunki dla lokalizacji turbin wiatrowych. Zgodnie z analizą SWOT główne kierunki rozwoju gminy powinny być związane z rozwojem pozarolniczych funkcji dla terenów wiejskich, przede wszystkim agroturystyki, akceptowanej przez lokalną społeczność (tab. 4).

Tabela 4. Gmina Wisznice – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

Misja: ciągłe dążenie do poprawy warunków życia mieszkańców gminy Wisznice		
Wizja: gmina Wisznice to obszar o charakterze wielofunkcyjnym, z rozwiniętym sektorem turystycznym i rolniczym, gdzie aktywni ludzie podejmują działania z zachowaniem zasady zrównoważonego rozwoju		
Cele główne	Cele operacyjne - strategiczne	Działania
Rozwój turystyki i agroturystyki w oparciu o lokalne walory przyrodnicze i kulturowe	Pobudzenie rozwoju sieci gospodarstw agroturystycznych i rozwój zaplecza dla agroturystyki	Rozwój systemu informacji o kwaterach agroturystycznych na terenie gminy Prowadzenie akcji informacyjnych mających na celu wskazanie konieczności koszenia łąk w dolinach rzecznych Koszenie łąk w dolinach rzecznych w celu zachowania ich walorów przyrodniczo-krajobrazowych dla rozwoju turystyki
Monitoring: 25 wskaźników		

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju zrównoważonego gminy Wisznice* (2008).

Gmina Orły położona jest w województwie podkarpackim, w powiecie przemyskim. *Strategia rozwoju gminy Orły* (2008) w części diagnostycznej zawiera podrozdział dotyczący „uwarunkowań geograficzno-przyrodniczych”, ale opis – nie liczący nawet 1 strony – dotyczy obszaru całego powiatu. Natomiast trochę sze-

rzej scharakteryzowano uwarunkowania rozwoju rolnictwa, chociaż w przypadku gminy typowo rolniczej z wysokim potencjałem produkcyjnym opis wydaje się niewystarczający (dominuje uprawa pszenicy, rzepaku i kukurydzy). Dokument identyfikuje problemy z zakresu rozwoju obszarów wiejskich (modernizacja dróg, uzbrojenie terenów, budowa ścieżek rowerowych), infrastruktury ochrony środowiska (rozbudowa sieci wodno-kanalizacyjnej, modernizacja stacji uzdatniania wody, likwidacja dachów z eternitu). Ochrona środowiska ma stać się obszarem ważnej aktywności gminy; szczególnie dotyczy to sieci kanalizacji i gospodarki odpadami, edukacji ekologicznej mieszkańców oraz odnawialnych źródeł energii. W odniesieniu do rolnictwa wskazuje się na wzrost poziomu edukacji rolniczej, powstawanie gospodarstw ekologicznych i grup producenckich. Jednym z trzech wyznaczonych celów strategicznych jest wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich (tab. 5).

Tabela 5. Gmina Orły – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

Misja: tworzenie korzystnych warunków do rozwoju nowej jakości działalności w sektorze rolniczym i turystycznym poprzez utrzymanie i modernizację infrastruktury technicznej, podejmowanie różnorodnych działań na rzecz poprawy jakości życia mieszkańców	
Wizja: Gmina Orły wykorzystując potencjał, jakim jest położenie geograficzne, przyjazną politykę do rozwoju przedsiębiorczości (szczególnie w obszarze rolnictwa) oraz dużą aktywność społeczną, stanie się miejscem gdzie warto mieszkać, pracować, inwestować a także wypoczywać	
Cele strategiczne	Zadania
Wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich	Rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego Restrukturyzacja i modernizacja rolnictwa Rozwój rolnictwa ekologicznego Rozwój turystyki i agroturystyki Rozwój małej i średniej przedsiębiorczości w zakresie ekologicznej produkcji żywności, handlu, usług, rzemiosł
Monitoring: 18 wskaźników	

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gminy Orły* (2008).

Gmina Wojaszówka położona jest w południowej części województwa podkarpackiego, w powiecie krośnieńskim. *Strategia rozwoju gminy Wojaszówka* jest jedną ze starszych (1998) – pochodzi z pierwszej edycji tworzenia tych dokumentów. Układ jej treści odbiega od tradycyjnego. Rozpoczyna się od zarysu koncepcyjnego, analizy SWOT oraz priorytetów, celów strategicznych i zadań (tab. 6). Diagnoza uwarunkowań rozwoju zamieszczona jest w formie analiz różnych problemów w dalszej części pracy. Charakterystyka środowiska przyrodniczego nie została przedstawiona, jedynie pewne cechy znalazły się w analizie SWOT i rozdziale dotyczącym rolnictwa. Stanowi to poważny brak, bo obszar cechują wysokie walory środowiska przyrodniczego, które są znaczącym potencjałem i potrzebują ochrony również poprzez właściwe wskazania planistyczne.

Tabela 6. Gmina Wojaszówka – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

<p>Misja: Gmina rolnicza, dająca poczucie bezpieczeństwa i możliwości rozwoju dla swoich mieszkańców, aspirująca do miana ośrodka turystycznego, kultywująca tradycję, walory i unikalny charakter regionu. Kierunek w jakim powinien podążać rozwój musi w harmonijny sposób łączyć konieczność zapewnienia miejsc pracy z zachowaniem nienaruszonego środowiska naturalnego</p>		
<p>Wizja: Wojaszówka jako gmina o rolniczym charakterze, z silnie rozwiniętym warzywnictwem, nasienneictwem i ogrodnictwem. Wojaszówka przyszłości, to gmina atrakcyjna dla inwestycji budowlanych, co stanowi napęd dla szeroko rozumianej koniunktury gospodarczej. Jest to także teren atrakcyjny turystycznie, mogący zaferować przyjezdnym dobrze rozwiniętą bazę noclegowo-usługową oraz czyste, nieskażone środowisko naturalne, dzięki w pełni uregulowanej gospodarce ściekami i odpadami komunalnymi</p>		
Cele strategiczne	Cele operacyjne	Zadania
Priorytet: Rozwój specjalistycznego rolnictwa		
Dostosowanie rolnictwa do gospodarki rynkowej	Dostosowanie rolnictwa do potrzeb obsługi ruchu turystycznego	
	Działania promocyjne prezentujące gminę Wojaszówka jako atrakcyjne miejsce do wypoczynku „blisko natury”	
Priorytet: Rozwój turystyki i agroturystyki w oparciu o naturalne walory krajobrazowe		
Zwiększenie wpływów ze świadczonych usług turystycznych	Rozwój infrastruktury turystycznej na terenie gminy Wojaszówka (bazy noclegowej, gastronomicznej, towarzyszącej)	<p>Powołanie Gminnego Centrum Informacji Turystycznej</p> <p>Zorganizowanie pola namiotowego</p> <p>Budowa parkingu obok Zamku Odrzykoń i ścieżki przyrodniczej</p> <p>Wyznaczenie dodatkowych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych po obszarze gminy</p> <p>Organizacja koncertów i innych imprez masowych na zamku w Odrzykoniu</p>
	Rozwój infrastruktury komunalnej; prowadzenie działań na rzecz poprawy czystości środowiska naturalnego	<p>Budowa gminnego wysypiska śmieci</p> <p>Podjęcie kompleksowych działań na rzecz poprawy czystości środowiska naturalnego, m.in. przez zapobieganie powstawania dzikich wysypisk śmieci</p> <p>Gazyfikacja miejscowości Rzepnik i Pietrusza Wola</p> <p>Budowa kanalizacji sanitarnej na terenie gminy celem poprawy czystości środowiska naturalnego</p>
Monitoring: brak wskaźników		

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gospodarczego gminy Wojaszówka* (1998).

Gmina Sitkówka-Nowiny jest jedną z najbardziej uprzemysłowionych gmin województwa świętokrzyskiego, o bardzo zróżnicowanym charakterze zagospodarowania – przemysłowym, miejskim (udział budownictwa wielorodzinnego – 46%) i wiejskim, ale administracyjnie wydzielana jest jako jednostka wiejska. *Strategia rozwoju gminy Sitkówka-Nowiny* (2008) składa się z dwóch części: raportu o stanie gminy i części strategicznej (tab. 7). Jednym z analizowanych „obszarów

funkcjonowania gminy” jest środowisko naturalne. Opis obejmuje: położenie, walory przyrodniczo-krajobrazowe, budowę geologiczną, warunki klimatyczne, gleby, zasoby wodne, surowce naturalne i charakterystykę stanu środowiska (obszary leśne, bariery ekologiczne, Chęcińsko-Kielecki Park Krajobrazowy) oraz określenie potrzeb w dziedzinie ochrony przyrody (inventaryzacja przyrodnicza). Gmina ma charakter typowo przemysłowy, związany z eksploatacją i przetwórstwem skalnych surowców węglanowych (głównie: Dyckerhoff Polska sp. z o.o. i Zakłady Przemysłu Wapienniczego „Trzuskawica” S.A.), stąd istotne znaczenie ma gospodarka ściekowa i odpadami. Użytki rolne stanowią jedynie 30,8% powierzchni. Walory turystyczne posiada przede wszystkim północno-zachodnia część gminy, leżąca w granicach Chęcińsko-Kieleckiego Parku Krajobrazowego.

Tabela 7. Gmina Sitkówka-Nowiny – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

Misja: Gmina Sitkówka-Nowiny kreuje zrównoważony rozwój gminy poprzez sprawne i efektywne zarządzanie zasobami środowiska naturalnego oraz stałe podnoszenie standardu usług publicznych i poziomu życia mieszkańców	
Wizja: Gmina Sitkówka-Nowiny sprawnie zarządzana, zapewniająca wysoki standard usług publicznych i rozwijająca się gospodarczo w oparciu o lokalny przemysł oraz zasadę poszanowania środowiska naturalnego	
Cele strategiczne	Zadania
Rozbudowa i modernizacja infrastruktury wspomagającej rozwój gminy	Modernizacja lub przebudowa dróg ułatwiających dostęp do miejsc atrakcyjnych turystycznie, terenów inwestycyjnych Modernizacja lub budowa urządzeń do odprowadzania i oczyszczania ścieków; oraz urządzeń zaopatrzenia w wodę i poboru wody
Ochrona i poprawa stanu środowiska naturalnego	Budowa lub modernizacja sieci wodociągowych, kanalizacji sanitarnych i deszczowych, stacji uzdatniania wody Budowa zbiorników umożliwiających pozyskanie wody pitnej Organizowanie i wdrażanie systemów selektywnej zbiórki odpadów i recyklingu oraz systemowej gospodarki odpadami komunalnymi Przekształcenie istniejącego systemu ogrzewania w system bardziej przyjazny dla środowiska, w szczególności ograniczenie "niskiej emisji" Promowanie wykorzystania alternatywnych źródeł energii Tworzenie polderów oraz naturalnych terenów zalewowych Budowa i modernizacja małych zbiorników retencyjnych i stopni wodnych Współpraca przy tworzeniu baz danych dotyczących lasów, jakości gleb, wód, powietrza, tworzeniu map terenów zalewowych, systemów monitoringu środowiska Opracowanie inventaryzacji przyrodniczej Zapewnienie właściwej ochrony pomnikom i rezerwatom przyrody
Monitoring: wskaźniki produktu, rezultatu i oddziaływania	

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gminy Sitkówka-Nowiny* (2008).

Gmina Solec-Zdrój jest to jedyna gmina wiejska o statusie uzdrowiska położona w województwie świętokrzyskim. W części diagnostycznej *Strategii rozwoju gminy Solec-Zdrój* (2011) nie znalazły się wyczerpujące informacje dotyczące zasobów (poza opisem rolniczej przestrzeni produkcyjnej), stanu i ochrony środo-

wiska przyrodniczego. Podrozdział *Stan i ochrona środowiska* przedstawia sytuację jedynie w zakresie ścieków i gospodarki odpadami oraz prawnych form ochrony przyrody (96,8% powierzchni gminy). Szczególnie brakuje charakterystyki unikatowych walorów uzdrowiskowych (por. Gonda-Soroczyńska 2011) i krajobrazowych (np. Król i Paulo 2007, Gałaś i Król 2008). Są one wymieniane jedynie w analizie SWOT. Jednocześnie w dalszej części dokumentu wskazano wyzwania rozwojowe dotyczące:

- lepszego zagospodarowanie potencjału rolnictwa poprzez tworzenie warunków do poprawy wydajności i efektywności gospodarowania oraz odbioru produktów rolnych,
- dalszego wykorzystania i zagospodarowania turystycznego gminy,
- zmniejszenia zagrożeń naturalnych, głównie powodziowych.

W tym dokumencie misja nie została tradycyjnie sformułowana. Również wizja rozwoju nie jest przedstawiona w sposób bezpośredni; znalazło się omówienie pożądanых tendencji rozwojowych oraz przyszłego kształtu powiązań z otoczeniem i przyszłego wizerunku gminy (tab. 8). Według strategii rozwój miejscowości Solec-Zdrój powinien przebiegać w powiązaniu z uzdrowiskiem w Busku-Zdroju, przede wszystkim poprzez kształtowanie powiązań przestrzennych i rozwoju infrastruktury turystycznej, wymiany doświadczeń pomiędzy podmiotami uzdrowiskowymi. Ważnym zadaniem powinna być promocja regionu i uzdrowisk oraz tworzenie zintegrowanej oferty uzdrowiskowo-turystycznej. W dokumencie wysunięto propozycję opracowania wspólnej strategii rozwoju obu gmin uzdrowiskowych, ukierunkowaną na komplementarność funkcji.

Tabela 8. Gmina Solec-Zdrój – wybrane problemy części operacyjnej strategii.

Cele strategiczne	Cele operacyjne	Działania
Wspieranie rozwoju efektywnych wysoko towarowych gospodarstw rolnych	Wzrost dochodów gospodarstw rolnych (o 100%)	Udzielanie pomocy rolnikom przy powstawaniu i prowadzeniu gospodarstw ekologicznych Wspieranie gospodarstw prowadzących działalność agroturystyczną
	Poprawa warunków funkcjonowania gospodarstw rolnych	Wspieranie procesów służących powiększeniu powierzchni gospodarstw rolnych Podejmowanie działań na rzecz właściwej gospodarki wodnej (nawadnianie i melioracja)
Zapewnienie sprzyjających warunków dla rozwoju działalności uzdrowiskowej i turystyki w gminie	Wzrost liczby kuracjuszy i turystów odwiedzających gminę (o 200%)	Sprzysiężanie działaniom zapewniającym utrzymanie należytego stanu ekologicznego gminy Prowadzenie działań służących promocji walorów gminy Zmiana planu przestrzennego zagospodarowania gminy pod kątem potrzeb inwestycyjnych w obszarze uzdrowiskowo- turystycznym

Zwiększenie poziomu bezpieczeństwa drogowego i przeciwpowodziowego na terenie gminy	Zapewnienie bezpieczeństwa powodziowego miejscowości gminy	Podjęcie działań w zakresie uregulowania rzeki Rzoski Zapewnienie systemu prawidłowego utrzymania sieci rowów melioracyjnych Budowa zbiorników retencyjnych Opracowanie systemu monitoringu niebezpieczeństwa powodziowego Wspieranie działań na rzecz zwiększania lesistości gminy
Monitoring: brak wskaźników		

Źródło: zestawione na podstawie *Strategii rozwoju gminy Solec-Zdrój* (2011).

Bardzo ważną składową strategii jest proces wdrażania zadań opisanych w dokumencie. W tym celu określone są wskaźniki monitoringu. Brakuje ich w przypadku strategii opracowanych dla gmin: Wojaszówka i Solec-Zdrój. Poniżej przedstawiono wybrane wskaźniki monitorowania procesu wdrażania *Strategii rozwoju gminy Susiec* (2008) dla wskazanych priorytetów:

- Rozbudowa infrastruktury podnoszącej atrakcyjność i konkurencyjność gminy: długość nowo wybudowanej sieci wodociągowej (km), długość zmodernizowanej sieci wodociągowej (km), liczba zbudowanych i zmodernizowanych ujęć wody (sztuki), ludność korzystająca z wodociągów (%).
- Ochrona walorów przyrodniczych i kulturowych gminy: długość wybudowanej sieci kanalizacyjnej (km), długość zmodernizowanej sieci kanalizacyjnej (km), liczba gospodarstw domowych przyłączonych do sieci kanalizacyjnej (sztuki), ludność korzystająca z kanalizacji (%), liczba wybudowanych oczyszczalni ścieków (sztuki), liczba zmodernizowanych oczyszczalni ścieków (sztuki), liczba pożarów i klęsk żywiołowych na terenie gminy (sztuki), liczba zrekultywowanych składowisk odpadów (sztuki), liczba „dzikich” wysypisk śmieci (sztuki), liczba opracowanych i zrealizowanych programów proekologicznych (sztuki), powierzchnia terenów zmeliorowanych (ha), liczba przydomowych oczyszczalni ścieków na terenie gminy (sztuki), powierzchnia przygotowanych i udostępnionych terenów leśnych do celów turystycznych i rekreacyjnych (ha);
- Aktywizacja gospodarcza gminy poprzez wykorzystanie walorów turystycznych: liczba gospodarstw rolnych na terenie gminy (sztuki), przeciętna wielkość gospodarstwa rolnego na terenie gminy (ha), liczba gospodarstw agroturystycznych (sztuki), liczba gospodarstw rolnych prowadzących produkcję ekologiczną lub inną specjalistyczną (sztuki), liczba turystów odwiedzających gminę w ciągu roku (osoby/rok).

Podsumowanie

W procesie rozwoju obszarów wiejskich istotnym zadaniem jest uwzględnienie wielofunkcyjnego rozwoju, czyli odejście od monofunkcyjnego, czysto rolniczego charakteru.

Wybrane do badań gminy cechują się zróżnicowanymi walorami przyrodniczymi. Wszystkie są jednostkami wiejskimi w podziale terytorialnym kraju, ale w rzeczywistości nie zawsze funkcja rolnicza jest w ich gospodarce dominująca. Jednocześnie na ich terenie mogą zaistnieć potencjalnie i występują w rzeczywistości poważne konflikty w obszarach: zasoby przyrodnicze – gospodarka człowieka.

Strategie rozwoju badanych gmin:

- wskazują na wielofunkcyjny rozwój obszarów przy jednoczesnym marginalizowaniu roli uwarunkowań przyrodniczych (m.in. poprzez braki w opisie komponentów przyrodniczych środowiska),
- wskazują na rozwój agroturystyki (mimo braku w przypadku niektórych jednostek potencjału w tym zakresie);
- wskazują funkcje konfliktowe (np. Solec-Zdrój rozwój lecznictwa uzdrowiskowego i rolnictwo wielkoobszarowe);
- cechują się brakiem równowagi między częścią diagnostyczną i operacyjną (koncentrują się na zagadnieniach samego planowania strategicznego), które jednocześnie są zwykle niespójne;
- niedostatecznie przedstawiają sposoby wdrażania ustaleń strategicznych dotyczących wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich;
- powierzchownie traktują zagadnienia gospodarki wodnej i ochrony wód (ilościowej i jakościowej), ograniczenia emisji zanieczyszczeń do atmosfery (potrzeba monitoringu) oraz czynnej ochrony zasobów przyrody żywej (brak systemowego ujęcia ochrony flory, fauny i krajobrazu);
- nie identyfikują ograniczeń i możliwości rozwoju w przypadku występowania w jednostce obiektów i obszarów objętych ochroną (szczególnie Natura 2000), co z punktu widzenia potencjalnego inwestora jest bardzo istotne;
- w niedostatecznym zakresie rozpatrują problem zmian funkcjonalnych na obszarach wiejskich (dalsze rozdrabnianie gospodarstw, wzrost powierzchni nieużytków);
- nie wskazują konkretnych działań w zakresie kształtowania ładu przestrzennego (intensywna urbanizacja obszarów podmiejskich, rozpraszanie zabudowy i degradacja tradycyjnego krajobrazu wiejskiego, brak prognoz w stosunku do potrzeb lokalnych co do wielkości inwestycji komunalnych).

Strategie rozwoju analizowanych gmin nie zawsze będą skutecznym narzędziem koordynacji działań i minimalizowania konfliktów w obszarach: ochrona środowiska – rozwój wielofunkcyjny (zrównoważony) – oczekiwania społeczności lokalnych. Podobne problemy wskazał M. Kistowski (2003) w strategiach opra-

cowanych dla województw. Mimo iż analizowane jednostki miały charakter wiejski, w zakresie problematyki dotyczącej obszarów wiejskich wykazują pewne braki, podobnie jak miało to miejsce w przypadku strategii rozwoju na poziomie wojewódzkim (Bański i in. 2009) czy dla innych gmin wiejskich (Wiatrak 2011).

Literatura

- Bański J., 2005, *Przestrzenny wymiar współczesnych procesów na wsi*, Studia Obszarów Wiejskich, 9, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bański J., 2007, *Geografia rolnictwa Polski*, PWE, Warszawa.
- Bański J., Bednarek-Szczepańska M., Czapiewski K. (red.), 2009, *Miejsce obszarów wiejskich w aktualnych strategiach rozwoju województw – kierunki i cele rozwoju a rzeczywistość*, Studia Obszarów Wiejskich, 19, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bołtromiuk A., 2012, *Natura 2000 – możliwości i dylematy rozwoju obszarów wiejskich objętych europejską siecią ekologiczną*, Problemy Ekorozwoju, 7, 1, s. 117–128.
- Gałaś S., Król E., 2008, *Wskaźniki do oceny ładu środowiskowo-przestrzennego gmin uzdrowiskowych Busko Zdrój i Solec Zdrój*, Gospodarka Surowcami Mineralnymi, 24, 2/2, s. 89–115.
- Głogowska M., Szendera W., Chmielewski W., 2013, *Konflikty społeczne na obszarach Natura 2000 w Polsce*, Woda-Środowisko-Obszary Wiejskie, 13, 4(44), s. 31–41.
- Gonda-Soroczyńska E., 2011, *Przestrzeń uzdrowiskowa w krajobrazie kulturowym wsi na przykładzie uzdrowiska Solec-Zdrój*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 1, s. 39–49.
- Kistowski M., 2003, *Regionalny model zrównoważonego rozwoju i ochrony środowiska Polski a strategie rozwoju województw*, Uniwersytet Gdański, Bogucki Wyd. Nauk., Gdańsk-Poznań.
- Koreleski K., 2008, *Problemy infrastruktury, osadnictwa i ochrony środowiska w Narodowych Ramach Odniesienia na lata 2007–2013*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 2, s. 39–46.
- Król E., Paulo A., 2007, *Waloryzacja przyrodniczo-krajobrazowa na potrzeby planowania turystyki i zagospodarowania przestrzennego gminy Solec-Zdrój*, Geoturystyka, 1(8), s. 37–58.
- Kudłacz T., 2008, *Programowanie rozwoju regionalnego i lokalnego*, [w:] Z. Strzelecki (red.), *Gospodarka regionalna i lokalna*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa, s. 123–151.
- Mały rocznik statystyczny*, 2013, GUS, Warszawa.
- Mickiewicz B., Gotkiewicz W., 2010: *Znaczenie i rola obszarów Natura 2000 w życiu gospodarczym gminy*, Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych, 45, s. 145–152.
- Salomon J., 2010, *Metodyka oceny środowiskowych i społeczno-gospodarczych uwarunkowań wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich*, Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich, 7, Kraków.

- Strategia rozwoju gminy Orły na lata 2007–2015*, 2008, RARR, Załącznik do Uchwały Rady Gminy w Orłach z dnia 21 lutego 2008 r.
- Strategia rozwoju gminy Sitkówka-Nowiny do 2015 r.*, 2008, cz. I-II, Świętokrzyskie Centrum Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej, Kielce.
- Strategia rozwoju gminy Solec-Zdrój na lata 2012–2020*, 2011, Solec Zdrój.
- Strategia rozwoju gminy Susiec na lata 2008–2020*, 2008, Fundacja Rozwoju Lubelszczyzny, Susiec.
- Strategia rozwoju gospodarczego gminy Wojaszówka*, 1998, Małopolski Instytut Samorządu Terytorialnego, Wojaszówka.
- Strategia rozwoju zrównoważonego gminy Wisznice na lata 2007–2015 z perspektywą do roku 2020*, 2008, Wisznice.
- Wiatrak A.P., 2011, *Strategie rozwoju gmin wiejskich*, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa.
- Wilkin J., 2010, *Wielofunkcyjność rolnictwa – nowe ujęcie roli rolnictwa w gospodarce i społeczeństwie*, [w:] J. Wilkin (red.), *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*, IRWiR PAN, Warszawa, s. 17–40.
- Wysocka E., Koziński J., 2000, *Strategia rozwoju regionalnego i lokalnego po reformie administracyjnej państwa*, Wyd. Difin, Warszawa.
- Ziółkowski M., 2005, *Zarządzanie strategiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, [w:] A. Zalewski (red.), *Nowe zarządzanie publiczne w polskim samorządzie terytorialnym*, Oficyna Wyd. SGH, Warszawa, s. 102–143.

Summary

Rural areas in Poland are characterised by a great diversity of environmental and socio-economic conditions. These factors affect present-day changes in their functional and spatial structure. A full understanding of the environmental potential in the development programming and planning stage enables making appropriate decisions in the management process. The area selected for study was south-eastern Poland, a region characterised by highly diversified natural environment whose resources have been intensively used and transformed for several centuries. Detailed studies were conducted in selected districts of the Lubelskie, Podkarpackie and Świętokrzyskie Voivodships. These are rural areas with a varied land use structure and various economic and spatial issues. The following problems were analysed: how environmental determinants are presented in diagnosis sections of the strategies, to what extent these determinants have been included in the operational sections of the strategies, and to what extent they constitute the basis for designing the multifunctional development of rural areas. Most papers identified the development of ecological farming and tourism as priorities while marginalising the role of the natural environment and proposing conflicting functions.

Anna MAJCHROWSKA

Uniwersytet Łódzki

Katedra Geografii Fizycznej

90-139 Łódź, ul. Narutowicza 88

majchrow@uni.lodz.pl

Odłogowanie gruntów w otoczeniu parków krajobrazowych¹

Abandonment of agricultural land in the vicinity of protected areas

Zarys treści: W artykule zaprezentowano wstępne wyniki analiz prowadzonych w ramach projektu badawczego dotyczącego ekologicznej roli odłogowania gruntów rolnych w otoczeniu parków krajobrazowych województwa łódzkiego. Przedstawiono ogólne cele projektu, wybrane trudności metodyczne związane z identyfikacją odłogów oraz cząstkowe rezultaty inwentaryzacji odłogów w dwóch z siedmiu analizowanych parków: w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich i Bolimowskim Parku Krajobrazowym oraz w ich sąsiedztwie. Wyniki wskazują na zróżnicowanie procesu odłogowania w analizowanych obszarach. Ocena rozmieszczenia i intensywności zjawiska odłogowania w otoczeniu parków krajobrazowych jest częścią badań tła krajobrazowego obszarów chronionych i jego roli w strukturze ekologicznej regionu.

Słowa kluczowe: odłogi, parki krajobrazowe, użytkowanie ziemi, krajobraz.

Wprowadzenie

Od kilku dekad wyraźnie zwiększa się liczba i powierzchnia obszarów chronionych na świecie (Bertzky i in. 2012) i w Polsce. Skuteczne funkcjonowanie obszarów chronionych opiera się na ograniczaniu intensywności zagospodarowania i użytkowania ziemi w ich granicach. Nie bez znaczenia dla właściwego pełnienia funkcji ochronnej jest także tło krajobrazowe obszarów chronionych, a badania dostarczają dowodów na zagrożenie efektywności ochrony przyrody w parkach i rezerwatach wskutek wzrostu antropopresji i intensyfikacji zagospodarowania oraz użytkowania ziemi w ich otoczeniu (Radeloff i in. 2010, Gimmi i in. 2011, Leroux i Kerr 2013).

Mniej uwagi poświęca się oddziaływaniu sąsiedztwa obszarów chronionych, w którym wpływ człowieka na środowisko przyrodnicze słabnie i następuje ekstensyfikacja użytkowania ziemi (Adamowski i Bomanowska 2008, Baeza i Estades 2010). Przykładem słabnącej antropopresji jest odłogowanie użytków rolnych,

¹ Artykuł opracowany w ramach projektu badawczego „Ekologiczna rola odłogów stref otaczających parki krajobrazowe w województwie łódzkim” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki – grant N N305 176040.

czyli całkowite zaprzestanie działalności rolniczej umożliwiające spontaniczny rozwój roślinności. Jest to proces występujący w krajobrazie wiejskim wielu państw europejskich (Strijker 2005, Pointereau i in. 2008, Keenleyside i Tucker 2010).

Ze względu na zróżnicowane przyrodnicze skutki odłogowania (Höchtl i in. 2005, Bowen i in. 2007, Rey Benayas i in. 2007, Navarro i Pereira 2012) podjęto badania, których celem jest określenie ekologicznej roli odłogów stref otaczających parki krajobrazowe w województwie łódzkim. Sformułowano następujące pytania badawcze:

- Jakie jest rozmieszczenie odłogowanych gruntów porolnych na badanym terenie?
- Jaki związek ma rozmieszczenia gruntów odłogowanych z właściwościami abiotycznymi środowiska przyrodniczego?
- Jakie są związki roślinności rozwijającej się spontanicznie na odłogach z cechami abiotycznymi siedliska?
- Czy i jak odłogowane tereny mogą poprawić strukturę ekologiczną regionu i wpłynąć korzystnie na funkcjonowanie sąsiadujących parków krajobrazowych.

Szczegółowe badania obejmują:

- identyfikację odłogów i terenową weryfikację ich rozmieszczenia,
- szczegółowe badania gleboznawcze, florystyczne i mikologiczne w polach testowych położonych w otoczeniu parków krajobrazowych,
- analizę statystyczną związku między roślinnością spontaniczną a warunkami siedliskowymi odłogów,
- ocenę przydatności obszarów odłogowanych dla poprawy struktury ekologicznej regionu i funkcjonowania obszarów chronionych.

W niniejszym artykule zaprezentowano część rezultatów tych badań, obierając za główny cel analizę rozmieszczenia i intensywności odłogowania gruntów porolnych w dwóch z siedmiu parków województwa łódzkiego: w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich i Bolimowskim Parku Krajobrazowym oraz w ich otoczeniu.

Odłogowanie gruntów rolnych – zasięg zjawiska w Polsce i jego znaczenie

W Polsce w następstwie transformacji politycznej i gospodarczej nastąpił znaczny wzrost powierzchni odłogów i ugorów od 1,1% gruntów ornych w 1990 r. do 17,6% (13,6% użytków rolnych) w 2002 r. (GUS 2004). Od 2004 r. zaobserwowano zmniejszenie skali odłogowania, co może być reakcją na wprowadzenie dopłat do rolnictwa w ramach Wspólnej Polityki Rolnej Unii Europejskiej. Nowe dane statystyczne (GUS 2011, 2012) ukazują nieznaczny wzrost powierzchni odłogów od 2008 r. (tab. 1), co jest uzasadniane pogorszeniem opłacalności produkcji rolniczej (Sobczyński 2012).

Tabela 1. Powierzchnia gruntów odłogowanych w Polsce.

Rok	Powierzchnia gruntów odłogowanych i ugorów	
	mln ha	% gruntów ornych
1990	0,16	1,1
2000	1,67	11,9
2002	2,30	17,6
2005	1,03	8,4
2007	0,41	3,5
2008	0,46	3,8
2009	0,49	4,1
2010	0,45	4,1a*
2011	0,47	4,4a*

* – % gruntów zasianych.

Źródło: GUS 2004, 2011, 2012.

Odłogowanie jest złożonym procesem, mającym wiele przyczyn (Rey Benayas i in. 2007) oraz skutków: przyrodniczych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Z literatury znane są liczne ekologiczne i krajobrazowe konsekwencje odłogowania zarówno pozytywne, jak i negatywne (Höchtl i in. 2005, Bowen i in. 2007, Rey Benayas i in. 2007, Navarro i Pereira 2012). Wśród najważniejszych korzystnych następstw odłogowania wymienia się:

- zmniejszenie zanieczyszczenia środowiska nawozami i środkami ochrony roślin,
- poprawę jakości wód,
- regenerację gleby i zmniejszenie erozji,
- poprawę zdolności magazynowania dwutlenku węgla.

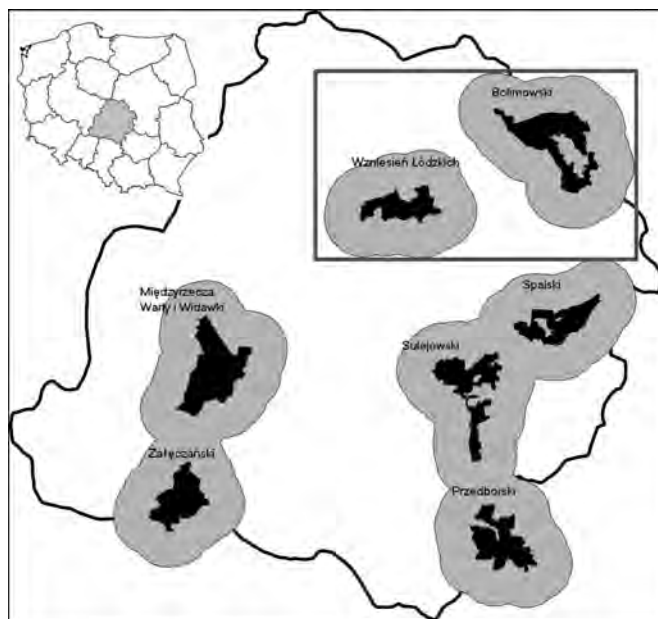
Wpływ odłogowania na zróżnicowanie krajobrazu i bogactwo gatunkowe może być oceniany negatywnie lub pozytywnie. Z jednej strony zaprzestanie tradycyjnych praktyk rolniczych może powodować spadek różnorodności biologicznej wskutek zaniku siedlisk, których istnienie w krajobrazie wiejskim jest podtrzymywane przez stałe, niezbyt intensywne zabiegi agrotechniczne lub użytkowanie. Miedze polne, kośne łąki i pastwiska stanowią siedlisko wielu gatunków roślin i zwierząt, często zagrożonych intensyfikacją rolnictwa w innych obszarach. Z drugiej strony zaniechanie użytkowania obszarów rolniczych inicjuje spontaniczną regenerację roślinności, prowadzącą w klimacie umiarkowanym do odtworzenia zbiorowisk leśnych, i w końcowym rezultacie redukuje presję człowieka na środowisko przyrodnicze. Zarastaniu pól towarzyszy powstawanie nowych zbiorowisk roślinnych i siedlisk, zmniejszenie fragmentacji krajobrazu i wzrost łączności ekologicznej. Tereny położone w pobliżu obszarów prawnie chronionych są traktowane jak ich tło krajobrazowe, a poprawa jego jakości wpływa na polepszenie funkcjonowania obiektów chronionych (Murphy i Lovett-Doust 2004).

Do negatywnych skutków odłogowania należą:

- rozprzestrzenianie się obcych gatunków inwazyjnych,
- zanik tradycyjnych krajobrazów rolniczych,
- zmniejszenie walorów estetycznych krajobrazów rolniczych (Ruskule i in. 2013).

Obszar badań

Badania odłogowania gruntów porolnych skoncentrowane są w strefach o szerokości 10 km na zewnątrz od granic siedmiu parków krajobrazowych województwa łódzkiego (ryc. 1), ale inwentaryzacją odłogów objęto także obszary samych parków.

Ryc. 1. Obszar badań: siedem parków krajobrazowych województwa łódzkiego wraz ze strefą buforową o szerokości 10 km (prostokątem zaznaczono dwa parki opisane w artykule).

Study area: seven landscape parks in the Łódź Voivodeship and their 10 km wide buffer zones (the two landscape parks described in the paper are marked by a rectangle).

Ogólna powierzchnia objęta pracami wynosi 8423 km² i zawiera około 1218 km² parków krajobrazowych oraz 7205 km² stref otaczających parki. W artykule przedstawiono wyniki inwentaryzacji odłogów na obszarze 2610 km², obejmującym 423 km² zajmowane przez Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich i Bolimowski Park Krajobrazowy oraz 2187 km² stref buforowych.

Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich położony jest na północny wschód od Łodzi. W znacznej części znajduje się w zasięgu rozlewania się miasta na obszary o mniej intensywnej urbanizacji. Otaczająca go strefa buforowa o szerokości 10 km obejmuje zasięgiem około 75% powierzchni Łodzi i miasta Zgierz. Bolimowski Park Krajobrazowy leży na granicy województwa łódzkiego i mazowieckiego, częściowo na terenie zespołu dawnych puszczy mazowieckich: Bolimowskiej, Wiskickiej, Korabiowskiej i Jaktorowskiej i do dziś lasy przeważają na terenie parku.

Metoda badań

Pointereau i in. (2008) przedstawił przegląd definicji odlogowania gruntów rolnych i wyróżnił pięć ujęć zagadnienia odlogowania: 1) administracyjne, 2) ekonomiczne, 3) społeczne, 4) ekologiczno-krajobrazowe, 5) agronomiczne.

Przyjęta w niniejszym projekcie definicja reprezentuje ekologiczno-krajobrazowe podejście do zagadnienia identyfikacji procesu odlogowania (Pointereau i in. 2008), a jej podstawą jest ocena pokrycia terenu przez roślinność.

Identyfikacja odlogów polegała na wizualnej interpretacji ortofotomap z 2009 r. udostępnionych w ramach usługi Web Map Service (WMS) przez Geoportal (www.geoportal.gov.pl) w kwadratowych polach oceny o boku 500 m. W całym projekcie łącznie zinterpretowano 33 692 pól podstawowych, a analiza dwóch prezentowanych w artykule parków objęła 10 443 kwadraty.

Szacowano procentowy udział odlogów w polu podstawowym i na tej podstawie zaliczano pole do jednej z pięciu klas intensywności odlogowania:

- klasa 0 (IO0): brak odlogowanych gruntów (0%)
- klasa 1 (IO1): małe natężenie odlogowania (do 25%)
- klasa 2 (IO2): średnie natężenie odlogowania (25–50%)
- klasa 3 (IO3): duże natężenie odlogowania (50–75%)
- klasa 4 (IO4): bardzo duże natężenie odlogowania (75–100%).

Identyfikacja odlogowanych gruntów porolnych na podstawie interpretacji pokrywy roślinnej jest trudna, gdyż granice odlogów i innych typów pokrycia terenu nie są wyraźne, a obraz młodych odlogów na zdjęciu lotniczym jest podobny do obrazu niektórych pastwisk (Faliński 1986). Zasadniczo za odlogi uznane zostały tereny, które:

- charakteryzują się leśną, zaroślową i murawową lub mieszaną pokrywą roślinną, powstałą w drodze wtórnej sukcesji,
- były wykorzystywane rolniczo w przeszłości,
- nie zostały zalesione sztucznie ani objęte procesami urbanizacji, gdyż takie pokrycie terenu oznacza zmianę rolniczego sposobu wykorzystania na inny.

W procesie identyfikacji odlogów na ortofotomapach napotkano następujące trudności w interpretacji procesu odlogowania:

- lasy ze sztucznego zalesienia są często trudne do odróżnienia od efektów sukcesji naturalnej (fot. 1a);
- tereny rolnicze przeznaczone pod zabudowę czekają na zmianę zagospodarowania wiele lat, a wizualnie są identyczne z odłogami (fot. 1b);
- niewielkie obszary faktycznie niewykorzystywane rolniczo są zaorywane raz w roku w celu otrzymania dopłat unijnych (fot. 1c) – zjawisko to w literaturze zwane jest ukrytym odłogowaniem (DLG 2005).

a)

b)

c)

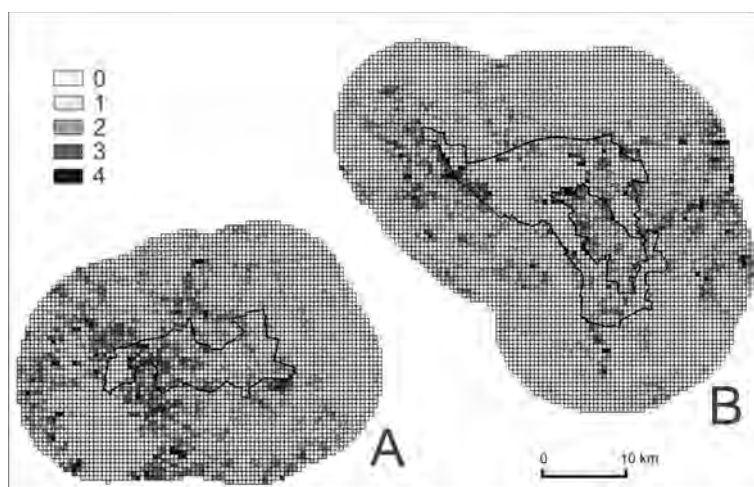

Fot. 1. Przykłady trudności w identyfikacji odłogów: a) sztuczne nasadzenia, b) tereny przeznaczone pod zabudowę, c) ukryte odłogowanie – orka w celu otrzymania dopłat do rolnictwa (fot. A. Majchrowska).

Difficulties in the identification of farmland abandonment: a) artificial afforestation, b) non-utilised farmland waiting for allocation for housing purposes, c) hidden abandonment with a minimum level of management to claim the CAP payments (fot. A. Majchrowska).

Rozmieszczenie odłogowanych gruntów porolnych

Na podstawie wizualnej oceny odłogowania gruntów porolnych na ortofotomapach sporządzono mapy zasięgu i natężenia odłogowania w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich i Bolimowskim Parku Krajobrazowym oraz otaczających je dziesięciokilometrowych strefach (ryc. 2). Zjawisko odłogowania odnotowano w 52,4% pól podstawowych na terenie PK Wzniesień Łódzkich i w jego otoczeniu oraz w 43,7% pól podstawowych wydzielonych w rejonie Bolimowskiego Parku Krajobrazowego (na tym etapie prac klasa 0 zawiera nie tylko tereny rolnicze, ale także lasy i tereny zabudowane).

Rys. 2. Odłogowanie gruntów w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich (A) i Bolimowskim Parku Krajobrazowym (B) oraz w dziesięciokilometrowych strefach otaczających parki (0–4 – klasy intensywności odłogowania objaśnione w tekście).

Farmland abandonment in the Wzniesienia Łódzkie Landscape Park (A) and Bolimowski Landscape Park (B) and their 10 km wide buffer zone (0–4 classes of farmland abandonment intensity are described in the text).

W Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich udział terenów objętych procesem odłogowania jest najniższy w dziesięciokilometrowej strefie buforowej (tab. 2). Wynika to z ogólnie niskiego udziału gruntów ornych na tym obszarze, w szczególności w części południowo-zachodniej, gdzie park sąsiaduje z Łodzią, a sama strefa obejmuje miasto. Z kolei niskie natężenie procesów odłogowania na północnym wschodzie analizowanej strefy buforowej wynika ze znacznej intensywności rolnictwa na tym obszarze. Największe skupiska odłogów w strefie buforowej występują w pobliżu granic parku w strefie podmiejskiej Łodzi, a również w pobliżu innych mniejszych miast: Zgierza, Strykowa i Brzezina. W samym parku przeważa otwarty krajobraz. Wnętrze parku w 33% zajmują lasy, co w

przybliżeniu pokrywa się z udziałem klasy IO0 w parku (*Park Krajobrazowy ...* 2003). Wysoki udział klasy IO1 w parku (tab. 2) sugeruje mozaikowy charakter rolniczego krajobrazu. Natężenie odłogowania jest największe wzdłuż granicy parku (pola o wymiarach 500x500 m przecinające granice parku krajobrazowego), gdzie 13% pól należy do klas IPO3 i IO4.

Tabela 2. Udział klas intensywności odłogowania w otoczeniu, na granicy i we wnętrzu Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich i Bolimowskiego Parku Krajobrazowego (%).

Intensywność odłogowania	Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich			Bolimowski Park Krajobrazowy		
	bufor	granica	wnętrze	bufor	granica	wnętrze
IO 0	50,3	27,5	31,2	57,4	32,0	62,4
IO 1	30,9	38,3	39,5	30,8	39,6	21,9
IO 2	12,3	21,2	17,7	8,6	18,0	9,6
IO 3	5,5	11,4	9,9	2,5	5,8	4,1
IO 4	1,1	1,6	1,6	0,7	4,6	2,0

Najslabiej zjawisko odłogowania występuje we wnętrzu Bolimowskiego Parku Krajobrazowego, który jest mocno zalesiony. Podobnie jak w poprzednim przypadku, największe natężenie odłogowania stwierdzono na granicy parku (tab. 2). Skupiska odłogów wzdłuż granicy zaznaczają się na jej północno-zachodnim odcinku oraz w enklawie nie wchodzącej w skład parku (rys. 2). W otoczeniu parku, głównie w części południowo-wschodniej, rozwój sadownictwa sprzyja niskiemu natężeniu odłogowania, a pola oceny należące do klas IO3 i IO4 stanowią tylko 3,2% (tab. 2).

Ogółem należy zwrócić uwagę na znaczne rozprzestrzenienie procesu odłogowania gruntów rolnych w obrębie parków krajobrazowych.

Dyskusja wyników

Wyniki inwentaryzacji i analizy rozmieszczenia oraz natężenia odłogowania gruntów rolnych wskazują na największe nasilenie zjawiska bezpośrednio na granicy parków krajobrazowych oraz poza parkami w niewielkiej odległości od ich granic. Ogółem znaczny jest też zasięg odłogów we wnętrzu obszarów chronionych.

Przy granicy parków odłogi występują w skupiskach, często w sąsiedztwie osiedli w strefie podmiejskiej Łodzi, a także w pobliżu innych miast: Zgierza, Strykowa, Brzezina, a także Żyrardowa. Widoczny jest również związek nasilenia odłogowania z obszarami planowanych autostrad (dziś częściowo ukończonych lub budowanych), np. w pobliżu Strykowa lub Łyszkowic i wzdłuż wschodniej gra-

nicy Łodzi. Niektóre drobniejsze płaty odlogów nie nawiązują do sieci osadniczej czy drogowej i być może badania gleboznawcze oraz analiza map geologicznych wskażą na przyrodnicze uwarunkowania zjawiska odlogowania w tych miejscach.

W strefach otaczających parki występują także bardzo wyraźne duże fragmenty intensywniejszej produkcji rolniczej, na których proces odlogowania praktycznie nie występuje, np. na wschód i północny wschód od Parku Krajobrazowego Wzniesień Łódzkich oraz na północ i południowy wschód od Bolimowskiego Parku Krajobrazowego (rys. 2). Niewielkie płaty odlogów mogą stanowić tu cenne urozmaicenie krajobrazu i zwiększać różnorodność siedlisk oraz gatunków.

Skupianie się odlogów przy granicach parków z jednej strony i w pobliżu osiedli z drugiej można oceniać pozytywnie ze względu na możliwość zmniejszenia ekspozycji na antropopresję na granicach obszarów chronionych. Występuje tu jednak zagrożenie stopniowym zajmowaniem odlogów przez rozszerzającą się zabudowę. Najwartościowsze byłyby rozległe skupiska odlogów, które rozszerzałyby efektywny rozmiar ekosystemów (Hansen i DeFries 2007), w których ulokowane są parki krajobrazowe. Pożądaną cechą byłoby podobieństwo nowych siedlisk do siedlisk chronionych w parkach. Rozległe i odpowiednio rozmieszczone odlogi mogłyby polepszać ogólne warunki funkcjonowania obszarów chronionych poprzez wpływ na procesy przyrodnicze oddziałujące na parki, np. poprzez oddziaływanie na mikroklimat lub ilość i jakość odpływu lub spływu wód oraz dopływu pierwiastków biogennych (Hansen i DeFries 2007).

Wnioski

Dotychczasowe wstępne ustalenia nie pozwalają jeszcze na udzielenie końcowych odpowiedzi na pytania postawione na początku prac badawczych. Udało się zrealizować zadania polegające na kameralnej identyfikacji odlogów i terenowej weryfikacji obszarów o największym nasileniu zjawiska oraz na wyznaczeniu pól testowych do szczegółowych badań terenowych: gleboznawczych, florystycznych i mikologicznych, które trwają.

Analiza rozmieszczenia i natężenia odlogowania gruntów porolnych w dwóch z siedmiu parków województwa łódzkiego: w Parku Krajobrazowym Wzniesień Łódzkich i Bolimowskim Parku Krajobrazowym oraz w ich otoczeniu wskazuje na przestrzenne zróżnicowanie zjawiska i skupianie się odlogów na granicy parków krajobrazowych. Z punktu widzenia roli ekologicznej odlogów umożliwia to ich korzystne oddziaływanie na parki krajobrazowe, dzięki zmniejszeniu aktywności gospodarczej w strefach otaczających parki oraz wskutek:

- zmiany efektywnego rozmiaru ekosystemu, w którym ulokowano obszar chroniony;
- tworzenia cennych przyrodniczo siedlisk, często zbliżonych charakterem do siedlisk w granicach parków;
- zmniejszania, czasem tylko punktowo, ekspozycji na antropopresję na granicach obszarów chronionych (Hansen i DeFries 2007).

Literatura

- Adamowski W., Bomanowska A., 2008, *Zmiany użytkowania gruntów na obrzeżach cennych obiektów przyrodniczych a wkraczanie nierodzimych gatunków roślin*, Przegląd Przyrodniczy, 19, 3–4, s. 3–17.
- Baeza A., Estades C.F., 2010, *Effect of the landscape context on the density and persistence of a predator population in a protected area subject to environmental variability*, Biological Conservation, 143, s. 94–101.
- Bertzky B., Corrigan C., Kemsey J., Kenney S., Ravilious C., Besançon Ch., Burgess N., 2012, *Protected Planet Report 2012: Tracking progress towards global targets for protected areas*, IUCN, Gland, Switzerland and UNEP-WCMC, Cambridge, UK. http://www.unep-wcmc.org/media-library/2012/09/14/eb3bb854/PPR2012_en.pdf. Dostęp 4 kwietnia 2014.
- Bowen M.E., McAlpine C.A., House A.P.N., Smith G.C., 2007, *Regrowth forests on abandoned agricultural land: A review of their habitat values for recovering forest fauna*, Biological Conservation, 140, 3–4, s. 273–296.
- DLG, 2005. *Land Abandonment, Biodiversity, and the CAP. Land Abandonment and Biodiversity in Relation to the 1st and 2nd Pillars of the EU's Common Agricultural Policy*; Outcome of an International Seminar in Sigulda, Latvia, 7–8 October, 2004. Utrecht, The Netherlands: Government Service for Land and Water Management of the Netherlands (DLG), http://www.ieep.eu/assets/197/land_abandonment_Final_report.pdf. Dostęp 3 września 2013.
- Faliński J.B., 1986. *Sukcesja roślinności na nieużytkach porolnych jako przejaw dynamiki ekosystemu wyzwolonego spod długotrwałej presji antropogenicznej*, Wiadomości Botaniczne, 30, s. 25–50.
- Gimmi U., Schmidt S.L., Hawbaker T.J., Alcantara C., Gafvert U., Radeloff V.C., 2011, *Increasing development in the surroundings of U.S. National Park Service holdings jeopardizes park effectiveness*, Journal of Environmental Management, 92, 1, s. 229–239.
- GUS, 2004. Notatka dotycząca publikacji „Charakterystyka rolniczej przestrzeni produkcyjnej Polski”, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/PUBL_notatka_dot_charakterystyka_rolniczej_przestrzeni_produkcyjnej_polski.pdf. Dostęp 8 czerwca 2013.
- GUS, 2011. *Ochrona Środowiska*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/se_ochrona_srodowiska_2011.pdf. Dostęp 1 września 2013.
- GUS, 2012. *Ochrona Środowiska*, http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/se_ochrona_srodowiska_2012.pdf. Dostęp 1 września 2013.
- Hansen A.J., DeFries R., 2007, *Ecological mechanisms linking protected areas to surrounding lands*, Ecological Applications, 17, s. 974–988.
- Höchtel F., Lehringer S., Konold W., 2005, *“Wilderness”: what it means when it becomes a reality – a case study from the southwestern Alps*, Landscape and Urban Planning, 70, s. 85–95.

- Keenleyside, C. & Tucker, G.M., 2010, *Farmland Abandonment in the EU: an Assessment of Trends and Prospects*. Report prepared for WWF. Institute for European Environmental Policy, London, http://www.ieep.eu/assets/733/Farmland_abandonment_in_the_EU_-_assessment_of_trends_and_prospects_-_FINAL_15-11-2010_.pdf. Dostęp 3 września 2013 r.
- Leroux S.J., Kerr J.T., 2013, *Land development in and around protected areas at the wilderness frontier*, *Conservation Biology*, 27, 1, s.166–176.
- Murphy H.T., Lovett-Doust J., 2004, *Context and connectivity in plant metapopulations and landscape mosaics: does the matrix matter?* *Oikos*, 105, 1, s. 3–14.
- Navarro L.M., Pereira H.M., 2012, *Rewilding Abandoned Landscapes in Europe*, *Ecosystems* 15, 6, s. 900–912.
- Park Krajobrazowy Wzniesień Łódzkich*, 2003, Załącznik nr 1 do rozporządzenia nr 5/03 Wojewody łódzkiego z dnia 31 lipca 2003. Synteza planu ochrony. http://www.pkwl.pl/cms/zalaczone_pliki/zal_1.pdf. Dostęp 18 czerwca 2013 r.
- Pointereau P., Coulon F., Girard P., Lambotte M., Stuczynski T., Sanchez Ortega V., Del Rio A.; Editors: Anguiano E., Bamps C. & Terres J.-M., 2008, *Analysis of Farmland Abandonment and the Extent and Location of Agricultural Areas that are Actually Abandoned or are in Risk to be Abandoned*. Institute for Environment and Sustainability, Joint Research Centre, EC, http://agrienv.jrc.ec.europa.eu/publications/pdfs/JRC46185_Final_Version.pdf. Dostęp 4 czerwca 2013 r.
- Rey Benayas, J.M., Martins, A., Nicolau, J.M. & Schulz, J. 2007, *Abandonment of agricultural land: an overview of drivers and consequences, Perspectives in Agriculture, Veterinary Science, Nutrition and Natural Resources*, 2, 057, s.1–14.
- Radeloff V.C., Stewart S.I., Hawbaker T.J., Gimmi U., Pidgeon A.M., Flather C.H., Hammerd R.B., Helmers D.P., 2010, *Housing growth in and near United States protected areas limits their conservation value*, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 2, s. 940–945.
- Ruskule A., Nikodemus O., Kasparinskis R., Bell S., Urtane I., 2013, *The perception of abandoned farmland by local people and experts: Landscape value and perspectives on future land use*, *Landscape and Urban Planning*, 115, s. 49–61.
- Sobczyński T., 2012, *Wyniki gospodarstw z terenów ONW na tle pozostałych – czy grozi nam zaniechanie produkcji w trudnych warunkach?* *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 2(24), s. 243–251.
- Strijker D., 2005, *Marginal lands in Europe — causes of decline*, *Basic and Applied Ecology*, 6, s. 99–106.

Summary

The paper presents partial results of the ongoing study of farmland abandonment in and near protected areas (landscape parks) in the Łódzkie Voievodship (central Poland). The goal of this project is to provide field-verified information:

1. What is the spatial distribution of abandoned agricultural land in the Łódzkie Voievodship? How is it related to biophysical features of the study area?
2. What are the botanical characteristics of spontaneous vegetation succession in the abandoned agricultural lands? What are their environmental determinants?
3. How do the abandoned lands correspond to existing protected areas? How could they influence the functioning of the protected areas and be used to strengthen the ecological landscape structure of central Poland?

The paper summarizes the general study approach and describes some methodological difficulties. It also presents preliminary results of the survey of the spatial distribution of abandoned farmland in the vicinity of two, out of seven, protected areas (landscape parks) and discusses the role of the surroundings of protected areas on their functioning.

Justyna CHODKOWSKA-MISZCZUK

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego

87-100 Toruń, ul. Lwowska 1

jchodkow@umk.pl

Odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie jako nowe trendy na obszarach wiejskich w Polsce¹

Renewable energy sources and their use as new trends
in rural areas in Poland

Zarys treści: Celem artykułu jest analiza i ocena wykorzystania odnawialnych źródeł energii w kontekście kształtowania się nowych trendów na polskiej wsi. Zagadnienie to rozpatrzono zarówno w odniesieniu do dywersyfikacji źródeł energii, różnicowania działalności rolniczej (wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich), jak również zmian notowanych w krajobrazie wiejskim (powstawanie nowych, dodatkowych elementów krajobrazu). Zwrócono uwagę, że upowszechnianie się odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich jest uwarunkowane tak czynnikami egzogenicznymi, jak i endogenicznymi. Wśród czynników egzogenicznych należy wskazać obowiązujące regulacje prawne i dostępne instrumenty administracyjno-finansowe. Natomiast jako jeden z najważniejszych czynników endogenicznych wymienia się zasoby ludzkie i ich jakość w odniesieniu do lokalnych władz samorządowych.

Słowa kluczowe: Polska, obszary wiejskie, odnawialne źródła energii.

Wprowadzenie

Na obszarach wiejskich w Polsce obserwuje się obecnie kształtowanie nowych trendów zarówno w sferze społeczno-ekonomicznej, przestrzennej, jak i funkcjonalnej. Jednym z kreatorów tych zmian są działania związane z rozwojem sektora odnawialnych źródeł energii. Można je rozpatrywać zarówno z punktu widzenia dywersyfikacji źródeł energii, różnicowania działalności rolniczej i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jak również zmian notowanych w przestrzeni wiejskiej (powstawanie nowych, dodatkowych elementów krajobrazu).

Celem artykułu jest analiza i ocena wykorzystania odnawialnych źródeł energii w kontekście kształtowania się nowych trendów (tj. nowych kierunków rozwoju społeczno-gospodarczego) na obszarach wiejskich w Polsce. W artykule wska-

¹ Artykuł został napisany dzięki wsparciu finansowemu w ramach dotacji dla młodych naukowców z grantu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Nr 1695-G.

zono także najważniejsze egzogeniczne i endogeniczne uwarunkowania rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich w Polsce.

Niniejsze opracowanie powstało w oparciu o dane pochodzące z Agencji Rynku Rolnego (ARR), Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), Urzędu Regulacji Energetyki (URE), Banku Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS) i Portalu Funduszy Europejskich (<http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/12.01.2013>). W badaniu uwzględniono m.in. gminy, w których są realizowane przedsięwzięcia związane z odnawialnymi źródłami energii, dofinansowane ze środków Regionalnych Programów Operacyjnych Województw (RPOW) na lata 2007–2013. Zakres czasowy badania obejmuje lata 2005–2012. Analizując cechy społeczno-gospodarcze gmin, wzięto pod uwagę okres 2006–2011.

Egzogeniczne i endogeniczne uwarunkowania rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich w Polsce

Rozwój sektora odnawialnych źródeł energii jest uwarunkowany zarówno czynnikami egzogenicznymi, jak i endogenicznymi. Do najważniejszych czynników egzogenicznych należą przesłanki finansowo-legislacyjne i infrastrukturalne. Wśród uwarunkowań endogenicznych należy wymienić zasoby ludzkie i ich jakość w odniesieniu do lokalnych władz samorządowych.

Uwarunkowania egzogeniczne. Odnosząc się do uwarunkowań finansowo-legislacyjnych podkreślić należy, że kształt polskiej polityki energetycznej jest determinowany istniejącymi regulacjami prawnymi stanowionymi przez Unię Europejską (UE). Polska, jako jej członek, jest zobowiązana do dywersyfikacji źródeł energii, w tym upowszechniania źródeł odnawialnych, a także redukcji emisji dwutlenku węgla i zwiększenia efektywności energetycznej. Zapisy Dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 23 kwietnia 2009 r. obligują nasz kraj do wzrostu udziału odnawialnych źródeł energii. Do 2020 r. energia pozyskiwana ze źródeł odnawialnych powinna stanowić 15% finalnego zużycia energii. Dla porównania udział ten w innych krajach UE określono na różnych poziomach, np. dla Austrii – 34%, Estonii – 25%, Niemiec – 18% i Czech – 13%.

Zmiany te, dotyczące nie tylko sektor elektroenergetyczny, są wspomagane krajowymi i europejskimi środkami finansowymi. Uwzględniając obecny okres wydatkowania funduszy europejskich (lata 2007–2013) w ramach RPOW zauważono, że pula środków uzyskanych na rozwój odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich stanowi ponad 23% łącznej kwoty dofinansowania z Unii Europejskiej wszystkich przedsięwzięć realizowanych na obszarach wiejskich do końca 2012 r., a współfinansowanych z RPOW.

Ponadto istnieje szereg innych instrumentów wspierających finansowo działania związane z rozwojem sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich, w tym ukierunkowanych na różnicowanie funkcjonalne rolnictwa. Jednym z takich przykładów jest dofinansowywanie z Programu Rozwoju Obszarów Wiej-

skich budowy mikrobiogazowni rolniczych (do 100 kW_e) przy gospodarstwach rolnych. Jak wynika z danych ARiMR (z dnia 18.11.2011 r.) o dotację na budowę mikrobiogazowni ubiegało się 176 rolników z terenu całej Polski. Najbardziej zainteresowani inwestycjami związanymi z wytwarzaniem biogazu rolniczego i energii z biogazu są rolnicy z województwa wielkopolskiego, skąd pochodzi co trzecia taka aplikacja. Znaczną liczbę wniosków wystosowali także rolnicy z województw: kujawsko-pomorskiego, lubelskiego i mazowieckiego. Udział wniosków o dofinansowanie projektów złożonych w każdym z tych województw stanowi około 12% wszystkich aplikacji w Polsce.

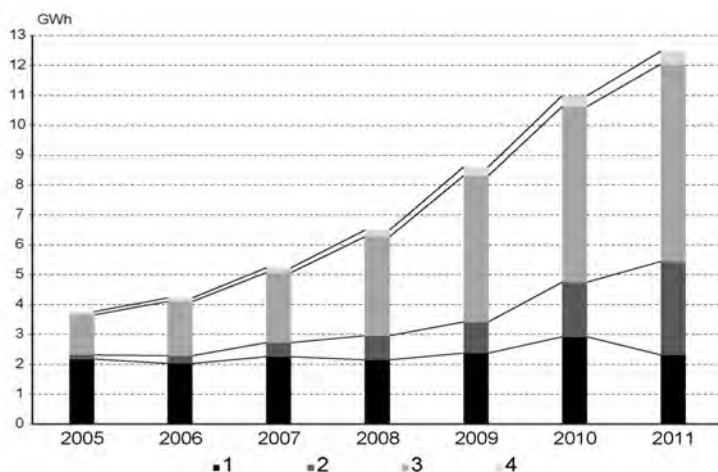
Odnosząc się zaś do uwarunkowań infrastrukturalnych należy nadmienić, że w związku z przestarzałą krajową siecią elektroenergetyczną istnieją znaczne trudności z podłączeniem wytwórców energii do głównego punktu zasilającego, a następnie przesyłem i sprzedażą energii elektrycznej (efekt tzw. „wąskiego gardła”). Dlatego też powstawanie rozproszonych i małych wytwórców energii (rozwój energetyki prosumenckiej), np. w postaci mikrobiogazowni, jest jednym z najważniejszych rozwiązań zmierzających do rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich Polski.

Uwarunkowania endogeniczne. Wśród uwarunkowań endogenicznych rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich w Polsce, oprócz przesłanek środowiskowych, najistotniejszą rolę odgrywają te odnoszące się do zasobów ludzkich, w tym także postawa lokalnych władz samorządowych. Działania związane z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii są nowatorskie i innowacyjne, a ich realizacja wiąże się z poniesieniem pewnego ryzyka dotyczącego ewentualnych zysków, ale również kosztów. Stąd też są one powszechniejsze w gminach cechujących się wyższą jakością endogenicznych zasobów ludzkich, w tym także lokalnych władz samorządowych. Przemawia również za tym fakt, że korzystanie z dostępnych instrumentów finansowych (np. funduszy UE) wymaga od potencjalnych beneficjentów posiadania pewnej wiedzy i umiejętności. W kompetencje te w szczególnie sposób powinni być wyposażeni przedstawiciele władz samorządowych, gdyż to właśnie oni są odpowiedzialni za rozwój społeczno-gospodarczy danego obszaru, w tym inicjowanie i realizowanie nowatorskich działań. Podjęcie takich przedsięwzięć może wymagać także umiejętności współpracy pomiędzy różnymi podmiotami samorządowymi. Tworzenie związków i stowarzyszeń np. gmin czy powiatów, a co najważniejsze umiejętność współdziałania w ramach tych struktur przyczynia się do powodzenia wszelkiego rodzaju nowatorskich projektów, również tych związanych z produkcją energii w oparciu o źródła odnawialne.

Rozpatrując możliwości rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii bazującego na produktach rolniczych (energia z biomasy i biogazu rolniczego) należy stwierdzić, że ich rozwój jest uwarunkowany m.in. poziomem towarowości i strukturą agrarną rolnictwa na danym obszarze.

Odnawialne źródła energii w procesie dywersyfikacji źródeł energii w Polsce

W ostatnich latach notowany jest wzrost wykorzystania odnawialnych źródeł w produkcji energii w Polsce. Uwzględniając lata 2005–2011, największą pozycję w bilansie energii w oparciu o źródła odnawialne stanowi energia biomasy. Udział pozostałych odnawialnych źródeł energii corocznie się zmienia, przy czym wzrasta znaczenie energii wiatru, biogazu i promieniowania słonecznego, a spada hydroenergii (ryc. 1).

Ryc. 1. Ilość energii elektrycznej wyprodukowanej w poszczególnych technologiach odnawialnych źródeł energii w latach 2005–2011 w Polsce. 1 – elektrownie wodne, 2 – elektrownie wiatrowe, 3 – elektrownie na biomase, 4 – elektrownie biogazowe.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych URE.

Electricity generated from different technology types of renewable energy sources in 2005–2011 in Poland. 1 – hydropower plants, 2 – wind power plants, 3 – biomass power plants, 4 – biogas power plants.

Source: developed by author based on data available at Energy Regulatory Office (ERO).

W 2012 r. moc zainstalowana w technologiach odnawialnych źródeł energii w Polsce wyniosła ponad 4,4 GW (tj. 11,6% łącznej mocy zainstalowanej w kraju), co stanowi wzrost o 43% w stosunku do stanu z 2011 r. (URE, 2013). Spośród wszystkich odnawialnych źródeł energii najważniejszymi obecnie są: energia wiatru, biomasa, a także, pomimo systematycznie zmniejszającego się znaczenia, hydroenergia.

Biorąc pod uwagę strukturę źródeł odnawialnych wykorzystywanych do produkcji energii elektrycznej w latach 2011–2012 podkreślić należy, że największy przyrost mocy zainstalowanej (o około 880 MW) odnotowano w elektrowniach wiatrowych, tak iż w 2012 r. łączna moc zainstalowana w elektrowniach wiatro-

wych wyniosła 56,8% łącznej mocy zainstalowanej we wszystkich technologiach odnawialnych źródeł energii w Polsce. Duży przyrost mocy zainstalowanej miał również miejsce wśród elektrowni na biomasę, które z łączną mocą zainstalowaną wynoszącą prawie 821 MW stanowią trzecią siłę wśród źródeł odnawialnych, po energetyce wiatrowej (2,5 GW) i wodnej (ok. 966 MW) (URE, 2013).

Obecnie na znaczeniu zyskuje biogaz, w tym biogaz rolniczy. W 2012 r. łączna moc zainstalowana wszystkich biogazowni w Polsce wyniosła 131,247 MW, z czego ponad 34,1 MW (tj., 26,1%) to moc zainstalowana biogazowni rolniczych; dla porównania – w 2011 r. udział ten wynosił 24% (URE, 2013).

Uwzględniając zatem fakt, że wśród najważniejszych odnawialnych źródeł energii plasują się: energia wiatru i biomasa (w najbliższej perspektywie także biogaz, w tym rolniczy) oraz to, że ponad 80% wszystkich elektrowni wykorzystujących odnawialne źródła energii, a w przypadku elektrowni wiatrowych – ponad 95% – znajduje się na obszarach wiejskich (Chodkowska-Miszczuk i Szymańska 2012), należy wskazać, że to właśnie obszary wiejskie, a także rolnictwo, są i będą jednymi z głównych beneficjentów rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii w Polsce.

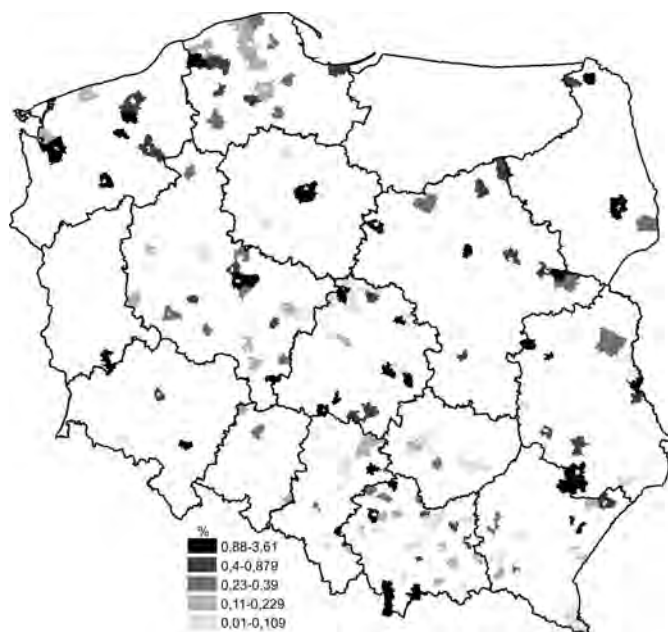
Środki UE w rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii na obszarach wiejskich w Polsce

Jak już wspomniano, obszary wiejskie i rolnictwo odgrywają ogromną rolę w rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii w Polsce. Znajduje to swoje odzwierciedlenie także w strukturze subsydiów UE dostępnych np. w ramach RPOW na lata 2007–2013 (stan na 31.12.2012 r.). Łączna pula środków wydatkowanych w tym okresie na projekty związane z odnawialnymi źródłami energii na obszarach wiejskich w Polsce wyniosła około 900 mln zł (tj. ponad 12% ogólnej wartości przedsięwzięć dofinansowanych z RPOW z zakresu energetyki odnawialnej w Polsce do końca 2012 r.). Inwestycje te realizowane są w około 200 gminach w Polsce, spośród których 81% to gminy wiejskie, a 19% – gminy miejsko-wiejskie. Analizowane gminy wiejskie stanowią 9,2% łącznej liczby gmin wiejskich, a gminy miejsko-wiejskie – 5,9% wszystkich gmin miejsko-wiejskich w Polsce.

Istnieją dwa główne obszary realizacji tych przedsięwzięć. Pierwszy z nich obejmuje Polskę południowo-wschodnią, gdzie na terenie województw małopolskiego i lubelskiego lokuje się ponad 25% inwestycji (dominują te związane z energetyką słoneczną). Kolejny obszar to Polska zachodnia i centralna. Podkreślić tu należy, że w trzech województwach (łódzkim, wielkopolskim i pomorskim) realizowanych jest 30% wszystkich projektów z zakresu odnawialnych źródeł energii i są to głównie elektrownie wiatrowe.

Rozpatrując łączną kwotę uzyskanego dofinansowania, wspomnieć należy, że w dwóch gminach miejsko-wiejskich: Goleniowie (zachodniopomorskie) i Działoszynie (łódzkie), odnotowano największe wartości subsydiów. Udział w łącznej kwocie dofinansowania na obszarach wiejskich Polski w tych gminach stanowi

odpowiednio: 3,61% (finansowana budowa biogazowni) i 3,43% (finansowana budowa elektrowni wiatrowej). Podczas gdy w niemal 75% badanych gmin udział ten nie przekracza 0,88% (ryc. 2).

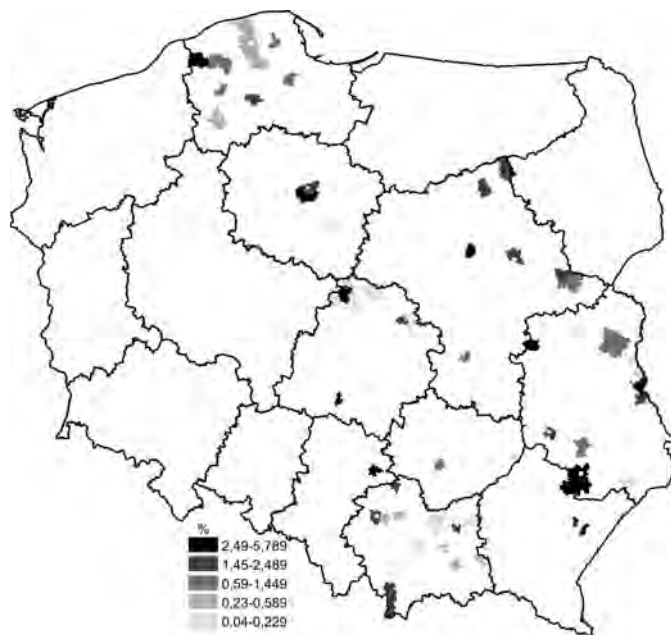
Ryc. 2. Udział w łącznej kwocie dofinansowania z RPOW (2007–2013) projektów dotyczących wykorzystania odnawialnych źródeł energii w gminach wiejskich i obszarach wiejskich w gminach miejsko-wiejskich w Polsce, stan na 31.12.2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zgromadzonych z Portalu Funduszy Europejskich (PFE).

Share of total cofinancing amount from the Regional Operational Programme for Voivodships (ROPV) (2007-2013) for the projects concerning the use of renewable energy sources in rural communes and in rural areas of urban-rural communes in Poland, as of 31.12.2012.

Source: developed by author based on data available at European Funds Portal (EFP).

Prawie 44% środków z UE wydatkowanych na rozwój sektora odnawialnych źródeł energii przeznaczono na wykorzystanie energii promieniowania słonecznego, przede wszystkim na zakup i montaż kolektorów słonecznych (umożliwiających pozyskiwanie energii cieplnej z energii promieniowania słonecznego). Inwestycje w technologie słoneczne występują w 40% badanych gmin, przy czym, ponad 44% z nich znajduje się w województwach: lubelskim i małopolskim (ryc. 3).

Ryc. 3. Udział w łącznej kwocie dofinansowania z RPOW (2007–2013) projektów dotyczących wykorzystania energii promieniowania słonecznego w gminach wiejskich i na obszarach wiejskich w gminach miejsko-wiejskich w Polsce, stan na 31.12.2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zgromadzonych z PFE.

Share of total cofinancing amount from the ROPV (2007–2013) for the projects concerning the use of solar energy radiation in rural communes and in rural areas in urban-rural communes in Poland, as of 31.12.2012.

Source: developed by author based on data available at EFP.

Głównymi beneficjentami projektów związanych z energetyką słoneczną (w ponad 90%) są lokalne władze samorządowe. W ponad 1/3 gmin, w których odnotowano inwestycje w technologie słoneczne, wartość takiego przedsięwzięcia przekracza wielkość średniego (za lata 2006–2011) rocznego dochodu własnego gminy. Ponadto należy zauważyć, że im mniejszy jest średni roczny dochód własny gminy (2006–2011), tym większy udział dofinansowania na projekty związane z energetyką słoneczną w łącznej kwocie subsydiów ze środków RPOW przeznaczonych na rozwój sektora odnawialnych źródeł energii w badanych gminach. Znajduje to odzwierciedlenie w wartości współczynnika korelacji: $r = -0,394$, $p < 0,05$. Stąd też nie dziwi fakt, że beneficjentami analizowanych przedsięwzięć są często związki i stowarzyszenia gmin powoływane w celu konsolidacji sił i dostępnych środków finansowych niezbędnych w projektach współfinansowanych z funduszy UE. Możliwość realizacji inwestycji odnoszącej się do alternatywnego

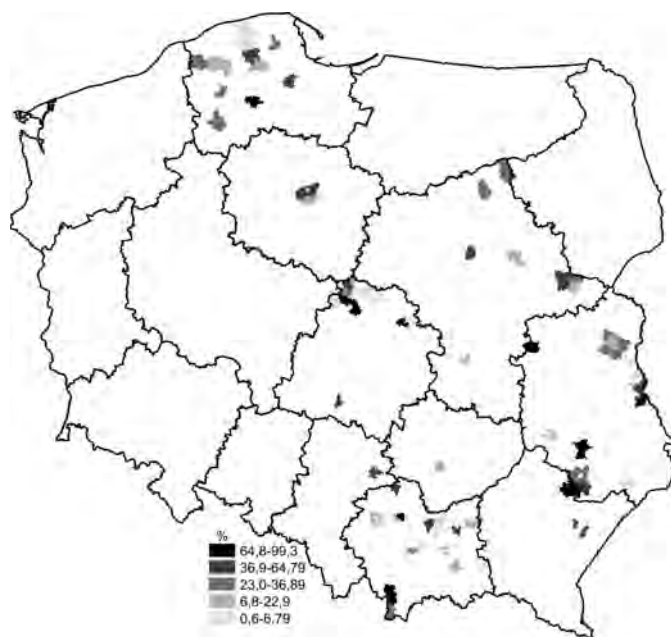
sposobu produkcji energii, w tym pozyskanie stosownych środków finansowych, przyczynia się więc do upowszechniania współpracy między lokalnymi samorządami.

Warto podkreślić, że skoro władze samorządowe decydują się na realizację przedsięwzięć związanych z energetyką słoneczną obciążających finansowo i tak skromne budżety gmin, oznacza to, że projekty te są atrakcyjne zarówno dla mieszkańców, jak całej gminy. Za tego typu decyzje (odnoszące się do inwestycji w energetykę słoneczną) w znacznym stopniu odpowiedzialni są rolnicy tworzący lokalne władze samorządowe – w ponad połowie (53,9%) rad gmin stanowią oni 40% i więcej ich członków. Im większy udział rolników wśród członków rad gmin, tym większy udział dofinansowania na projekty związane z energetyką słoneczną w łącznej kwocie subsydiów ze środków RPOW przeznaczonych na rozwój sektora odnawialnych źródeł energii w badanych gminach ($r=0,343$, $p<0,05$).

Popularność technologii słonecznych jest wynikiem wielu czynników, wśród których wskazać należy m.in. możliwość generowania dochodu pasywnego gospodarstw domowych, prostszą procedurę montażu i eksploatacji w porównaniu z innymi technologiami z zakresu energetyki odnawialnej oraz generalnie niższy koszt tego typu projektów. Na przykład średnia wartość inwestycji w elektrownię wiatrową subsydiowana ze środków RPOW wynosi ponad 11 mln zł, w biogazownię rolniczą – prawie 15 mln zł, podczas gdy średnia wartość inwestycji w technologie słoneczne (obejmującej zakup i montaż nawet kilkuset zestawów kolektorów słonecznych) – ponad 3,6 mln zł. Stąd też energia promieniowania słonecznego jest obecnie najbardziej „dostępnym” odnawialnym źródłem energii. Działania zmierzające do wykorzystania energii promieniowania słonecznego należą obecnie do najczęstszych inwestycji w energetykę odnawialną realizowanych przez władze samorządowe na obszarach wiejskich w Polsce. W rezultacie w niektórych badanych gminach dofinansowanie do technologii słonecznych przekracza 60% i sięga poziomu niemal 100% wszystkich pozyskanych środków w ramach RPOW na rozwój odnawialnych źródeł energii w gminie. Są to gminy zlokalizowane m.in. w województwach lubelskim i łódzkim (ryc. 4).

Spośród innych odnawialnych źródeł energii, których wykorzystanie na obszarach wiejskich jest wspierane finansowo ze środków UE, istotne znaczenie ma energetyka wiatrowa. Wartość inwestycji wykorzystujących energię wiatru stanowi 32% łącznej kwoty wszystkich projektów związanych z energetyką odnawialną realizowanych na obszarach wiejskich i współfinansowanych ze środków RPOW. Jednakże tego typu przedsięwzięcia cechuje wyraźna koncentracja przestrzenna, bowiem są one notowane tylko w 6 województwach, głównie Polski północnej i centralnej, a 36% z nich jest zlokalizowanych w województwie łódzkim (Portal... 2013). Występowanie elektrowni wiatrowych w przeważającej części w Polsce północnej i centralnej nawiązuje w znacznej mierze do obszarów wytypowanych przez H. Lorenc (2001) jako najlepsze do prowadzenia tego typu działalności, charakteryzujących się m.in. największą siłą i prędkością wiatru w Polsce. W przeciwieństwie do rozwoju energetyki słonecznej, inwestycje w energetykę wiatrową (wymagające znacznego kapitału finansowego), są realizowane przez podmioty gos-

podarcze z dużych miast, często z udziałem kapitału zagranicznego. I tak w ponad 1/3 badanych przypadków beneficjentami tych projektów są podmioty gospodarcze mające siedzibę w Warszawie.

Ryc. 4. Udział dofinansowania projektów dotyczących wykorzystania energii promieniowania słonecznego w łącznej kwocie dofinansowania z RPOW (2007–2013) inwestycji związanych z odnawialnymi źródłami energii w gminach wiejskich, obszarach wiejskich gmin miejsko-wiejskich w Polsce, stan na 31.12.2012 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych zgromadzonych z PFE.

Share of cofinancing for the projects regarding the use of solar energy radiation in total funds from the ROPV (2007-2013) for the projects concerning the use of renewable energy sources in rural communes and of rural areas in urban-rural communes in Poland, as 31.12.2012.

Source: developed by author based on data available at EFP.

Oprócz przesłanek przyrodniczych (m.in. siły i prędkości wiatru, orografii terenu) niezmiernie ważnym czynnikiem determinującym miejsce lokalizacji elektrowni wiatrowych jest gęstość sieci osadniczej, co jest związane z dostępnością przestrzeni. Uwzględniając elektrownie wiatrowe dofinansowywane ze środków RPOW, należy stwierdzić, że większe inwestycje lokowane są tam, gdzie notuje się stosunkowo niski wskaźnik gęstości sieci osadniczej – 72% badanych projektów powstaje na obszarach wiejskich, gdzie wskaźnik gęstości sieci osadniczej nie przekracza średniej dla Polski (5,8 miejscowości/100 km²). Są to przede wszystkim obszary wiejskie położone w województwie łódzkim.

Odnawialne źródła energii w wielofunkcyjnym rozwoju obszarów wiejskich w Polsce – przykład biogazowni rolniczych

Rozwój sektora odnawialnych źródeł energii stwarza pewną szansę dywersyfikacji rolnictwa i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich w Polsce. Lokowanie na obszarach wiejskich technologii pozwalających wykorzystywać odnawialne źródła energii implikuje kolejne przedsięwzięcia gospodarcze związane tak z produkcją, jak i dystrybucją uzyskanych produktów energetycznych (np. punkty skupu surowców energetycznych i produkcji brykietów z odpadów rolniczych). Szansy należy upatrywać także w upowszechnianiu się energetyki rozproszonej, powstawaniu mikroinstalacji, w tym wspomnianych już wcześniej mikrobiogazowni rolniczych, których rozwój w naszym kraju znajduje się na razie w fazie wstępnej.

Z uwagi na fakt, że biomasa, a w najbliższej perspektywie także biogaz, w tym rolniczy, należą do podstawowych odnawialnych źródeł energii w kraju, rolnictwo polskie wkracza w nowe obszary produkcyjne. Wyrazem tych zmian jest chociażby kształtowanie się tzw. rolnictwa energetycznego związanego z uprawą roślin do celów energetycznych. Odzwierciedleniem tej sytuacji jest np. tendencja wzrostowa produkcji rzepaku do celów energetycznych. Wzrost energetycznego wykorzystania rzepaku uległ intensyfikacji wskutek m.in. obowiązujących przepisów prawa oraz istniejących instrumentów finansowych, w tym funkcjonujących w latach 2007–2009 dopłat bezpośrednich do upraw energetycznych. Wystarczy wskazać, że tylko w 2009 r. łączna powierzchnia uprawy rzepaku stanowiła ponad 70% powierzchni wszystkich roślin (jednorocznych i wieloletnich) uprawianych do celów energetycznych (Chodkowska-Miszczuk i Szymańska 2011).

Przedsięwzięcia realizowane na styku rolnictwa i energetyki kreują możliwości rozwoju funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich. Przykładem są biogazownie rolnicze. Z jednej strony angażują produkcję rolniczą, z drugiej zaś przyczyniają się do kształtowania kolejnych działań gospodarczych na obszarach wiejskich i powstawania nowych miejsc pracy. Wprawdzie obecnie rozwój biogazowni rolniczych w Polsce znajduje się w fazie wstępnej, ale ich liczba stale wzrasta. W marcu 2014 r. było 46 biogazowni rolniczych (stan na dzień 12.03.2014 r.); dla porównania w 2011 r. ich liczba wynosiła 22. Biogazownie rolnicze w Polsce działają w systemie kogeneracji, a średnia moc zainstalowana wynosi 1 MW_e. Są one rozmieszczone nierównomiernie na terenie całego kraju, gdyż występują przede wszystkim w Polsce północnej, północno-zachodniej i zachodniej (ARR, 2014).

To zróżnicowanie przestrzenne rozmieszczenia biogazowni rolniczych wynika m.in. z poziomu towarowości gospodarstw rolnych, ich wielkości i kierunków prowadzonej działalności rolniczej w poszczególnych obszarach Polski. Bowiem na obszarach cechujących się największym udziałem gospodarstw wysokotowarowych, dużych, specjalizujących się w hodowli zwierząt (m.in. województwa: pomorskie, zachodniopomorskie i wielkopolskie) istnieją największe możli-

wości zapewnienia odpowiedniej ilości surowca w postaci odpadów organicznych (głównie gnojowicy) – podstawowych substratów do produkcji biogazu rolniczego w Polsce (Chodkowska-Miszczyk i Szymańska 2013).

Dominację Polski północno-zachodniej, zachodniej i północnej, w odniesieniu do lokalizacji biogazowni rolniczych potwierdza także fakt, że to właśnie w tej części kraju powstają projekty biogazowni, których wykonanie jest wspierane ze środków RPOW (2007–2013). Biogazownie rolnicze zlokalizowane są głównie na terenie województw: zachodniopomorskiego, warmińsko-mazurskiego, wielkopolskiego i kujawsko-pomorskiego. Moc zainstalowana realizowanych biogazowni rolniczych będzie zbliżona do mocy już istniejących, tj. około 1 MW_e (Portal... 2013). Zważywszy na koszt inwestycji (średnia wartość projektu sięga prawie 15 mln zł), beneficjentami tych przedsięwzięć są głównie prywatni inwestorzy z zewnątrz (tj. spoza miejsca lokalizacji inwestycji).

Natomiast tam, gdzie przeważają małe (o średniej wielkości około 5 ha), rodzinne gospodarstwa rolne (w województwach Polski wschodniej i środkowej) produkcja biogazu w istniejących biogazowniach rolniczych odbywa się głównie w oparciu o uprawy celowe. Bowiem wszelkie odpady produkcji rolnej (potencjalne substraty do produkcji biogazu) są zagospodarowywane na cele własne gospodarstwa. Stąd też właściwy, również ze względu na trzydziestokrotnie niższe koszty inwestycyjne, wydaje się w tym wypadku kierunek związany z rozwojem mikrobiogazowni (100 kW_e). Ich powstanie wymaga nakładu znacznie mniejszych środków finansowych, a funkcjonowanie – mniejszych dostaw surowców rolnych.

Odnawialne źródła energii jako nowy element krajobrazu wiejskiego w Polsce

Odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie na obszarach wiejskich w Polsce można rozpatrywać również w kontekście kreowania nowych elementów, dodatkowych walorów krajobrazu. Na krajobraz wiejski, czyli oblicze wsi, składa się wiele struktur: kształt osady, układ gruntów, architektura, sieć dróg, elementy przyrodnicze oraz ogólna kompozycja krajobrazu (Kozłowski 2012). W znacznej części tych struktur można umiejscowić elementy będące efektem rozwoju sektora odnawialnych źródeł energii. Nowymi komponentami są m.in. wszelkiego rodzaju instalacje i urządzenia umożliwiające produkcję energii ze źródeł odnawialnych. Nie bez znaczenia pozostaje także fakt, że pojawienie się ich wpływa na prestiż danej przestrzeni, buduje wizerunek miejsca, a tworząc swoisty certyfikat jakości, stanowi reklamę obszaru (Chodkowska-Miszczyk i Szymańska 2012a).

Rozpatrując zatem wykorzystanie odnawialnych źródeł energii jako „zielonych narzędzi marketingowych”, wskazać należy, że najefektywniejszymi w tym względzie są technologie słoneczne. Są one zlokalizowane zazwyczaj najbliżej zarówno producenta, jak i użytkownika energii. Poza tym są najbardziej przyjaznymi dla środowiska przyrodniczego technologiami energetycznymi i nie powodują zakłóceń w rozwiązaniach architektonicznych oraz estetycznych budynków (Chwie-

duk 2010). Stąd też technologie słoneczne cechują się najlepszym wizerunkiem publicznym spośród wszystkich odnawialnych źródeł energii (Łucki i Misiak 2010). Ponadto, tak jak już wspomniano wcześniej, inwestycje związane z wykorzystaniem promieniowania słonecznego do produkcji ciepła są stosunkowo tańsze w porównaniu z projektami związanymi z innymi odnawialnymi źródłami energii, a rozwój tych technologii znajduje szerokie wsparcie finansowe zarówno ze środków krajowych, jak i UE.

Dlatego też nie dziwi fakt, że władze samorządowe wspomagają liczne projekty związane z montażem kolektorów słonecznych, a coraz częściej także systemów fotowoltaicznych. Uczestnicząc lub też przyczyniając się do rozwoju tego typu przedsięwzięć, dają w ten sposób niejako sygnał o nowoczesnym zarządzaniu rozwojem społeczno-gospodarczym administrowanego obszaru, wyrażającym się m.in. w energooszczędności i wdrażaniu rozwiązań innowacyjnych poprzez stosowanie odnawialnych, lokalnie dostępnych, źródeł energii. Pojawiające się w ten sposób technologie słoneczne są często wykorzystywane w różnego rodzaju akcjach promocyjno-marketingowych. W Polsce mamy liczne tego przykłady, a jednym z nich są działania realizowane w pięciu sąsiadujących gminach wiejskich województwa lubelskiego (Jabłoń, Podedwórze, Rossosz, Sosnówka, Wisznice) tworzących „Obszar turystyczny Dolina Zielawy”. Do końca 2012 r. zamontowano tam ponad 900 zestawów kolektorów słonecznych (Chodkowska-Miszczuk 2012). Wartość projektu (współfinansowanego z RPOW Lubelskiego) stanowi prawie 10% łącznej wartości wszystkich projektów dotyczących energetyki słonecznej, subsydiowanych z RPOW na lata 2007–2013 i zrealizowanych na obszarach wiejskich Polski do końca 2012 r. (Portal... 2013). Wśród działań promocyjnych zogniskowanych wokół tego przedsięwzięcia należy wymienić liczne wywiady i audycje prezentowane nie tylko w mediach lokalnych, ale także w ogólnopolskich i międzynarodowych. Ponadto w 2012 r. projekt ten, określony jako „Czysta energia w Dolinie Zielawy”, został zwycięzcą organizowanego przez Europejski Kongres Gospodarczy ogólnopolskiego plebiscytu „Top Inwestycje Komunalne 2012 roku” (www.portalsamorzadowy.pl/17.05.12).

Spośród pozostałych urządzeń i instalacji umożliwiających produkcję energii ze źródeł odnawialnych wypada wskazać te, których lokalizacja w Polsce w 98% jest związana z obszarami wiejskimi – pojedyncze turbiny i farmy wiatrowe. Ze względu na formę, kształt i rozmiar elektrownie wiatrowe wzbudzają najwięcej kontrowersji (Pasqualetti 2000), zmieniają także postrzeganie krajobrazu i przestrzeni. Często są tak rozpoznawalnym elementem, że stają się swoistymi „wido-kówkami” danego obszaru (Araujo i Freitas 2008). Przykład takiego podejścia można odnaleźć w gminie Margonin (województwo wielkopolskie), w której znajduje się największa w Polsce farma wiatrowa. Zlokalizowane tam elektrownie wiatrowe są wykorzystywane jako znak rozpoznawczy i symbol gminy (<http://www.margonin.pl/01.09.2013>).

Elektrownie wiatrowe mogą stanowić również dodatkową atrakcję turystyczną, szczególnie w obszarach, gdzie rozwój tego sposobu pozyskiwania energii stanowi nadal nową jakość, np. w Europie Środkowo-Wschodniej (Frantal i Kunc 2011), w tym w Polsce. Rola elektrowni wiatrowych w generowaniu przedsięw-

zić turystycznych ma w Polsce istotny walor edukacyjny. Wśród wyjazdów do farm wiatrowych przeważają warsztaty terenowe i wyjazdy studyjne dedykowane tak dzieciom i młodzieży szkolnej, jak i dorosłej części społeczeństwa. Są one zazwyczaj częścią konsultacji społecznych poprzedzających inwestycje w elektrownie wiatrowe na danym obszarze.

Rozpatrując odnawialne źródła energii i ich wykorzystanie w kontekście kreowania nowych elementów krajobrazu wiejskiego, podkreślić należy, że pojawienie się instalacji pozwalających produkować energię w oparciu o źródła odnawialne może pełnić rolę stymulatora zarówno w odniesieniu do działań marketingowych, jak i budowania oferty turystycznej w oparciu o te nowe elementy. Nieoceniony jest także walor edukacyjny, jaki niesie ze sobą rozwój energetyki niekonwencjonalnej.

Podsumowanie

W świetle przeprowadzonych badań stwierdza się, że wykorzystanie odnawialnych źródeł energii stanowi nowy trend na polskiej wsi i jest swoistym kreatorem zmian, tak w kontekście dywersyfikacji źródeł energii, różnicowania działalności rolniczej i wielofunkcyjnego rozwoju obszarów wiejskich, jak również przeobrażeń notowanych w krajobrazie wiejskim (powstawanie nowych elementów krajobrazu). Zmiany te są uwarunkowane czynnikami egzogenicznymi i endogenicznymi. Jako najważniejsze uwarunkowania egzogeniczne wymienia się istniejące instrumenty legislacyjno-finansowe wpływające na upowszechnianie się odnawialnych źródeł energii. Wśród uwarunkowań endogenicznych istotną rolę odgrywają zasoby ludzkie, w tym lokalne władze samorządowe.

Odnosząc się do różnicowania źródeł energii nadmienić należy, że odnawialne jej źródła odgrywają coraz istotniejszą rolę w produkcji energii (elektrycznej i ciepłej) w Polsce, w tym także na obszarach wiejskich. W 2012 r. moc zainstalowana w odnawialnych źródłach energii w Polsce wzrosła o 43% w stosunku do stanu z 2011 r. Rosnący jest udział energetyki wiatrowej, biomasy i biogazu, w tym rolniczego, a więc źródeł, których wykorzystanie jest ściśle związane z obszarami wiejskimi i rolnictwem.

Działania realizowane na styku rolnictwa i energetyki kreują możliwości rozwoju funkcji pozarolniczych na obszarach wiejskich. Wykorzystanie odnawialnych źródeł energii generuje dochód pasywny gospodarstw rolnych i domowych zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Oprócz kształtowania się nowego segmentu rolnictwa – rolnictwa energetycznego – włączenie działalności rolniczej w rozwój sektora odnawialnych źródeł energii implikuje przedsięwzięcia gospodarcze związane zarówno z produkcją, jak i dystrybucją uzyskanych produktów energetycznych. Biorąc pod uwagę specyfikę polskiego rolnictwa, gdzie przeważają małe i średnie gospodarstwa rolne, a także uwarunkowania techniczne i finansowe, słuszne wydaje się powstawanie rozproszonych i małych wytwórców energii w ramach upowszechniania się energetyki prosumenckiej. Znajduje to odzwierciedlenie chociażby w promowanym obecnie rozwoju systemu małoskalowych instalacji energetycznych, np. mikrobiogazowni rolniczych.

Rozpatrując zachodzące zmiany w krajobrazie wiejskim będące konsekwencją pojawiania się technologii energetycznych, należy wskazać na powstawanie nowych, dodatkowych, elementów krajobrazu. Wykorzystanie odnawialnych źródeł energii, szczególnie tych cechujących się pozytywnym wizerunkiem publicznym, np. energii promieniowania słonecznego, wpływa na prestiż danego obszaru i buduje wizerunek miejsca, jako innowacyjnego i prośrodowiskowego. Ponadto realizacja przedsięwzięć związanych z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii umożliwia samorządom lokalnym, poprzez np. uczestnictwo w różnego rodzaju konkursach, wystawach i targach, promocję obszarów wiejskich, nie tylko na arenie lokalnej czy regionalnej, ale także krajowej i międzynarodowej.

Literatura

- Araujo M.S.M., de Freitas M.A.V., 2008, *Acceptance of renewable energy innovation in Brazil—case study of wind energy*, Renewable and Sustainable Energy Reviews, 12, s. 584–591. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2006.03.017>
- Chodkowska-Miszczuk J., 2012, *Obszar turystyczny Dolina Zielawy w kontekście wykorzystania energii słonecznej*, Studia Ekonomiczne i Regionalne, 5, 2, Biała Podlaska, Wyd. Państwowej Szkoły Wyższej im. Papieża Jana Pawła II, s. 112–118.
- Chodkowska-Miszczuk J., Szymańska D., 2011, *Update of the review: Cultivation of energy crops in Poland against socio-demographic factors*, Renewable and Sustainable Energy Reviews, 15, s. 4242–4247. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2011.07.126>
- Chodkowska-Miszczuk J., Szymańska D., 2012, *Odnawialne źródła energii w produkcji energii elektrycznej w Polsce*, Biuletyn Polskiego Stowarzyszenia Nauczycieli Przedmiotów Przyrodniczych, 41 (1/2012), Polskie Stowarzyszenie Przedmiotów Przyrodniczych, s. 3–7.
- Chodkowska-Miszczuk J., Szymańska D., 2012a, *Technologie słoneczne szansą promocji regionu?* Polska Elektroenergetyka Słoneczna, 1–4, s. 63–68.
- Chodkowska-Miszczuk J., Szymańska D., 2013, *Agricultural biogas plants—A chance for diversification of agriculture in Poland*, Renewable and Sustainable Energy Reviews, 20, pp. 514–518. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2012.12.013>
- Chwieduk D., 2010, *Solar energy use for thermal application in Poland*, Polish Journal of Environmental Studies, 19, s. 473–477.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych z dnia 23 kwietnia 2009 r., L 140/16.
- Frantal B., Kunc J., 2011, *Wind turbines in tourism landscapes: Czech Experience*, Annals of Tourism Research, 38, 2, s. 499–519. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.annals.2010.10.007>
- Kozłowski L., 2012, *Rozłogi wsi jako treść krajobrazu*, [w:] K. Kurowska, M. Gwiaździńska-Goraj (red.), *Planowanie rozwoju przestrzeni wiejskiej*, Studia Obszarów Wiejskich, 29, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–30.

- Lorenc H., 2001, Oferta ośrodka meteorologii IMGW; <http://www.imgw.pl/oferta/osrodek-meteorologii.htm>
- Łucki Z., Misiak W., 2010, *Energetyka a społeczeństwo. Aspekty socjologiczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Pasqualetti M.J., 2000, *Morality, space, and the power of wind-energy landscapes*, Geographical Review, 90, 3, s. 381–394. DOI: <http://dx.doi.org/10.1111/j.1931-0846.2000.tb00343.x>
- Tsagarakis K.P., Bounialetou F., Gillas K., Profylienou M., Pollaki A., Zografakis N., 2011, *Tourists' attitudes for selecting accommodation with investments in renewable energy and energy saving systems*, Renewable and Sustainable Energy Reviews, 15, s. 1335–1342. DOI: <http://dx.doi.org/10.1016/j.rser.2010.10.009>
- Agencja Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa: <http://www.arimr.gov.pl>
- Agencja Rynku Rolnego: <http://www.arr.gov.pl>
- Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego: <http://www.stat.gov.pl/bdl>
- Portal Funduszy Europejskich: <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/>
- Portal Samorządowy: www.portalsamorzadowy.pl/
- Urząd Miasta i Gminy Margonin: <http://www.margonin.pl/>
- Urząd Regulacji Energetyki (URE): <http://www.ure.gov.pl/>

Summary

The article concerns the use of renewable energy sources in the context of developing new trends in rural areas in Poland. This issue is considered, both in terms of diversification of energy sources, diversification of agricultural activities (multifunctional development of rural areas), as well as changes in rural landscape (formation of new, additional features of rural landscape). It was noted that the development of renewable energy sector in rural areas in Poland is conditioned by exogenous and endogenous factors. Among the exogenous factors, law regulations and available administrative and financial instruments were indicated. Whereas, as one of the most important endogenous factors should be mentioned human resources and their quality, especially in relation to the local self-government.

Michał JASIULEWICZ, Dorota JANISZEWSKA

Politechnika Koszalińska

Wydział Nauk Ekonomicznych

75 -343 Koszalin, ul. E. Kwiatkowskiego 6E

michal.jasiulewicz@tu.koszalin.pl; dorota.janiszevska@tu.koszalin.pl

Możliwości rozwoju produkcji energii odnawialnej z biomasy rolniczej w Polsce

Potential for the development of energy production using agricultural biomass in Poland

Zarys treści: Głównym celem pracy jest określenie potencjału biomasy rolniczej wykorzystywanej do produkcji energii. Potencjał biomasy rolniczej został oszacowany w oparciu o wykorzystanie na cele energetyczne nadwyżek słomy, siana, nawozów naturalnych oraz plantacji wierzby uprawianej na gruntach ugorowanych. Badania potencjału przeprowadzono w układzie województw na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych. W artykule przedstawiono również efektywność ekonomiczną produkcji biomasy na przykładzie plantacji wierzby. Największym łącznym potencjałem biomasy z siana, słomy, nawozów naturalnych oraz wierzby charakteryzują się województwa: mazowieckie, wielkopolskie oraz lubelskie. Regionami o najniższym potencjale ogólnym okazały się województwa: małopolskie, opolskie, śląskie oraz podlaskie. Oszacowano, iż całkowity potencjał analizowanych źródeł biomasy kształtuje się na poziomie około 345 tys. TJ.

Słowa kluczowe: słoma, siano, nawozy naturalne, wierzba, biomasa rolnicza, potencjał energetyczny.

Wstęp

Obecnie w dokumentach rządowych i planistycznych, których celem jest osiągnięcie wyższego poziomu rozwoju społeczno-ekonomicznego, zwraca się uwagę na zasady zrównoważonego rozwoju. Za najbardziej skuteczny sposób jego osiągnięcia uważa się dywersyfikację specjalizacji regionalnej bazującej na zasobach endogenicznych (Grosse 2007). Zatem działalność na obszarach wiejskich nie powinna sprowadzać się wyłącznie do produkcji żywności, ale także do poszukiwania i realizowania innych alternatywnych źródeł dochodu. Produkcja biomasy może być jednym z kierunków mogącym zdywersyfikować działalność rolną, jak również wpisywać się w założenia rozwoju zrównoważonego. Największe znaczenie w horyzoncie roku 2020 w przypadku wykorzystania biomasy na cele energetyczne przypisuje się uprawom energetycznym oraz biogazowi rolniczemu (Wiśniewski 2011).

Wykorzystanie biomasy jako źródła odnawialnej energii na obszarach wiejskich może przynieść wiele korzyści dla lokalnej ludności. Jedną z zalet jest sprzyjanie rozwojowi lokalnemu i regionalnemu, ponieważ do produkcji energii wykorzystuje się lokalne surowce, a więc wartość dodana z produkcji OZE pozostaje w regionie. Dzięki temu na obszarze mogą pojawiać się nowe miejsca pracy związane z procesem wytwarzania energii odnawialnej z biomasy. Ponadto uprawa różnych odmian roślin na cele energetyczne pozwala na pełniejsze wykorzystanie areалу zarówno gruntów odłogowanych, jak i nieużytkowanych oraz gruntów rolniczych niskiej jakości (Jasiulewicz 2013). Biomasa jest źródłem energii pozyskiwanej w dużej mierze z różnego rodzaju odpadów, dlatego też przyczynia się do poprawy stanu środowiska naturalnego, ograniczając emisję metanu i podtlenku azotu. Prowadzi również do zmniejszenia efektu cieplarnianego, zmniejszenia zanieczyszczenia wód podziemnych i gruntowych, a także rozwiązuje problem odpadów organicznych. W konsekwencji wykorzystanie biomasy do produkcji energii może doprowadzić do podkreślanego w wielu strategiach i programach zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich, czyli takiego, który uwzględnia zarówno potrzeby obecnego, jak i przyszłego pokolenia.

Porównania z rozwiniętymi gospodarczo państwami Europy wskazują, że Polska jest krajem o znacznym potencjale rolnictwa. Potencjał ten jest jednak słabo wykorzystywany, a ponadto – ze względu na różnorodność warunków przyrodniczych i ekonomiczno-organizacyjnych – stopień jego wykorzystania jest zróżnicowany regionalnie. Relatywnie lepszym wykorzystaniem potencjału produkcyjnego rolnictwa (ziemi, kapitału, pracy) charakteryzuje się zachodnia część kraju, odznaczająca się korzystniejszą strukturą agrarną i wyższym poziomem kultury rolnej (*Strategia...* 2005).

Cel i metody

Głównym celem opracowania jest określenie potencjału surowców możliwych do pozyskania na cele energetyczne z biomasy rolniczej. Potencjał biomasy rolniczej został oszacowany w oparciu o wykorzystanie na cele energetyczne nadwyżek słomy, siana, nawozów naturalnych, jak również potencjalnych plantacji wierzby uprawianych na gruntach ugorowanych.

Badania potencjału przeprowadzono w układzie województw na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych. Potencjał biomasy został oszacowany przy pomocy dostępnych w literaturze przedmiotu równań.

Zasoby słomy możliwe do wykorzystania na cele energetyczne zostały oszacowane, wykorzystując następującą formułę:

$$E_{st} = Z_{st} \cdot 13 \cdot 80\% \text{ [GJ/rok]}$$

gdzie: E_{st} – potencjał energetyczny słomy [w GJ],

Z_{st} – masa nadwyżek słomy [t],

80% – sprawność urządzeń do spalania biomasy,

13 GJ/t – wartość energetyczna słomy o wilgotności 18–22% (Grażduk 2003, Kołodziej i Matyka 2012).

Potencjał siana pozyskanego z łąk i pastwisk, możliwego do wykorzystania na cele energetyczne, został oszacowany za pomocą następującej formuły:

$$P_{si} = A_1 \cdot w_{ws} \cdot Y_{si} \text{ (t} \cdot \text{rok}^{-1}\text{)}$$

gdzie: P_{si} – potencjał siana,
 A_1 – powierzchnia trwałych użytków zielonych (ha),
 w_{ws} – współczynnik wykorzystania na cele energetyczne (5–10%),
 Y_{si} – plon siana.

Współczynnik wykorzystania siana na cele energetyczne przyjęto na poziomie 10%. Średni plon siana wynosi około 4 t ha rok⁻¹, a jego wartość opałowa kształtuje się na poziomie 17 MJ · kg⁻¹ s.m (Kowalczyk-Juśko 2012).

Potencjał energetyczny upraw wierzby wiciowej *Salix viminalis* przy założeniu rocznego plonu średnio 12 ton suchej masy z hektara i wartości energetycznej wierzby równej 18 GJ/tona suchej masy wynosi:

$$E_{uc} \text{ [GJ/rok]} = A \text{ [ha]} \cdot 12 \text{ [t/ha} \cdot \text{rok]} \cdot 18 \text{ [GJ/t]}$$

gdzie: A – areal nieużytków i odłogów w ha (Klugmann-Radziemska 2006).

Nawozy naturalne jako surowiec energetyczny wykorzystywane są do produkcji biogazu rolniczego, ich potencjał został oszacowany za pomocą następującej formuły:

$$P_{br} = L \cdot W_{bsd} \cdot 365$$

gdzie: P_{br} – potencjał biogazu rolniczego (m³ · rok⁻¹),
L – liczba DJP: bydło – 0,8 DJP, trzoda chlewna – 0,2 DJP, drób – 0,004 DJP,
 W_{bsd} – wskaźnik produkcji biogazu w przeliczeniu na DJP (tab. 1).

Tabela 1. Wskaźnik produkcji biogazu W_{bsd} (m³ · DJP⁻¹ · d⁻¹).

Bydło		Trzoda chlewna	Drób
gnojowica 1,5–2,9	obornik 0,56–1,5	0,6–1,25	3,5–4,0
średnio 1,5		średnio 1,0	średnio 3,75

Źródło: Klugmann-Radziemska (2006, s. 55).

Natomiast potencjał energetyczny biogazu rolniczego możliwego do uzyskania z nawozów naturalnych został oszacowany za pomocą formuły:

$$P_{bre} = P_{br} \cdot w_{zm} \cdot 36$$

gdzie: P_{bre} - potencjał energetyczny biogazu rolniczego ($MJ \cdot rok^{-1}$),
 P_{br} - potencjał biogazu rolniczego ($m^3 \cdot rok^{-1}$),
 w_{zm} - współczynnik zawartości CH_4 w biogazie (średnio 0,57)
 (Klugmann-Radziemska 2006).

Regionalny potencjał biomasy w Polsce

W Polsce udział energii ze źródeł odnawialnych w pozyskaniu energii pierwotnej ogółem z roku na rok sukcesywnie wzrasta; w 2007 r. wynosił on 6,7%, natomiast w 2012 r. 11,7%. Biorąc pod uwagę poszczególne nośniki energii odnawialnej, największy udział w 2012 r. stanowiła biomasa stała – 82,16% (*Energia...* 2013). Głównym jej źródłem jest biomasa leśna, która może występować w postaci np. odpadów z leśnictwa (gałęzie, żerdzie, krzewy, chrust), a także odpadów z przemysłu drzewnego (wióry, trociny) i papierniczego (ług czarny). W Polsce jednak zarówno zasoby biomasy leśnej, jak i biomasy „suchej” z przemysłu drzewnego i pokrewnych są praktycznie wykorzystane i dalsze zwiększanie ich wykorzystania do 2015 r. nie będzie praktycznie możliwe (Wiśniewski 2011). Odrębną grupą, która może być alternatywą, jest biomasa pochodzenia rolniczego. Ten rodzaj paliwa może pochodzić z plantacji roślin wieloletnich przeznaczonych na cele energetyczne (trawy wieloletnie, wierzba energetyczna), jak również z pozostałości organicznych z rolnictwa (np. odchody zwierzęce, słoma, siano).

Trzeba jednak podkreślić, że w pierwszej kolejności rolnictwo powinno wyprodukować odpowiednią ilość oraz rodzaj surowców, które będą przeznaczone na cele żywnościowe oraz paszowe. Dlatego też tylko wolne powierzchnie użytków rolnych mogą być przeznaczane na inne cele, w tym także energetyczne. Jest to szczególnie ważne, jeżeli chodzi o Polskę, ponieważ dysponuje ona ograniczonym arealem użytków rolnych, których powierzchnia sumarycznie się zmniejsza. Sytuację pogarsza fakt, iż co prawda w Polsce znajduje się około 11,8 mln ha gruntów ornych, jednak grunty dobre i bardzo dobre stanowią tylko 48% ogólnego ich areалу.

Biorąc pod uwagę wcześniej przytoczone argumenty, plantacje wieloletnich roślin przeznaczanych na cele energetyczne powinny być zlokalizowane przede wszystkim na glebach o ograniczonej przydatności rolniczej. Dobór roślin wykorzystywanych jako biopaliwa stałe zależy od warunków glebowo-klimatycznych, wymagań odbiorcy w odniesieniu do jakości biomasy, możliwości i kosztów pozyskania materiału rozmnożeniowego, potencjalnego plonu możliwego do uzyskania w danym siedlisku oraz wyposażenia technicznego gospodarstwa (Kuś i Matyka 2010).

Roślinami o niewielkich wymaganiach, jeżeli chodzi o jakość gleb są: wierzba (*Salix viminalis*), *Miscanthus*, ślazier pensylwański, słonecznik bulwiasty oraz topola, w związku z tym mogą one być uprawiane na gruntach odłogowanych. Dzięki tym plantacjom istnieje możliwość stworzenia lokalnych, rozproszonych centrów energetycznych, zlokalizowanych w małych miastach lub dużych wiejskich ośrodkach osadniczych, w miejsce funkcjonującego obecnie systemu ogrzewania centralnego, komunalnego, opartego na spalaniu głównie węgla kamiennego (Jasiulewicz 2010). Najbardziej uzasadnioną formą surowca przy zagospodarowaniu biomasy na dużą skalę (w lokalnych centrach energetycznych) powinna być biomasa nieprzetworzona, wykorzystywana lokalnie ze względu na wysokie koszty transportu oraz negatywny wpływ na środowisko.

Najwyższym potencjałem wierzby uprawianej na gruntach ugorowanych cechują się województwa: mazowieckie (12,7 tys. TJ), podkarpackie (6 tys. TJ), lubelskie (5,9 tys. TJ) oraz świętokrzyskie (5,6 tys. TJ). Zdecydowanie niższym potencjałem charakteryzuje się województwo opolskie (922,4 TJ) oraz kujawsko-pomorskie (1,9 tys. TJ). Łączny potencjał możliwy do pozyskania z plantacji roślin wieloletnich kształtuje się na poziomie 76 tys. TJ (ryc. 1).

Ryc. 1. Potencjał energetyczny upraw wierzby w Polsce według województw (w TJ, 2012).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych.

Energy potential of willow cultivations in the Voivodships of Poland (in TJ, 2012).

Source: own elaboration based on Local Data Bank.

Słoma, jako produkt uboczny produkcji zbóż, jest wykorzystywana na cele paszowe, ściółkowe, jako substrat zwiększający reprodukcję materii organicznej w glebie oraz jako podłoże do produkcji pieczarek. Po uwzględnieniu zapotrzebowania słomy na wymienione cele, na potrzeby energetyczne można przeznaczyć około 6,4 mln ton surowca. Łączny roczny potencjał z tego źródła może wynieść 66,8 tys. TJ.

Najwyższym potencjałem możliwym do osiągnięcia z nadwyżek słomy cechują się województwa: lubelskie (11,8 tys. TJ), pomorskie (8 tys. TJ), zachodniopomorskie (7,5 tys. TJ). Najniższy potencjał notują województwa: podlaskie (nieodór słomy), małopolskie (1,2 tys. TJ) oraz świętokrzyskie (2 tys. TJ) (ryc. 2).

Ryc. 2. Potencjał energetyczny słomy w Polsce według województw (w TJ, 2012).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych.

Energy potential of straw in the Voivodships of Poland (in TJ, 2012).

Source: own elaboration based on Local Data Bank.

Cennym surowcem pochodzenia rolniczego jest siano (trawy) pochodzące z trwałych użytków zielonych. Siano wykorzystuje się w znacznej części jako paszę dla przeżuwaczy, jednak po uwzględnieniu tych potrzeb można wykorzystać je również na cele energetyczne.

Najwyższym potencjałem biomasy pochodzącej z trwałych użytków zielonych charakteryzują się województwa: mazowieckie (3,4 tys. TJ), podlaskie (2,8 tys. TJ) oraz warmińsko-mazurskie (2,4 tys. TJ). Natomiast najniższy potencjał z tego źródła notują województwa: opolskie (327,1 TJ), śląskie (574,9 TJ), lubuskie (715,6 TJ) oraz świętokrzyskie (731,1 TJ). Łączny potencjał tego źródła kształtuje się na poziomie 21,8 tys. TJ (ryc. 3).

Jak już wcześniej wspomniano, drugą możliwością rozwoju energetyki rozproszonej na obszarach wiejskich jest wykorzystanie różnego rodzaju odpadów powstających w gospodarstwach rolnych oraz upraw jako substratów do produkcji biogazu. Surowce te przetwarzane w procesach fermentacji metanowej mogą być źródłem zarówno energii elektrycznej, jak i cieplnej. Instalacjami wykorzystującymi ten proces do produkcji energii są biogazownie rolnicze. Według danych Agencji Rynku Rolnego na dzień 12 marca 2012 r. w Polsce znajdowały się 22 biogazownie rolnicze. Łączna roczna wydajność instalacji do wytwarzania biogazu rolniczego kształtowała się na poziomie 87,6 mln m³. Natomiast łączna zainstalowana moc układów wynosiła 23,67 MW_e (elektryczna) oraz 23,73 MW_t (cieplna).

Regionami o najwyższym potencjale nawozów naturalnych wykorzystywanych do produkcji biogazu są województwa: wielkopolskie (16,1 tys. TJ) oraz mazowieckie (13 tys. TJ). Znacznie niższym potencjałem charakteryzują się województwa: lubuskie (1,3 tys. TJ), podkarpackie (1,5 tys. TJ), dolnośląskie (1,7 tys. TJ) oraz zachodniopomorskie (1,8 TJ). Całkowity potencjał biogazu możliwy do uzyskania wynosi 80,4 tys. TJ rocznie (ryc. 4).

Ryc. 3. Potencjał energetyczny siana w Polsce według województw (w TJ, 2012).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych.

Energy potential of hay in the Voivodships of Poland (in TJ, 2012).

Source: own elaboration based on Local Data Bank.

Ryc. 4. Potencjał energetyczny nawozów naturalnych w Polsce według województw (w TJ, 2012).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych.

Energy potential of manure in the Voivodships of Poland (in TJ, 2012).

Source: own elaboration based on Local Data Bank.

Największym łącznym potencjałem biomasy z siana, słomy, nawozów naturalnych oraz wierzby charakteryzują się województwa: mazowieckie (33,1 tys. TJ), wielkopolskie (26,5 tys. TJ) oraz lubelskie (24 tys. TJ). Regionami o najniższym potencjale ogólnym okazały się województwa: małopolskie (8,9 tys. TJ), opolskie (9,1 tys. TJ), śląskie (9,6 tys. TJ) oraz podlaskie (10 tys. TJ). Oszacowano, iż całkowity potencjał analizowanych źródeł biomasy kształtuje się na poziomie około 345 tys. TJ (ryc. 5).

Ryc. 5. Łączny potencjał biomasy (siana, słomy, nawozów naturalnych i wierzby) w Polsce według województw (w TJ, 2012).

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bank Danych Lokalnych.

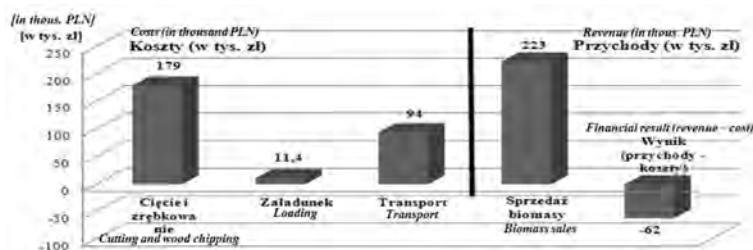
Total biomass (hay, straw, manure and willow) energy potential in the Voivodships of Poland (in TJ, 2012).

Source: own elaboration based on Local Data Bank.

Efektywność ekonomiczna produkcji biomasy na przykładzie plantacji wierzby

W ramach Centrum Naukowo-Badawczego Energii Odnawialnej w Politechnice Koszalińskiej prowadzona jest od 2005 r. plantacja wierzby energetycznej (*Salix vim.*), która została założona na gruntach odłogowanych.

W 2012 r. ścięto pędy z całej plantacji (z jednoczesnym zrębkowaniem), tj. z 78 ha. Biomasa po zrębkowaniu składowana była na przyległym do plantacji terenie. Przygotowana biomasa ładowana specjalistycznym sprzętem na samochody ciężarowe przewożona była do zespołu elektrowni Konin-Pątnów-Adamów. Jednym transportem przewożono około 22–24 ton świeżej masy (o wilgotności ok. 50%), tj. 80 m³. Łącznie po 3 latach z plantacji zebrano 1136 ton biomasy, średni plon z hektara kształtował się na poziomie 14,5 t.s.m. Niskie plony były spowodowane przede wszystkim niską klasą bonitacyjną gleb (klasa V i VI), niskim nawożeniem oraz szkodami wywołanymi przez zwierzynę dziką z sąsiadującego z plantacją lasu. Zebraną biomasę przewieziono pięćdziesięcioma ładunkami transportowymi na odległość ok. 300 km, ze względu na brak lokalnych odbiorców tego surowca. Na podstawie zgromadzonych informacji związanych z eksploatacją plantacji wierzby energetycznej dokonano oceny efektywności przedsięwzięcia. Efekty ekonomiczne uwzględniające koszty cięcia, zrębkowania, załadunku oraz transportu przedstawia rycina 6.

Ryc. 6. Efekty ekonomiczne zbioru, transportu i sprzedaży biomasy wierzby z plantacji o powierzchni 78 ha.

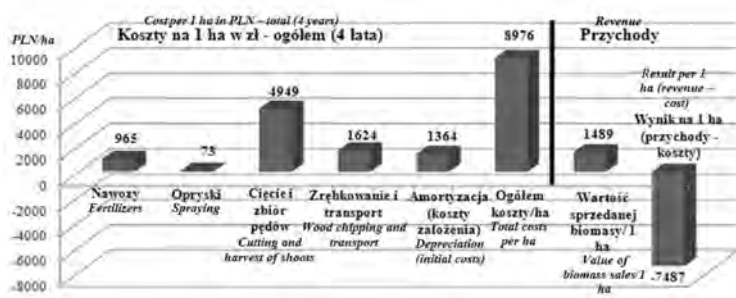
Źródło: opracowanie własne.

Economic effects of harvest, transport and sales of willow biomass produced on a 78 ha plantation.

Source: own elaboration.

Z przedstawionego na ryc. 6 zestawienia uwzględniającego wyłącznie koszty związane ze zbiorem oraz logistyką biomasy wynika, iż były one większe od przychodów (wynik ujemny na ok. 62 tys. zł). Przyczynami takiego stanu rzeczy były po pierwsze wysokie koszty zbioru biomasy ze względu na brak konkurencji na tego typu usługi (2300 zł/ha), a po drugie wysokie koszty transportu ze względu na dużą odległość (1900 zł/kurs).

W pierwszym roku po nasadzeniu zimą pędy ścięto w celu spowodowania rozwoju układu korzeniowego. Dokonano również cięcia dwufazowego w okresie 2-letniego oraz 3-letniego wzrostu. W trakcie zbiorów dwufazowych uzyskano łącznie ok. 300 ton biomasy (średni plon 11,2 t/ha – 12,66 J/t) z plantacji nr 1 o powierzchni 31 ha. Przeprowadzone badania dowodzą, iż cięcie dwufazowe wymaga dużych nakładów pracy i ekonomicznie jest to nieuzasadnione – ryc. 6 i 7 (Jasiulewicz 2013).

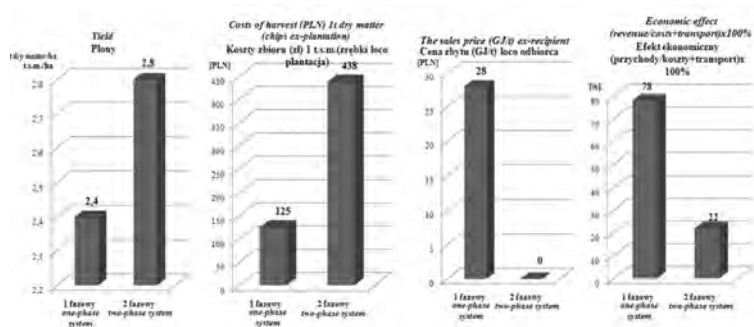
Ryc. 7. Uprawa wierzby (*Salix vim.*) na gruntach marginalnych – zbiór jednofazowy.

Źródło: opracowanie własne.

*Cultivation of willow (*Salix vim.*) on marginal land – one-phase system.*

Source: own elaboration.

Jak wskazuje ryc. 8 pomimo tego, iż plony (t.s.m/ha) przy zbiorze dwufazowym są nieco wyższe, to nie są w stanie pokryć ogromnych kosztów zbioru oraz transportu. Badania pokazały, iż transport powyżej 50 km powoduje nieopłacalność upraw.

Ryc. 8. Porównanie efektów zbioru wierzby – w jedno i dwufazowym systemie

Źródło: opracowanie własne.

Comparison between the effects of willow yield in one and two-phase systems.

Source: own elaboration.

Jak wskazują badania, niezwykle ważny przy prowadzeniu upraw jest dostęp do lokalnych odbiorców surowca. Obliczono, że gdyby biomasę dostarczać właśnie odbiorcy lokalnemu w odległości do ok. 20 km od plantacji, efekt ekonomiczny kształtowałby się na poziomie 24 tys. złotych.

Podsumowanie

Współcześnie wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych nie jest możliwością, ale koniecznością nie tylko ze względu na dyrektywy unijne, które nakładają na Polskę obowiązek określonego udziału energii odnawialnej w zużyciu finalnym, ale także na fakt ograniczonej ilości pierwotnych nośników energii. W Polsce zasoby bilansowe surowców energetycznych są szacowane na 28,67 Gtoe (mld ton ropy ekwiwalentnej), w tym 10,09 Gtoe stanowią zasoby zagospodarowane. Należy wspomnieć, że 89,4% zasobów energetycznych w Polsce stanowi węgiel kamienny, 9,8% węgiel brunatny, 0,4% gaz ziemny, 0,3% metan pokładów węgla i 0,1% ropa naftowa. W Polsce, przy obecnym zużyciu, zasoby węgla wystarczą na 40 lat (Bugajski 2013). Ponadto węgiel kamienny w porównaniu z innymi kopalnianymi nośnikami energii jest najbardziej emisyjny.

Pomimo znacznego potencjału rozwój biomasy stałej w oparciu o uprawy roślin wieloletnich na cele energetyczne w Polsce może być trudny. Powierzchnia tych plantacji wynosiła w 2009 r. zaledwie 10,2 tys. ha, a rolnicy nie są zainteresowani rozwojem tego kierunku produkcji. Z doświadczenia innych krajów Unii Europejskiej wynika, iż pomimo stosowania dopłat do tych upraw zainte-

resowanie rolników było niewielkie. W związku z tym można się w przyszłości spodziewać trudności z importem tego surowca do Polski.

Natomiast biogaz rolniczy, jako technologia generacji rozproszonej, wpisując się w koncepcję rozwoju energetyki regionalnej, uzyskuje w ostatnim czasie silne wsparcie polityczne w Polsce i przy założeniu utrzymania wsparcia ekonomicznego dla tego sektora także w latach 2014–2020 ma szanse na dalszy rozwój (Wiśniewski 2011).

Jednak, aby biomasa w Polsce zyskała na znaczeniu, potrzebne jest stworzenie rynku podaży i popytu na nią. Konieczny jest także wzrost inwestycji w nowoczesne i efektywnie wykorzystujące bioenergię, technologię oraz badania naukowo-wdrożeniowe. Należałoby stworzyć również lokalne centra logistyczne – dzięki lokalnemu wykorzystaniu energii cieplnej i elektrycznej (CHP) mogą powstać nowe miejsca pracy, co w konsekwencji może doprowadzić do wzrostu poziomu rozwoju gospodarczego.

Literatura

- Bugajski T., 2013, *Gospodarka energii odnawialnej na obszarach wiejskich. Wybrane aspekty*, [w:] Pająk K., Ziomek A., Zwierzchlewski S (red.), *Ekonomia i zarządzanie energią a rozwój gospodarczy*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, s. 113–123.
- Energia ze źródeł odnawialnych w 2012 roku*, 2013, GUS, Warszawa, s. 30.
- Gradziuk P., 2003, *Biopaliwa*, Wyd. „Wies Jutra”, Warszawa.
- Grosse T. G., 2007, *Innowacyjna gospodarka na peryferiach?*, ISP, Warszawa.
- Jasiulewicz M., 2010, *Potencjał biomasy w Polsce*, Wydawnictwo Politechniki Koszalińskiej, Koszalin.
- Jasiulewicz M., 2013, *Energetyka rozproszona w Polsce w oparciu o lokalną biomasę*, [w:] Pająk K., Ziomek A., Zwierzchlewski S. (red.), *Ekonomia i zarządzanie energią a rozwój gospodarczy*, Wyd. Adam Marszałek, Toruń, s. 137–153.
- Klugmann-Radziemska E., 2006, *Odnawialne źródła energii – przykłady obliczeniowe*, Wyd. Politechniki Gdańskiej, Gdańsk.
- Kołodziej B., Matyka M. (red.), 2012, *Odnawialne źródła energii. Rolnicze surowce energetyczne*, PWRiL, Poznań.
- Kowalczyk-Juśko A., 2012, *Zasady sporządzania bilansu odnawialnych źródeł energii i oceny zasobów biomasy*, [w:] B. Kołodziej, M. Matyka (red.), *Odnawialne źródła energii. Rolnicze surowce energetyczne*, PWRiL, Poznań, s. 436–448.
- Kuś J., Matyka M., 2010, *Wybrane elementy agrotechniki roślin uprawnych na cele energetyczne*, [w:] *Nowoczesne technologie pozyskania i energetycznego wykorzystania biomasy*, Wyd. Instytut Energetyki, Warszawa, 101–120.
- Strategia rozwoju obszarów wiejskich i rolnictwa na lata 2007–2013*, 2005, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa, s. 21–27.

Wiśniewski G. (red.), 2011, *Określenie potencjału energetycznego regionów Polski w zakresie odnawialnych źródeł energii – wnioski dla Regionalnych Programów Operacyjnych na okres programowania 2014–2020*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa, s. 58–73.

Summary

The main aim of this research is to determine the agricultural biomass potential for energy production. The agricultural biomass potential was estimated based upon the use of surplus straw, hay, manure and willow plantation cultivated on set-aside land for energy purposes.

Research of potential was conducted by the Polish voivodships based upon data from the Local Data Bank.

The article also presents the economic efficiency of biomass production on the example of a willow plantation.

The highest total potential of biomass from straw, hay, manure and willow plantations could be achieved in the Mazowieckie, Wielkopolskie and Lubelskie Voivodships. While the lowest overall potential was found in the Małopolskie, Opolskie, Śląskie and Podlaskie Voivodships. It has been estimated that the total potential of analyzed biomass sources is at the level of about 345 thousand TJ.

Hubert KRYSZK, Krystyna KUROWSKA
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
Katedra Planowania i Inżynierii Przestrzennej
10-724 Olsztyn, ul. Prawocheńskiego 15
hubert.kryszk@uwm.edu.pl; krystyna.kurowska@uwm.edu.pl

Fotowoltaika jako źródło energii odnawialnej i nowy obszar aktywności na obszarach wiejskich

Photovoltaics as a source of renewable energy and a new
area of activity in rural areas

Zarys treści: Wykorzystanie energii ze źródeł odnawialnych, tj. wody, wiatru, promieniowania słonecznego, energii geotermalnej lub biomasy, może przynosić wymierne efekty ekologiczno-energetyczne, wpisując się tym samym w popularyzowanie idei rozwoju zrównoważonego obszarów wiejskich. W artykule przedstawiono obecny stan rynku i politykę polskiego rządu w zakresie odnawialnych źródeł energii, w tym głównie fotowoltaiki. W oparciu o badania własne oraz przegląd literatury zidentyfikowano dominujące źródła OZE oraz wskazano kierunek rozwoju energii odnawialnej w Polsce. Omówiono możliwości finansowania i dotacji na budowę instalacji fotowoltaicznych, uwzględniając przede wszystkim finansowanie dla beneficjentów z obszarów wiejskich w ramach PROW na lata 2007–2013. Zwrócono również uwagę na rozwój energetyki prosumenckiej. Analiza rozwoju fotowoltaiki uwzględnia aspekty lokalizacyjne, w tym głównie: uwarunkowania przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne.

Słowa kluczowe: polityka energetyczna, OZE, fotowoltaika (PV), aktywizacja obszarów wiejskich, obszary wiejskie.

Wprowadzenie

Istnieje konieczność podjęcia debaty dotyczącej kierunku rozwoju energetyki, która wynika z aktualnej sytuacji sektora energetycznego, jak również z zobowiązań krajów członkowskich UE na rzecz wzrostu udziału produkcji energii ze źródeł odnawialnych do 2020 r. Wzrost udziału OZE w bilansie paliwowo-energetycznym może przyczynić się do poprawy efektywności wykorzystania i oszczędzania zasobów nieodnawialnych surowców energetycznych, a głównie poprawy stanu środowiska przyrodniczego oraz w znacznym stopniu do aktywizacji obszarów wiejskich.

Zgodnie z Dyrektywą PEiR 2009/28/WE w sprawie promowania energii ze źródeł odnawialnych OZE oznacza energię z odnawialnych źródeł niekopalnych – uzyskiwaną z wiatru, promieniowania słonecznego, aerotermalną, geotermalną

i hydrotermalną, a także energię oceanów, hydroenergię, energię pozyskiwaną z biomasy, gazu pochodzącego z wysypisk śmieci, oczyszczalni ścieków i ze źródeł biologicznych (biogaz). Zgodnie z ustawą z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne (t.j. Dz. U. z 2012 r. poz. 1059 z późn. zm.) OZE to źródło wykorzystujące w procesie przetwarzania energię wiatru, geotermalną, promieniowania słonecznego, fal, prądów i pływów morskich, spadku rzek oraz energię pozyskiwaną z biomasy, biogazu wysypiskowego, a także biogazu powstałego w procesach odprowadzania lub oczyszczania ścieków albo rozkładu składowanych szczątków roślinnych i zwierzęcych.

Sektor energetyki odnawialnej w Polsce jest w stadium tworzenia się i jego znaczenie stale wzrasta. Są podejmowane działania oraz akcje promujące energię odnawialną (np. energetyka ciepła – solary, energia wiatru – farmy wiatrowe, kogeneracja – produkcja biomasy i inne), jednak nadal głównym problemem pozostaje brak stabilnych podstaw prawnych rozwoju tego sektora energetyki.

Szansą rozwoju sektora energetyki odnawialnej jest nie tylko prowadzenie inwestycji z udziałem wielkich elektrowni, ale przede wszystkim rozproszonych mikroźródeł energii. Głównym miejscem lokalizacji odnawialnych źródeł energii są obszary wiejskie. W Polsce stanowią one ok. 93% ogólnej powierzchni kraju.

Celem artykułu jest przedstawienie uwarunkowań mających wpływ na rozwój OZE w Polsce. Zidentyfikowano dominujące źródła OZE w kraju oraz wskazano kierunek rozwoju energii odnawialnej. Szczególną uwagę zwrócono na czynniki mające wpływ na rozwój fotowoltaiki w Polsce. W artykule przedstawiono obecny stan rynku i politykę polskiego rządu w zakresie odnawialnych źródeł energii, w tym głównie fotowoltaiki. Omówiono istniejące możliwości finansowania i dotacji na budowę instalacji fotowoltaicznych, ze szczególnym naciskiem na dostępną formę finansowania dla beneficjentów zlokalizowanych na obszarach wiejskich, jaką jest PROW w latach 2007–2013, w ramach działania: Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw. Zwrócono również uwagę na rozwój energetyki prosumenckiej. Analiza rozwoju fotowoltaiki uwzględnia aspekty lokalizacyjne, w tym głównie: administracyjno-prawne, uwarunkowania przyrodnicze, społeczne i ekonomiczne.

Fotowoltaika

Fotowoltaika to dziedzina nauki zajmująca się przemianą energii promieniowania słonecznego w energię elektryczną, poprzez zastosowanie ogniw fotowoltaicznych. Jest jednym z najbardziej obiecujących, odnawialnych źródeł energii, stanowiącym alternatywę dla tradycyjnych, nieodnawialnych zasobów.

Na rynku energii słonecznej mamy do czynienia z fotowoltaiką, kolektorami słonecznymi czy też z wieżami słonecznymi. W polskich warunkach najszersze zastosowanie miały kolektory słoneczne, wykorzystywane głównie na potrzeby gospodarstw domowych (podgrzewanie wody), natomiast fotowoltaika miała zastosowanie zazwyczaj w infrastrukturze drogowej (znaki drogowe, znaki ostrzegawcze, latarnie, parkometry). Może być ona wykorzystywana zarówno na małych powierzchniach (np. dachy budynków), jak również w postaci wielkich elektrowni

ni słonecznych na otwartym terenie, czyli farmy fotowoltaiczne (*Rynek fotowoltaiki...* 2013, s. 6).

Najmniejszym elementem instalacji fotowoltaicznej są ogniwa fotowoltaiczne, które wytwarzane są w trzech różnych technologiach (Łukjaniuk 2014):

- ogniwa fotowoltaiczne I generacji – oparte o tradycyjne krzemowe złącze P-N, mogą być wykonane w postaci ogniw monokrystalicznych i polikrystalicznych. Charakteryzują się dużą sprawnością (nawet do 40%), dlatego pomimo wysokich kosztów produkcji ich udział w rynku wynosi ok. 80%;
- ogniwa fotowoltaiczne II generacji – zbudowane w oparciu o złącze P-N z innych materiałów niż ogniwa I generacji. Wyróżniamy ogniwa amorficzne (z krzemu amorficznego), ogniwa CdTe (z wykorzystaniem półprzewodnikowego tellurku kadmu) oraz ogniwa CIGS wykonane z mieszaniny półprzewodników (miedź, ind, gal, selen). Są tańsze w produkcji, ale charakteryzują się niską sprawnością, która w zależności od technologii waha się od 7 do 15 %;
- ogniwa fotowoltaiczne III generacji – pozbawione klasycznych półprzewodników, tak zwane ogniwa DSSC. Są to ogniwa fotochemiczne, wykorzystujące normalne procesy, jakie zachodzą w roślinach. W oparciu o schemat fotosyntezy stworzono ogniwo, które za pomocą syntetycznych barwników zastępujących chlorofil znajdujący się w roślinach przekształca energię słoneczną w elektryczną. Główną zaletą ogniw DSSC i przewagą nad ogniwami krzemowymi jest mała wrażliwość na kąt padania promieniowania słonecznego, mogą pracować pod wpływem promieniowania odbitego i załamane, a także pod częściowym zacienieniem (Kołodziej i Matyka 2012). Charakteryzują się niskimi kosztami produkcji, ale również małą sprawnością. Udział ich w rynku nie przekracza 0,5%.

O rodzaju instalacji decyduje finalny sposób wykorzystania energii elektrycznej wyprodukowanej z paneli fotowoltaicznych. Można wyróżnić trzy podstawowe typy instalacji:

- przyłączane do sieci elektroenergetycznej (ON-GRID) – farmy fotowoltaiczne i instalacje prosumenckie,
- nie przyłączane do sieci elektroenergetycznej (OFF-GRID) – instalacje na własne potrzeby,
- systemy mieszane.

Głównymi zaletami systemów PV jest ich prosta konstrukcja, łatwość montażu w porównaniu z innymi źródłami energii, a także możliwość realizacji w miejscach trudno dostępnych. Uważana jest za jedno z najbardziej obiecujących i przyjaznych środowisku źródeł energii ze względu na szerokie możliwości osiągnięcia korzyści energetycznych. Łączy w sobie wiele zalet. Energia elektryczna powstaje blisko konsumenta, jest dostępna w nieograniczonej ilości, a systemy fotowoltaiczne są proste w obsłudze. Energia słoneczna może być przekształcona w energię elektryczną za pomocą fotowoltaicznych ogniw słonecznych (*photovoltaic* –

PV), konwertujących światło bezpośrednio na elektryczność. Proces ten jest także możliwy przy zastosowaniu systemów koncentracji energii słonecznej (*concentrating solar power* – CSP), w których paraboliczne kolektory słoneczne lub wieże słoneczne koncentrują światło w celu ogrzania pojedynczego punktu, wytwarzając w ten sposób parę napędzającą turbinę. Elektrownie PV można podłączyć do akumulatorów magazynujących lub do sieci elektrycznej. Ciepło CSP można magazynować w celu wytwarzania energii w razie niedostępności światła słonecznego (*Energia odnawialna...* 2011, s. 16).

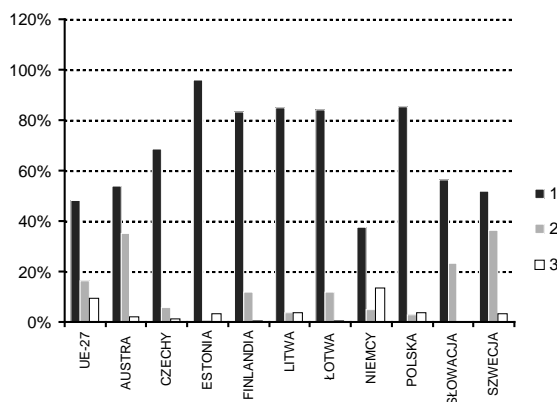
Energetyka prosumencka

Projekt ustawy o odnawialnych źródłach energii definiuje prosumenta jako osobę fizyczną, prawną lub jednostkę organizacyjną nieposiadającą osobowości prawnej i będącą wytwórcą energii w mikroinstalacji (do 40 kW) w celu jej zużycia na potrzeby własne lub na sprzedaż. Aby mogła się rozwijać, musi być akceptowalna społecznie (*Krajowy plan rozwoju...* 2013).

Za przyszłość w rozwoju OZE uważa się energetykę rozproszoną i prosumencką. W źródłach rozproszonych stosowane są różne technologie wytwarzania energii elektrycznej i ciepłej. Energia wyprodukowana w jednostkach mikro i małej energetyki rozproszonej trafia w pierwszej kolejności do lokalnego odbiorcy. Różni się generacje na użytek własny gospodarstw, budynków przedsiębiorstw, obiektów administracji i użyteczności publicznej. Nadwyżki energii elektrycznej przekazywane są do rozdzielczych sieci elektroenergetycznych. Nadwyżki ciepła trafiają do lokalnych sieci ciepłowniczych. Wyprodukowane paliwa mogą zostać wykorzystane dla celów transportowych lub być zatłoczone do lokalnych sieci paliwowych (Lampart i Kowalski 2010, s. 123).

Fotowoltaika jako alternatywa rozwoju OZE w Polsce i Europie

Rozwój odnawialnych źródeł energii, a tym samym fotowoltaiki, jest szczególnie promowany ze strony Unii Europejskiej. Od roku 2003 w krajach UE występował coroczny wzrost ilości energii pozyskiwanej ze źródeł odnawialnych. Był on największy w 2010 r. i wyniósł odpowiednio dla UE – 12,2% i dla Polski 13,7%. Najpopularniejszym źródłem OZE w Polsce jest ogólnie rozumiana biomasa, która stanowi ponad 80% w ogólnym pozyskaniu energii ze źródeł odnawialnych (ryc. 1).

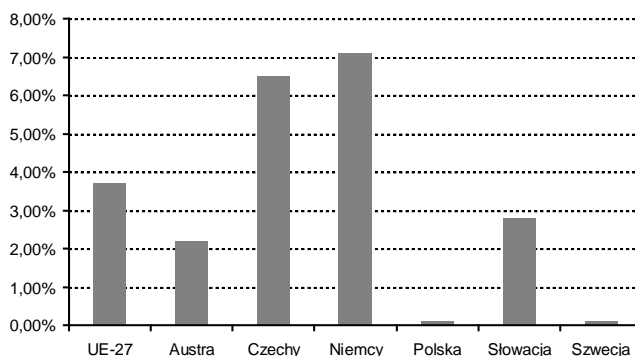

Ryc. 1. Udział wybranych źródeł OZE w ogólnym pozyskaniu energii ze źródeł odnawialnych (w %). 1 – biopaliwa stałe, 2 – energia wody, 3 – energia wiatru.

Share of selected RES in the total energy production from renewable sources (in %). 1 – solid biofuels, 2 – water energy, 3 – wind energy.

Źródło / Source: *Energia ze źródeł odnawialnych...* (2013).

W Polsce aktualnie energia słoneczna jest mało rozpowszechniona. Obserwujemy bardzo duże dysproporcje w tym zakresie w stosunku do innych krajów europejskich (ryc. 2).

Ryc. 2. Udział energii słonecznej w produkcji energii elektrycznej.

Share of solar energy in electricity production.

Źródło / Source: *Energia ze źródeł odnawialnych...* (2013).

Według K. Forowicza (2011) niemieckie instalacje fotowoltaiki posiadały moc 17200 MW, a w Polsce zaledwie 1,75 MW. Zdaniem L. Romańskiego i innych (2012) polskie nastawienie do urządzeń konwertujących energię słoneczną na elektryczną ma racjonalne przesłanki, gdyż ilość pozyskiwanej energii w naszym klimacie jest niewielka i bardzo uzależniona od pory roku. Autorzy bardzo słabo

oceniają również sprawność urządzeń – w granicach 6–15%. Jako zaprzeczenie przedstawionych opinii należy przywołać przykład wykorzystania fotowoltaiki w innych krajach, np. w Niemczech, które położone są w bardzo podobnym klimacie jak Polska. Na świecie tylko Stany Zjednoczone i Japonia wyprzedzają Niemcy co do całkowitej mocy zainstalowanych systemów fotowoltaicznych. Rynek fotowoltaiczny rozwija się w dużym tempie, wskutek czego powstają elektrownie słoneczne. Polska niestety ze względu na uregulowania prawne i polityczne zdecydowanie odbiega od większości krajów europejskich.

W Polsce pierwsze zastosowania fotowoltaiki pojawiły się już w drugiej połowie lat 80. XX w., jednak dotychczas nie udało się wdrożyć znaczącej liczby inwestycji. Na koniec 2012 roku w Polsce funkcjonowało ok. 130 instalacji PV, z czego 120 to instalacje domowe o łącznej mocy ok. 1,8 MW bez przyłącza do sieci (*Krajowy plan rozwoju...* 2013). W 2011 r. w gminie Wierzchosławice wybudowano pierwszą w Polsce naziemną instalację fotowoltaiczną o mocy 1 MW. W końcowym okresie programowania 2007–2013 zostały rozstrzygnięte konkursy w ramach RPO i zostało przyznane dofinansowanie na budowę kolejnych farm fotowoltaicznych. Na Podlasiu inwestycja jest w trakcie realizacji. Kolejne planowane są m.in. na terenie lotniska w Gryźlinach (powiat olsztyński), w powiecie węgorzewskim oraz w innych regionach kraju.

Rozwój energetyki odnawialnej ma istotne znaczenie dla realizacji podstawowych celów polityki energetycznej. Promowanie wykorzystania OZE pozwala na zwiększenie stopnia dywersyfikacji źródeł dostaw oraz stworzenie warunków do rozwoju energetyki rozproszonej opartej na lokalnie dostępnych surowcach.

Uwarunkowania rozwoju fotowoltaiki na obszarach wiejskich

Uwarunkowania prawne i polityczne

Zakres wykorzystania energii ze źródeł odnawialnych w krajach członkowskich UE regulują odpowiednie dokumenty i akty normatywne (*Energia ze źródeł...* 2012). Podstawowymi dokumentami i aktami prawnymi UE w zakresie OZE, w tym fotowoltaiki są:

- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych, zmieniająca i w następstwie uchylająca dyrektywy 2001/77/WE oraz 2003/30/WE (Dz. U. L. 140 z 2009 r.).
- Biała Księga – Energia dla przyszłości: Odnawialne źródła energii z 1997 r.
- Zielona Księga – Ku europejskiej strategii bezpieczeństwa energetycznego z 2001 r.

Szczególnie w Dyrektywie UE kładzie się duży nacisk na lokalny rozwój infrastruktury i potencjału energetycznego, stawiając za główny cel zmniejszenie do 2020 roku emisji gazów cieplarnianych o 20%, przy jednoczesnym wzroście efek-

tywności energetycznej o 20% oraz udziale energii odnawialnej w energii końcowej do 20%. Do realizacji postawionego celu przyczynić się może rozwój fotowoltaiki.

W Polsce założenia do rozwoju energetyki odnawialnej zostały określone w Strategii rozwoju energetyki odnawialnej (2001), Polityce energetycznej Polski do roku 2030 (2009) oraz Programie dla elektroenergetyki (2006). Celem strategicznym polityki państwa jest zwiększenie wykorzystania zasobów energii odnawialnej w finalnym zużyciu energii co najmniej do poziomu 15% w 2020 roku oraz dalszy wzrost tego wskaźnika w latach następnych. W polityce energetycznej Polski do 2030 r. w zakresie rozwoju OZE jednym z celów jest również zwiększenie stopnia dywersyfikacji źródeł dostaw oraz stworzenie optymalnych warunków do rozwoju energetyki rozproszonej, opartej na lokalnie dostępnych surowcach (Monitor Polski z 2010 r. nr 2, poz. 11).

Duże nadzieje pokładano w ustawie o odnawialnych źródłach energii, która miała zapoczątkować rozwój fotowoltaiki w Polsce. Prace nad projektem ustawy trwają od 2010 r. Główne założenia dotyczą wprowadzenia znaczących ułatwień prawno-administracyjnych, w tym uproszczenia procedur koncesyjnych, wprowadzenia prosumenckiego wytwarzania energii, a także możliwości produkcji energii z OZE na własne potrzeby. Jak dotychczas ustawa nie weszła w życie.

Sytuacja prawna inwestora, który zamierza wybudować farmę fotowoltaiczną zależy również od tego, jaki jest stan planistyczny nieruchomości, na której planuje zrealizować swoją inwestycję. Lokalizacja farmy fotowoltaicznej (powyżej 100 kW) powinna być uwzględniona w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego oraz objęta miejscowym planem zagospodarowania przestrzennego, a w przypadku braku planu miejscowego w drodze decyzji o warunkach zabudowy (Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym t.j. Dz. U. z 2012 r., poz. 647 z późn. zm.).

Inwestycję polegającą na montażu ogniw fotowoltaicznych podłączonych do sieci elektroenergetycznej służących do produkcji energii i dalszej jej dystrybucji należy traktować jako budowę obiektu budowlanego, a co za tym idzie na jego realizację inwestor zobowiązany jest uzyskać pozwolenie na budowę (Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane t.j. z 2010 r. Nr 243, poz. 1623 z późn. zm.). W celu zakwalifikowania inwestycji jako obiektu budowlanego wystarczy podłączenie chociażby jednego ogniw fotowoltaicznego z siecią elektroenergetyczną (stanowisko Głównego Urzędu Nadzoru Budowlanego). Na podstawie interpretacji Departamentu Gospodarki Przestrzennej i Budownictwa (MTBiG, pismo z dnia 7 lutego 2013 r. znak BP3j-0731-1/13 Nr 42) obowiązkiem uzyskania decyzji o warunkach zabudowy może być objęta inwestycja polegająca na montażu ogniw fotowoltaicznych lub budowie obiektu budowlanego, w skład którego wchodzi ogniw o charakterze przemysłowym, służące do produkcji energii elektrycznej w celu jej dalszej dystrybucji. Ponadto należy wymienić jeszcze szereg innych przepisów, które regulują proces administracyjno-prawny realizacji inwestycji, m.in. przepisy w zakresie ochrony środowiska oraz zasad korzystania z nieruchomości (podatki i opłaty lokalne).

Uwarunkowania przestrzenne i przyrodnicze

Zgodnie z Polityką energetyczną Polski do 2030 r. (Monitor Polski z 2010 r. nr 2, poz. 11) energetyka odnawialna to zwykle niewielkie jednostki wytwórcze zlokalizowane blisko odbiorcy. Wytwarzanie energii ze źródeł odnawialnych cechuje się niewielką lub zerową emisją zanieczyszczeń. Dokument zakłada również wykorzystanie w znacznie większym stopniu niż dotychczas energii promieniowania słonecznego za pośrednictwem kolektorów słonecznych oraz innowacyjnych technologii fotowoltaicznych.

W Polsce występują zróżnicowane zasoby słoneczne. Najgorsze uwarunkowania (najniższy poziom nasłonecznienia) występują w północno-wschodniej części, tj. w województwie warmińsko-mazurskim i podlaskim, a także południowej: śląskim, małopolskim oraz podkarpackim. Wielkość zasobów słonecznych w Polsce jest porównywalna z takimi krajami, jak: Wielka Brytania, Belgia, Holandia, Dania, Niemcy, Szwajcaria (Wierzbicka 2012, s. 337). Na wydajność paneli słonecznych mają również wpływ pory roku (maksyma nasłonecznienia występują od kwietnia do sierpnia), warunki atmosferyczne, zacienienie czy kąt nachylenia do słońca. Przyjmuje się, że optymalnym rozwiązaniem jest położenie paneli pod kątem 30–35° skierowanych w kierunku południowym (*Rynek fotowoltaiki...* 2013, s. 11). Nowoczesne instalacje na otwartych przestrzeniach mogą być wyposażone w trackery, wykorzystywane do ciągłego kierowania paneli w stronę słońca pod optymalnym kątem. Pozwala to lepiej wykorzystywać dostępne zasoby słoneczne.

Wymogi dotyczące projektu instalacji fotowoltaicznych wynikają głównie z otoczenia, w którym ma działać instalacja oraz celu, do jakiego będzie wykorzystywana. Podstawowymi elementami mającymi wpływ na wybór rodzaju systemu fotowoltaicznego są: posiadana powierzchnia do montażu paneli fotowoltaicznych (dach lub ściana budynku, wielkość działki itp.), sposób wykorzystania wyprodukowanej energii, wielkość wyprodukowanej energii, jaką chcemy uzyskać z instalacji lub zapotrzebowanie energetyczne urządzeń, które ma obsłużyć powstający układ (Mientus 2011, s. 7).

Uwarunkowania społeczne

Efektywnemu wykorzystaniu OZE w energetyce sprzyjałoby tworzenie lokalnych, rozproszonych źródeł energii odnawialnej, zlokalizowanych na obszarach wiejskich. Stworzenie lokalnego systemu wykorzystania OZE jest uważane za bardzo efektywne energetycznie, w pełni ekologiczne i aktywizujące obszary wiejskie (tworzenie nowych miejsc pracy, pełne wykorzystanie gruntów i obrót kapitału w układzie lokalnym) (Gostomczyk 2009, Jasiulewicz 2012).

Przy wspieraniu działań na rzecz inwestycji związanych z pozyskaniem energii z OZE i bezpośrednim zużyciem jako źródła energii należy wziąć pod uwagę jej pozytywny wpływ na szanse i perspektywy rozwoju lokalnego, poprawę spójności społecznej obszaru i możliwości generowania nowych miejsc pracy, szczególnie w sektorze MŚP, jak również pojawienie się na rynku wielu niezależnych producentów energii¹.

¹ L 140/16 Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE.

Identyfikując ograniczenia mające wpływ na rozwój odnawialnych źródeł energii, można wskazać takie ich grupy, jak:

- niechęć społeczeństwa (w odniesieniu do lokalizacji tych inwestycji w sąsiedztwie),
- niska świadomość społeczeństwa dotycząca roli i znaczenia OZE,
- brak stabilnych systemów wsparcia tego obszaru aktywności gospodarczej,
- potrzeba dostosowania zastosowanych rozwiązań do warunków lokalnych,
- wysokie koszty instalacji,
- problemy z przyłączeniami nowych instalacji do sieci energetycznych i ciepłowniczych,
- brak odpowiednich, stabilnych w czasie rozwiązań prawnych dotyczących funkcjonowania różnych grup podmiotów zajmujących się OZE na rynku energetyki,
- słabo rozwinięta sieć energetyczna na obszarach wiejskich (Pyka 2007, Reniger-Biłozor i Góbczyński 2011).

Z badań L. Romańskiego i innych (2012) prowadzonych wśród rolników z całego kraju wynika, że najpopularniejszym źródłem OZE są biopaliwa stałe (deklarowało 60,5% respondentów) oraz biopaliwa płynne (19%). Na trzecim miejscu pod względem popularności były kolektory słoneczne (13,8% posiadało instalacje, ale głównie do podgrzewania wody).

W kontekście celu pracy istotnym jest zidentyfikowanie perspektyw zmian zapotrzebowania na energię ze źródeł odnawialnych. Według M. Zielińskiej (2011) w ostatnich latach jest zauważalne rosnące znaczenie odnawialnych źródeł energii. Z informacji uzyskanych od rolników województwa warmińsko-mazurskiego produkujących biomasę wynika, że w przyszłości upatrują oni szanse głównie w rozwoju energii ze źródeł solarnych, w następnej kolejności z biomasy i energii z wiatru. W opinii przedsiębiorców w perspektywie rozwoju energii ze źródeł solarnych i energii z biomasy są podobne przewidywania rozwoju OZE jak w przypadku rolników. Przedsiębiorcy zajmujący się skupem i przetwórstwem biomasy znacznie niżej niż rolnicy ocenili wizję rozwoju energetyki wiatrowej. Jak wynika z opinii uczestników sektora OZE z regionu Warmii i Mazur, ich działania koncentrują się na poszukiwaniu innych, dodatkowych źródeł energii odnawialnej².

Uwarunkowania ekonomiczno-finansowe

Odnawialne źródła energii są wykorzystywane do produkcji energii elektrycznej, do ogrzewania i chłodzenia oraz w transporcie (biopaliwa). Poszczególne rodzaje energii odnawialnej znajdują się na różnych etapach rozwoju technolo-

² Szerzej badania prowadzone przez autorów w ramach *The strategic program of the National (Polish) Centre for Research and Development (NCBiR): "Advanced Technologies for Energy Generation. Task 4: Elaboration of Integrated Technologies for the Production of Fuels and Energy from Biomass, Agricultural Waste and other Waste Materials."*

gicznego. Takie źródła, jak: woda, wiatr, biomasa oraz energia słoneczna są opłacalne. Niektóre, na przykład ogniwa fotowoltaiczne (wykorzystywane do produkcji elektryczności ze światła słonecznego), potrzebują zwiększonego popytu, aby osiągnąć efekt korzyści skali (*Energia odnawialna...* 2008, s. 9).

Obserwujemy dynamiczny wzrost udziału w rynku urządzeń służących do konwersji energii słonecznej, wśród których oddzielne grupy stanowią urządzenia wykorzystujące tzw. efekt fotowoltaiczny do produkcji energii elektrycznej oraz te, które wykorzystują zdolność wysokiej absorpcji promieniowania słonecznego pewnych materiałów do produkcji energii cieplnej (Górski i Cenian 2010). Pomimo umiarkowanych warunków nasłonecznienia Polska klasyfikuje się na 8 miejscu w Europie pod względem zainstalowanych instalacji solarnych. Ogniwa fotowoltaiczne okazały się mało popularne z uwagi na wysokie koszty instalacji. Znaczące wykorzystanie instalacji solarnych (wykorzystanie energii słońca) rokuje w przyszłości na większe zainteresowanie ogniwami fotowoltaicznymi. Instalacje fotowoltaiczne posiadają znacznie szersze możliwości zastosowania. Jednak zdaniem M. Górskiego i A. Ceniana (2010) inwestycje w fotowoltaikę przy braku rozwiązań wsparć systemowych, mimo malejących cen urządzeń, pozostają mało opłacalne. Przekłada się to niski udział energii słonecznej na rynku.

Rozwój odnawialnych źródeł energii jest zależny nie tylko od dynamiki dokonujących się zmian w zakresie technologii czy presji różnych grup nacisku na redukcję emisji gazów cieplarnianych, ale przede wszystkim od możliwości stworzenia zintegrowanego systemu produkcji OZE, jej przetwarzania i dystrybucji energii. Rozwój tego sektora energetyki przyczynia się również do rozwoju słabiej rozwiniętych regionów, bogatych w zasoby energii odnawialnej.

Fotowoltaika jako nowy element przestrzeni

Jeszcze do niedawna fotowoltaika była najczęściej wykorzystywana do zasilania urządzeń o małych mocach, w miejscach o utrudnionym dostępie do sieci energetycznej, takich jak: sygnalizacja drogowa, lampy oświetleniowe, tablice ogłoszeniowe, systemy zasilania awaryjnego, maszyny drobnego handlu, urządzenia monitoringu środowiska, przekazniki telekomunikacyjne. Obecnie powstają już farmy fotowoltaiczne, produkujące energię elektryczną w celu sprzedaży. Według J. Abromasa (2011) turbiny wiatrowe, elektrownie wodne i elektrownie słoneczne są to obiekty przemysłu energetycznego, które wywołują największy efekt wizualny w krajobrazie obszarów wiejskich. Wizualna jakość krajobrazu jest jednym z zasobów niematerialnych w środowisku życia człowieka, która określa jakość życia.

Rozwojowi dużych farm fotowoltaicznych w Polsce może sprzyjać także neutralny dla otoczenia charakter tego rodzaju inwestycji. Znacznie mniej ingerują w krajobraz, a ich zasoby uzupełniają się w naturalnych procesach, co pozwala traktować je jako niewyczerpalne. Fotowoltaika w przeciwieństwie do farm wiatrowych czy biogazowni rolniczych jest bardziej akceptowana społecznie. Stosowana jest najczęściej na dachach budynków i budowli, przy sygnalizacji drogowej, lampach oświetleniowych itp. (fot. 1, 2 i 3). Jest to niewielki nowy element, który pojawia się na już istniejącym obiekcie.

Fot. 1. Instalacja fotowoltaiczna na dachu (fot. K. Kurowska).

Photovoltaic system on the roof.

Fot. 2. Znak drogowy (powiat olsztyński)

(fot. H. Kryszk).

Road sign (Olsztyński district).

Fot. 3. Lampa uliczna (powiat słupski)

(fot. H. Kryszk).

Street lamp (Słupski district).

Zupełnie nowym zjawiskiem w krajobrazie obszarów wiejskich będą farmy fotowoltaiczne (fot. 4), lecz o zupełnie innym wymiarze (porównywalne do upraw polowych). Ich zaletą jest, że mogą one powstawać na gruntach, które z powodu niskiej jakości gleb czy degradacji wywołanej przez przemysł nie mogą być wykorzystane na cele rolnicze.

Fot. 4. Farma fotowoltaiczna Wierzchosławice.

Photovoltaic farm Wierzchosławice.

Źródło / Source: <http://fundacjaenergia.pl/baza-wiedzy/technologie/energia-sloneca/elektrownie-sloneczne> (16.04.2013r.)

Możliwości dofinansowania i dotacji na budowę systemów fotowoltaicznych

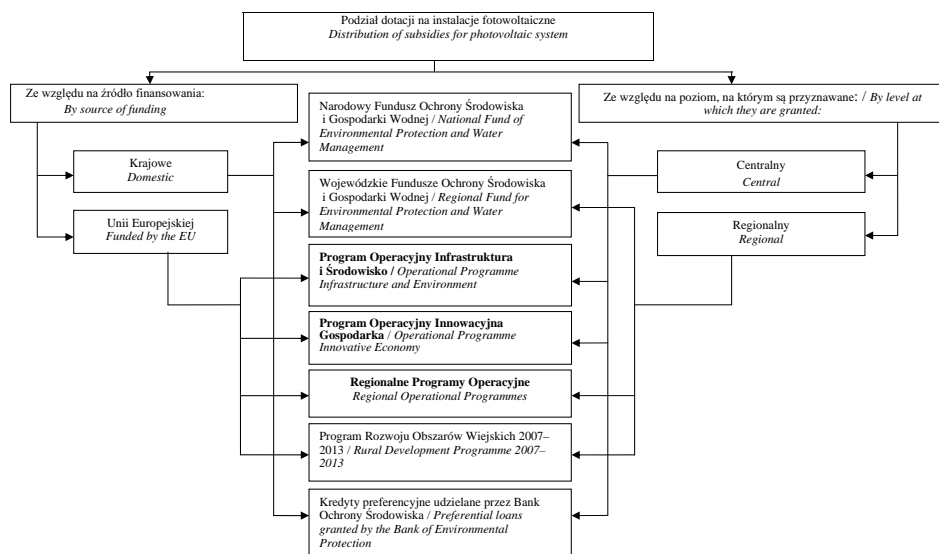
Dążenie do wzrostu odnawialnych źródeł energii, wynikającego z przepisów prawnych zarówno krajowej, jak i unijnej gospodarki energetycznej wywarło nacisk na stworzenie odpowiednich systemów wsparcia, umożliwiających finansowanie inwestycji w instalacje fotowoltaiczne.

Środki finansowe przeznaczone na realizację inwestycji pochodzą z różnych źródeł. Mogą być przyznawane na różnym szczeblu i w różnych formach: kredytu, pożyczki, dotacji lub dopłaty. Dobór właściwego źródła finansowania zależy od typu beneficjenta i skali inwestycji. Beneficjentów można podzielić na 3 zasadnicze grupy:

- samorządy, ich związki i należące do nich spółki oraz jednostki budżetowe,
- przedsiębiorcy, rolnicy oraz organizacje pozarządowe,
- osoby fizyczne oraz wspólnoty mieszkaniowe.

Podmioty w obecnej perspektywie finansowej mogą korzystać z wielu różnych źródeł finansowania. Szczegółowy zarys dotychczasowych możliwości finansowania budowy systemów fotowoltaicznych przedstawia rycina 3.

Przedstawiony podział dotacji zawiera wszystkie istniejące dotychczas możliwości finansowania instalacji fotowoltaicznych. Jedną z największych w Polsce instytucji finansujących przedsięwzięcia z zakresu ochrony środowiska jest Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, który główny nacisk kładzie na rozwój energetyki prosumenckiej w ramach Programu Prosument.

Ryc. 3. Podział dotacji na instalacje fotowoltaiczne.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Niedziółka 2012.

Distribution of grants for photovoltaic installations.

Source: own elaboration based on Niedziółka 2012.

Część I Programu przeznaczona jest dla przedsięwzięć w zakresie odnawialnych źródeł energii i obiektów wysokosprawnej kogeneracji i zakłada udzielanie pożyczek inwestycyjnych z możliwością ich częściowego umorzenia. Wsparcie może być udzielone w kwocie od 4 do 50 mln zł, przy maksymalnej wielkości pożyczki preferencyjnej do 75% kosztów kwalifikowanych inwestycji.

Część II Programu jest wdrażana przez Wojewódzkie Fundusze Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, których oferty skierowane są na realizację projektów w skali danego województwa, czyli na szczeblu regionalnym.

Innymi możliwościami sfinansowania inwestycji w urządzenia służące wytwarzaniu energii ze źródeł odnawialnych (w tym fotowoltaicznych) są kredyty preferencyjne udzielane przez Bank Ochrony Środowiska oraz fundusze termomodernizacyjne przyznawane przez Bank Gospodarstwa Krajowego. Kolejnym źródłem wsparcia jest Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko oraz Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka, które w ramach konkretnych działań wspierają projekty w zakresie wdrażania odnawialnych źródeł energii i badań naukowych w tym obszarze.

Oprócz przedstawionych powyżej źródeł finansowania każdy z 16 Regionalnych Programów Operacyjnych na lata 2007–2013 zawierał priorytet związany z inwestycjami w fotowoltaikę. We wszystkich województwach przygotowano działania, w których uwzględniono finansowanie projektów dotyczących alternatywnych źródeł energii (tab. 1).

Tabela 1. Działania dotyczące OZE w Regionalnych Programach Operacyjnych.

Województwo	Numer działania	Nazwa działania
Dolnośląskie	5,1	Alternatywne źródła energii
Kujawsko-Pomorskie	2,4	Infrastruktura energetyczna przyjazna środowisku
Lubelskie	6,2	Energia przyjazna środowisku
Lubuskie	3,2	Poprawa jakości powietrza, efektywności energetycznej oraz rozwój i wykorzystanie OZE
Łódzkie	2,9	Odnawialne źródła energii
Małopolskie	7,2	Poprawa jakości powietrza i zwiększenie wykorzystania OZE
Mazowieckie	4,3	Ochrona powietrza, energetyka
Opolskie	4,3	Ochrona powietrza, OZE
Podkarpackie	2,2	Infrastruktura energetyczna
Podlaskie	5,1	Rozwój regionalnej infrastruktury ochrony środowiska
Pomorskie	5,4	Rozwój energetyki opartej na źródłach odnawialnych
Śląskie	5,3	Czyste powietrze i odnawialne źródła energii
Świętokrzyskie	4,1	Rozwój regionalnej infrastruktury ochrony środowiska i energetycznej
Warmińsko - Mazurskie	6,2	Ochrona środowiska przed zanieczyszczeniami i zniszczeniami
Wielkopolskie	3,7	Zwiększenie wykorzystania odnawialnych zasobów energii
Zachodniopomorskie	4,1	Energia odnawialna i zarządzanie energią

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Regionalnych Programów Operacyjnych na lata 2007–2013.

O możliwościach skorzystania z danego programu operacyjnego decyduje lokalizacja realizowanego projektu, a szczegółowe zasady udzielania pomocy na inwestycje fotowoltaiczne różnią się w poszczególnych województwach. Scharakteryzowane powyżej możliwości finansowania obejmują środki dostępne w perspektywie finansowej 2007–2013. Podczas negocjacji na temat budżetu Unii Europejskiej na lata 2014–2020 przywódcy państw członkowskich uzgodnili, że przynajmniej 20% unijnego budżetu zostanie przeznaczony na działania mające na celu ochronę klimatu. Oznacza to zwiększenie dotacji na odnawialne źródła energii w porównaniu z budżetem 2007–2013.

Finansowanie instalacji fotowoltaicznych w ramach działania:

3.1.1 Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw

Na obszarach wiejskich dostępną formą finansowania jest Program Rozwoju Obszarów Wiejskich realizowany w latach 2007–2013. Wsparcie dotyczące systemów fotowoltaicznych można było uzyskać w ramach działania: Tworzenie i rozwój mikroprzedsiębiorstw. Jego celem jest wzrost konkurencyjności gospodarczej obszarów wiejskich, rozwój przedsiębiorczości i rynku pracy, a w konsekwencji

wzrost zatrudnienia na obszarach wiejskich. Umożliwia ono otrzymanie dotacji na zakup oraz uruchomienie małej elektrowni fotowoltaicznej. Beneficjentem działania może być: osoba fizyczna (pomiędzy 18 a 60 rokiem życia), osoba prawna lub jednostka organizacyjna nieposiadająca osobowości prawnej, która prowadzi (lub podejmuje) działalność jako mikroprzedsiębiorstwo zatrudniające poniżej 10 osób i mające obrót nieprzekraczający równowartości 2 mln euro oraz, która nie podlega ubezpieczeniu w pełnym zakresie w KRUS (PROW 2007–2013). Obecnie inwestorzy liczą na wsparcie w ramach perspektywy finansowej na lata 2014–2020.

Wnioski

Towarzyszące rozwojowi cywilizacyjnemu zapotrzebowanie na energię, przy jednoczesnym wyczerpywaniu się jej tradycyjnych zasobów, powoduje zwiększenie zainteresowania pozyskiwaniem energii ze źródeł odnawialnych. Jednym z najbardziej obiecujących odnawialnych źródeł energii jest energia promieniowania słonecznego wykorzystywana do wytwarzania energii elektrycznej poprzez zastosowanie ogniw fotowoltaicznych. Dotychczasowa niekorzystna sytuacja rozwoju fotowoltaiki w naszym kraju nie wynika z uwarunkowań środowiskowych, lecz z braku odpowiednich mechanizmów wsparcia oraz doprecyzowania przepisów prawnych.

Fotowoltaika na świecie rozwija się bardzo intensywnie. Polityka UE przewiduje znaczące środki finansowe przeznaczone na realizację inwestycji związanych z rozwojem OZE. Dobór właściwego źródła finansowania zależy od typu beneficjenta i skali inwestycji. W przypadku wnioskodawców zlokalizowanych na obszarach wiejskich dostępną formą finansowania jest PROW. Obecnie inwestorzy farm fotowoltaicznych liczą na wsparcie w ramach perspektywy finansowej na lata 2014–2020. Pokładają też duże nadzieje w mającej wejść w życie ustawie o odnawialnych źródłach energii. Ma ona wprowadzić nowe regulacje, które w większym stopniu mają wspierać rozwój odnawialnych źródeł energii w systemach fotowoltaicznych. W Polsce rozwojowi farm fotowoltaicznych na obszarach wiejskich może sprzyjać także neutralny dla otoczenia charakter tego typu inwestycji, które w przeciwieństwie do farm wiatrowych czy biogazowni rolniczych są bardziej akceptowalne społecznie.

Dzięki gigantycznej pomocy finansowej ze strony Unii Europejskiej dla polskiego rolnictwa istnieje świetna alternatywa w postaci montażu instalacji fotowoltaicznych, które mogą przyczynić się do poprawy sytuacji ekonomicznej poszczególnych regionów. Jak pokazują przykłady spoza Polski, jest to możliwe. Fotowoltaika cieszy się w Europie i na świecie znacznym i rosnącym zainteresowaniem z uwagi na swój ogromny potencjał energetyczny. W najbliższych latach może się stać głównym źródłem odnawialnej energii, wykorzystującej bezpłatne, obfite i niewyczerpalne źródło, jakim jest energia słoneczna.

Mając na uwadze, że na procesy rozwoju regionu wpływają czynniki zewnętrzne, w działaniach na rzecz rozwoju produkcji i wykorzystania OZE należy skoncentrować na uwarunkowaniach lokalnych i endogenicznych. Z tych m.in.

względów polityce krajowej, w powiązaniu z polityką energetyczną UE, można przypisać charakter instrumentów wspomagających i korygujących procesy rozwojowe przede wszystkim obszarów wiejskich. W konkluzji należy stwierdzić, że w dalszej perspektywie działań na rzecz wykorzystania energii słonecznej jako źródła energii należy mieć na uwadze, że fotowoltaika to nie tylko nowy kierunek zaspokojenia potrzeb energetycznych, ale także sposób na aktywizację zawodową ludności i rozwój obszarów wiejskich.

W Polsce generalnie istnieją dobre warunki przyrodnicze i przestrzenne do wykorzystania energii promieniowania słonecznego. Przy dostosowaniu typu systemów i właściwości urządzeń wykorzystujących energię słoneczną do charakteru, struktury i rozkładu w czasie promieniowania słonecznego można osiągnąć zadowalające efekty. Podstawą rozwoju fotowoltaiki w Polsce jest wprowadzenie odpowiednich uregulowań prawnych gwarantujących inwestorowi opłacalność i przewidywalność inwestycji. Szanse należy upatrywać również w energetyce prosumenckiej, gdzie głównym założeniem powinna być produkcja energii na własne potrzeby, a w przypadku wyprodukowania nadwyżki energii możliwość sprzedaży w korzystnej cenie.

Literatura

- Abromas J., 2011, *Some Aspects of the Assessment of Visual Impact of Wind Turbines on Landscape of Western Lithuania*, [w:] *Rural Development 2011. The fifth international scientific conference*, Aleksandras Stulginskis University, Kaunas, 1, s. 298–302.
- Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2009/28/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych zmieniająca i w następstwie uchylająca dyrektywy 2001/77/WE oraz 2003/30/WE.
- Energia odnawialna zmienia świat*, 2008, Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Energii i Transportu, Urząd Publikacji UE, Luksemburg.
- Energia odnawialna zmienia świat*, 2011, Komisja Europejska, Dyrekcja Generalna ds. Energii i Transportu, Urząd Publikacji UE, Luksemburg.
- Energia ze źródeł odnawialnych w 2012 r.*, 2013, Główny Urząd Statystyczny, Warszawa.
- Forowicz K., 2011, *Słońce czysty biznes*, *Środowisko*, 18 (450), s.17–19.
- Gostomczyk W., 2009, *Wykorzystanie biomasy do celów energetycznych w kreowaniu rozwoju obszarów wiejskich i miejsc pracy*, [w:] M. Jasiulewicz (red.), *Energetyczne wykorzystanie biomasy w działalności gospodarczej*, Politechnika Koszalińska, Koszalin, s. 179–198.
- Górski M., Cenian A., 2010, *Skojarzona produkcja ciepła i energii elektrycznej z promieniowania słonecznego*, [w:] A. Cenion, T. Noch (red.), *Ekoenergetyka – zagadnienia technologii, ochrony środowiska i ekonomiki*, Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, Gdańsk, s. 275–281.

- Jasiulewicz M., 2012, *Możliwości aktywizacji obszarów wiejskich przez agroturystykę oraz produkcję surowców energetycznych w rolnictwie w subregionie kościańskim*, Acta Scienatium Polonorum. Administratio Locorum, 11 (3), UWM Olsztyn, s. 89–96.
- Kołodziej B., Matyka M. red., 2012, *Odnawialne źródła energii: rolnicze surowce energetyczne*, Powszechnie Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Poznań.
- Krajowy plan rozwoju mikroinstalacji odnawialnych źródeł energii do 2020 roku. Synteza*, 2013, Instytut Energetyki Odnawialnej, Warszawa.
- Lampart P., Kowalski P., 2010, *Kogeneracja w oparciu o źródła biomasy/biogazu*, [w]: A. Cenion, T. Noch (red.), *Ekoenergetyka – zagadnienia technologii, ochrony środowiska i ekonomiki*, Wydawnictwo Gdańskiej Wyższej Szkoły Administracji, Gdańsk, s. 121–144.
- Łukjaniuk A., 2014, *Badanie właściwości ogniów fotowoltaicznych*, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Mientus K., 2011, *Energia słońca – aspekty ekologiczne i ekonomiczne*, Politechnika Opolska, Opole.
- Niedziółka D. red., 2012, *Zielona energia w Polsce*, CeDeWu – Wydawnictwa Fachowe, Warszawa.
- Obwieszczenie Ministra Gospodarki z dnia 21 grudnia 2009 r. w sprawie polityki energetycznej państwa do 2030 r. (M. P. z 2010 r. nr 2, poz. 11).
- Polityka energetyczna Polski do 2030 roku*, 2009, Uchwała Rady Ministrów nr 202/2009 (<http://www.mg.gov.pl/>, 15.03.2013).
- Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013 (<http://www.minrol.gov.pl/>).
- Pyka J. (red.), 2007, *Szanse i zagrożenia rozwoju rynku energetycznego w Europie i Polsce*, Wydawnictwo AE w Katowicach, Katowice.
- Reniger-Biłozor M., Gobczyński K., 2011, *Efektywność zastosowania odnawialnych źródeł energii w gospodarce nieruchomościami mieszkaniowymi – część II*, Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum, 10 (1), s. 73.
- Romański L., Bukowski P., Dębowski M., 2012, *Analiza wykorzystania energii odnawialnej w gospodarstwach wiejskich*, Inżynieria Rolnicza, 2 (137), s. 259–268.
- Rynek fotowoltaiki w Polsce – diagnoza*, 2013, Euro-Centrum, Park Naukowo-Technologiczny, Katowice.
- Ustawa z dnia 10 kwietnia 1997 r. Prawo energetyczne (t. j. z 2012 r. poz. 1059).
- Wierzbicka I., 2012, *Zarządzanie energią odnawialną w Polsce na przykładzie fotowoltaiki*, Studia i Materiały. Miscellanea Oeconomicae, 16, 2, s. 333–339.
- Zielińska M., 2011, *Rola energii odnawialnej w zrównoważonym rozwoju obszarów wiejskich – przegląd unijnych strategii*. http://ksow.pl/fileadmin/user_upload/ksow.pl/pliki/ANALIZY_ekspertyzy/Energia_odnawialna_i_jej_znaczenie_dla_rozwoju_obszar%C3%B3w_wiejskich.pdf (15.09.2013r.)

Summary

The use of energy from renewable sources, such as: water, wind, solar, geothermal and biomass, can bring tangible ecological and energetic results conforming to popularizing the idea of sustainable rural development. This paper presents the current state of the market outlining the policy of the Polish government in the field of renewable energy sources, mainly photovoltaics. Based on own research and review of the subject literature the predominant sources of renewable energy and recommendations for the direction of renewable energy development in Poland have been identified in this article. The possibility of funding and obtaining grants for the construction of photovoltaic systems has been discussed, primarily taking into account funding for rural beneficiaries under the RDP 2007-2013. In this paper attention has also been drawn to the development of prosumer energy. The analysis takes into account aspects for the development of location-based photovoltaics, mainly: natural conditions as well as social and economic factors.

Barbara SOLON

Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN

ul. Twarda 51/55, 00-818 Warszawa

b.solon@twarda.pan.pl

Tradycyjne media (prasa, radio, telewizja) jako źródła wiedzy rolniczej¹

Traditional media (press, radio, television) as a source of agricultural knowledge

Zarys treści: Celem opracowania jest ocena roli mediów tradycyjnych (prasy, radia i telewizji) w przekazywaniu wiedzy rolniczej. Współczesne media scharakteryzowano na tle historii ich rozwoju na ziemiach polskich od końca XIX w. Na podstawie badań własnych i zebranych opracowań przedstawiono zakres i tematykę czasopism oraz audycji radiowych i telewizyjnych funkcjonujących na rynku w latach 2010–2012.

Słowa kluczowe: media, prasa, radio, telewizja, wiedza rolnicza.

Wstęp

Rolnictwo jest dziedziną aktywności zawodowej, która wymaga ciągłego szkolenia i uzupełniania wiedzy fachowej. O efektywności gospodarowania w coraz większym stopniu zaczyna decydować kapitał intelektualny, a nie czynniki materialne (Jaska 2009). Odkrycia naukowe w dziedzinie nowych technologii, nowych odmian roślin i zwierząt, środków ochrony, a także zmieniające się przepisy oraz regulacje prawne i ekonomiczne powodują, że rolnik musi swoją wiedzę ciągle uzupełniać i uaktualniać. W związku z tym rolnicy, którzy chcą utrzymać się ze swoich gospodarstw, muszą poszukiwać wiedzy na własną rękę i uzupełniać swoje wykształcenie (Krzyworzeka 2011).

Popularnymi źródłami informacji na temat zmian zachodzących na wsi i w rolnictwie są tradycyjne media – radio i telewizja, które przekazują informacje dotyczące rolnictwa w ogólnoinformacyjnych serwisach bądź mają w swoich ramówkach programy adresowane specjalnie do rolników, oraz prasa codzienna i specjalistyczna. Z badań przeprowadzonych przez BIOSTAT na zlecenie Ministerstwa Rolnictwa (*Polska wieś...* 2013) wynika, że ponad połowa rolników informacje na temat zmian zachodzących na wsi i w rolnictwie oraz możliwości uzyskania środków na rozwój produkcji rolniczej, gospodarstwa rolnego lub innego wsparcia kierowanego do mieszkańców wsi czerpie z telewizji (najpopularniejsze stacje

¹ Artykuł przygotowany w ramach projektu badawczego 2011/01/D/HS4/03295 „Modele transferu wiedzy w rolnictwie a efekty produkcyjne gospodarstw rolnych - ujęcie przestrzenne” finansowanego przez Narodowe Centrum Nauki.

to TVP1, TVP2 i TVP Info), 26% rolników z radia (Radio Zet – 35% rolników, RMF – 18% i Program 1 Polskiego Radia – 15%). Mniejszą rolę odgrywa codzienna prasa. Do najczęściej wykorzystywanych przez rolników w tym celu codziennych wydawnictw prasowych należą: Fakt (24% rolników) i Gazeta Wyborcza (13%). Jeszcze mniejsze znaczenie ma prasa specjalistyczna. Korzystanie z tego źródła informacji deklaruje 5% rolników.

Celem opracowania jest ocena roli mediów tradycyjnych (prasy, radia i telewizji) w przekazywaniu wiedzy rolniczej ze szczególnym uwzględnieniem audycji telewizyjnych i radiowych oraz czasopism adresowanych bezpośrednio do rolników, funkcjonujących na rynku w latach 2010–2012.

Źródła danych i metodyka

Opracowanie dotyczy okresu od końca XIX w. do roku 2012. W oparciu o literaturę i źródła internetowe przedstawiono zakres tematyczny historycznych czasopism adresowanych do rolników. Na podstawie historycznych ramówek programów radiowych i telewizyjnych z lat 1978–2010 scharakteryzowano udział w nich audycji rolniczych.

Podstawą charakterystyki współczesnych mediów tradycyjnych pod kątem przekazywanej wiedzy rolniczej i zasięgu ich oddziaływania były badania własne przeprowadzone w Centralnej Bibliotece Rolniczej oraz w Bibliotece Głównej Województwa Mazowieckiego, a także informacje zamieszczone na portalach internetowych poszczególnych mediów oraz informacje o wynikach słuchalności i oglądalności. Na podstawie przeprowadzonej kwerendy zestawiono maksymalnie pełny wykaz ogólnopolskich czasopism rolniczych, audycji radiowych i telewizyjnych funkcjonujących na rynku w okresie 2010–2012. Kierując się kryterium trwałości (ciągłości nadawania) i zasięgu oddziaływania do dokładniejszej analizy wybrano audycje, które ukazują się na antenach od dłuższego czasu i mają wśród rolników stałych odbiorców.

Na potrzeby niniejszego opracowania przeanalizowano pod względem treści 80 czasopism rolniczych funkcjonujących na rynku w latach 2010–2012 oraz – w ramach dokonanego wyboru – przeanalizowano rozbudowane ramówki² następujących nadawców:

- Polskie Radio „Jedynka” („Poranne rozmaitości”, 70 audycji z okresu styczeń–czerwiec 2010)
- Radio Maryja („Audycja dla rolników, 30 audycji w okresie 2010–2012)
- Telewizja Trwam (audycje w 2012 r.)
- TVR (rok 2012)

² Archiwalne ramówki z rozwijającym opisem audycji na portalach internetowych nadawców radiowych i telewizyjnych: Polskie Radio „Jedynka” (<http://www2.polskieradio.pl/jedynka/rozmaitoscirolnicze/archiwum.aspx?od=181>, dostęp marzec–kwiecień 2012; Radio Maryja (<http://www.radiomaryja.pl/multimedia/audio/audycje-dla-rolnikow/>, dostęp lutego–marzec 2012; TVP (<http://www.tvp.pl/informacje-rolnicze/agrobiznes/wideo>, dostęp czerwiec–lipiec 2012); TVR (<http://www.tvr24.pl/ramowka/>, dostęp maj–czerwiec 2012).

Ponadto przesłuchano i obejrzano szczegółowo:

- 15 audycji „Poranne rozmaitości” w Jedynce
- 15 „Audycji dla rolników” w Radio Maryja
- 15 wydań magazynu „Agrobiznes” w TVP1
- 7 wydań magazynu „Tydzień” w TVP1
- 8 audycji „Wieś to też Polska” w Telewizji Trwam
- 20 różnych audycji w TVR w okresie styczeń–czerwiec 2012.

Historia

Historia czasopiśmiennictwa rolniczego na ziemiach polskich sięga XIX wieku. Czasopisma wydawane były przez różne organizacje, towarzystwa rolnicze, jak również przez wydawnictwa drukujące prasę codzienną oraz osoby prywatne (głównie bogatych ziemian lub księży). W większości zawierały one informacje dotyczące produkcji roślinnej i zwierzęcej oraz przetwórstwa rolno-spożywczego. Zamieszczano w nich działy porad gospodarskich, pytań i odpowiedzi. Gazeta Wiejska ukazująca się we Lwowie od 1869 r. drukowała, oprócz fachowych artykułów, utwory literackie oraz informacje z kraju i ze świata. Ukazywały się również czasopisma branżowe, m.in. przeznaczone dla ogrodników, pszczelarzy, mleczarzy, leśników i innych. Na przykład Towarzystwo Ogrodnicze w Krakowie w latach 1898–1939 wydawało miesięcznik „Ogrodnictwo” poświęcony sadownictwu, ogrodnictwu, warzywnictwu i kwiaciarstwu. Istniały czasopisma skierowane do ziemian: „Ziemianin” (Warszawa 1917–1919), „Wieś i Dwór” (Warszawa 1912–1918), „Wieś Ilustrowana” (Warszawa 1910–1914) oraz „Ziemianin” (Poznań 1850–1922), który ukazywał się przez 72 lata. Dla mniejszych właścicieli rolnych od 1872 r. wychodził popularny „Kurier Rolniczy”, (Warszawa 1901–1914). Były też czasopisma skierowane do „wiejskiego ludu”, w których oprócz fachowego doradztwa były przekazywane pouczenia moralne – „Kmiotek” od 1849, wydawany przez Samuela Orgelbranda oraz „Szkółka Niedzielną” (Leszno 1837–1853) – dwutygodnik rolniczo-moralny dla stanu wiejskiego, redagowany przez księdza proboszcza Tomasza Borowicza, w którym oprócz porad gospodarskich były treści religijne. W Krakowie w drugiej połowie XIX w. wydawane były dwa czasopisma przeznaczone dla ludu wiejskiego. „Wieśniak” zawierał treści religijne, pouczenia moralne i bieżące informacje o świecie. „Włościanin” (1869–1874) z kolei zamieszczał artykuły, mające na celu uświadamianie narodowe i obywatelskie, rozprawki z historii Polski, jak również treści religijne. Przez 29 lat wychodziło czasopismo „Zorza” (1866–1914), które zawierało wiadomości z zakresu rolnictwa, pszczelarstwa oraz treści religijne i wiadomości ze świata. Od 1901 do 1925 r. wychodził w Warszawie ilustrowany tygodnik przeznaczony dla kobiet „Dobra gospodyni”, w którym oprócz informacji o zdrowiu, modzie i kulinariach były też artykuły o uprawie roślin i hodowli zwierząt (Radziewicz 2009).

Podczas II wojny światowej wiele czasopism zastało zamkniętych i nie powróciło już na rynek po jej zakończeniu. W okresie powojennym powstawały nowe tytuły, głównie branżowe, skierowane do konkretnych grup producentów rolnych,

np. „Gospodarka Mięsna”, „Pieczarki i Owoce”, „Warzywa” czy „Kwiaty”, ale też o charakterze społeczno-politycznym. Na przykład „Rolnik Spółdzielca” (od 1948) adresowany jest do członków Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Na jego łamach przekazywane są informacje z działalności spółdzielni, ale zawiera on również informacje polityczne i prawne. Liczba nowych tytułów w ciągu 45-lecia powojennego była niewielka. W latach 1945–1990 powstało i przetrwało do dziś zaledwie 11 czasopism o zasięgu ogólnopolskim. Po 1989 r. widać wyraźny wzrost liczby nowych tytułów, które zaczęły ukazywać się w warunkach gospodarki rynkowej. Ukazywało się nawet po kilka nowych tytułów rocznie. Najwięcej – 6 tytułów – pojawiło się w roku 2002. Spośród 47 ogólnopolskich czasopism, które mają też własne strony internetowe, 37 rozpoczęło działalność wydawniczą po 1989 r.

Krótszą historię ma radio, które liczy sobie 86 lat i już przed wojną rozpoczęło nadawanie audycji dla rolników. Były to np. audycje o żywieniu zwierząt, dobrym przechowywaniu obornika czy o tym, co mogłoby nieść postęp na wsi. Na początku odbiorniki radiowe ze względu na wysoką cenę znajdowały się głównie na dworach ziemiańskich i w szkołach. Radia słuchało się gromadnie. Niejednokrotnie cała wieś schodziła się, żeby posłuchać audycji. Radio było krzewicielem wiedzy rolniczej i kultury (<http://niezapominajki.pl/>). Po II wojnie światowej audycje radiowe dla rolników poświęcone były głównie propagandzie kolektywizacji. „Poranne rozmaitości rolnicze” – audycja powstała w latach 50., której współtwórcą był znany dziennikarz radiowy Andrzej Zalewski – była jednym z najpopularniejszych programów radiowych. Towarzyszył jej charakterystyczny sygnał koguta (<http://niezapominajki.pl/>). W przeciwieństwie do innych program ten nie pełnił roli agitatora kolektywizacji, ale był poświęcony wyłącznie rodzinie chłopskiej. Audycja przetrwała do dnia dzisiejszego. Program I Polskiego Radia oprócz porannej audycji dla rolników w latach 70. i 80. nadawał o godz. 12.45 „Rolniczy Kwadrans”. W latach 90. program dla rolników, nadawany również w godzinach południowych, nazywał się „Rolnicza Antena”. W 2004 r. była audycja „Zielony Rynek”. Były to kilkunastominutowe audycje o charakterze informacyjnym i doradczym. Z czasem zaprzestano nadawania południowych audycji dla rolników.

Rola telewizji w przekazywaniu wiedzy rolniczej zmieniała się w ciągu 60-letniej historii jej istnienia. Pierwszy program telewizyjny w Polsce został wyemitowany w 1952 r. Rok później rozpoczęto regularną emisję – pół godziny programu raz w tygodniu. Od lutego 1961 r. ruszyła codzienna emisja programu telewizyjnego. Na początku program był nadawany w godzinach popołudniowych i stopniowo wydłużano czas na godziny poranne, przedpołudniowe i nocne. W latach 60. nie było w ramówce telewizji polskiej programów skierowanych specjalnie do rolników. W miarę wzrostu roli edukacyjnej TVP, od 1973 roku rozpoczęto nadawanie „Telewizyjnego Technikum Rolniczego” (TTR). Tematyka wykładów była bardzo szeroka. Były przedmioty typowo rolnicze – mechanizacja rolnictwa, uprawa roślin i hodowla zwierząt, jak również ogólne – matematyka, biologia, chemia, fizyka, historia i język polski. Wykłady emitowano przez 7 dni

w tygodniu (łącznie z powtórkami) w dwóch blokach: porannym (godz. 6.00–8.00) i popołudniowym (13.30–14.30) przez 17 lat, do 1990 roku.

Od połowy lat 70. zaczęła ukazywać się raz w tygodniu w godzinach popołudniowych, krótka, dziesięciominutowa audycja o charakterze doradczym pt. „Radzimy rolnikom”. Od 1980 r. pojawił się na antenie program „Rolnicze rozmowy”, nadawany początkowo w niedzielę wczesnym popołudniem, w późniejszych latach w dzień powszedni późnym popołudniem. Bogatsza oferta programowa, skierowana do rolników, była przedstawiana w soboty, a głównie w niedziele, w godzinach porannych i wczesnopopołudniowych. W latach 1980–1990 poza TTR emitowane były audycje informacyjno-edukacyjne: „Nowoczesność w domu i zagrodzie”, „Emerytury dla rolników”, „Kraj za miastem”, „Wszechnica rodziny wiejskiej”, „Po gospodarstwie”, „Magazyn rolniczy Tydzień”. Programy były emitowane w godzinach porannych. Przeciętnie 1,5 godziny w każdą niedzielę telewizja poświęcała na programy skierowane specjalnie do rolników. Od początku lat 90. w okresie transformacji ustrojowej zmieniała się także telewizja. Pojawiły się nowe programy. Zmienił się układ i charakter programów skierowanych do rolników. Zakończyło swoją działalność Telewizyjne Technikum Rolnicze. Misję edukacyjną kontynuował jeszcze przez 2 lata program „Agroszkola”, nadawany w dni powszednie we wczesnych godzinach popołudniowych, ale trwał już znacznie krócej, bo tylko pół godziny. W roku 1992 telewizja zakończyła definitywnie nadawanie edukacyjnych programów dla rolników. Pojawiły się nowe audycje, w większości o charakterze biznesowym, co wyraża się też w ich tytułach: „Rynek Agro”, „Magazyn notowań”, „Agrobiznes”, „Agrolinia” czy „Zielony biznes”. Wprowadzały one rolnika w nową rzeczywistość, zapoznawały z gospodarką rynkową, marketingiem, polityką rolną i działalnością nowych instytucji związanych z rolnictwem. Audycja pt. „Rolnictwo na świecie”, nadawana w latach 1992–1999 w niedzielne poranki, przybliżała polskiemu widzowi rolnictwo w innych krajach. Były też audycje koncentrujące się na sprawach lokalnych, np. „Nasza gmina”. Trwały ok. 15–30 minut i były emitowane w dzień powszedni w południe, a w weekend w godzinach porannych.

Charakterystyka czasopism rolniczych obecnych na rynku wydawniczym w latach 2010-2012

Obecnie w Polsce wydawanych jest ok. 65 czasopism o zasięgu ogólnopolskim, skierowanych do mieszkańców wsi, rolników, przedsiębiorców rolnych różnych branż, kadry związanej z przemysłem rolnym i krzewieniem wiedzy rolniczej i wiele czasopism lokalnych wydawanych na poziomie gminy, powiatu czy województwa. Żywotność ich jest bardzo zróżnicowana. Niektóre czasopisma ukazywały się tylko przez 1 rok lub kilka lat, ale spora część utrzymywała się na rynku przez ponad 20 lat. Czasopisma w większości są miesięcznikami, ale ukazują się także tygodniki, dwutygodniki, dwumiesięczniki, kwartalniki, półroczniki i roczniki (tab. 1). Nakład waha się od 1,2–1,5 tys. egzemplarzy (ściśle branżowe) do 50 tys. (ogólnorolnicze). Objętość to z reguły kilkadziesiąt stron. Pisma są w większości wydawane na bardzo dobrym papierze, w nowoczesnej szacie graficznej.

Tabela 1. Podział czasopism rolniczych o zasięgu ogólnopolskim według częstotliwości ukazywania się (stan na 2012 r.)

Częstotliwość ukazywania się	Liczba tytułów
Tygodnik	4
Dwutygodnik	3
Miesięcznik	37
Dwumiesięcznik	12
Kwartalnik	7
Półrocznik	1
Rocznik	1
Ogółem	65

Źródło: opracowanie własne.

Tematyka poruszana we współczesnych czasopismach jest bardzo różnorodna, a wiedza przekazywana za ich pośrednictwem – profesjonalna i fachowa. Adresatami są głównie specjaliści z poszczególnych branż. Jest kilkanaście tytułów specjalnie skierowanych do hodowców zwierząt i trochę mniej do hodowców roślin (tab. 2). Czasopisma można też podzielić na te o tematyce ogólnorolnej, skierowane do mieszkańców wsi (14) oraz przeznaczone dla dużych producentów i przedsiębiorców: 12 tytułów dotyczy hodowli zwierząt a 13 – hodowli roślin. Istnieje pięć czasopism o nowoczesnej technice i technologii w rolnictwie. Sześć czasopism ma charakter handlowo-biznesowo-reklamowy, cztery poruszają sprawy kształtowania i ochrony środowiska, energii odnawialnej i rozwoju zrównoważonego. Dwanaście czasopism ma charakter ogólnorolniczy. Społeczno-polityczny charakter mają tygodnik „Zielony Sztandar” i miesięcznik Gazeta Sotecka (nakład 40 tys.), adresowany do sołtysów i liderów społeczności wiejskich. Na rynku jest ok. 20 czasopism przeznaczonych bezpośrednio do dużych producentów rolnych i przedsiębiorców.

Tabela 2. Liczba czasopism rolniczych o zasięgu ogólnopolskim w podziale na branże (wg stanu na 2012 r.)

Branża	Liczba tytułów
Hodowla zwierząt	13
Hodowla roślin	8
Producenci, przedsiębiorcy branżowi	20
Ekologia, energetyka odnawialna	3
Technika, technologia	3
Ogólnorolnicze	14
Społeczno-polityczne	4
Ogółem	65

Źródło: opracowanie własne

Czasopisma stanowią źródło rzetelnej informacji i porad. Artykuły są pisane przez dobrych fachowców, często naukowców, zajmujących się daną dziedziną. Zawierają one wszechstronne informacje z różnych działów rolnictwa.

Na ogół spis treści czasopisma rolniczego obejmuje następujące działy:

- Aktualności – zależnie od charakteru pisma są to: informacje o notowaniach rynkowych, pogodzie, wydarzeniach związanych z daną branżą, sytuacji ekonomicznej w kraju, sytuacji w Unii. Zawsze są aktualne informacje dotyczące spraw dopłat i innych formalności związanych z Unią Europejską,
- Artykuły fachowe – stanowią zasadniczą zawartość czasopisma. Wiedza przekazywana za ich pośrednictwem jest bardzo obszerna i wielokierunkowa, dostosowana do charakteru pisma i oczekiwań odbiorców. Dotyczy m.in. hodowli zwierząt, technologii upraw, nawożenia i ochrony roślin oraz wyposażenia gospodarstw,
- Ogłoszenia rolnicze i reklamy wyrobów oraz firm kierujących swoje produkty bezpośrednio do rolników,
- Kącik kulinarno-rozrywkowy, porady gospodarskie, prawne.

Czasopisma o charakterze regionalnym to przede wszystkim wydawnictwa Ośrodków Doradztwa Rolniczego (18 tytułów), których misją jest świadczenie wszechstronnych porad rolnikom i mieszkańcom wsi, jak również prowadzenie działalności wspierającej politykę państwa wobec mieszkańców wsi i rolnictwa oraz procesy wynikające z członkostwa w Unii Europejskiej. Wszystkie wojewódzkie ośrodki drukują miesięczniki³. Cena jednego egzemplarza w 2012 r. wynosiła przeciętnie 2–3 zł; w prenumeracie cena jest niższa (jedynie Wielkopolski Ośrodek Doradztwa Rolniczego wydaje darmowy dwumiesięcznik). Objętość to około 50–60 stron. Zasięg tych pism jest lokalny, ogranicza się do obszaru działania danego ośrodka. Nakład przeważnie wynosi 3000–4000 egzemplarzy, największy (9000) mają Lubelskie Aktualności Rolnicze. Pisma przeznaczone są dla rolników, mieszkańców wsi, pracowników samorządów terytorialnych, administracji terenowej, instytucji obsługi rolnictwa, szkół rolniczych itp. Treści zawarte w tych czasopismach są bardzo różnorodne i profesjonalne. Na ogół spis treści zawiera:

- aktualne informacje rynkowe oraz społeczno-polityczne z kraju i regionu,
- artykuły dotyczące upraw, hodowli, nawożenia, technologii i agroturystyki,
- relacje z ważniejszych wydarzeń kulturalnych i oświatowych w regionie, informacje o konkursach, promocja lokalnych i regionalnych produktów, przedstawiane są też sylwetki wyróżniających się rolników,
- aktualne informacje z ARiMR, KRUS, NFZ i instytucji związanych z rolnictwem oraz bieżące informacje na temat dopłat i wykorzystania innych funduszy unijnych,
- porady prawne,
- dział pytań i odpowiedzi,
- kącik gospodyni, krzyżówki, czasami kącik dla dzieci,
- reklamy.

³ Większość ośrodków publikuje również różne broszury, specjalistyczne poradniki, a nawet książki.

Specjalistyczne artykuły wpływają pozytywnie na podnoszenie poziomu wiedzy rolniczej, kwalifikacji zawodowych rolników i innych mieszkańców wsi oraz przyczyniają się do unowocześniania wiejskich gospodarstw domowych. Otwartą kwestią pozostaje jednak poziom oddziaływania prasy rolniczej, który można w przybliżeniu ocenić na podstawie liczby czytających. Z badań wykonanych na potrzeby raportu „Polska wieś i rolnictwo 2013” wynika stosunkowo niskie zainteresowanie prasą specjalistyczną, gdyż tylko 5% respondentów deklaruje korzystanie z niej. Znacznie bardziej optymistyczny obraz uzyskano z badań ankietowych wykonanych w marcu 2014 r. w IGiPZ PAN w ramach niniejszego projektu badawczego na próbie 1000 rolników: ponad 10% ankietowanych czyta „Top AGRAR”, ponad 6% „Poradnik Rolniczy”, ok. 4% czasopismo „Farmer”. Pozostałe tytuły wymieniane były sporadycznie. Tak różne wyniki mogą sugerować (pomijając konsekwencje odrębnej metodyki), iż korzystanie z prasy specjalistycznej jest bardziej powszechne niż wynikałoby to z jednorazowych badań ankietowych.

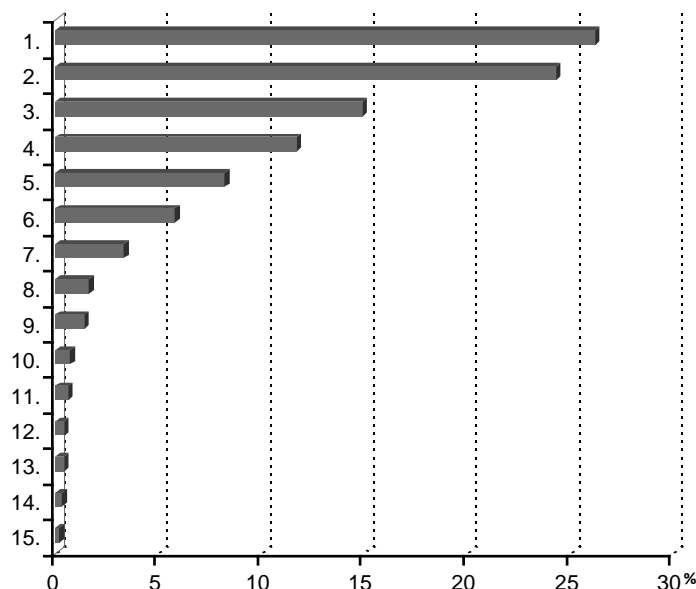
Radio

Radio jest medium o bardzo dużym zasięgu. Jak podaje Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji w opracowaniu pt. „Udział w rynku i wielkość audytorium programów radiowych w I kwartale 2012 r.”, zasięg dzienny radia ogółem wynosił ponad 79,1%, co oznacza, że każdego dnia radio włączało średnio ok. 24 mln słuchaczy. Najpopularniejszą stacją radiową w skali kraju jest RMF FM (24,3% udziału w rynku), na drugim miejscu znalazło się Radio ZET (14,9%), Program 1 Polskiego Radia uplasował się na trzecim miejscu z wynikiem 11,7% (ryc. 1).

Jeśli chodzi o grupy społeczno-zawodowe, radio ma największe oddziaływanie (tzw. penetrację) wśród dyrektorów i przedstawicieli wolnych zawodów, pracowników umysłowych oraz właścicieli firm (ok. 85% tej grupy zawodowej), natomiast najliczniejszą grupę wśród słuchaczy stanowią rolnicy, emeryci i bezrobotni oraz robotnicy wykwalifikowani (26% słuchaczy ogółem)⁴. Na podstawie tych informacji można szacunkowo określić, że ok. połowa rolników słucha radia.

Obecnie regularne audycje adresowane do rolników nadają: Program I Polskiego Radia „Jedynka”, Radio Maryja i regionalne rozgłośnie Polskiego Radia. W „Jedynce” od poniedziałku do soboty w godz. 5.00-6.00 emitowane są „Poranne rozmaitości”, w której zawarty jest blok rolniczy. Składa się z kilkunastu osobnych części obejmujących m.in. wywiady o charakterze informacyjno-publicystycznym i doradczym. Przerywnikami są reklamy i utwory muzyczne. Audycja adresowana jest do rolników, pracowników i przedsiębiorców sektora rolno-spożywczego, mieszkańców wsi i mniejszych miejscowości. (<http://www.polskieradio.pl/7/Audycja>). Audycja przygotowywana jest przez liczny zespół redakcyjny.

⁴ Dane pochodzą z badania Radio Track, które w 2011 roku realizował Millward Brown SMG/KRC na zlecenie Komitetu Badań Radiowych. Ankiety telefoniczne objęły ogółem 70 730 Polaków w wieku 15-75 lat.

Ryc. 1. Rynek radiowy w Polsce w I kwartale 2012 r.

Radio market in Poland in the first quarter of 2012.

1 – Koncesjonowane programy lokalne / *Licensed local programs*, 2 – RMF FM, 3 – Radio ZET, 4 – Program 1 PR SA / *Polish Radio Program 1*, 5 – Program 3 PR SA / *Polish Radio Program 3*, 6 – Rozgłośnie regionalne radia publicznego / *Regional public radio broadcasting*, 7 – Radio Maryja, 8 – ESKA ROCK, 9 – Tok FM, 10 – RMF FM CLASSIC, 11 – Program 2 PR SA / *Polish Radio Program 2*, 12 – Program 4 PR SA / *Polish Radio Program 4*, 13 – Programy miejskie radia publicznego / *Local urban public radio programs*, 14 – CHILLI ZET, 15 – Radio PIN.

Źródło/ *Source: Udział w rynku... 2012.*

Zróznicowanie tematyczne „Porannych rozmaitości rolniczych” można przedstawić na przykładzie ok. 70 audycji, które były nadawane w okresie od stycznia do kwietnia 2010 r. Tematyka poruszana w tych audycjach obejmowała następujące zagadnienia

- Handel i sprawy gospodarcze rolnictwa – aktualna sytuacja na rynkach rolnych, prognozy dotyczące cen detalicznych i hurtowych na rynkach żywnościowych, analizy ekonomiczne, różnorodne poglądy na temat gospodarki żywnościowej, wsi i rolnictwa;
- Wiadomości tzw. obyczajowe – sprawy bytowe rolników, akcje społeczne, stowarzyszenia działające na wsi, wydarzenia aktualne i komentarze społeczno-kulturalne;
- Unijne dopłaty – doradztwo i bieżące informacje na temat dopłat, składania wniosków, informacje o programach europejskich i możliwości skorzystania z nich itp.;

- Ekologia i agroturystyka – nie tylko o gospodarstwach ekologicznych i tzw. turystyce ekologicznej, ale również sprawy energetyki geotermalnej, energii odnawialnej, rozwoju biogazowni i szeroko pojętej ochrony środowiska;
- Edukacja dzieci i młodzieży oraz dorosłych – informacje o oświacie na wsi, warunkach nauczania i wypoczynku dzieci i młodzieży, rozmowy z władzami oświatowymi, informacje o szkoleniach, relacje i krótkie reportaże ze szkół i działalności różnych stowarzyszeń;
- Prawo i polityka – informacje i komentarze o pracach Sejmu, Ministerstwa Rozwoju Wsi i Rolnictwa oraz Komisji Europejskiej dotyczących wsi i rolnictwa. Rozmowy z przedstawicielami władz różnych szczebli na temat obowiązującego prawa;
- Plony i zbiory, hodowla zwierząt – informacje na temat upraw i hodowli, relacje o działalności poszczególnych branż rolnictwa, aktualne porady praktyczne, prognozy plonów;
- Kultura – relacje z imprez kulturalnych krajowych i zagranicznych, kultywowanie wiejskich tradycji, obyczajów i świąt;
- GMO – informowanie o uprawach GMO, przedstawianie różnych poglądów na ten temat, pochodzących od zwolenników i przeciwników tych upraw. W większości relacji nastawienie rolników i ekspertów jest negatywne do GMO;
- ARMiR, ANR, KRUS – aktualne informacje z działalności tych instytucji i praktyczne zalecenia dla rolników⁵;
- Nauka – informowanie o najnowszych odkryciach naukowców dotyczących upraw bądź hodowli;
- Prognozy pogody.

Wiedza przekazywana za pośrednictwem audycji radiowych jest bardzo zróżnicowana tematycznie. Dzięki temu, że audycja nadawana jest codziennie, przekazywane są w niej najświeższe informacje rynkowe, polityczne, społeczne, pogodowe i kulturalne wraz z komentarzami. Wiadomości mają charakter od bardzo specjalistycznych, branżowych po ogólne, które mogą zainteresować wszystkich mieszkańców wsi, bez względu na wykształcenie. Informacje podawane są w przystępny sposób.

Rozgłośnie regionalne Polskiego Radia (17) również posiadają w swoich ramówkach bloki programów rolniczych, w których przekazywane informacje odnoszą się do wydarzeń w danym regionie.

Radio Maryja ma zdecydowanie mniejszy zasięg niż popularna Jedyńka. Jego udział w rynku wynosił w pierwszym kwartale 2012 r. 3,3%. Radio Maryja rozpoczęło swoją działalność w 1991 r. jako stacja lokalna, a w 1994 r. otrzymało koncesję ogólnokrajową. Głównymi elementami programów tej rozgłośni są:

⁵ Na zlecenie ARMiR powstają cykle programów np. dotyczące grup producenckich, dofinansowania mikroprzedsiębiorstw działających na wsi. Są dyżury ekspertów, którzy odpowiadają na pytania rolników.

ewangelizacja, modlitwa, muzyka religijna oraz publicystyka społeczno-polityczna. W sprawach obyczajowych i religijnych komentatorzy radia nawiązują do ludowych elementów polskiej religijności.

Audycje rolnicze w Radiu Maryja nadawane są raz w tygodniu. Trwają ok. 60 minut. Skierowane są do indywidualnych rolników, właścicieli raczej małych gospodarstw rolnych. Prowadzone są przez jednego dziennikarza. Nie ma przygotowywanych wcześniej i nagranych materiałów. Są nadawane na żywo i polegają na rozmowach z zaproszonymi do studia gośćmi i telefonicznych rozmowach z rolnikami. Audycja rozpoczyna się pieśnią ludową lub religijną. W audycji kultywowana jest tradycja, pamięć o religijnych świętach i wydarzeniach z najnowszej historii Polski, zwłaszcza tych związanych ze środowiskiem „Solidarności” Rolników Indywidualnych. Stałym punktem programu są aktualne informacje m.in. o rynku rolnym (ceny płodów rolnych, aktualne wydarzenia polityczne). Potem z zaproszonymi gośćmi omawiany jest temat główny.

W przesłuchanych 15 audycjach dla rolników w Radiu Maryja najczęściej poruszonymi tematami były:

- Unia Europejska, kwestia dopłat, informacje o aktualnych przepisach i wymaganiach unijnych wobec rolników.
- Omawianie ustaw, które są aktualnie przygotowywane w parlamencie i dotyczą rolników oraz pozostałych mieszkańców wsi. Często towarzyszyło temu spotkanie z posłem lub senatorem PiS.
- Rolnictwo ekologiczne – raz w miesiącu cała audycja jest poświęcona tej tematyce. W studiu goszczą właściciele gospodarstw ekologicznych, którzy dzielą się ze słuchaczami swoimi problemami, z jakimi muszą się borykać w codziennej pracy. Stosunek do gospodarstw ekologicznych jest bardzo pozytywny. Traktowane są one jako nadzieja na przetrwanie małych gospodarstw.
- GMO – ten temat bywa często poruszany. Nastawienie rozgłośni do GMO jest negatywne, GMO przedstawiane jest wręcz jako zagrożenie dla zdrowia ludzi i zwierząt.

Wiedza i informacje przekazywane za pośrednictwem Radia Maryja nie dotyczą tak wielu dziedzin jak w radiu publicznym. Audycja ma charakter bardziej publicystyczny niż fachowy. Fachowych porad jest niewiele, bazują one głównie na własnych doświadczeniach rolników, którzy chcą podzielić się nimi z ludźmi wyznającymi zbliżone poglądy polityczne. Zapraszani goście to przeważnie rolnicy, ale również przedstawiciele niektórych stowarzyszeń rolników, np. kółek i izb rolniczych, informujący o swojej działalności, a także reprezentanci Ministerstwa Rozwoju Wsi i Rolnictwa, którzy wyjaśniają słuchaczom zawilości niektórych przepisów w polskim i europejskim prawie.

Tabela 3. Oszacowanie czasu poświęconego różnym tematom w Radiu publicznym i Radiu Maryja

Tematyka audycji	Radio publiczne	Radio Maryja
Notowania cen produktów rolnych	++	+
Plony, zbiory, fachowe porady	++	+
Rynek rolny, sytuacja polskiego rolnictwa na tle Europy	+++	+
Dostosowanie polskiego rolnictwa do wymogów UE	+++	++
Rolnictwo ekologiczne	+	+++
Osiągnięcia naukowe	++	+
GMO	+	++
Oświata, sprawy dzieci i młodzieży na wsi	++	+
Prawo i polityka	++	++
Kultura, tradycja	+	++
Prognoza pogody	++	+

Źródło: opracowanie własne.

+++ tematy poruszane bardzo często, ++ tematy poruszane często, w miarę regularnie, + tematy poruszane rzadko, sporadycznie.

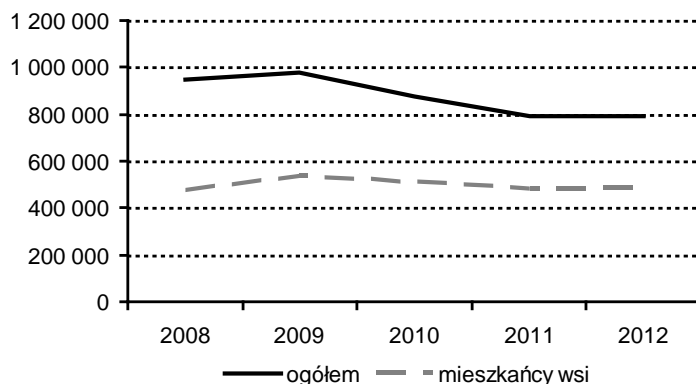
Telewizja

Medium o największym zasięgu i sile oddziaływania, zwłaszcza wśród mieszkańców wsi i małych miejscowości jest telewizja. Programy adresowane do rolników nadaje TVP, TVR, Telewizja Trwam. Inne komercyjne stacje miały w swoich ramówkach audycje dla rolników, np. TVN miał program Agromachina, współtworzony z miesięcznikiem Agromechanika, Polsat Biznes program Zielona Polska o żywności ekologicznej. Jednak ze względu na krótki okres ich emisji audycje te w opracowaniu zostały pominięte.

Obecnie program pierwszy TVP ma zaledwie kilka audycji adresowanych do rolników. Od 1995 roku do dziś nadawane są: „Agrobiznes” (poniedziałek–piątek), „Tydzień” (niedziela) i „Magazyn Rolniczy” (obecnie dwa razy w miesiącu). Dwie pierwsze audycje były też najczęściej wymieniane przez rolników ankietowanych w ramach niniejszego projektu badawczego. Ponad połowa ogląda „Agrobiznes”, ponad 20% magazyn „Tydzień”. Pozostałe audycje mają znacznie mniejszą widownię.

„Agrobiznes” to codzienna 20-minutowa audycja dla rolników, która na bieżąco informuje o notowaniach cen produktów rolnych i przedstawia prognozy cenowe. Informuje o ważnych wydarzeniach w branży rolno-spożywczej z kraju i zagranicy. Przedstawiana jest aktualna prognoza pogody powiązana z kalendarzem prac rolnych.

Oglądalność tej audycji jest największa spośród wszystkich audycji rolniczych. Od 2010 r. utrzymuje się na poziomie 800 tys., z czego ponad połowę widzów stanowią mieszkańcy wsi (ryc. 2).

Ryc. 2. Średnia roczna oglądalność audycji „Agrobiznes” w latach 2008–2012

Źródło: Dane niepublikowane, udostępnione przez Zespół Badań i Analiz TVP w lutym 2013.

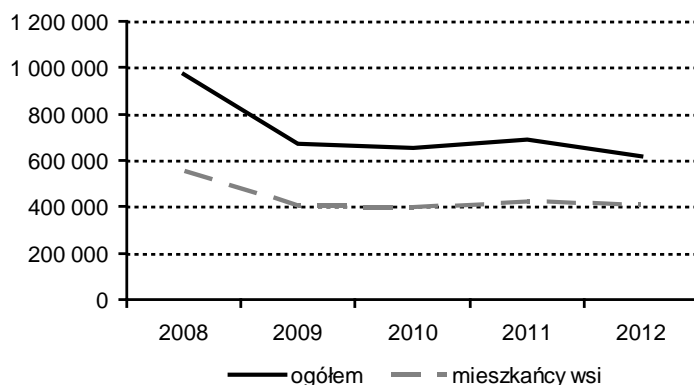
Average annual viewership of „Agrobiznes” audition in 2008–2012.

Source: Unpublished data, made available by the TVP Research and Analysis Team in February 2013.

„Tydzień” jest cotygodniową audycją realizowaną w studiu z udziałem zaproszonych gości. Trwa ok. 20–25 minut. Na początku pokrótce przedstawiany jest przegląd najważniejszych wydarzeń związanych z branżą rolno-spożywczą, który na bieżąco informuje rolników o działalności ARiMR, ANR, ARR itp. Następnie prowadzona jest dyskusja na jeden lub dwa główne tematy. Wydarzenia i problemy o znaczeniu dla polskiej wsi i rolnictwa komentują zaproszeni do studia politycy, związkowcy, rolnicy, eksperci i naukowcy. Poruszane tematy są bardzo różnorodne i dotyczą nie tylko samej produkcji rolnej, ale np. melioracji, energii odnawialnej, GMO itp. Dyskusję uzupełniają felietony filmowe. Na koniec audycji prawnik odpowiada na pytania widzów. Widownia magazynu „Tydzień” jest mniejsza niż „Agrobiznesu” (ok. 600 tys.), ale program ten jest w większym stopniu oglądany przez mieszkańców wsi. Od 2009 r. oglądalność wśród mieszkańców wsi utrzymuje się na poziomie ok. 400 tys. widzów (ryc. 3).

„Magazyn rolniczy” to audycja nadawana co dwa tygodnie w południe. Ma charakter felietonu zrealizowanego na jeden temat. Tematyka związana jest oczywiście z aktualnymi wydarzeniami politycznymi, gospodarczymi oraz ich wpływem na produkcję rolną i sytuację rolników. Średnia oglądalność tej audycji w 2012 r. wynosiła ponad 650 tys. widzów.

Oglądalność programów rolniczych w ciągu roku ulega zmianom. Największa jest w miesiącach zimowych (np. w lutym 2012 r. widownia „Agrobiznesu” wynosiła 1,2 mln), najmniejsza we wrześniu (ok. 500 tys.). „Magazyn Rolniczy” w sezonie letnim nie jest w ogóle emitowany (ryc. 4).

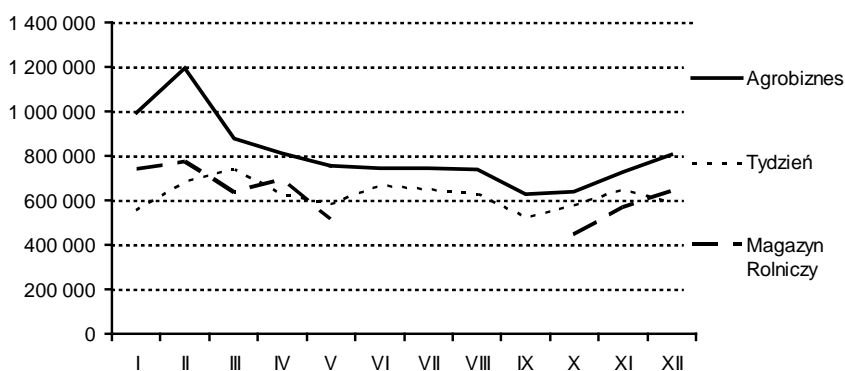

Ryc. 3. Średnia roczna oglądalność magazynu rolniczego „Tydzień” w latach 2008–2012.

Źródło: Dane niepublikowane, udostępnione przez Zespół Badań i Analiz TVP w lutym 2013.

Average annual viewership of agricultural magazine „The Week” in 2008–2012.

Source: unpublished data, made available by the TVP Research and Analysis Team in February 2013.

Ryc. 4. Oglądalność audycji rolniczych w TVP w 2012 r.

Źródło: Dane niepublikowane, udostępnione przez Zespół Badań i Analiz TVP w lutym 2013.

Viewership of agricultural programs on TVP in 2012.

Source: unpublished data, made available by the TVP Research and Analysis Team in February 2013.

Programy dla rolników nadawane są również w 16 ośrodkach regionalnych TVP. Emitowane są w sobotni lub niedzielny poranek i powtarzane w tygodniu w godzinach popołudniowych. Trwają ok. 10–20 min. Tematyka audycji we wszystkich ośrodkach regionalnych jest podobna i zawiera najważniejsze informacje dla rolników z różnych branż, informacje o projektach unijnych, porady fachowe i prawne, prognozy pogody, często też informacje o ciekawych inicjatywach i wydarzeniach lokalnych z danego regionu. Przykładowe tytuły to: „Tym żyje wieś”

– TVP Białystok, „Agroregion” – TVP Bydgoszcz, „Agrowieści” – TVP Lublin, WIEŚCI z Mazowsza” – TVP Warszawa.

Media publiczne z racji realizacji swojej misji zobowiązane są do prezentacji oraz wyjaśniania polityki państwa, w tym również polityki rolnej (*Zasady realizowania...* 2005). W audycjach telewizyjnych, radiowych, jak również w prasie przekazywane są bieżące informacje na temat działalności instytucji państwowych zajmujących się sprawami rolnictwa i wsi: ARiMR, ANR, KRUS itp. Media publiczne włączyły się aktywnie w akcję promowania Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. Audycje informacyjne ukazywały się w TVP1, TVP2, TVP Info, w programie I Polskiego Radia oraz w regionalnych ośrodkach i oddziałach Telewizji Polskiej, np. TVP Info od kwietnia do października 2012 r. wyemitowała 10 odcinków cyklu programowego „Euroszansa”. Na każdy 12-minutowy odcinek składały się felietony i mini reportaże z różnych zakątków Polski, pokazujące zmiany, jakie zachodzą dzięki unijnym i krajowym środkom rozdzielanym przez ARiMR. Program nadawany był w soboty w godzinach przedpołudniowych i powtarzany tego samego dnia w późnych godzinach wieczornych.

Nowatorskim i – jak się później okazało – bardzo skutecznym źródłem informowania rolników o projektach unijnych był popularny serial „Ranczo”. W dowcipny i przystępny sposób promowano w nim Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013. W akcję filmu wpleciono wątki, w których pokazywano możliwości pozyskania funduszy, zachęcano do składania wniosków, wyjaśniano zawiłości formalno-prawne i pokazywano korzyści, jakie rolnik może dzięki funduszom unijnym uzyskać. Promocja PROW 2007–2013 była przygotowana przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Pomysł na taką popularyzację funduszy unijnych okazał się wielkim sukcesem. Każdy odcinek serialu oglądało średnio ponad 6,6 mln widzów. Zasięg oddziaływania był więc ogromny.

Od grudnia 2010 roku rozpoczęła swoją działalność Ogólnopolska Telewizja TVR – kanał tematyczny skierowany do wszystkich zawodowo lub hobbystycznie związanych z rolnictwem. TVR jest niekodowaną telewizją satelitarną. Docelowym odbiorcą stacji są ludzie w wieku 25–50 lat utrzymujący się z szeroko pojętego rolnictwa. Odbiór programu możliwy jest za pośrednictwem wiodących platform cyfrowych. Według Informatora Bankowości Spółdzielczej (<http://www.ibs.org.pl>) z 4 lutego 2011 r. największa oglądalność przekroczyła już 100 tysięcy widzów.

Programy nadawane są przez 20 godzin na dobę, od 6.00 rano do 1.00–2.00 po północy. Oferta programowa TVR jest bardzo zróżnicowana i można podzielić ją na trzy główne bloki tematyczne: informacyjny, edukacyjno-biznesowy i kulturalno-rozrywkowy.

Programy informacyjne – trzy razy w ciągu dnia nadawane są aktualne notowania cen produktów rolnych – owoców, warzyw, zbóż, nabiału i mięsa. Źródłem precyzyjnych informacji jest prognoza pogody nadawana 4–6 razy w ciągu dnia. Trzy razy w tygodniu nadawany jest serwis informacyjny „Agro Flash”, w którym przedstawiane są informacje o polityce rolnej państwa i Unii Europejskiej, o najważniejszych imprezach branżowych, a także doradztwo biznesowe, komentarze oraz oceny praktyków i ekspertów.

Programy o charakterze edukacyjno-biznesowym:

- „Akademia Farmera” to pasmo tematyczne adresowane do konkretnych grup branżowych: „Nauka poszła w pole” – audycja o uprawie roślin, realizowana na polach w różnych częściach Polski. Przekazuje informacje, porady i sposoby rozwiązywania problemów związanych z uprawą roślin. „Hodowca” – program o hodowli zwierząt gospodarskich w różnych aspektach: żywienia, profilaktyki, leczenia, warunków i ekonomiki chowu. „Uprawiamy biznes” – program o ogrodnictwie, sadownictwie, kwiaciarstwie oraz szkolnictwie pokazujący nowe technologie, trendy, innowacyjne rozwiązania i pomysły na zwiększenie konkurencyjności gospodarstw ogrodniczych.
- Program motoryzacyjny „Pojemność 2400”, w którym prowadzący z werwą i humorem testują maszyny rolnicze, przydatne dla gospodarstwa gadzety oraz samochody użytkowe.
- „Kalendarz Prac” – fachowe porady i wskazówki dla rolników.
- „Unia Europejska: Fakty i Mity” – program poradnikowy, w którym można uzyskać informacje na temat prawa europejskiego i sposobów na uzyskanie dofinansowania z Unii Europejskiej.
- Blok programów publicystycznych – zawiera rozmowy w studiu, np. „Suma Tygodnia” – publicystyczne podsumowanie najważniejszych wydarzeń bądź reportaże z różnych miejsc kraju, poruszające bieżące wydarzenia w rolnictwie, polityce oraz lokalnych społecznościach, m.in. „Strażak z OSP” pokazujący pracę strażaków ochotników, „SGGW – tradycja i nowoczesność” – program przybliżający największą wyższą uczelnię rolniczą w Polsce. „Darz Bór” – program o łowiectwie i myśliwych. „Na zdrowie” – program o zdrowiu. „Natura. Leśne dziedzictwo” – cykl filmów o polskich lasach.
- Pasma programów poświęconych kobietom. Są to spotkania z ciekawymi kobietami lub rozmowy na tematy ważne dla kobiet, np. profilaktyki zdrowia, wychowania, urządzania ogrodów itp.

Blok programów kulturalno-rozrywkowych, na który składa się publicystyka kulturalna: „Kulturolnik” – przegląd wydarzeń kulturalnych i sportowych w całej Polsce; „Inspiracje” – przedstawia nowe inicjatywy kulturalne, akcje społeczne, ciekawe pomysły i inicjatywy w poszczególnych regionach Polski na terenach wiejskich i w małych miastach.

Telewizja Trwam swoją działalność rozpoczęła w 2003 r. Jest ściśle związana z Radiem Maryja, ale jej zasięg jest znacznie mniejszy. Według danych Nielsen Audience Measurement (*Analizy Biura...* 2012) średnia oglądalność minutowa AMR⁶ w III kwartale 2012 r. wynosiła 3958 widzów, co przekładało się na 0,07% udziału w rynku. Z danych tej samej firmy wynika, że odbiorcami stacji są w zdecydowanej większości osoby starsze (85% widzów przekroczyło 60 rok życia) i – co ciekawe – kanał praktycznie nie jest oglądany na wsi: mieszka tam

⁶ Wskaźnik opisujący średnią wielkość widowni oglądającej konkretną audycję lub program telewizyjny w dowolnie określonym odcinku czasu

jedynie 0,24% widzów. Ale TV Trwam od 2006 r. emituje regularnie audycję o tematyce rolnej „Wieś to też Polska”. Emitowana jest na ona na żywo wczesnym popołudniem w niedzielę, trwa ok. 60 minut. Powtarzana jest w poniedziałek rano. Każda audycja ma wiodący temat, który jest omawiany przez prowadzącego i zaproszonych gości. Najczęściej poruszane są bieżące zagadnienia związane z programami rolno-środowiskowymi, wydarzenia polityczne i gospodarcze oraz ich wpływ na rolnictwo i poziom życia na wsi. Gośćmi programu są politycy, jak również urzędnicy różnych instytucji związanych z rolnictwem. Do rozmowy włączają się również widzowie, dzwoniąc do studia z pytaniami. W programie przekazywane są także bieżące informacje o działalności różnych organizacji rolniczych, np. „Solidarności” Rolników Indywidualnych, Stronnictwa Ludowego „Ojcowizna” i in.

Wnioski

- Najpopularniejszym medium, które wykorzystują rolnicy w celu zdobycia, poszerzenia wiedzy jest telewizja. Większość czerpie wiedzę z programów ogólnoinformacyjnych nadawanych w telewizji publicznej. Najczęściej oglądaną audycją informacyjną dla rolników jest „Agrobiznes” i „Tydzień”. Pozostałe audycje rolnicze mają oglądalność na znacznie niższym poziomie.
- Radio i telewizja mają przewagę w szybszym dostarczaniu wiadomości bieżących, natomiast prasa specjalizuje się w przekazie bardziej pogłębionych informacji, często adresowanych do grupy wyspecjalizowanych producentów rolnych.
- Ze specjalistycznej prasy korzysta niewielki odsetek rolników. Częściej rolnicy zdobywają informacje z prasy codziennej. Są to aktualne wiadomości dotyczące wydarzeń w Polsce i na świecie, mające wpływ również na działalność rolniczą.
- Media publiczne z racji realizacji swojej misji zobowiązane są do prezentacji oraz wyjaśniania polityki państwa, w tym również polityki rolnej. W audycjach telewizyjnych, radiowych, jak również w prasie przekazywane są bieżące informacje na temat działalności instytucji państwowych zajmujących się sprawami rolnictwa i wsi: ARiMR, ANR, KRUS itp.
- We wszystkich mediach zarówno publicznych, jak i komercyjnych na szeroką skalę prowadzona była akcja zapoznawania rolników z polityką UE i propagowania udziału w różnych programach rolnych. Bardzo często, aby było to bardziej przystępne, wykorzystywano popularne audycje radiowe i telewizyjne (np. słuchowisko „W Jezioranach”, serial telewizyjny „Ranczo”).
- Czasopisma spełniają zapotrzebowanie społeczne. Większość wydawana jest na zasadach komercyjnych i jeżeli utrzymują się na rynku, to znaczy, że są potrzebne. Prasa rolnicza ulega przemianom. Przewagę na rynku zdobywają czasopisma specjalistyczne.

- Za pośrednictwem mediów do rolników dociera dużo informacji regionalnych i lokalnych, np. informacje o wydarzeniach, targach, wizytach gości, festiwalach, konkursach czy imprezach kulturalnych. Audycje takie mogą być inspiracją dla mieszkańców wsi i małych miasteczek. Dzięki takim programom tworzą się też więzi społeczne i poczucie wspólnoty.
- Informacje przekazywane rolnikom dotyczą nie tylko wiedzy fachowej, ale i ogólnej, m.in. z dziedziny prawa, ekonomii, zdrowia, stylu życia, kultury, ekologii i ochrony środowiska.

Literatura i źródła internetowe

- Analizy Biura KRRiT nr 10/2012*, <http://www.krrit.gov.pl/dla-mediow-i-analizy-tkow/publikacje/analizy>
<http://forum.satkurier.pl/viewtopic.php?f858&sid=54084f9975134fcf71371ad67b0294db&start=540>
<http://niezapominajki.pl/>
<http://www.polskieradio.pl/7/670,Rozmaitosci-Rolnicze>, dostęp marzec, kwiecień 2012.
<http://www.polskieradio.pl/7/Audycja/7186>
<http://www.polskieradio.pl/Portal/Schedule/Schedule.aspx>
<http://www.radiomaryja.pl/multimedia/audio/audycje-dla-rolnikow/>
<http://www.radiomaryja.pl/multimedia/audio/audycje-dla-rolnikow/>, dostęp luty-marzec 2012.
<http://www.radiotrack.pl/index.php/wyniki/ranking.html>
<http://www.tvp.pl/informacje-rolnicze/agrobiznes/wideo>, dostęp czerwiec-lipiec 2012.
<http://www.tvr24.pl/ramowka/>, dostęp maj-czerwiec 2012.
 Informator Bank Spółdzielczej, <http://www.ibs.edu.pl/content/view/4099/31/>
 Jaska E., 2009, *Wybrane czynniki rozwoju obszarów wiejskich w gospodarce opartej na wiedzy*, Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, 11, 4.
 Krzyworzeka A., 2011, *Funkcjonowanie wiedzy rolniczej*, E-mentor, 3 (40), 2011.
Polska wieś i rolnictwo 2013. Prezentacja wyników badania, Biostat, <http://bip.minrol.gov.pl/DesktopModules/Announcement/ViewAnnouncement.ModuleID=1564&TabOrgID=1683&LangId=0&AnnouncementId=15501&ModulePositionId=2199>
 Radziewicz J., 2009, *Nasze Inicjatywy, I Kongres Nauk Rolniczych „Nauka – Praktyce”*, http://www.cbr.edu.pl/rme-archiwum/2009/rme32/dane/3_1.html
Udział w rynku i wielkość audytorium programów radiowych w I kwartale 2012 r., Krajowa Rada Radiofonii i Telewizji, Warszawa.
Zasady realizowania przez Telewizję Polską S.A. misji publicznej, 2005, Załącznik do Uchwały Zarządu TVP S.A nr 108/2005 z dnia 29 marca 2005 roku.

Summary

The study covers the period from the late 19th century up to 2012. Based on the literature and Internet the scope of historical periodicals addressed to farmers has been presented. On the basis of historical programming schedules radio and television programs from the years 1978-2001 have been characterized by the participation of agricultural programs. A complete list of national agricultural magazines that are broadcasted for a long time and have regular customers among farmers has been compiled. The magazines have been examined by their content. Based on the research, it can be concluded that the most popular medium that farmers use to gain knowledge is television, followed by the radio. Newspapers, in particular specialized are used to a small extent as a source of agricultural knowledge.

Informacja dla Autorów

Studia Obszarów Wiejskich to seria wydawana w języku polskim lub/i angielskim. Publikuje oryginalne opracowania naukowe z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej, geografii obszarów wiejskich, geografii rolnictwa i przestrzennego zagospodarowania kraju. Zapraszamy Autorów do nadsyłania wartościowych artykułów. Przestrzeganie poniższych zaleceń formalnych usprawni prace redakcyjne i przyczyni się do szybszej publikacji nadsyłanych materiałów.

Uwagi ogólne. Zgłoszenie przez Autora tekstu do Studiów Obszarów Wiejskich oznacza, że nie jest on przewidziany do druku w innym wydawnictwie. Jest także jednoznaczne **z wyrażeniem zgody na jego rozpowszechnianie przez IGiPZ PAN w formie drukowanej i elektronicznej.**

Podstawowym sposobem przekazania materiałów do druku jest przesłanie tekstu załączników na płycie CD na adres wskazany przez redakcję. Tekst artykułu powinien być napisany zwięźle, ale jasno, przy użyciu edytora MS WORD. Objętość artykułu nie powinna przekraczać 6000 słów. Wszystkie załączniki graficzne muszą być dostarczone w formie osobnych plików. Preferowany format dla danych liczbowych to MS EXCEL, a dla załączników graficznych pliki w formacie JPG i TIF.

Nazwiska i imiona oraz afiliacja Autorów

Na początku artykułu umieszczane są imiona i nazwiska autorów. Cyfry arabskie po nazwisku, umieszczane jako indeks górny, określają odp. afiliację. Dane instytucjonalne i adresowe muszą zawierać: nazwę instytucji, adres oraz e-mail.

Tytuł artykułu

Tytuł nie może być dłuższy niż 120 znaków (wliczając spacje). Tytuł powinien być napisany czcionką Times New Roman 14 Bold w języku polskim i poniżej (oddzielony jedną spacją) tytuł w języku angielskim czcionką Times New Roman 12 Bold

Zarys treści

Zarys treści należy umieścić po części tytułowej. Tekst nie powinien przekraczać 200 słów. Zawarte w nim powinny być główne aspekty i kluczowe zagadnienia artykułu.

Słowa kluczowe

Słowa kluczowe są zamieszczane poniżej zarysu treści. Podaje się nie więcej niż 5 słów kluczowych.

Tekst artykułu

Tekst artykułu pisany jest czcionką Times New Roman 12, interlinia 1,5; marginesy boczne 2,5 cm. Śródtytuły pierwszego rzędu piszemy czcionką Times New Roman Bold 12, drugiego rzędu Times New Roman 12.

Rysunki, fotografie

Rysunki i fotografie powinny być zamieszczone w tekście, a ponadto dołączone w postaci osobnych plików posiadających numerację zastosowaną w tekście. Wymagana jest wysoka rozdzielczość rysunków i fotografii (min. 300 dpi, pliki JPG lub TIF). Wielkość rycin nie powinna przekraczać 125 mm w szerokości, grubość najcieńszych linii 0,15-0,2 mm. Tytuł, objaśnienia znaków legendy i źródło w języku polskim i angielskim powinny znajdować się poza rysunkiem, w pliku tekstowym.

Tabele

Powinny być opracowane w programie MS Word i zamieszczone w tekście. Każda tabela powinna zawierać zwięzły tytuł (u góry) w języku polskim, kolejny numer i źródło

danych (u dołu). Maksymalny rozmiar tabeli nie może być większy od znormalizowanej strony A4 (marginesy 2,5 cm, czcionka Times New Roman 12). Wszystkie skróty powinny być objaśnione.

Cytowania i spis literatury

W tekście opracowania, przy powoływaniu się na literaturę, należy podawać nazwisko autora oraz rok publikacji, np. (Nowak 2004, Kowalski 2005) lub według A. Nowaka (2006), a przy cytowaniu również numer strony, np. według A. Nowaka (2006, s. 6). W powołaniach na więcej prac tego samego autora, które ukazały się w tym samym roku podaje się: (Nowak 1987a, b). W przypadku wspólnej publikacji dwóch autorów podaje się: (Kowalski i Nowak 1999), a trzech i więcej autorów: (Kowalski i in. 2006). W spisie literatury należy podać wszystkich autorów. Konieczna jest pełna zgodność między nazwiskami i rokiem publikacji w tekście i w spisie literatury.

Spis literatury

Ograniczony do literatury cytowanej, w porządku alfabetycznym, należy zamieścić poniżej tekstu artykułu według poniższego wzoru:

Artykuły w czasopismach:

Sokołowski D., 1992, *Zróżnicowanie małych miast Polski w aspekcie funkcjonalnym i infrastrukturalnym*, Czasopismo Geograficzne, 63, 3-4, s. 295–312.

Rozdziały w pracach zbiorowych:

Cioł S., Jakubowicz E., Łoboda J., 1998, *Konkurencyjność i przekształcenia strukturalne aglomeracji wrocławskiej w okresie transformacji*, [w:] T. Markowski, T. Marszał (red.), *Gospodarka przestrzenna miast polskich w okresie transformacji*, Biuletyn KPZK PAN, 182, Warszawa, s. 67–80.

Serie wydawnicze:

Kulikowski R., 2002, *Problemy społeczne wsi i rolnictwa w Polsce* [w:] J. Bański, E. Rydz (red.) *Społeczne problemy wsi*, Studia Obszarów Wiejskich 2, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 9–17.

Książki

Bański J., 2006, *Geografia polskiej wsi*, PWE, Warszawa.

Streszczenie

Na końcu opracowania powinno być zamieszczone streszczenie w języku angielskim, jeśli to możliwe – zweryfikowane przez *native-speakera*. Objętość streszczenia: około 250-400 słów.

Ocena artykułów i dopuszczenie ich do druku

Wszystkie artykuły nie spełniające powyższych zasad będą odsyłane do poprawy. Artykuły podlegają ocenie przez dwóch recenzentów. Wynik recenzji będzie miał decydujący wpływ na możliwość opublikowania materiału w „Studiach Obszarów Wiejskich”

Zasady recenzowania

Zasady dotyczące recenzowania zamieszczone są na stronie internetowej czasopisma.

Wersja pierwotna

Wersja papierowa i elektroniczna są tożsame. Jednakże Redakcja wskazuje wersję papierową jako wersję pierwotną czasopisma.

